

ד"ר ישראל קלויזנר

וילנה, ירושלים דליטא

דורות אחרונים 1881-1939

כרך א'

בית לוחמי הגיטאות

והוצאת הקיבוץ המאוחד ★ תשמ"ג

ערך שמואל ברנצ'וק
הביאה לדפוס לאה הלוי

על-ידי קרן דאטנר

כל הזכויות שמורות
בית לוחמי הגיטאות, 1983
By Ghetto Fighters' House, Israel

נסדר בדפוס בארי

לוחות והדפסה
בדפוס "חדקל" בע"מ, ת"א

תוכן העניינים

עם הספר / ש. ברנצ'וק
הקדמה

כרך א'

- 15 תחת שלטון רוסיה, 1903–1881
השלטונות ויחסם לחברה היהודית
- 31 תחת שלטון רוסיה, 1915–1904
ההגירה עד שנת 1914
השלטונות והמחתרת
היחסים בין השלטונות והיהודים בשנים 1912–1914
- 55 המצב הכלכלי בסוף המאה
תזכירו של שר הפלך פאלן
מיספרים וסטטיסטיקה
המצב הכלכלי, 1905–1915
- 79 החיים הפנימיים
השלטון העצמי של הקהילה, 1881–1915
- 100 עם פרוץ מלחמת העולם
בימי הכיבוש הגרמני, 1915–1918
- 134 בהתחלף שלטון, 1920–1919
בימי קרבות ופורענות, שוב תחת שלטון פולני
פעולות ועד הקהילה
השתתפות יהודי וילנה במועצת העיר
חיי ציבור וכלכלה
בימי הכיבוש הסובייטי השני
בשלטון ליטא
- 166 תחת שלטון פולין, 1920–1939
פעולות ועד הקהילה בשנים 1920–1922
השתתפות יהודי וילנה בחיי מדינת פולין
התגברות האנטישמיות
- 191 בימי יורשיו של פילסודסקי, 1935–1939
על סף מלחמת עולם שנייה
השתתפות היהודים בעיריה
ועד הקהילה בפעולתו
אגודות ואירגונים
מיספרים, אוכלוסיה

254

המצב הכלכלי

279

הגירה

288

סטודנטים יהודים

1931-1919

1939-1932

כרך ב'

309 יהודי וילנה והתנועה הלאומית, 1905-1881

וילנה כמרכז התנועה הציונית, 1915-1906

במלחמת העולם הראשונה

תחת שלטון פולין, 1939-1922

388 התנועה הסוציאליסטית היהודית

מאורעות 1905

אגודות מקצועיות של עובדים לפני מלחמת העולם הראשונה

ה"בונד" בשנים 1915-1906

ה"בונד" ואירגונים אחרים בוילנה בשנים 1939-1922

האגודות המקצועיות של פועלים יהודים בין שתי מלחמות העולם

תנועות אחרות

445 החיים הרוחניים של יהודי וילנה

סופרים, ספרות, עתונות

סופרים, ספרות, עתונות בימי שלטון פולין

אמנים ואמנות, ציירים ופסלים

אגודות ומוסדות תרבות

מחיי התרבות בזמן הכיבוש הגרמני

עם תום מלחמת העולם הראשונה ותחת שלטון פולין

היסטוריוגרפיה

פעולה למען האוניברסיטה העברית בירושלים

אירגון צופים יידישאים "בין"

566 המפעל החינוכי של וילנה היהודית

מוסדות החינוך היהודיים בימי הכיבוש הגרמני

מערכת החינוך

634 עזרה הדדית, אירגונים ומוסדות

658 בשולי החברה

מפתח שמות

עם הספר

— ועל בית הכנסת הישן-עומד, קופא מקור, שואב המים —
מופשל זקנקן — עומד, סופר בכוכבים.

מ. קולבאק (מתוך הפואמה "וילנה").

שני הכרכים המוגשים בזה לקורא העברי, שעניינם קורות היהודים בירושלים-ידיטא בדורות האחרונים, הם חלק מעבודה מקיפה של ד"ר ישראל קלויזנר ז"ל על תולדות הקהילה היהודית בוילנה מראשיתה, בתחילת המאה השש-עשרה, ועד לכליונה בשנים 1942-1943, בידי הצורך הנאצי.

הספר הוא המשך למפעל ההנצחה של קהילת וילנה המבוצע על ידי "קרן-דאטנר" מיסודה של משפחת מיכלה (לבית צייריט) ז"ל ויבל"א, ארווין דאטנר, בשיתוף עם בית לוחמי-הגיטאות וארגון יוצאי וילנה, ראשיתו של מפעל ההנצחה היתה הקמת "אולם וילנה" במחיאנון בית לוחמי-הגיטאות — תצרוכה קבועה המוקדשת לקהילת וילנה — כרגם לימודי להמחשת חייה של קהילה יהודית לפני השואה.

עוד בהיותו סטודנט באוניברסיטת וילנה התחיל ד"ר ישראל-קלויזנר לעסוק בחקר תולדות הישוב היהודי-בעיר מופלאה זו, שכבר בימי הגאון ר' אליהו בר' זלמן — הגאון מוילנה (1720-1797) היתה מרכז יהודי, ששמו נישא למרחקים.

עד לספר זה נתפרסמו כבר מספר עבודות חלקיות שלו על תולדות היהודים בוילנה, כגון: "וילנה בתקופת הגאון", ירושלים 1942 ו"תולדות הקהילה היהודית בוילנה, חלק ראשון — הסביבה והקהל", שדנו בתולדות הקהילה עד לסוף המאה ה-18 ועוד. שני הכרכים המתפרסמים בזה דנים בתקופה שבין 1881-1939 — שנת פרוץ מלחמת העולם השנייה.

בתקופה הנדונה היתה וילנה מרכז לחיים הפוליטיים והרוחניים של הישוב היהודי בכל תחום המושב של היהודים ברוסיה הצארית וקיימה קשרים הדוקים עם המרכזים היהודיים שבאודיסה, קיוב מינסק, פטרבורג, ריגה, קובנה, גרודנה, ביאליסטוק ווארשה. לכל תנועה פוליטית וזרם רוחני ביהדות, לכל סופר יהודי ולכל זרם ספרותי ואמנותי בימים ההם, היתה "תקופת וילנה" שלו. העיר היוותה מרכז לתנועת המוסר, להשכלה וסופריה, לתנועת חיבת ציון ולראשית התנועה המהפכנית היהודית. בשנת 1897 נוסד בוילנה "הבונד" — התנועה הסוציאליסטית-היהודית הראשונה. בראשית המאה הנוכחית פעלו בה המרכזים של התנועה הציונית ברוסיה, של פועלי ציון וצעירי ציון; בה נוסדה תנועת המזרחי-וקם המרכז העולמי של אגודת ישראל, כן היתה המרכז לתרבות יידיש ועברית. מן המפורסמים היו בתי-הדפוס והוצאות הספרים שלה, אמניה היהודים, שחקניה, חזוניה; אל בתי האולפנה שלה החילוניים, בשפת עברית ויידיש ואל ישיבותיה נהרו אלפי תלמידים ממרחקים.

המצב הכלכלי של היהודים בוילנה היה תמיד דחוק. לאור המצב הזה והעוני הרב כמו בה, ביוזמת עסקני-הציבור שעמדו בראש הקהילה ונציגיה בעיריה, מוסדות מפוארים לעזרה הדדית ועזרה סוציאלית לנצרכים. ראשי ציבור אלה היו משכמם ומעלה ואהודים על המון העם לכל שכבותיו.

במקורו חולק הספר על ידי המחבר לפרקים לפי תקופות כרונולוגיות. בהסכמת המחבר שונה המבנה לפי נושאים. הכרך הראשון הוקדש למאורעות הפוליטיים בתקופות השלטון השונות: של רוסיה הצארית (1881-1915); ימי הכיבוש הגרמני (1915-1918); שלטון מעבר סובייטי פולני-ליטאי ו"ליטא התיכונה" (1918-1921); ולבסוף שלטון פולין העצמאית (1922-1939). נכללו בו פרקים על פעולות הקהילה והעיריה, על חיי הכלכלה ונתונים סטטיסטיים. הכרך השני מכיל חמישה פרקים מוקדשים לנושאים המבליטים את ייחודה של וילנה היהודית, והם: יהודי וילנה והתנועה הלאומית; התנועה הסוציאליסטית היהודית בוילנה; החיים הרוחניים על יהודי וילנה; המפעל החינוכי של וילנה היהודית ופרק על מפעל העזרה ההדדית.

הכרך הראשון מכיל גם פרק על הסטודנטים היהודיים באוניברסיטת וילנה, שמחבר הספר וגם עורכו נימנו על תלמידיה. אוניברסיטה זו היתה יחידה בכל החלק המזרחי של פולין ונמשכו אליה גם הרבה סטודנטים יהודים. מספרם גדל מ-130 בשנת 1920 (8.5% מכלל התלמידים) ל-1,200 ומעלה (36% מכלל התלמידים) בשנת 1930/31 — 1933/34. אוניברסיטה זו היתה מוקד המאבק של הריאקציה האנטישמית בפולין כולה נגד הסטודנטים היהודים. היהודים נאבקו בגאווה על זכותם להשכלה ונגד הנסיונות לייעד להם ספסלים נפרדים בצד שמאל. חרף מאבקם נסגרו אט-אט שערי האוניברסיטה בפניהם, ובשנה האחרונה לקיומה — 1938/39 — נשארו בה רק 400 תלמידים יהודיים. כבן הקהילה המופלאה הזו, בה גדלתי, אני חש בזכות שניתנה לי לתת יד ולהשתתף בהנצחת זכרה לדורות הבאים. שאור כוכביה לא ידעך לעולם.

תודתי נתונה לאיגוד יוצאי וילנה בחיפה, ליור"ר שלו נחום סניצקי, לראובן יציב ולמר ארווין דאטנר, שיזמו את הוצאת הספר וליוו אותו בעבודתי עד להשלמתה. חלקם רב במפעל ההנצחה של קהילת ירושלים דליטא שנעשה עד כה ולא תם עדיין עם הופעתו של ספר זה.

הקדמה

היישוב היהודי בוויילנה קם תוך מאבק קשה על עצם זכות קיומו. העירוניים הנוצרים שאפו לא לתת לסוחר ולבעל-המלאכה היהודי דריסת רגל בעיר. הם השיגו את מבוקשם בשנת 1527 בכתב-זכויות, ששלל מן היהודים את זכותם להתיישב בעיר. התחיל מאבק בין היהודים שנמשכו לעיר, שהיתה מרכז מסחרי חשוב ועיר הבירה של ליטא, לבין העירוניים. הצרכים הכלכליים של המדינה וצרכי המעמד של האצילים היטו את הכף לטובת פעילות כלכלית חפשית יותר, לטובת התחרות במסחר ובמלאכה. בעזרת האצילים והמלך הצליחו היהודים לשבור את האיסור להשתקע בעיר וקמה הקהילה היהודית במחצית השנייה של המאה השש-עשרה. המאבק עם העירוניים נמשך דורות רבים, והתנהל על כל מקצוע במלאכה ועל כל ענף במסחר. העירוניים, חבורות הסוחרים ובעלי-המלאכה הנוצרים, ובראשן חברי הנהלת העירייה, נלחמו במתחרה היהודי הן בדרך חוקית, על-ידי התדיינות בבתי-הדין תוך הסתמכות על כתבי-הזכויות של העיר ושל כל חבורה בתוכה, והן בדרך של אלימות, פרעות והתנפלויות. היישוב היהודי הלך וגדל למרות כל הפגעים האלה. נמצאה נוסחה של דו-קיום למרות התקנות, שנקבעו ליהודי העיר והגבילו את שטחי פעולתם הכלכלית ואת שטח מגוריהם. הגבלת שטח המגורים בעיר, הנהגת "גיטו" ליהודים, היה תוצאה של הריאקציה הקתולית, שגברה בפולין, ועד אז לא היה קיים בליטא (1633).

הקהילה היהודית בוויילנה, שהלכה והתפתחה, ידעה לפתע, בימי פלישת צבא מוסקבה בשנת תט"ו (1655), שנים של הרס גמור וחורבן. עם התקרב הצבא הפולש לעיר, ברחו ממנה כמעט כל יושביה היהודים. הצבא הרוסי הציית את העיר והרובע היהודי נשרף כולו. רק לאחר שחזר הצבא הפולני לעיר, כעבור כשש שנים, התחילו היהודים לשוב ולשקם את הקהילה.

העירוניים המשיכו במאבקם העקשני בסוחר ובבעל-המלאכה היהודי. למרות כל ההפרעות והמכשולים הלכו והתרחבו המסחר והמלאכה של היהודים, ואילו של העירוניים הנוצרים הלכו והצטמצמו; בהשפעת הרעיונות החדשים של ההשכלה וההשקפות החדשות על חופש המסחר פסק בית-דין חצר-המלך בשנת 1783 על חופש המסחר והמלאכה ועל ביטול הגיטו. רק שני רחובות נשארו במידה רבה אסורים ליהודים למגורים.

קהילת וילנה היתה צעירה יחסית בהשוואה לקהילות ותיקות יותר בליטא, כמו בריסק וגרודנה, אבל ישבה ב"מטרופולין רכתי בגויים" וחשיבותה הלכה וגדלה, כי בה ישבו סוחרים עשירים, עסקני ציבור דגולים ולמדנים מובהקים. היא השיגה מעמד של קהילה ראשית, החולשת על יישובים יהודים בסביבה. זכויות מלאות של

קהילה ראשית השיגה קהילת וילנה רק לאחר מאבק עם הקהילות הוותיקות בריסק, גרודנה ופינסק.

בקהילת וילנה התחילו להתרכז למדנים מובהקים, בחלקם כרבני הקהילה או כדיינים. וילנה שימשה מיקלט לגולים מפראג אשר בצ'כיה וכן מערים אחרות במדינת פולין-ליטא ומחוצה לה. חורבן הקהילה בימי פלישת צבא מוסקבה הפסיק את שגשוגה של הקהילה כמרכז לתורה. למדניה ברחו לגרמניה, הולנד ומורביה, שם הפיצו את ידיעת התורה ושם נתקבלו כרבנים וראשי ישיבה. בין הבורחים היה ר' משה דיבקש, שהגיע לאמשטרדם ושם חיבר את "באר הגולה" על ארבעת חלקי השולחן-הערוך. למורביה ברחו הדיין ר' אפרים בן אהרון בעל "שער אפרים", הדיין הצעיר הש"ך (ר' שבתי כהן) בעל "שפתי כהן", המהרש"ק (ר' אהרון שמואל קריאנוב) בעל "ברכת הזבח" ואחרים.

עם נסיגת צבא מוסקבה ושיקום הקהילה הופכת וילנה לאט שוב למרכז לתורה, בו בזמן שבחלקים אחרים של מדינת פולין נהרסים מרכזים כאלה, לאחר גזירות ת"ח ות"ט ולאחר המלחמות הרבות. במחצית המאה הי"ח הופכת וילנה למרכז חשוב ביותר ללימוד התורה, מרכז המוצא את ביטוי המובהק בפעולתו של "הגאון מווילנה" ר' אליהו חסיד ובית-מדרשו. בהשפעתו של הגר"א (הגאון ר' אליהו) מתחילים מלומדים יהודים להתעניין, כמוהו, גם במדעים כלליים, בדקדוק השפה העברית ובתולדות עם ישראל. הגר"א הטביע את חותמו על דרכי הלימוד של התורה וקבע את צורתה של היהדות החרדית. כאשר קמה באותו זמן בדרום פולין תנועת החסידות מיסודו של ה"בעל-שם-טוב" (הבעש"ט) ותלמידיו, יצא הגר"א נגד תנועה זו, שראה בה סטייה מהדרך המסורתית.

גם ל"פילוסופיה הארוורה" התנגד הגר"א בכל תוקף וראה בה סכנה לאמונה. תלמידיו של הגר"א ייסדו ישיבות לתורה בליטא וברייסן. חלק מהם עלו בראשית המאה הי"ט לארץ-ישראל והיו ממניחי היסוד של היישוב היהודי החדש בארץ. בהשפעת ההשכלה, שהתחילה להתפשט בקרב יהודי ארצות המערב, ובמידה מסוימת בהשפעת הגר"א, קם חוג של משכילים גם בוילנה, שסוחריה עמדו בקשרי מסחר עם ברלין וצעירים מקהילה זו נסעו ללמוד באיטליה ובגרמניה רפואה. משכילי וילנה, שהיו מעורים בהשקפות המסורתיות, הושפעו הן מהגר"א והן ממשה מנדלסון. הם לא ראו ניגוד בין שתי ההשפעות ומצאו דעות דומות אצל שני המאורות האלה: חייבת הפשט, התעניינות בתנ"ך ובחכמות חיצוניות. המשכיל הווילנאי, הרופא יהודה הלוי הורוויץ דצה, בספרו "מגילת סדרים", להביא לידי פשרה בין שלושת הזרמים: החסידות, ה"מתנגדות" (תלמידי הגר"א שהתנגדו לחסידות החדשה) והפילוסופיה. הסופר העדיף את יראת האלהים והמוסר על כל חילוקי הדעות. שמש הקהילה ר' משה מייזל היה מרואי פני הגר"א וידע את הספרות הגרמנית החדשה; הוא נעשה חסיד והתיידד עם ראש חסידי חב"ד ר' שניאור-זלמן מליזונא. עלה אחר-כך לארץ-ישראל וישב בחברון.

ההשכלה, שניצניה נראו כאמור בוילנה ובליטא בסוף המאה הי"ח, הלכה

והתפשטה במחצית המאה הי"ט כשווילנה משמשת לה מרכז. סופרי ההשכלה בוויילנה, הן ילידי העיר והן אלה שבאו והתלקטו בה, הפכו את וילנה למרכז הספרות העברית החדשה. הקמת בתי-דפוס עבריים בוויילנה והאוניברסיטה הפולנית בעיר השפיעו על מרכז ספרותי זה. סנפרי וילנה היו מושרשים בספרות ובהווי המסורתיים, הם טיפחו במיוחד את הלשון העברית ואת ידיעת התנ"ך והדגישו את אחדות העם בכל ארצות פזוריהם. בתקופה זו קנתה לה קהילת וילנה את השם "ירושלים דליטא". משכילי וילנה חתרו גם לשגשוגם בחינוך ובדרכי ההתנהגות של היהודים. הם נתנו יד לשאיפות ממשלת רוסיה להפיץ השכלה בקרב יהודי המדינה. לממשלה היו שאיפות משלה ביחס לאזרחיה היהודים, שאיפות שלא תמיד עלו בקנה אחד עם שאיפות המשכילים העברים. בקרב הנוער היהודי, שהתחיל ללמוד ב"בתי מדרש לרבנים", שגוסדו מטעם הממשלה, נפוצו רעיונות מהפכניים ושאיפה להשכלה כללית. בעקבות הליברליזציה בשלטון התחיל נוער יהודי לנהור לגמנסיות ולאוניברסיטאות רוסיית תוך התרחקות מהמקור היהודי. עם רצח הצאר אלכסנדר השני חל שינוי ביחס האוכלוסיה המקומית ליהודים. התחילו פרעות ביהודים וריאקציה כללית במדינה. תולדות הקהילה בימי זוהרה, בימים שבהם שימשה מרכז לתורה ולהשכלה, יבואו בספר זה המוקדש לתולדות הקהילה. הספר המוגש לקורא, עוסק בתקופת הריאקציה, שהתחילה בימי הצאר אלכסנדר השני ונמשכה גם בימי יורשו ניקולאי השני ובתקופות שלאחריו, עד פרוץ מלחמת העולם השנייה.

בתקופת שלטון רוסיה (1881-1915) תפסה קהילת וילנה מקום נכבד בין קהילות ישראל ברוסיה. היא היתה לא רק אחת הקהילות היהודיות מרוכות האוכלוסין, אלא גם מרכז לתנועות לאומיות וחברתיות במדינה. וילנה שימשה מרכז לספרות עברית בראשית המאה הי"ט ובה התחיל להתפתח גם מרכז לספרות יידיש. בוויילנה ישבו הוועדים המרכזיים של מפלגות היהודים ובה התקיימו ועידות שלהן. וילנה היתה ערש התנועה הסוציאליסטית היהודית ובה נוסדה ה"בונד". בוויילנה ישב הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית ברוסיה. בוויילנה הופיעו עתונות וספרות של המפלגות. בוויילנה הורגש הדופק של חיי היהודים במדינה כולה. היישוב היהודי בוויילנה משמש דוגמה של הסבל והדחקות של המוצא העם ב"תחום המושב", סבל שנגזר עליהם על ידי השלטונות המדכאים. וילנה משמשת גם דוגמה ליזמה ופעילות למען שיפור מצבם של ההמונים היהודים.

כמו כן, מקיף הספר את תקופת הכיבוש הגרמני בימי מלחמת העולם הראשונה, את תקופת התחלפות השלטונות עד אשר סופחה וילנה והסביבה למדינת פולין, ואת תקופת שלטונה של פולין עד פרוץ מלחמת העולם השנייה. תקופת הכיבוש הגרמני היתה תקופת רעב וצונוי אך גם תקופת עזרה הדדית רבה. בהתחלף שלטונות ידעה הקהילה פגיעות קשות בנפש וברכוש. עם התייצבות השלטון בידי פולין התחילה תקופה שגברה בה התנועה האנטישמית; המצב הכלכלי ירד מאוד, השלטון העצמי היהודי והחינוך היהודי נאבקו על קיומם, פעולות המחתרת גברו ונוער יהודי נמשך אחרי הסיסמאות של הקומוניסטים ואחרי הרעיון של ריפובליקה יהודית בקצה-

המזרח-הרחוק. בו בזמן התפתחו בתי-ספר בשפות ההוראה העברית והיידיש, גברה התנועה הציונית והעליה לארץ והתחיל להיווצר בעיר מרכז מדעי בידיש ("יוו"א). תקופה זו של שלטון פולין היתה תקופת הרת מאבק חיצוני עם השלטונות, ופנימי, בתוך הקהילה ובין המפלגות. לא עלה על דעת המתנצחים, כי העתיד הקרוב יהיה כל כך טרגי, כי יבוא אויב שיהרוס ויחריב את הכול.

המחבר מקווה, כי הקורא יקבל בקרוב גם את החלק הראשון, המקיף את תקופת מדינת ליטא-פולין ותקופת שלטון רוסיה עד שנת 1881, וגם את החלק הרביעי, המקיף את התקופה של התחלפות השלטונות (1893-1941), תקופת השואה והחורבן (1941-1944), ולבסוף את התקופה האחרונה, עד ימינו אלה.

הספר כולו הוא פרי עבודה של שנים. המחבר השתדל להשתמש במקורות ובספרות עד כמה שיכול היה להשיג, אך אין הוא סובר, כי אין ולא יתגלו במשך הזמן מקורות נוספים ולא יהיה מקום להעמיק ולהרחיב במחקרים מיוחדים פרשיות מסוימות בתולדות הקהילה. המחבר ראה כחובתו המוסרית להציב יד ושם לקהילה שבה גדל, ולתולדותיה הקדיש ממחקריו עוד בימי שבתו בוויילנה. המחבר מקווה, כי כל המתעניין בתולדות קהילת וילנה יקבל מהספר מושג נאמן מחיי היהודים בעיר זו בכל הדורות, וזה יהיה שכרו.

המחבר מודה לכל המוסדות והאנשים שסייעו לו בעבודתו — בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, הארכיון הציוני המרכזי, הארכיון הכללי לתולדות ישראל בירושלים, ארכיון העבודה בתל-אביב, "יוו"א בניו-יורק, "יד ושם" בירושלים ועוד.

להוקרה ראוי זכרה של מיכלה דאטנר ז"ל לבית צירייס מוויילנה, שעברה עליה השואה על כל מוראותיה. לפני מותה השאירה בצוואתה קרן להנצחת זכר קהילת וילנה. לולא קרן זו לא היו שני חלקים אלה של הספר רואים אור. תודה מגיעה להנהלת קרן זו הנמצאת ליד בית לוחמי הגיטאות, שהחליטה על הוצאת לאור של שני החלקים המוגשים עכשיו לקורא.

המחבר מביע תודה לקרן הזכרון לתרבות היהודית, ניו-יורק, ולקרן ע"ש י"ל גולדברג ז"ל ליד הלשכה הראשית של הקק"ל, שסייעו בידו בהכנת הספר. המחבר מודה למר שמואל באראנצ'וק איש וילנה, שסייע בעצתו להביא את הספר לדפוס ולהכין את התצלומים המתאימים.

לכל אלה שפעלו למען הוצאת הספר לאור, לעובדי הדפוס והכריכה תודה וברכה מאת המחבר.

תחת שלטון רוסיה, 1881-1903

בסימן פרעות וגזירות. רצח הצאר אלכסנדר השני על-ידי מהפכנים ביום האחד במארס 1881, היווה סיומה של תקופה שהוקל בה במידת-מה העול מעל יהודי רוסיה. התחילה תקופה חדשה, של פרעות, צמצום זכויות ונישול כלכלי, שמטרתם היתה לדחוק את רגלי היהודים מעמדותיהם ולגרשם מהמדינה. כבר בשנים במארס כתב העתון 'וילנסקי וייסטניק', כי רציחת הצאר היא "חתיכת עבודה יהודית".¹ הופצו כרוזים נגד היהודים והופצו שמועות, כי הצאר החדש נתן פקודה להכות ביהודים. בפלך וילנה, לקח הכומר המושחת והבור איפוליט לוטוסטאנסקי, שפרסם כבר לפני כן כתבי-פלסתר נגד היהודים,² חלק פעיל בעבודת התעמולה, והשתדל לעורר לפרעות. בימי חג הפסחא אותה שנה, ב-15 באפריל 1881, פרצו פוגרומים ביילסאָנוֹטגראַד, והתפשטו לערים ועיירות רבים בדרום המדינה.

על יהודי וילנה עברו ימים ולילות קשים. נפוצו שמועות, כי נשים נוצריות עניות מחלקות לילדי יהודים עוגיות וסוכריות מורעלות, וכי היו כבר מקרי מוות של ילדים יהודים. שמועות אלה עוררו פחד, אך נתגלו במהרה כשמועות שוא. סיפרו על איומים לשחוט יהודים היו אף מקרים של פגיעה בהם. הופצו נגדם כרוזי הסתה; בתיהם סומנו בגיר לבן ואילו בתי הנוצרים בצלבים.

נציגי היהודים במועצת העיריה, מאנוסביץ' וגורדון, דרשו, כי יגדילו את מספר השוטרים בעיר. ואכן הקציבה העיריה למטרה זו 5,000 רובל.

כאשר פנו, ביום ה-9 במאי, יהודים הגרים בפרברי העיר אל מפקח-המשטרה (הפריסטאב) בבקשת הגנה במקרה של פרעות, — הגיב: תמיד גוזלים אתם מהנוצרים יגזלו הפעם הם מכם. היהודים פנו אז אל הממונה עליו (האיספראונוניק) וזה הציב שם כלילה שלושה גדודי צבא לשמירה.

בתשיעי במאי לא פרצו פרעות; גם לא בחמישה-עשר בו, כפי שחששו היהודים. הגנרל-גוברנסטור (מושל המחוז) אדוארד טוטלֶבֶן, אחוז באמצעים ומנע כל הפרעה בסדר הציבורי בוויילנה ובפלך כולו. האוכלוסיה היהודית נרגעה והתאוששה.³ ביום ה-11 במאי 1881 התייצבה משלחת של עסקנים יהודים מפטרבורג, עם הבארון הוראץ גינצבורג בראשם לפני הצאר ושמעה מפיו, כי הוא, השליט, מתייחס באופן שווה אל כל נתיניו; הוא סבר שבמעשי הפשע שנעשו בדרום רוסיה, היו היהודים רק אמתלא; לדעתו היו הפשעים מעשי ידיהם של אנארכיסטים. הצאר

1 אליהו צ'ריקובר, יהודים בעות מהפכה, תל-אביב 1957, עמ' 344.

2 שם, עמ' 354.

3 ראוסבייט' 1881, גל' 24; 'רוסקי יב'יי' 21.5.1881, גל' 21; 'המליץ' 1881, גל' 33, 48.

העלה את ההשערה, שסיבת הפוגרומים נעוצה באיבת העם ליהודים, בגלל שליטתם של אלה בכלכלה הרוסית וניצולם את התושבים האחרים. היתה זו הנחתו של שר הפנים החדש, נ"פ איגנאטייב, שהפרעות הן תוצאה מן הניצול שמנצלים היהודים את האיכרים וממנה הושפע כנראה הצאר. לשר הפנים החדש — שלפני כן היה חבר באגודה החשאית שארגנה את הפרעות — שימשה הנחה זו קו מנחה במדיניותו כלפי יהודי המדינה.

לפי הוראות שרהפנים, הוטל על השלטונות בכל פלך ופלך, להקים ועדה שתדון בבעיית היהודים. מטרת הוועדות הפלכיות הללו היתה — לא דיון רחב ונייטרלי בבעיית היהודים, אלא קביעת הוכחות וחזיוקים להנחות שקבע שרהפנים מראש. ועידת עסקנים בפטרבורג. בזמן שהשר איגנאטייב הישלה את היהודים בתקווה, כי מהוועדות הפלכיות תצמח להם ישועה, כינסו העסקנים היהודים בפטרבורג ועידה של עסקנים מערי השדה. מוילנה הוזמנו ובאו הרב המו"צ (המורה צדק) אליהוראליעזר גרודזנסקי, מתתיהו שטראשון ויהושע שטיינברג.

הוועידה נערכה בביתו של הוראץ גינצבורג והתחלקה לכמה חוגים. התנהלו בה ויכוחים באורח פרלמנטרי, אולם למעשה לא היו לה כל תוצאות מעשיות. הועלתה לדיון בעיית ההגירה, אבל לא תפסה בה מקום מרכזי; דנו בפעולה נגד ההסתה שהתנהלה אז בעתונות ובספרות נגד יהודים; שמעו סקירה על המצב בערים שנפגעו מהפרעות (ולא החליטו אפילו על מגבית למען הנפגעים); סיכמו להגיש כתב-בקשה ותזכיר לצאר, ומכתב מייוחד לשרהפנים.

המשלחת מטעם הוועידה לא נתקבלה על-ידי הצאר; שרהפנים התנגד להופעתה. השר בעצמו קיבל את המשלחת שנשלחה אליו. הוא אמר להם כי משלחות יהודיות אל הצאר ואליו מיותרות הן, ואין בהן תועלת; הממשלה הרוסית תפתור בעצמה, בלי כל "תיווך", את בעיית היהודים, לטובת כל המדינה ולא לטובתה של אומה אחת בלבד; אם נגרם ליהודים סבל כל שהוא, סיים השר, הרי יכולים הם להביא את עצומותיהם לממשלה דרך הרשויות הקיימות לפי החוק. השר סיים את דבריו ופרש לו בהשאירו את המשלחה המומה מאחוריו.⁴

מצב הרוחות בעיר הנציגים שחזרו מהוועידה בפטרבורג, לא יכלו לבשר טובות לאנשי קהילותיהם. יהודי וילנה, שחיו עדיין במצב רוח מדוכא מחשש התנפלויות, לא הלכו ביום ב' דראש-השנה תרמ"ב לנהר ל"תשליך". הרבנים הכריזו בבית הכנסת הגדול, כי יש להימנע מללכת לנהר משום פיקוח-נפש הכרוך בכך.

ביום ה' 3 בנובמבר 1881 ערכו מגוייסים לצבא התנפלות על חנויות היהודים ברחוב האטליזים. כשפרצו לאטליזים, יצאו נגדם הקצבים היהודים; הקיפום והכריחום להניח את נשקם. אחר-כך באה המשטרה וסילקה אותם. התפרעות זו, גם אם היתה התפרעות רגילה של מגוייסים שיכורים, הגבירה בעיר את

4 על "תכניותיו" של איגנאטייב והוועידות בפטרבורג בשנות תרמ"א-תרמ"ב עיין מאמרו של ב. דינור, ב"העבר, חוב' י', תל-אביב תשכ"ז, עמ' 42.

הוועדה הפלכית. לוועדה הפלכית הווילנאית מונו על-ידי השלטונות שני עשירים יהודים שלא היו בקיאים בבעיות הנדונות. תחת לחץ ראשי הקהילה הם התפטרו ובמקומם נתמנו ל"א כהן, מנהל בית-הספר לבנות בעיר, ועורך-הדין מאירוביץ.⁶ מצד האצולה הפולנית השתתף רוזן אחד, והנציגים היהודים קיוו שיסכים לפעול בשיתוף. עמהם. כשנפגשה אתו המשלחת שמעה מפיו, שהיהודים אינם מתנהגים כיאות: הם מתחנפים לרוסים, מדברים רוסית, נוטשים את מסורתם ואף קוראים לעצמם רוסים בני-דת-משה.⁷

ישיבות הוועדות הפלכיות היו מתחילות בקריאת החוזר מיום ה' 25 באוגוסט. הדיונים נסבו סביב השאלות הכלולות בחוזר. ראש שופטי השלום בוויילנה קטרג בוועדה על היהודים. גם מנהל המחלקה לבתי-ספר למתחילים, פקיד גבוה בקוראטוריון לחינוך, יצא בנאום התקפה על היהודים; הפקיד הזה נעשה מתון יותר לאחר שהקוראטור מתח ביקורת על עמדתו.⁸

הוועדה החליטה לאסור על היהודים רכישת קרקעות מאיכרים, או מבעלי אחוזות; אך התירה להם לחכור מגרשים מהאיכרים; הסחר במשקאות חריפים הותר ליהודים רק בערים ובעיירות ורק בבתיהם הפרטיים. מאידך, המליצה הוועדה להרשות ליהודים לגור בכל רחבי המדינה.⁹ המלצה דומה לבטל את "תחום המושב" המליצו גם הוועדות בפלכי בסרביה, יקטרינוסלב, פולטבה וחרסון. בהשוואה להחלטותיהן של ועדות פלכיות אחרות היו החלטות הוועדה הווילנאית מן הליברליות. ביטול תחום המושב היה ההיפך ממה שרצה איגנאטייב.

מלבד החלטות הוועדות הפלכיות הוגשו חוות-דעת של שרי הפלכים והגנרל-גוברנטורים. הגנרל-גוברנטור הווילנאי טוטלכן כתב, כי "אין לצפות מהיהודים שיקדישו את כשרונותיהם וכוחותיהם למען המולדת".¹⁰ מצד שני סבר, כי אין ליטול מהם את האפשרות להתפרנס מיגיע כפיהם.

גיוס דעת הקהל היהודית בעולם. הממשלה הרוסית השתדלה להסתיר מפני דעת-הקהל בחוץ-לארץ את כוונותיה להגביל את זכויות היהודים וכן את גודל הפגיעות שנפגעו בפרעות ובהצטות. פעולה לפרסום המתרחש נעשתה על-ידי הרב יצחק אלחנן ספקטור, רבה של קובנה, ביזמתו של ר' יעקב ליפשיץ, מנהל "תלמוד-תורה" ועוזרו של הרב בעניינים ציבוריים. הם, יחד עם בנו של הרב, ר' צבי-הירש דבינוביץ, הקימו בתחילת חודש חשוון תרמ"ב לשכה סודית להעברת ידיעות לחוץ-לארץ.

5 מי שהוא כתב אחר-כך למערכת 'רוסקי יב'יי', גל' 64, וילנה, 1881, כי היתה זו רק פעולה של מגויסים אחדים, שהיו כנראה שיכורים; לא היה צורך בעזרת הקצבים; לאחר שהמגויסים ראו כמה שוטרים, הסתלקו. אני מניח כי הכתבה היא הנכונה ולא התיקן בגל' 47 שם.

6 'ראוסבייט' 16.10.1881, גל' 43, כתבה מווילנה.

7 שם, 1882, גל' 9, עמ' 334.

8 'רוסחוד', 1882, גל' 38, כתבה מווילנה.

9 'רוסקי יב'יי', 1881, גל' 48, החלטות הוועדה.

10 ערך אלכסנדר ה"3 מאת יולי הסן וש. פונר, האנציקלופדיה היהודית ברוסית, חלק א', עמ' 828.

הלשכה העבירה מכתבים ו"קונטרסים" אל הד"ר אשר בלונדון, שמסר את תכנם ללורד נתנאל רוטשילד. כתוצאה מפעולה זו נתפרסמו ב'טיימס' מעשי הזוועות ביהודים. כמו כן, נסע בנו של הרב יצחק-אלחנן לממל, שם ביקש מן הרב, הד"ר י. רילף שיתרגם את המכתבים הללו לגרמנית וישלחם לארצות אירופה השונות ולארצות-הברית.

רק במחצית חודש טבת תרמ"ב גילו אנשי קובנה דבר פעולתם זו לאנשים אחדים בעיר וילנה. ר' יעקב ליפשיץ סיפר על כך לרב אליהו-אליעזר גרודזנסקי, שהתרגש מאד והפגיש את ליפשיץ עם מתתיהו שטראשון. הרב ושטראשון אמרו לליפשיץ, כי גם בדעתם היה לבקש עזרה דומה מחוץ-לארץ. הם התכוונו לבקש מהרב אליהו-חיים מייזל מלודז לנסוע לחוץ-לארץ, ולנסות לפרסם את המתרחש ברוסיה, ואף אספו כסף להוצאות הדרך עבורו.¹¹

רבי צבי-הירש רבינוביץ נסע לקיבוץ אל הסופר יהל"ל (לויץ) ובחזרו הביא משם ידיעות מפורטות על הפרעות. הסופר שפ"ר (רבינוביץ) מווארשה שיתף גם הוא פעולה עם הלשכה החשאית והיה מספק לה ידיעות. ש"י פין הצטרף לפעולה גם הוא.

פרעות בווארשה. ביום ה-25 בדצמבר 1881, בחג המולד, פרצו בווארשה פרעות ביהודים, שנמשכו שלושה ימים. ידיעה זו הפילה פחד על יהודי וילנה וראשי הקהילה פנו בענין אל שר-הפלך. הלה פרסם ביום ה-25 בדצמבר מודעות כדלהלן: "לתושבי העיר! לרגל השמועות על אי-סדרים העלולים להיות ברחובות העיר, נתן הגנרל-גוברנסטור פקודה לצבא לפעול מיד. כדי למנוע קרבנות חינם במקרה של אי-סדרים כאלה נקראים תושבי העיר להיכנס מיד לבתים ולא להישאר ברחובות."¹² משמרות של פרשים וחיל רגלים פיקחו במשך שלושה ימים אלה ברחובות. ביום ה-24 בדצמבר הזמין אליו ראש המשטרה את הרבנים המו"צ (המורי"צדק) והרגיע אותם, אך ביקש, שלא יפתחו היהודים את חנויותיהם בימי החג הקתולי ולא יתקבצו ברחובות.¹³ ואמנם ישבו היהודים סגורים בבתיהם שלושה ימים. רבים שמו מעולים על דלתותיהם בכל מקום שנראה להם, והכינו מזון לשלושה ימים. הכינו גם מוטות ברזל וגרזנים וכל בית יהודי הפך למצודה, כל חנות הפכה למעוז.¹⁴

יום צום ותפילה. זמן קצר אחרי פרעות וארשה הודיע שר-הפנים איגנאטייב לד"ר יצחק אורשאנסקי, כי הגבול המערבי פתוח לפני היהודים, אבל מי שיהגר לא יורשה לחזור לרוסיה.

בוילנה, כמו בקהילות אחרות במדינה, נערך ביום כ' בשבט תרמ"ב יום צום ותפילה בבתי-הכנסת. ביום זה אפשר היה לפגוש בבית-הכנסת את כל האינטליגנציה

11 יעקב ליפשיץ, זכרון יעקב ג', קובנה 1930, עמ' 21, 38, 56.

12 'ראוסבייט' 1882, גל' 1, בכתבה מוילנה. המודעה מובאת גם ב'יוסחוד' 1882, גל' 1.

13 'ראוסבייט' 1882, גל' 2, שתי כתבות.

14 'יוסחוד' 1882, גל' 1, במכתב מוילנה.

היהודית, גברים, נשים ותלמידים רבים.¹⁵ המאורעות האחרונים השפיעו על אותם חוגים שלפני כן נטו להתקרב אל העם הרוסי ולהזדהות עם צרכיו, שיפנו עכשיו אל עמם שלהם ויזדהו עם סבלותיו.

"התקנות הזמניות". שר הפנים הצורר פעל במרץ להגשמת תכניותיו — לוועדות הפלכיות קצב מועד לסיום פעולותיהן — שני חודשים. השר השיג מהצאר ביטול "הוועד היהודי" — ועד שהיה קיים עוד מאז שנת 1872, אבל לא פעל למעשה. לעומת זאת השיג מינויו של "ועד לענייני היהודים" לשם דיון בבעיית היהודים "בכל רחבה". בוועד הזה, שבראשו הועמד תת-שר-הפנים, הוזמנו להעיד אנשים נוספים מחוץ לעובדי המשרדים, למען עשות רושם, כי הבעיות נידונות לא על-ידי המימשל בלבד אלא על-ידי החברה הרוסית כולה. יהודים לא הוזמנו להעיד שם. הוועד נקט נקודת ראות חדשה: יש לחזור להשקפה הרוסית הקדומה, הרואה את היהודים כזרים. נערכה תכנית והוטלו על היהודים הגבלות רבות. ההגבלות נקראו בחלקן "זמניות", ואותן צריך היה ליישם במהירות, לפני חג הפסחא, כדי למנוע כביכול התפרצות חדשה של זעם ההמונים; הגבלות אחרות נתפנו "יסודיות", ואותן צריך היה להעביר בדרך המקובלת. מטרת התקנות "הזמניות" היתה לדברי ראשי השלטון — להרחיק את היהודים מהכפר הרוסי, כדי שלא יוכלו להמשיך ולנצל את האיכרים. תכניתו של איגנאטיב נתקלה בהתנגדות מצד שרי הכספים והמשפטים. עקב כך צמצם שר-הפנים את דרישותיו וויתר על מתן הרשות לגרש יהודים מהכפרים. האיסור להשתקע מחדש בכפרים והאיסור לרכוש קרקעות מחוץ לערים ולעיירות נשאר בתקפו. שר-הפנים דרש ממועצת השרים לאשר בהקדם את "התקנות הזמניות". הוא הודיע, כי קיבל הודעות מהגנרל-גוברנטורים כי אם לא תאחו הממשלה באמצעים מידיים, עלולות לפרוץ מהומות. תחת לחץ זה אישרה מועצת השרים ביום השלישי במאי 1882 את "התקנות הזמניות". בראשותו של תת-שר-הפנים, ביטלה המועצה את "הוועד לענייני היהודים" ובמקומו הציעה למנות "ועדה עליונה" שאת ראשה ימנה הצאר ולא כל שר זולתו. מועצת השרים הודיעה לשרי הפלכים שחובתם היא למנוע פרעות ביהודים. "התקנות הזמניות" פורסמו ביום ה-12 במאי ואילו החוזר על החובה המוטלת על שרי הפלכים למנוע פרעות — רק כעבור חודש ימים, כאשר איגנאטיב סולק כבר מתפקידו כשר-הפנים. מאקוב, מי שהיה שר-הפנים, נתמנה כיושב-ראש "הוועדה העליונה" לבעיית היהודים, אך הוא נפטר כעבור זמן קצר ובמקומו בא הרוזן ק. פאלן.

פסחא 1882. עם התקרב חג הפסחא היו היהודים שוב מודאגים. במקומות שונים בעיר נמצאו כרוזים ובהם הודעה האומרת, כי בימי החג ירצחו את כל היהודים ויבזו את רכושם. כל המאמינים בנוצרי נקראו להשתתף באופן פעיל ב"משימה" זו. כשהגיעו לוויילנה הידיעות על הפרעות שפרצו שוב בדרום המדינה, ביחוד הפרעות האיומות בבאלטה, הועמדה כל האוכלוסייה היהודית במצב הכן. בבתים

ובחצרות עמדי יהודים על המשמר יומם ולילה וכל התקהלות או תנועה של המון היתה חשודה בעיניהם. הכינו בכל דירה גרזנים, מוטות ברזל וכד', לשם הגנה. השלטונות, עם הגנרל-גוברנטור טוטלמן בראשם, נקטו בכל האמצעים, כדי למנוע התפרעויות. בכל זאת היתה הבהלה גדולה בקרב יהודי העיר. רבים מהם, בעיקר העשירים, נטשו את העיר. חלק מהם מכרו את רכושם והיגרו חוצה לארץ.¹⁶ הבהלה היתה בהלת שוא. לא פרצו פרעות בוילנה ובסביבה, לא באותם ימי-חג וגם לא בשנים שבאו אחר-כך, כל זאת הודות לעמדתו התקיפה של שר-הפנים החדש.

בפליך וילנה היו פרעות רק בעיירה באלבירישוק. פרעות חמורות יותר היו בעיירה פרני אשר בפליך סובאלק. האיכרים הליטאים-קתולים השתלטו על העיירה, והיכו ושרדו.¹⁷

ועידה שניה בפטרבורג. הפרעות בדרום המדינה גרמו לתנועת הגירה של יהודים מהמדינה כולה. התארגנו אגודות לשם הכוונת ההגירה לארץ, שבה יוכלו היהודים להגיע לעצמאות. לתחיה לאומית ולנורמליזציה של המבנה הכלכלי. דויד גורדון ואחרים קראו מעל דפי העתונות לתחיה לאומית בארץ-ישראל, ובהשפעתם התארגנו אגודות לעליה ולהתיישבות בארץ-ישראל.¹⁸

בין האגודות הללו התבלטה אגודת סטונדטים בשם ביל"ו ("בית יעקב לכו ונלכה"), שנוסדה בחודש שבט תרמ"ב (1882). גם לארצות-הברית התארגנו אגודות להגירה בשם "עם עולם".

עסקני הציבור בעיר הבירה התנגדו להגירה. הם חיו באשליה, כי שתדלנות תוכל להקל על המצוקה וכי יש לחפש דרכים לפתרון הבעיות בתוך רוסיה עצמה. עסקני ציבור אלה כינסו בשמיני באפריל 1882 ועידה של נציגים מהקהילות הגדולות. בוועידה זו השתתפו 48 איש, מהם 26 מערי-השדה ושבעה-עשר מפטרבורג. את קהילת וילנה ייצג יהושע שטיינברג, ששימש אז רב מטעם.

במרכז הדינונים בוועידה זו עמדה בעיית ההגירה. הד"ר מאנדלשטאם דרש לתמוך בהגירה, אולם רוב הצירים, כשהעסקנים מפטרבורג וממוסקבה בראשם התנגדו לה. יהושע שטיינברג הצטרף אל המתנגדים להגירה. הצעת אחד הצירים, שכללה תכנית לעליה לארץ-ישראל, לא זכתה לתשומת לב והורדה מעל הפרק.¹⁹

הוועידה החליטה להשתדל בפני הממשלה בדבר שיווי זכויות ליהודים. כצעד ראשון בכיוון זה ראתה הוועידה את ביטול "תחום-המושב". הוועידה קיבלה החלטה גם בבעיית ההגירה, היא ראתה צורך לקבל רשות מהממשלה לייסד ועדים, שיאספו

16 'ראזסבייט' 1882, גל' 16, 19.

17 'ראזסבייט' 1882, גל' 20, 33; על הפרעות בפרני עיין מאמרו של יהודה סלוצקי "הפרעות בשנות תרמ"ב-תרמ"ד", 'העבר' חוב' י', תל-אביב, תשכ"ג.

18 על כך בפרוטוקול בספרי בהתעוררות עם, ירושלים, תשכ"ב.

19 פרוטוקול הוועידה נתפרסם ב'ווסחוד' 1882, גל' 31-34; בחרגום עברי הובא ב'העבר' חוב' 4, תל-אביב, תשכ"ז, עמ' 81.

תרומות לטובת הנפגעים, ולקבל היתר להגירתם של יהודים, שנפגעו מהפרעות. הוועידה הכריזה קבל עם, כי אין אמת בטענה, שקיים עדיין מוסד הקהל, והוא בוטל רשמית בשנת 1844.

השלטונות ויחסם לחברה היהודית

המפנה לרעה שחל ביחס אל היהודים בראשית מלכותו של אלכסנדר ה-3, נמשך ואף החמיר. "התקנות הזמניות" של איגנאטיב נשארו בתקפן במשך כל זמן שלטונו של אלכסנדר השלישי ובנו גיקולאי השני. הופעלו נגד היהודים גזירות, שמטרתן צמצום האפשרות לרכוש השכלה תיכונית וגבוהה (1887), גדירת הדרך בפני משפטים יהודים להיכנס למקצוע עורכי־דין (1889), וביטול זכותם של היהודים לבחור ולהיבחר לעיריות (1892). התקוות שתלו בצאר החדש, כי אתו יתחיל עידן ליברלי יותר, היו תקוות שווא. גיקולאי השני היה אדם מוגבל, חלש־רצון ונוח לקבל השפעה, אך יחד עם זאת קשה־עורף ושונא יהודים כאביו.

שלטונות הפלך, השליטים שנתמנו לפלך וילנה לפעמים היו רודנים קשוחים, כמו השרים ממניהם; אך יש שנתמנו גם שליטים ליברליים יותר, והללו ראגו שלא תפרוצנה פרעות והיו אף מוכנים להקל מעל היהודים את עולם הכבוד.

אחרי הגנרל גוברנסטור טוטלֶכֶן, שמנע כאמור פרעות ביהודי העיר בראשית שנות השמונים, נתמנה בשנת 1884 איוואן קחאנוב. שליט זה, שמילא את תפקידו עד סוף שנת 1892, נהג ביהודי העיר ביד קשה. ביזמתו הופיע קצין־משטרה בקץ של תרמ"ו (1886) ביום השבת בבית־הכנסת הגדול והכריז על פקודת המושל האוסרת על הגברים ללבוש בגדים ארוכים ולגדל פאות ארוכות ועל הנשים — לחבוש פיאות נכריות. למחרת פשטו שוטרים בעיר, תפסו ברחובות יהודים זקנים ורצו לגזוז את פיאותיהם. הזקנים הבטיחו, כי יגזזום בעצמם ואז עזבום השוטרים לנפשם.²⁰

גבאי "הצדקה הגדולה" והרבנים המו"צ (המורי־צדק) פרסמו מודעות־אזהרה לציבור היהודי. במודעות, שהודבקו בכל בתי־הכנסת בעיר, נקרא הציבור "ליטול קורה מבין עיניו": לא ללכת חבורות חבורות ברחובות ובצדי הרחובות; לחלוק כבוד "לכל שרי־מעלה ולעם־הארץ", נערים אל ילכו "בכל מקומות פתחי־עינים".

הרב מטעה"מ (מטעם הממשלה) הד"ר אברהם גורדון נאם בבית־הכנסת הגדול בשבת חול המועד סוכות, באותו עניין. ביום האחרון של חג הסוכות, ביום שמתת התורה, הודבקו בעיר מטעם העירייה מודעות, שקראו לשמור על הסדר הטוב בעיר. במודעות לא הוזכר כי היהודים הם אלה הנקראים לשמור על הסדר.

במקומו של קחאנוב בא בשנת 1892, פיטר אורד'בסקי, גנרל של הז'אנדארמריה, שהיה רשע לא פחות מקודמו. אחריו בא הנסיך גרוזינסקי, אשר שקד על שמירת הסדר, ומנע התפרעויות. לפני עזבו את העיר בחודש אוקטובר 1901 הגישה לו משלחת מטעם "הצדקה הגדולה" עם הרב מטעה"מ מ. נמזר בראשה, שי — מגילת

אחריו נתמנה לגנרל גוברנטור הגנרל ו. פון-ואל, ששימש לפני כן כנציב בעיר הבירה. זמן קצר אחר כניסתו לתפקיד פנה אל הרב מ. נמזר במכתב והציע, כי האוכלוסיה היהודית תאסוף תרומות לטובת נפגעי הבצורת בפלכי המרכז, המזרח וסיביר. הרב הביע מיד את נכונותו לעזור וניגש לאיסוף תרומות. הגוברנטור העביר אותן לידי "הצלב האדום".²²

רדיפת מהפכנים. בוויילנה ובערים אחרות במדינה הלכה והתגברה התנועה המהפכנית. הארגון של הסוציאל-דמוקרטים היהודים "בונד", שהוקם בוויילנה בשנת 1897, הרחיב את השפעתו על נוער יהודי משכיל ועל פועלים. השלטונות עקבו אחרי פעולות המחתרת ורדפו את המהפכנים. הגנרל-גוברנטור פון-ואל פרסם ביום ה-17 בדצמבר 1901 פקודה, האוסרת על תושבי העיר ופרבריה התקהלויות ואספות ברחובות. הוא הזהיר, כי ינקוט באמצעים תקיפים בפיזור התקהלויות ואספות ועל מפירי הסדר יוטלו ענשים חמורים ביותר.²³

קבוצת חברי ה"בונד" לא נרתעה מן האזהרות הללו ויצאה ביום ה-1 במאי 1902, להפגין ברחובות עם דגלים וסיסמאות. קוזאקים התנפלו עליהם, היכום, פצעום והביאו חלק מהם לבית-הסוהר. לפי פקודת השליט ובנוכחותו הלקו קוזאים 26 אסירים בשבטים לחים. פון-ואל עמד שם, הסתכל ומפעם לפעם צעק: "יהודונים, אהרוג את כולכם ביריות, או אגרש אתכם מהארץ".²⁴

קבוצה קטנה של פועלים, 4 יהודים ו-2 פולנים, החליטו להתנקם בשליט. המוציא לפועל של ההחלטה היה הירש לקרט, סנדלר בן 22. כשעה שפון-ואל יצא ביום ה-5 במאי בשעה 12 בלילה מהצגה בקרקס, ירה אליו לקרט מאקדח. הגנרל נפצע קל בידו וברגלו. המתנקש נעצר בו במקום ונמסר לבית-דין צבאי.

קהילת וילנה נחרדה. בבית-הכנסת נערכה תפילת הודיה על הצלת נפשו של השליט.

בית-הדין הצבאי המחוזי דן את המתנקש למוות בתליה. הנאשם הגיש ערעור, אך בית-הדין הצבאי הראשי אישר את פסק-הדין. גור-הדין הוצא לפועל ביום ה-28 במאי בשדה אימונים של הצבא ליד הפרבר סניפושוק. הנידון למוות צעד למקום התליה בצעדים חפשיים ובטוחים כשראשו מורם בגאווה. הוא מת מות גיבורים.²⁵ תליותו של הירש לקרט הגבירה את התסיסה בקרב חברי ה"בונד".

פון-ואל הועלה בדרגה ונתמנה לסגן שר-הפנים, כלומר לסגנו של ו. פלווה, מי שהיה מנהל מחלקת המשטרה. מינויו של פלווה לשר-הפנים היווה סימן למפנה

21 השבועון 'בורושצ'נוסט' 1901, גל' 42.

22 'יוסחוד' 23 בדצמבר 1901, גל' 78.

23 'יוסחוד' מיום 23 בדצמבר 1901, גל' 78.

24 סופר על-ידי אחד המשתתפים. שקיבל מלכות: בקובץ ווילנע, ניו-יורק 1935, עמ' 162-166.

25 'יוסחוד' 1902, גל' 19, 23; השבועון 'בורושצ'נוסט' 1902, גל' 20; בקובץ ווילנע 1935, עמ' 167, "על

הירש לקרט" מאת פ. קורסי.

לרעה במלחמה במהפכנים, באיכרים מורדים, בפועלים שובתים וביהודים. בשלטון הפלך היו פקידים גבוהים, שהכירו מקרוב את מצוקת היהודים. הם סברו, כי יש להקל על אוכלוסיה זו על-ידי ביטול "תחום המושב" ומתן הקלות אחרות. בדין וחשבון, שהגיש שר-הפלך הוולנאי בשנת 1895, נאמר, כי לשם החלשת השפעתם הרעה של היהודים בערי מערב-המדינה, שבהן הם מהווים רוב, רצוי לבטל את תחום המושב ולפזרם במדינה. הצאר ניקולאי השני הגיב על הצעה זאת: "אינני בדעתו של הגוברנאטור".²⁶

בתוך תחום המושב פנימה נמשך תהליך הדחיסה של יהודים אל תוך הערים ושמירה לכל יחדיו לכפרים.

מס הנרות. בשנת 1895 נדרשו יהודי וילנה והפלך לשלם מס נרות. מס זה, שבזמנו היה מיועד להחזקת בתי-הספר הממשלתיים ליהודים, חדלו לגבותו זה עשרות בשנים, והיו מכסים אותו מכספי ה"קורובקה" (מס על בשר כשר) בצורת "הלוואה". במשך השנים נצטבר "חוב" של כמאה אלף רובל ל"קורובקה". בשנת 1895 נתן שר-הפלך הוראה לגבות את מס הנרות מהעירוניים היהודים — 12,000 רובל מיהודי העיר, ו-1,800 רובל מיהודי הפרברים סניפישוק ונוביגורוד.

היהודים הסבירו לשר-הפלך, כי אלה מהם המסונגים כעירוניים הם החלק העני שבאוכלוסיה. שר הפלך נתן אז הוראה לגבות את המס גם מהסוחרים, ומאלה אף סכום כפול.

ראשי הקהילה פנו אל שר-הפנים וביקשו לבטל את גביית המס או לחלק את גבייתו לשנים אחדות. בקשתם נדחתה.

בשנת 1902 נתמנו מבין הסוחרים היהודים 12 איש, שהוטל עליהם לגבות את המס בסך 55,000 רובל מהעירוניים היהודים. חברי הוועדה סירבו לבצע את הפעולה. הם הודיעו, כי אינם רוצים לדלדל את אחיהם העניים, ועל כך נתבעו לדין. בבית-המשפט הם טענו, כי היה בכוונתם לאלץ גם את בעלי-הדיפלומות לשלם את המס ואילו השלטונות לא הסכימו לכך, מפני שאלה אינם חייבים במס-גולגולת. השופט זיכה את הנאשמים, אך בית-הדין לערעורים קנס כל אחד מהם בעשרה רובל. גביית המס נמשכה.

בשנת 1907 פסק הסנאט, כי את מס הנרות יש לגבות מכל התושבים היהודים שבעיר. הוועדה לחלוקת ההיטל הרחיבה איפוא את רשימת משלמי המס לשנת 1907-1908, ל-8,000 נישומים, במקום 3,000 עד כה. התשלום שעל כל אחד היה לשלם הוקטן עד לעשרה רובל לכל היותר. אנשים שקיבלו תמיכה מקופה ציבורית, נפגעים משריפה וכדומה — שוחררו מהתשלום. בשנת 1913 הגיע מספר הנישומים ל-12,000-14,000 איש והסכום השנתי שעמד להיגבות היה 18,414 רובל.²⁷

26 ש. דובנוב, דברי ימי עם עולם, כרך י', עמ' 103.

27 'יוסחד' 1894, גל' 37; 1891, גל' 1; 'המליץ' 1895, גל' 232; 1896, גל' 156, 227, 281; 'יוסחד' 1902, גל' 30; 1903, גל' 31; הירחון 'ברייסקאיה דיזיני' 1905, חובר' 5, 226; 'הזמן' 1906, גל' 188; 1907, גל' 8; 'הד הזמן' 1908, גל' 127, 141, 148, 161; 'הזמן' 1913, גל' 261, 270; 1914, גל' 123; 'ראוסבייט' 1907, גל' 48; 1909, גל' 6, 10, 15; 1914, גל' 30.

הגיוס לצבא. על ראשי הקהילה היה לדאוג לענייני הגיוס לצבא. במקרה שלא התייצבו כל היהודים חייבי הגיוס, היו מגייסים במקומם צעירים, שהיו זכאים לשחרור. הנוער היהודי לא שש להתגייס לצבא הרוסי. הממשלה היתה מטילה קנס בסך 300 רובל על משפחת הצעיר שלא התייצב. בשנת 1882 התייצבו בעיר רק 55 יהודים מתוך 126, שהיו רשומים כחייבים בגיוס. כך היה גם בשנים הבאות; ראשי הקהילה השתדלו לסייע למשפחות המגויסים על ידי הקצבת כספים מכספי ה"קורובקה". רבני וילנה ארגנו איסוף תרומות למען המתגייסים.

צעירים יהודים רבים לא התייצבו מפני שהיגרו. בשנת 1909 חסרו למעלה ממאה מתגייסים. הקנסות שרבעו בוילנה על משפחות נעדרים כאלה בשנת 1912, הגיעו לסך 191,220 רובל.²⁸

יהודי וילנה והעיריה. כיוון שיהודי העיר נחשבו לחלק ממעמד העירוניים והסוחרים, היו תלויים בעיריה בשטחים רבים. העיריה היתה מטילה עליהם מסים ומנהלת את ענייני ה"קורובקה", מחכירה אותה ומהכנסותיה מקציבה כספים לצרכי מוסדות יהודים. בחירת הרב מטעם או בחירת גבאי "הצדקה הגדולה", היתה נעשית בבית מועצת העיר. היתה אפוא לעיריה יד בניהול ענייני הקהילה, תוך כדי השגחה גם מצדם של שלטונות הפלך. תושבי העיר ותושבי הפרברים סניפישוק, אנטוקול ונוביגורוד נחשבו כלפי העיריה והשלטונות כקהילות נפרדות; כל אחת בעלת "הנהלת בית-כנסת" משלה.

לפי החוק שנחקק בשנת 1873, מותר היה ליהודים להשתתף במועצת העיר ובהנהלתה אבל רק במספר נבחרים שאינו עולה על שליש המספר הכללי. מותר היה להם להשתתף בבחירת ראש העיר, אלא שהוא עצמו חייב היה להיות אך ורק נוצרי. בשנת 1880 הצביעו היהודים בעד ראש עיר רוסי. יהודי אחד נבחר אז להנהלת העיר. היחסים בין הנבחרים היהודים והנוצרים היו טובים. בשנת 1882, עם פטירתו של חבר-הנהלה נוצרי, הסכימו יתר החברים במועצה, כי במקומו יבוא יהודי. לחגיגת הכתרתו של הצאר אלכסנדר השני, באביב 1883, יצאה משלחת בראשותו של ראש העיר היהודים דרשן אז כי אחד מהמשתתפים במשלחת יהיה יהודי. מועצת העיר החליטה על משלחת של שלושה בנוסף לראש העיר: רוסי, פולני ויהודי; אבל שלטונות הפלך לא אישרו השתתפותו של היהודי במשלחת. לאחר פניה אל שר הפנים, הסכים הלה בשם הצאר לקבל פנייה של משלחת מיוחדת של יהודי וילנה. חברי המועצה והנהלת העיר היהודיים היו משתתפים בוועדות שונות של העיר. בשנת 1892 הוציאה הממשלה פקודה, שלפיה לא ייבחרו יהודים כלל למועצות ולהנהלות הערים, אלא יתמנו; ואף זאת במספר שאינו עולה על עשירית מספר כלל המשתתפים. ערכה של נציגות היהודים בעיריה ירד אז פלאים בעיני היהודים, כמו גם בעיני האוכלוסיה כולה.

28 'המלקץ' 1882, גל' 50; 1887, גל' 235; 1889, גל' 9; 1894, גל' 256; 1895, גל' 261; 'היום' מיום ח' בטבת תרמ"ז; 'יוסחוד' 1884, גל' 50; 1887, גל' 51; 1888, גל' 29; 1894, גל' 46; 'ראוסבייט' 1909, גל' 45; 1912, גל' 26, 30.

בשנת 1893 מוצאים אנו ארבעה ממונים יהודים במועצת העיר: אהרן הירשוביץ, שפטל קלאצ'קו, שמואל לוין ואהרן ליפץ. שפטל קלאצ'קו כבר השתתף במועצה החל משנת 1876, לפני כן — כנבחר. בוועדות שותפו היהודים: ד"ר בנימין פין בוועדה הסניטרית, ליאון קאראסיק כמפקח סניטרי ושישה יהודים בוועדה למסחר. לפי הצעת שר-הפלך העלו בשנת 1901 את מיספר החברים היהודים במועצה לשישה. נתמנו אז לארבע השנים הבאות ישראל בונימוביץ, ש. ואלרשטיין, שפטל קלאצ'קו, א. ליפץ, הד"ר ל. סטאמבו ואדולף גורדון. במשך הזמן השתלטו הפולנים על העיריה.

כשפרצה המהפכה בשנת 1905, הודיעו החברים היהודים הממונים בעיריות על התפטרותם. הם דרשו ביטול החוק משנת 1892 בדבר מינויים של חברים יהודים בעיריות והשוואת זכויותיהם לזכויות שאר האזרחים. בעיריית וילנה הגישו החברים הממונים את התפטרותם.

אבל הדרישות הללו לא נתמלאו. נמשכה שיטת המינויים של חברי מועצה יהודים. בשנת 1909 נתמנו למועצת העיריה פאול פרומקין, אדולף גורדון, ב. סגל, א. ליפץ, י. בונימוביטש וד"ר ז. זאלקינד. כממלא מקום נתמנה המהנדס ליטאואר.²⁹ העיתונות המקומית ברוסיה. העתון המקומי 'וילנסקי וייסטניק', ששימש בטאון רשמי, היה משמיץ את היהודים, נתפרסמו בו מאמרים נגד הקהל היהודי. קו אנטישמי זה נמשך שנים רבות.³⁰

בחודש נובמבר 1898 התחיל להופיע בעיר עתון ברוסית בשם 'קול-צפון-מערב' וסביבו התרכזו יהודים מחוגים שונים. אחד המשתתפים בעתון הזה היה אוסיפ מינור, מהפכן, איש הס"ר, בנו של "הרב מטעם" כמוסקבה ש"ז מינור. לאחר שנתיים נצטווה אוסיפ מינור לעזוב את וילנה.

אחר-כך החלו להופיע בוילנה עתונים נוספים ברוסית, בעריכתם או בהשתתפותם של יהודים. עורך העתון 'קול-צפון-מערב', ראדין, היה יהודי מתבולל. השתתפו בעתון זה בעיקר לא-יהודים. העתון 'נובאיה זאריה' (השחר החדש) נוסד על-ידי ציונים, ושירת את ענייני היהודים.

לאווירת השנאה ליהודים מצד פקידי ממשלה גבוהים ומורים רוסיים הצטרפו באותו זמן תמונותיו של צייר, שצייר פרצופי יהודים כסמל התרמית. הצייר לקח לו לדוגמה פני יהודים נכבדים בוילנה והציג את תמונותיו בחלונות הראווה בחנויות. התמונות סולקו, אמנם, אחרי זמן-מה. היתה סברה, כי המשטרה היא שציוותה לסלקן.³¹

29 'רוסקי זבריי' 1880, גל' 23; 1883, גל' 16, 42. 'המליץ' 1888, גל' 49, 112; שנתון הנהלת הפלך לשנת 1894 (ברוסית); 'ווסחוד' 1901, גל' 5, 39; 1902, גל' 6. 'הזמן' 1903, גל' 86; 1904, גל' 20; 'ידישע צייטונג' וילנה, 1909, גל' 69, 81; 'ראזסבייט' 1909, גל' 20, 44.
30 'המליץ' 1887, גל' 277; 1896, גל' 281. 'ווסחוד' 1900, גל' 49. "מכתב מוילנה" מאת ב"ג (בוריס גולדברג).
31 'המליץ' 1890, גל' 139.

פגעי הטבע והזמן. שטפונות, מגיפות ושריפות לא פסחו על וילנה. נפגעים ביותר היו יהודים בני דלת העם, דיירי השכונות הדלות ותושבי המרתפים. שטפון, שנגרם על-ידי גשם עז בקיץ של שנת 1893, גרם למותם של 18 יהודים. הגשם ירד פתאום ונמשך שעה ארוכה. זרם מים אדיר חדר למרתף בפינת רחובות זאוואלני-לידסקי. במרתף גרו 16 איש מדלת העם. דיירי המרתף, שתקרתו היתה נמוכה מטר אחד מתחת לפני הרחוב, לא הספיקו לצאת וטבעו במים שהציפום. בשריפה שפרצה בפרבר נוביגורוד בסוף שנת תרמ"ו עלו באש כחמישים בתים. למעלה ממאה משפחות, רובן של שכירי יום, נשארו בחוסר-כול.³²

בשריפה באותו פרבר בשנת 1908, נשרף בית-כנסת ועמו חמישה עשר בתי-עץ. את ספרי-התורה הספיקו להציל מבית-הכנסת הנוצר. נפגעו כמאתיים משפחות עניות. הן פנו אל שר-הפלך בבקשת לחם וביקשו תמיכה מכספי ה"קורובקה".³³ כאשר פרצה מגיפת הכולירה בעיר בסוף שנת 1893, נפגעו בעיקר תושבי נוביגורוד. המצב הכלכלי והתברואתי היה שם ירוד מאד. הוקם אז ועד יהודי, שדאג להושטת סיוע; נפתחה מסעדה ובית-תה, חילקו בהם מזון ומשקה חינם. הוועדה סיפקה חומרי חיטוי ובגדים למחלימים; את בגדי החולים היו שורפים. השלטונות פעלו גם הם במרץ לעצירת המגיפה. הם העלו באש עשרה בתים, בקתות, ושילמו פיצויים לבעלי הבתים הללו. השלטונות סידרו להם שיכון זמני בבית-הכנסת שבפרבר, אולם אלה ששוכנו שם עזבו את המקום עד מהרה, כי אנשים ראו בזה חילול הקודש והם חששו לחייהם.³⁴

עלילות דם. העלילה, כי יהודים משתמשים בדם נוצרים לצרכי חג הפסח, היתה נפוצה מאד בקרב האוכלוסיה הנוצרית המקומית; האמינו בה אף אנשים משכילים. בוויילנה התחוללה דרמה מחרידה בגלל עלילת דם על החובש-הספר היהודי, דויד בלונדס.

היה זה מקרה חמור של עלילת דם, שקרה בעיר בשנת 1900, אשר גם משכילים פולנים נתנו לו יד.

היחסים בין יהודים ופולנים בעיר היו די מתוחים. המשכילים שבקרב הפולנים כעסו על היהודים, שהם מושפעים מהתרבות הרוסית ומסייעים לרוסיפיקציה של החבל; פשוטי-העם היו מאז ומתמיד אכולי שנאה וקנאה ביהודים; הבידוד בין היהודים ובין שאר חלקי האוכלוסיה היה רב. באגודות לא-יהודיות לא קיבלו מעולם חבר יהודי. גם לא באגודות רוכבי-האופניים או בחוג לשחמט. גם באגודות המקצועיות לא התקבלו עובדים יהודים. פקידי המסחר היהודים החליטו להקים להם אגודה משלהם.³⁵ הפולנים לעומת זאת, יצאו בסיסמה לכבוש את המסחר והתעשייה מידי היהודים.

32 'היום' 1886, גל' 169.

33 'הר הזמן' 1908, גל' 121, 136.

34 'יוסחוד' 1893, גל' 48; שם 1894, גל' 1.

35 'יוסחוד' 1901, גל' 50.

ובאווירה זו של שנאה וקנאה בוימה עלילת הדם על-ידי פשוטי עם פולנים, לפני חג הפסח תר"ס (1900). בת-כפר פולניה, שנתקבלה לעבודה בבית החובש-הספר דויד בלונדס, יצאה בלילה, קרוב לשעה שתיים אחר חצות, מן הבית והלכה לחצר סמוכה, מקום שם עבד בן-דודה כחצרן. היא חזרה הביתה כעבור זמן קצר קצר פצועה בידה ובצווארה ממכשיר חד והחלה מספרת כי הספר ועוד יהודי אחד עטוף בטלית, רצו לשחוט אותה. בן-דודה עם עוד חצרנים מידידיו פרצו לדירת הספר, צועקים אף הם: "אתם רוצחים, דם נוצרי שותים". הם היכו את אשת הספר והיפלו מכות אנושות בספר עצמו. אשת הספר הצליחה לצאת כצעקתה לחצר. שכנים שהתעוררו ובאו, מצאו את דויד בלונדס לבוש לבנים, מוכה ושותת דם; בדירתו הסתובב ערב רב של חצרנים ועגלונים. כשבאה המשטרה נלקחה המשרתת לחקירה ונשלחה אחר כך לבית-חולים לטיפול. דויד בלונדס נעצר.

הפצעים של המשרתת היו קלים למדי ונרפאו כעבור ימים אחדים. במשטרה היא אמרה שאיננה יודעת מה רצו לעשות בה שני היהודים באותו לילה, אבל שמעה מאנשים שונים כי היהודים רצו לשחוט אותה כדי להשתמש בדמה לאפיית מצות לחג הפסח. על יסוד עדותה זו קיבל כל העניין מסווה דתי. למחרת המקרה, ביום ה-2 במאס, נמסרה החקירה לחוקר בעניינים מיוחדים של בית-הדין המחוזי. מינוי חוקר כזה למקרה שנראה לכתחילה כפחות ערך, אישש את החשש שהיהודים אמנם משתמשים בדם נוצרים לאפיית מצות לפסח.

התקרית גרמה להתרגשות בעיר. לא רק ההמון, אלא גם אחדים מבני האינטליגנציה הפולנית טענו כי הפציעה נעשתה מטעמים דתיים, וכשהיתה המשרתת מאושפזת בבית-החולים, ביקרו אצלה הרבה אנשים, בתוכם אף אריסטוקרטים פולנים. למחרת המקרה התאספו ברחוב טאטארסקה, הרחוב שבו נמצאה המספרה של דויד בלונדס, למעלה ממאתיים יחפנים, שהחלו פוגעים בכל יהודי שעבר ברחוב. חנויות היהודים נסגרו, יהודים הזעיקו בטלפון את ראש המשטרה והוא בא מיד עם קבוצת שוטרים ופיזר את ההמון.

משרתות נוצריות, שעבדו אצל יהודים בעיר, התחילו לעזוב את מקום עבודתן, בטענה שייחסו אותה לכומר הנוצרי, כי מסוכן לעבוד אצל יהודים לפני חג הפסח. עתונים ריאקציוניים בכתבותיהם תמכו בחשד בדבר השימוש בדם נוצרי לאפיית מצות. המשפט נגד בלונדס יצר במדינה אווירה של עלילת-דם והחריף את היחסים בין היהודים לבין הפולנים.

במחצית חודש דצמבר 1900 התברר המשפט בבית-הדין המחוזי בוויילנה. כסניגורים הוזמנו שלושה עורכי-דין מפורסמים מפטרבורג, שנים מהם רוסים והשלישי אוסקר (ישראל) גרוזנברג, התובע בעניינים אזרחיים. מצד המשרתת הופיע עורך-הדין הווילנאי-הפולני החשוב ורובלבסקי. הוא טען כי זהו מקרה של נסיון לרצח על יסוד דתי. הדיונים התקיימו בדלתיים סגורות. בית-הדין של המושבעים קבע, כי הנאשם אשם בגרימת פצעים קלים, תוך כוונה תחילה ובהידברות עם עוד אדם שלא נתגלתה זהותו, אבל בלי כוונה לרצח. דויד בלונדס נשפט למאסר שנה

וארכבעה חודשים. הוצאות המשפט הוטלו על הנאשם.

בקרוב עסקנו הציבור היהודי בוויילנה היו שסברו, כי יש להסתפק בפסק-הדין הקל יחסית, הם לא האמינו כי על-ידי ערעור יושג פסק-דין טוב יותר. הם גם הצביעו על מצבו של בלונדס, שקשתה עליו מאד הישיבה הממושכת בבית-הסוהר. אחד מעורכי הדין מפטרבורג היה גם הוא בדעה זו, אך גרוזנברג דרש להגיש ערעור. ואמנם הוגש הערעור מצד הסניגוריה. גם הקטיגור ערערה.

המחלקה הפלילית של הסנאט בפטרבורג דנה בערעור ומצאה הרבה ליקויים בניהול המשפט. היא החליטה איפוא לבטל את פסק-הדין ולהחזיר את המשפט לבית-הדין המחוזי בוויילנה, אבל בהרכב אחר.

לאחר הגשת הערעור ביקר שר-המשפטים מוראביוב בוויילנה ונכנס לבית-הכלא אל בלונדס. הוא הושיט לו את-ידו באמרו: "אל תדאג, בוודאי ישחררו אותך; הלא גרוזנברג מגן עליך".

בחודש נובמבר 1901 התחיל המשפט מחדש. הנאשם הובא לאולם הישיבות תחת-משמרת-סבת-עם-חרבות-שלופות, הוזמנו וכאו שני מנתחים מומחים מפטרבורג. אבל מאתח שהצדדים המתדיינים תבעו להחליף שלושה מן המושבעים, שוב נדחתה פתיחתו.

לאור העובדה שהנאשם יושב זה למעלה משנה כתנאי החיים הקשים שבבית הסוהר דרשו הסניגורים לשחררו כערכות: בלונדס עצמו קם ואמר: "אני אצא מדעתי... אינני יכול עוד...". אבל בית-הדין קבע, כי עליו להמשיך לשבת בבית-הסוהר עד שיתברר משפטו.

כשהתחיל המשפט בסוף חודש ינואר טען אחד המומחים המקומיים, הרופא המנתח-הפולני ה"ר דמבובסקי, כי החתך בצוואר לא נעשה אלא על-ידי המשרתת בעצמה. פסק-הדין זיכה את הנאשם לגמרי. הקטיגור ניגש אל בלונדס וביקש ממנו סליחה על הסבל הרב שגרם לו במלאו את תפקידו.

עם פרסום פסק-הדין סולקה המועקה שהעיקה במשך קרוב לשנתיים על יהודי וילנה ועל יהודי המדינה כולה.

משכילי היהודים בעיר, שהיו מאורגנים באגודת "אחוזה", ערכו לשני עורכי-הדין מפטרבורג, א. גרוזנברג ומירונוב, מסיבה חגיגית. למחרת ערכו להם מסיבה גם כל יתר עורכי הדין שבציר. יושב-ראש ארגון עורכי הדין, הפולני ונצלאבסקי, הרים על נס את פעולת הסניגורים והצביע על חשיבותו הציבורית הגדולה של הזיכוי, שהרי למעשה עמדו-כאן למשפט היהודים כולם.³⁶

יהודי וילנה והפרעות בקישינוב. באביב של שנת 1903 נודעו יהודי כל העולם מהדיעות על פרעות הדמים שנערכו ביהודי קישינוב בימי הפסחא הנוצרית: 45

36 יוסתור 1900, גל' 20, 22, 90, 96, 98, 99, 100, 102: שם 1901, גל' 7, 27, 55, 66, 67; שם 1902, גל' 5, 6; ערך "בלונדס" מאת י. הסן, האנציקלופדיה היהודית-רוסית ד'; השבועון "ברודשצ'נוסט" 1901, גל' 16, 17, 20; שם 1902, גל' 5-6; האוטוכיורפיה של ד"ר צמח בפנסק "יעקאפא"; פנחס קאן: "א באווח ביי דוד בלאנדעס", ידי יידישע שטימע' מיום ה' 12 באוגוסט 1925.

נהרגו, 86 נפצעו פצעים חמורים ועוד 500 — פצעים קלים יותר; בתי-מסחר, דירוו ורכוש רב נהרסו. יהודי וילנה, כמו גם יהודי קהילות אחרות, נחלצו לעזרה. הוועד הוילנאי של ה"בונד" פרסם כרוז לרגל הפרעות בקישינוב. "הצדקה הגדולה" התארגנה לאסוף תרומות למען הנפגעים. זוגות זוגות של שליחים נשלחו אל בתי כמ היהודים בוילנה לאסוף את התרומות.

והנה סיפורו של אחד המשתתפים בפעולה, הסופר הצעיר פרץ הירשביין, שכן זוגו היה שמואל טשרנוביץ, גם הוא עתונאי צעיר. הם בחרו להם ללכת אל חצר בית הכנסת, אל דירת מרתף:

בצהרי היום היקשנו על דלתו של סנדלר אביון. במרתף עמד עדיין לילה, למרוח שמש הצהריים המאירה בחוץ. לאחר שפתחנו את הדלת, פרצה אשת הסנדלר, יהודיה קיפחת ומצומקת, ביללה כה נוראה, שהכתלים האפלים נודעזעו. בלי משים התחלנו נסוגים וחומקים אל הפתח, בלא להוציא הגה, בלא לבקש דבר. אך הסנדלר המטילא, שהגע עוד ישב ליד סדנתו, פטישו ובידו, הניח את הפטיש, התחיל מחטט בכיסיו, מצא שם שלוש קופיקות בודדות והושיטן לקראתנו: סלחו נא לי, זה כל כספיי... יודע אני, פוגרם, יודע אני... סלחו נא לי, קחו את שלוש הקופיקות, קחו אותן...³⁷

יהודי וילנה והפרעות בהומל. בראשית חודש ספטמבר נערכו פרעות גם ביהודי הומל. ההגנה העצמית היהודית שיצאה שם נגד הפורעים, לא יכלה לפעול כראוי בגלל התערבות הצבא, אשר סייע לפורעים. הפרעות בהומל עוררו את היהודים בערים אחרות להגביר את ארגון ההגנה העצמית. בוילנה נפוצו בקרב היהודים שמועות על פרעות ביום הכיפורים. בחוגי הצעירים התחילו להתארגן להגנה עצמית.³⁸ לא פרצו פרעות באותו יום; קוזאקים רבים רכובים על סוסים הסתובבו בעיר.

תזכיר לשר הפנים. לאחר הפרעות בקישינוב עשה שר-הפנים פלווה ג'סטה קטנה — לטובת היהודים, במטרה לשכך מעט את זעמם נגד הממשלה. ביום העשרה במאי 1903 בוטל איסור המגורים ליהודים ב"תחום המושב" במאה ואחד ישובים שלפי "התקנות הזמניות" אסור היה להם לשבת בהם מאז חודש מאי 1882. בעיר וילנה הירשה כבר בחודש מארס הגנרל גוברנטור ליהודים לגור בלי הגבלה בשטחים העירוניים של הפרברים החדשים — פוספיישקי, בלמונט, נוביגורוד, נובי-סוויאט; ליפובקה וקומיני.³⁹

הקלות אלה עודדו את ראשי הציבור היהודי בוילנה לדרוש הקלות נוספות. בסוף חודש מאי 1903, הם הגישו באמצעות הגנרל גוברנטור תזכיר לשר-הפנים. בתזכירם ביקשו לבטל את האיסור על בעלי-מלאכה יהודים לגור בכפרים שבתוך "תחום

37 פרץ הירשביין במהלך החיים (תרגום מיידיש), "פרקי 1900-1910". תל-אביב, תשל"א, עמ' 26-27.

38 שם, עמ' 71, 74.

39 'הזמן', 1903, גל' 19.

המושב". בעלי-התזכיר הדגישו כי העוני של בעלי-המלאכה בערים ובעיירות משפיע לרעה על הדור הצעיר שלהם, שאינו רואה לפניו דרך לפרנסתו, וכך צומח יסוד בלתי-מרוצה בתוך האוכלוסיה היהודית, המשמש קרקע נוח לתעמולה נגד הממשלה.⁴⁰

40 'ידיעות אחרונות' של ה"בונד" (ברוסית) יולי 1903, גל' 138.

תחת שלטון רוסיה, 1904-1915

מלחמת רוסיה-יפן. בראשית שנת 1904 יצאה רוסיה למלחמה ביפן. נציגי קהילת וילנה הביעו, כרגיל את נאמנותם למדינה. לרגל המלחמה הציע הרב מטעח"מ מ. נמזר, לבתי-הכנסת בעיר לקרוא בזמן תפילת שחרית את דבר המלך ולהתפלל לנצחון רוסיה.¹

יהודים רבים גויסו לצבא. עם תחילת הגיוס החלו במדינה התפרעויות של מגויסים. היהודים בפלך וילנה חששו מהתפרעויות אלה. שלטונות המדינה התייחסו בהבנה ופעלו למען שמירת הסדר והרגעת הרוחות בקרב הציבור היהודי. שר הפלך פאלן פירסם הוראה הקוראת לשמור על הסדר.² שר-הפנים הורה להפסיק את הרחקת היהודים מגבולות המדינה (חמישים וירסטאות מהגבול), בפלכי וילנה, קיוב ובסרביה. אושרו אף מיספר אתרים נוספים לתחום המושב בפלך וילנה. הנהלת הפלך הורתה לא לגרש מהכפרים בעלי מלאכה יהודים שהתיישבו שם לאחר ה-3 במאי 1882.³

כנגרל-גוברנאטור נשלח לוויילנה הנסיך סוויאטופולק-מירסקי, שהיה אדם ליברלי. השליט החדש נתחבב על האוכלוסיה כולה. הוא קשר קשרים אישיים עם יהודים משכילים בעיר, בתוכם שמואל ואלרשטיין חבר מועצת העיר, והד"ר שמריהו לוין, אותו הכיר עוד מזמן שהותו בייקאטרינוסלב. לאחר שנרצח שר-הפנים פלווה על-ידי טרוריסט רוסי, בחמישה-עשר ביולי 1904, נתמנה בסוף חודש אוגוסט סוויאטופולק-מירסקי כשר-הפנים. מינויו צריך היה לאותת לשינוי ליברלי מצד הצאר. לפני עזבו את וילנה התייצבה לפני שר הפנים החדש משלחת יהודית. השר אמר למשלחת, כי הוא רואה כמצבם של היהודים במדינה את התופעה הבלתי נורמלית ביותר, ומתכוון לפעול לשינוי המצב. הוא הבטיח להתנהג בבעיית היהודים ביושר ו"בטוב לב".⁴

יהודים עשירים בוויילנה יסדו מילגה על שם השר, ליד גמנסיה ב' בעיר, שתהיה מוענקת לתלמיד בן-דת-משה. העיריה בחרה בשר כאזרח-כבוד. משלחת מטעם העיריה, שהשתתף בה גם חבר יהודי — אדולף גורדון, נסעה לפטרבורג למסור לו את תואר-הכבוד.⁵ במקומו של סוויאטופולק-מירסקי בא לוויילנה הגנרל א"א פרזה שהיה גם הוא אדם ליברלי.

1 'הזמן' 1904, גל' 24.

2 'יוסחוד' 1904, גל' 26.

3 'יוסחוד', גל' 4, 18.

4 ד"ר שמריהו לוין מזכרונות חיי ג', תל-אביב תרצ"ט, עמ' 243.

5 'יוסחוד' גל' 28; 'הזמן' 1905, גל' 19.

הצאר ניקולאי ה-2 עבר את וילנה ביום ה-19 בספטמבר והתעכב בה זמן קצר. הוא קיבל פניהן של משלחות מטעם תושבי העיר ובתוכן משלחת מטעם הקהילה היהודית. במשלחת השתתפו ארבעה-עשר איש, עם הרב מטעה"מ מ. נמזר והרב הזקן ר' שלמה לי הכהן בראשם. המשלחת הגישה לצאר ספר-תורה כתוב על קלף יקר ומונח בנרות. מעץ מגולף בצורת שני לוחות הברית. הרב נמזר השמיע נאום ברכה והביע את מסירות היהודים למולדת. הצאר קיבל את ספר התורה והודה למשלחת.⁶

ראשית מהפכת 1905. עם מינויו של הנסיך סוויאטופולק-מירסקי לשר-הפנים התחילו החוגים הליברליים והעתונות ברוסיה לצאת בדרישות להנהגת קונסטיטוציה, שתבטיח שיתוף נציגי העם בחקיקת החוקים.

תהלוכה של המוני פועלים בעיר הבירה, בראשות הכומר גאפון שצעדו אל ארמון הצאר-במטרה להגיש עצומה הקוראת ליום עבודה בן שמונה שעות ותיקונים מתונים אחרים, נתקלה בידיות המשטרה והצבא. מפגינים רבים נורו ונהרגו בכיכר שלפני הארמון. כתגובה על מאורעות-אלה פרצה בפטרבורג שביתת פועלים. לאות הזדהות פרצו שביתות גם בעריה-שדה.

בוילנה התחילה השביתה ביום ה-11 בינואר 1905, ונמשכה שלושה ימים. ביום הראשון לשביתה שבתו הסנדלרים, תפריה-נעלים, סורגות הגרביים, העובדות בפרחים, בתייהפוס אחרים, בתימלאכה לחייטות ובורסקאות. בשני הימים הבאים היתה השביתה כללית. שבתו כל בתייהחרושת והמלאכה, בתייהדפוס, המאפיות וכו', להנציא מפעלים גדולים אחדים שאי אפשר היה להשביתם בגלל שמירת המשטרה עליהם.⁷

יום הדמנם בעיר הבירה זמן. את תחילת המהפכה במדינה. הצאר פיטר את סוויאטופולק-מירסקי ומינה במקומו את בוליגין הריאקציוני. בציבור הופיעו מפלגות, שדרשו את שינוי המשטר, מפלגות מהפכניות יצאו מהמחתרת. נוסדה אז מפלגה קונסטיטוציונית דימוקרטית, שהשתתפו בה גם יהודים (עורך-הדין מ. וינאבר ועסקנים אחרים בפטרבורג). הטירור הלך וגבר, נרצחו דודו של הצאר הגנרל-גוברנטור המוסקבאי סרגיי, ואחרים. הצאר נאלץ להתפשר עם הציבור. הוא מינה ועדה ובוליגין בראשה, כדי שתכין הצעת קונסטיטוציה ותכנס "דומה" (פרלמנט). לאירגונים ציבוריים וגם לאנשים פרטיים ניתנה רשות להגיש לוועדה הצעות תיקונים לחוקה.

בקהילות ישראל ניגשו לעריכת תזכירים אל ראש הממשלה בדבר הצורך לבטל את החוקים המגבילים לאזרחים היהודים. בוילנה נתכנסה אספה גדולה של עסקני ציבור לשם חיבור עצומה. באספה השתתפו אנשים מזרמים שונים: ציונים, בונדאים, לאומיים ומתבוללים. ישב בראש הד"ר ל. קנטור, הרב מטעה"מ החדש. לפי דרישת

6. "רוסחוד" 1904, גל' 17.

7. בוכבינדר, תולדות תנועת הפועלים היהודית, 1925, עמ' 290.

ש. דוכנוב הוכנסה לעצומה הווילנאית הדרישה לזכויות לאומיות בצד הדרישה לזכויות אזרחיות ומדיניות. בוילנה חתמו על העצומה 600 איש.⁸

עצומה מטעם העיריה, בעירית וילנה שלט רוב פולני וגם הפולנים יצאו בדרישות לאומיות. הם רצו להשתחרר מההגבלות, שחלו עליהם עוד מימי מוראביוב. את דרישותיהם הגישו דרך מועצת העיר, בעצומתם לקחו בחשבון את דרישות כל המיעוטים הלאומיים שבעיר, והיהודים בתוכם. מועצת העיר החליטה על הגשת העצומה לצאר בישיבתה מיום ה-18 בפברואר 1905, העצומה כללה דרישה לביטול ההגבלות שחלו על בני כל העמים והדתות השונים.⁹ ראש העיר וחברי המועצה הנבחרים דרשו: לפתוח את בתי הספר הממשלתיים בפני בניהם של כל התושבים; להתיר לבני כל העמים בחבל זה של המדינה לשמש כמורים בבתי הספר הללו; להנהיג לימודי דת בשפת התלמידים וכן להרשות לימוד השפות המקומיות; להרשות לאנשים פרטיים לפתוח בתי ספר ולהורות בהם בשפה שיבחרו בה המייסדים; להנהיג חובת לימוד על הכול בבתי ספר למתחילים; להתיר את השימוש בשפות המתהלכות בעיר — באספות, בעתונות, בתיאטראות ובמוסדות שונים, וכן להתיר הגשת בקשות וכל מיני תעודות למוסדות הממשלה בשפת אמו של המבקש. המועצה דרשה גם לבטל את החוק העירוני משנת 1892, האוסר על היהודים להשתתף בבחירות העירוניות.

איגוד להגשת שיווי זכויות: עורכי דין ומשכילים עסקי ציבור יהודים מעיר הבירה — בתוכם מ. וינאבר, ה. סליוזברג, ל. בראמסון, מ. ראטר, מיכאל שפטל ואחרים — יצרו לשכה "להגנה" מפני הספרות האנטישמית ולהפצת ידיעות על מצבם החוקי של היהודים במדינה. הם יזמו כינוסה של ועידה, אשר תדון בדרישות היהודים לשיווי זכויות. ועידה זו התכנסה בוילנה בימים 25-27 במרץ בהשתתפות 67 נציגים מערים שונות ומונהגים שונים, פרט ל"בונד". "הבונד" שלל ועידה יהודית כללית כזאת כ"בורגנית", וטען, כי לא נבחרה בדרך דימוקרטית. בוילנה השתתפו מצד הציונים הד"ר שמריהו לוין והאחים יצחק לייב ובוריס גולדברג; מהחרדים פ. גץ ומ"הלאומיים" שמעון דוכנוב; ישב כראש מ. וינאבר. הם היו מתכנסים לישיבותיהם בבתי פרטיים, היות ולא היה בידם אישור מן השלטונות. דוכנוב בהרצאתו דרש לא להסתפק בזכויות אזרחיות ומדיניות, ולדרוש גם זכויות לאומיות; כלומר אוטונומיה של הקהילות, הכרה בשפה היהודית וזכות לבית ספר לאומי יהודי. בהצבעה נתקבלה הצעתו של דוכנוב. היו גם הצעות אחרות שדרשו להוציא את הדת מחוג פעולותיהן של הקהילות, אבל הצעות אלה נדחו. הוועידה דנה גם בחוק העיריות משנת 1892 והחליטה להציע לכל החברים היהודים הממונים

8 העצומות הוגשו על ידי 32 קהילות ביום ה-24 במרץ; על העצומה הווילנאית — ש. דוכנוב באוטוביוגרפיה שלו (ברוסית), ב' 1935, עמ' 2; 'יוסחוד' 1905, גל' 9, 11; שם, מכתב למערכת מאת ש. דוכנוב.

9 'הזמן' 1905, גל' 78; 'יוסחוד' 1905, גל' 15-16.

בעיריות להתפטר, ולאלה שיוצע להם המינוי בעתיד — לא לקבלו.¹⁰
הארגון החדש נקרא בשם "איגוד להשגת שיווי זכויות לעם היהודי ברוסיה"
ונבחר ועד פועל בן 22 חברים. מווילנה נבחרו לוועד ב. גולדברג, הד"ר ש. לויין וש.
דובנוב.

חברי האיגוד בווילנה ניסו כעבור זמן מה להקים איגוד של ארבעת המיעוטים
הלאומיים שחיו בעיר: הפולנים, הליטאים, הבילורוסים והיהודים; התקיימו
התייעצויות בין כל הנציגים. מצד היהודים השתתפו בלשכה הד"ר צ. שבד והד"ר
יעקב ויגודסקי, אבל העניין לא התקדם ונתבטל, מפני שהפולנים התנגדו לשוויון
זכויות לעמים המקומיים.¹¹

התפטרות ממועצות הערים. בהתאם להחלטת הוועידה של "האיגוד להשגת שיווי
זכויות" התחילו היהודים חברי המועצות העירוניות במדינה להתפטר. בווילנה
הודיעו חברי המועצה היהודים על התפטרותם — עד שתינתן ליהודים זכות לבחור
ולהיבחר. שר-הפלך הווילנאי פאלן הזמין אליו ארבעים מנכבדי הקהילה והציע
להם, כי היהודים יבחרו לעצמם נציגים למועצת העיר כמיספר שהיה להם לפני כן
במועצה; הוא הבטיח לאשר את מינויים. הוא טען, כי אין לצפות לשינוי מהיר
במצבם התחוקתי של היהודים במדינה, וכי על ידי ההתפטרות ממועצות הערים הם
מאבדים את הנציגות היחידה שיש להם. היהודים דחו את ההצעה. בשיחה זו,
שנמשכה עד מאוחר בלילה, העיר שר-הפלך פאלן לנכבדי היהודים על הנוק שנגרם
ליהודים בידי היסודות הקיצוניים מתוכם. אבל המוזמנים השיבו, כי אין זו תופעה
המיוחדת ליהודים בלבד; היא כללית במדינה, ואין להעניש את העם כולו בגלל
מעשיהם של יחידים.¹²

זכות להשתתף בבחירות ל"דומה". לעסקני הציבור נודע, כי שר-הפנים בוליגין
מכין לבחירות ל"דומה" הצעה, שלפיה תישלל מהיהודים זכות הבחירה. "האיגוד
להשגת שיווי-זכויות" נתן הוראה לקהילות השונות לשלוח מחאות לפטרבורג.
בווילנה נתכנסה אספה, שבראשה ישב הד"ר ל. קנטור הרב מטעם "החדש,
והשתתפו בה גבאי "הצדקה הגדולה", באי-כוח מוסדות צדקה ועסקנים אחרים.
אנשי וילנה לא הסתפקו בנוסח המחאה, שנערך בפטרבורג. ש. דובנוב חיבר בשם
קהילת וילנה נוסח חריף יותר. ורבים חתמו עליה, אבל נמצאו גם שפחדו לחתום.
מטרת המחאה היתה להשפיע על דעת הקהל הרוסי והיא נתפרסמה בעתונות.¹³
במחאה נאמר:

"בהצעה על-דבר הפספורטים ובהצעה על-דבר אספת הנבחרים משווים אותנו
לפושעים. אנו בני האומה התרבותית בת ששת מיליוני הנפשות, מוצבים בדרגה

10 ש. דובנוב — באוטוביוגרפיה שלו (ברוסית) ב', עמ' 23-25; ה. סליחברג — בספר זכרונותיו (ברוסית), ג', עמ' 169-172.

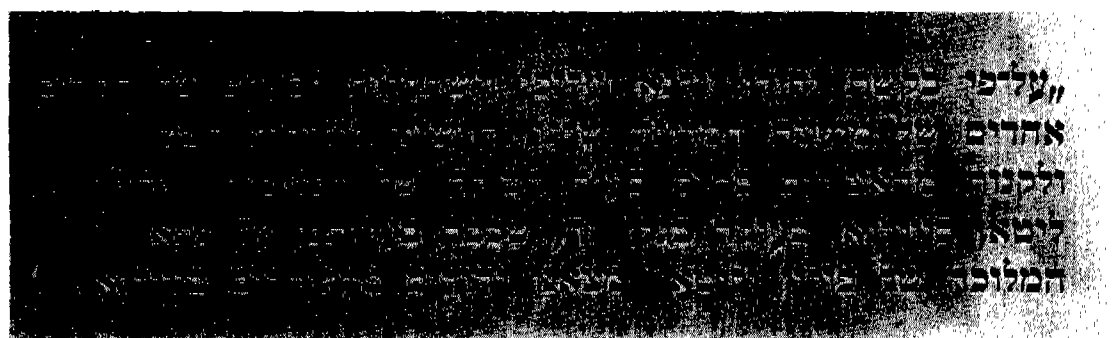
11 ש. דובנוב באוטוביוגרפיה שלו (ברוסית) ב', עמ' 27.

12 'הזמן' 1905, גל' 75, 87, 111, 145; 'יוסחוד' 1905, גל' 22, 24.

13 'יוסחוד' 1905, גל' 24; הקטע המובא להלן הוא מתוך 'הזמן' 1905, גל' 123, מחודש יוני.

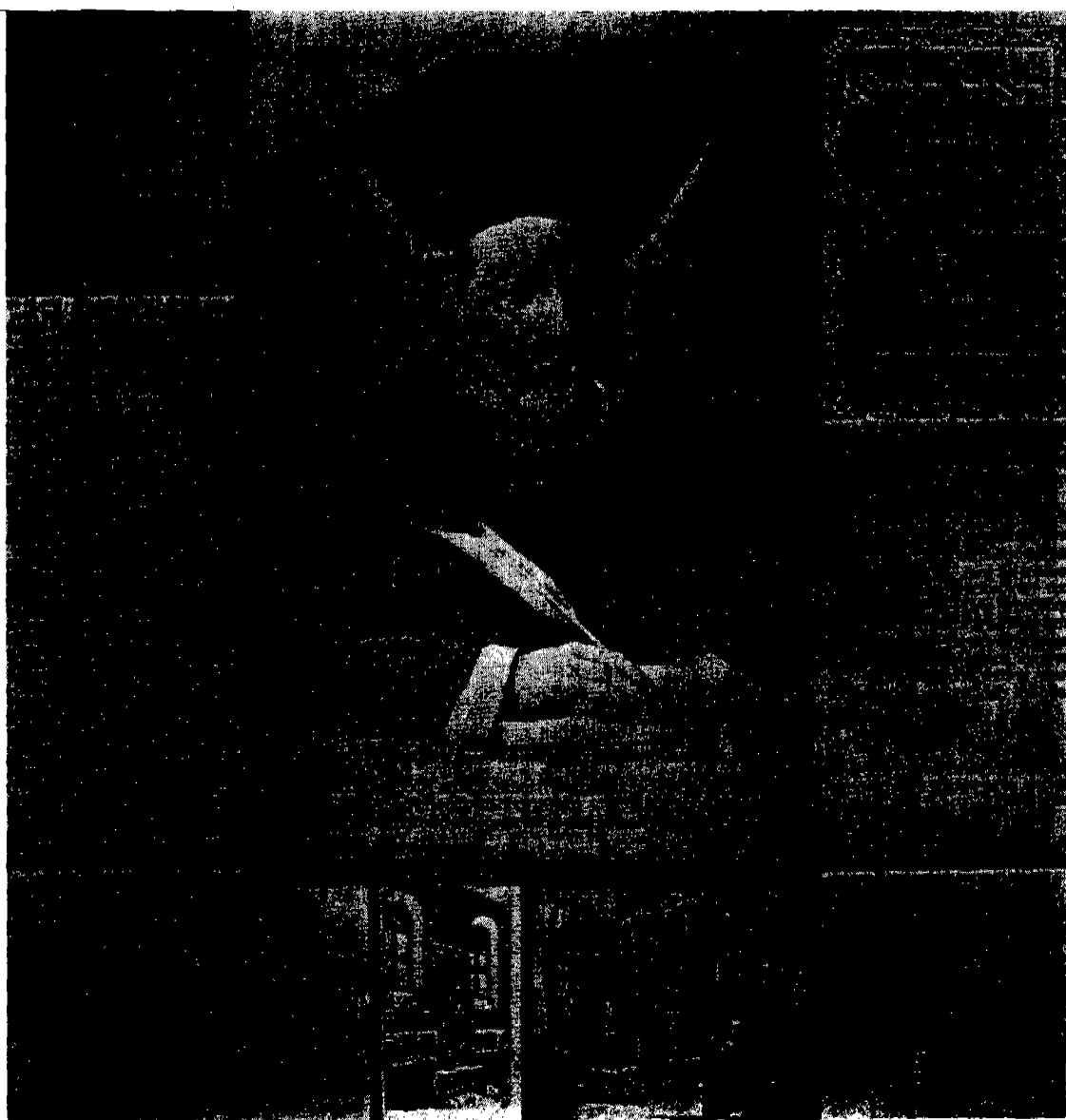

● מוסדות יהודיים (בתי-כנסת, מוסדות חינוך, עזרה וכו')

כתב הזכויות הראשון של יהודי וילנה
ניתן על-ידי המלך זיגמונט ה-3 ביום 1 ביוני 1593

לוח מוקדש לגאון באולם וילנה בבית לוחמי הגיטאות

וילנה - מראה כללי

בית העלמין הישן
האזהל על
ברו של הגאון

נמוכה יותר מדרגת עמי הנכר המזרחיים הברבריים. במקום מדיניות השלום הנקוטה ביחס אל יתר האומות הנדכאות — מנהיגים פוליטיקה של טרור ביחס אל היהודים. השיטה השטנית, שכוונתה להרעים ולהכעיס את היהודים על-ידי רדיפות כבימי הביניים, ואחר-כך לנקום בהם על אשר יעזו להביע התמרמרות — השיטה הזאת הגיעה עתה לשיאה. הביורוקרטיה הרקובה כאילו רוצה להוכיח, כי בסדר הישן, שהיא מגינה עליו בכל עוז, על היהודים לנטוש את תקוותיהם להטבת מצבם, כי השמד ישמידם על ידי שלילת זכויות, עוני, פוגרומים. וששת מליוני היהודים אמנם חדלו כבר לקוות, כי בימי המשטר הישן של אינקביזיציה ורדיפות יוכלו לזכות ביושר אלמנטרי.

את המחאה מסיימים המוחים בתקווה: "רוצים אנו להאמין, כי רעל שנאת העמים לא יחדור אל לב עסקני רוסיה המתחדשת. מקווים אנחנו כי הציבור הרוסי יתמרמר נגד העלבונות החדשים, הנעשים לעמנו התרבותי והנתון בצרה, עם אשר יש לו חלק ותפקיד בתנועת השחרור, שהקיפה עכשיו את ארץ רוסיה". ואמנם, המחאות וההשתדלויות של העסקנים היהודים בפטרבורג השפיעו, וליהודים ניתנה זכות הבחירה.

דרישות בתי-הדפוס היהודיים. בענין "חוקיותה" של השפה היהודית והשפה העברית התאגדו בתי-הדפוס הווילנאיים ובעלי העתון 'הזמן' ודרשו לבטל את המס המיוחד, שהיה מוטל על המכונות שמדפיסים בהן ספרים עבריים. הם טענו, כי החוק בדבר המס הזה הוא מיושן וקשה לביצוע ובפליכים אחרים אינו נהוג. הם ביקשו לבטל גם את האיסור להדפיס בבתי-הדפוס היהודיים ספרים ברוסית ובשפות אחרות. בתי-הדפוס סירבו לשלם את המס.

כל המדפיסים היהודים בוילנה עשו יד אחת ולא שלחו עוד ספרים לביקורת מוקדמת; סוכם ביניהם שאם יוטל קנס על מי מהם ישאו כולם יחד באחריות המשותפת.

הבקשה היתה בטיפול זמן רב. בשנת 1908 דחה שר החינוך את הבקשה ונתן הוראה לגבות את המס גם עבור השנים 1905-1907.¹⁴

מפלגה דימוקרטיה בוילנה. ל. בראמסון מפטרבורג, מנהל יק"א ברוסיה, שכאדם עובד היו לו נטיות שמאליות, אבל סוציאליסט לא היה, יזם הקמת "מפלגה דימוקרטית יהודית". הוא שלח לוויילנה, לד"ר צ. שבר ולש. דובנוב את המצע של המפלגה המוצעת בבקשה להקים סניף בוילנה. התכנית נידונה בישיבות אחדות, שהשתתפו בהן גם נציגי ה"בונד", בתוכם גוז'אנסקי ולנסקי ולבסוף אושרה. דובנוב לא הצטרף למפלגה החדשה מפני שהיסוד הלאומי במצע שלה לא היה מספיק לדעתו.

כיום השישי באוגוסט 1905 פרסם הצאר צו בדבר כינוס "דומה"(מועצה) בעלת זכות ייעוץ. המניפסט הזה לא סיפק את דרישות הדימוקרטיה הקיצונית והמהפכנים

14 'הזמן' 1905, גל' 200, 233; 'הד הזמן' 1908, גל' 150.

(ראה להלן בפרק על ה"בונד"). לאחר מחאות חוגים רבים והפגנות, שביתות רבות, ושבתה כללית, פרסם הצאר ב־18 באוקטובר 1905 מניפסט שהבטיח "דומה" מחוקקת וחירויות אזרחיות כמו חירות הציבור, חירות האספות וחירות ההתאגדות. הציבור קיבל את הידיעה בשמחה רבה וכבר למחרתו, ביום ד', ה־19 באוקטובר התחילו לקיים בפועל את חופש האספות. ליד האולם העירוני, וביחוד ברחוב זאוואלני קוימו אספות עם תחת כיפת השמים. בכל מקום של אספה כזאת הופיעו צבא וקוזאקים, ואז היתה מתחילה מנוסת בהלה. האספות עברו למקומות סגורים כמו בתי־כנסת ובתי מדרש ולמעונות ציבוריים שונים. גם בתי־הכנסת "טהרת הקודש" נתפס לאספות הללו. רבני וילנה לא היו שלמים עם כך וביקשו מן ההסתדרויות השונות לא להתפרץ לבתי־התפילה ולא להפריע למהלך התפילה והלימוד.

ביום ה', ה־20 באוקטובר, סולקו השוטרים מרחובות העיר. מודעות מטעם הגנרל־גוברנאטור הכריזו, כי בגלל מספרם הקטן של השוטרים תימסר העיר להשגחת הצבא החונה בעיר, כלומר, הונהג מצב־מלחמה בפועל. החיילים ירו באוויר והיכו בחרבותיהם באנשים שהתקהלו ברחוב הגדול. לפי דרישת מועצת העיר סולקו הקוזאקים מהעיר, אך הם נשארו לחנות בפרבר אנטוקול, שם היכו ופצעו קשה שלושה יהודים ושדדו חנות.

בשעה שתיים בצהריים כינסה מועצת העיר אספה, שהשתתפו בה לא רק חברי המועצה אלא גם באי־כוח המפלגות הפוליטיות־המהפכניות וחברי אגודות שונות. אבות־העיר הפולנים והרוסים שמעו באספה זו נאומים מהפכניים. לאחר ויכוחים סוערים הוחלט לבחור מבין עסקני הציבור ועדת חקירה, אשר תחקור את המאורעות, שאירעו בעיר לפני פרסום הצו החדש וכן את הרקע להם; תוצאות החקירה יפורסמו בציבור וידווחו לשלטונות המשפט; כמו כן הוחלט לבחור בוועדה לאיסוף תרומות למען נפגעי המהומות ולמען האנשים שסבלו משביתות. (מהיהודים נבחרו לוועדה זו אליהו ראם, ד"ר י. ויגודסקי וד"ר צ. שבד); עוד הוחלט, לדרוש להוציא מהעיר את הקוזאקים ואת סיירות החיילים; לסדר מיליציה עירונית ולשחרר מיד את כל האסירים הפוליטיים; לבטל את מצב החרום ורשמית להכחיש שהוכרז מצב מלחמה בעיר.

החלטות אלה נמסרו לגנרל־גוברנאטור, אבל הוא לא סילק את הסיירות מן העיר. ביום ו' ה־21 באוקטובר, נפסקה שביתת הרכבות וגם השביתה הכללית נגמרה. פורסמו מודעות מטעם ה"בונד" ומפלגת הס"ד הרוסית "איסקרה" על סיום השביתה המדינית. בשעה 12 בצהריים נפתחו החנויות והאספות בטלו.

החיים החלו לחזור למסלולם הרגיל, אולם עוד באותו יום התרחשו בעיר אירועים, שחידשו את שפיכות הדמים. בשעה שתיים בצהריים ירה צעיר רוסי¹⁵ מאקדחו בשוטר שעמד ברחוב זאוואלני פינת רחוב לידה. הורה — שלדברי הגנרל־

15 'המליץ' 1888, גל' 121; על המגיד מקלם עיין בספרו של יעקב מארק במחיצתם של גדולי הדור, ירושלים, תשי"ח: הערכה חיובית של המגיד מקלם כמאמרו של ש. ליפשיץ 'ווסחוד' 1899, גל' 59.

גוברנטור שוחרר מבית-הכלא רק לפני ימים ספורים — לא פגע בשוטר; הוא החל לברוח והשוטר רודף אחריו; פלוגת חיילים שבאה מכיוון רחוב וינגרי תפסה אותו, אז התנפל ההמון על החיילים ודרש לשחרר את הצעיר, מצד ההמון נורו יריות אל החיילים והם פתחו באש על הקהל הרב שעמד בשוק-העצים; חמישה אנשים נהרגו וחמישים נפצעו.

רבע שעה לאחר מכן, הגיע פתאום לרחוב זאוואלני מפקד מכבי-האש, כאילו לכבות שריפה; מכבי האש נסעו מבלי לשים לב להמון הרב שהצטופף בדרך ופגעו באנשים רבים; מאחר שלא פרצה כלל שריפה, לא ניתן למכבי-האש לעבור הלאה והם התחילו להתזז מים על הקהל שהגיב בזריקת אבנים לעברם; המפקד של מכבי-האש ירה מאקדחו ופצע רבים; מאוחר יותר נתגלה, כי מכבי-האש נקראו על-ידי השוטרים לסייע להם במאבקם בנאספים. מתנדבים חברי אגודת מכבי-אש דרשו, כתגובה על כך, את פיטורי המפקד; ואמנם פוטר.

כשנודע בעיר דבר היריות בקהל, נפל פחד גדול. החנויות נסגרו ושמועות נפוצו, כי תהיינה פרעות בעיר. במדינה כולה כבר החל, יום אחרי פרסום המניפסט מה-17 באוקטובר, גל של פרעות ביהודים. ידיעות על פרעות אימות, שהגבירו את הפחדים, הגיעו גם ליהודי וילנה.

ביזמת ה"איגוד להשגת שיווי זכויות" נאספו באותו יום ו' גבאי "הצדקה הגדולה" עם נציגי כל הארגונים לשם הכנת ההגנה-העצמית. ההתייעצויות נמשכו גם למחרת, ביום השבת, וגם ארגונים נוצרים השתתפו בהן. שמעון דובנוב נתבקש לערוך קול-קורא "אל אזורחי וילנה", להזהיר בו מפני פרעות ולדרכן את התושבים להתארגן, כדי שהפורעים בבואם ייפגשו בהתנגדות תקיפה. על הכרוז חתמו שלושה ארגונים יהודיים, "האיגוד להשגת שיווי זכויות", "ההסתדרות הציונית" ו"הקבוצה הדימוקרטית היהודית"; כמו כן חתמו עליו תשעה ארגונים מקצועיים: אגודות המהנדסים, הרופאים, עורכי-הדין, המורים, עובדי הרכבת ופועלים. היהודים השתדלו ואף השיגו, שיפורסם קול מטעם מועצת העיר הקורא נגד הפרעות. שני הכרוזים נדפסו והודבקו בעיר ביום א' בצורת מודעות. מלבד שני הכרוזים הללו הודבקו בעיר בכל השפות המתהלכות, כרוזים מאת הגנרל-גוברנטור, הארכי-הגמון הפרבוסלבי והבישוף הקתולי, שקראו להימנע מפרעות. הבישוף הקתולי אדוארד רואופ קרא בקול-הקורא שלו, להימנע מרצח יהודים, אבל מצא גם לנחוץ להזהיר מפני השפעת היהודים. "לפי הידיעות הנוראות המגיעות אליי", כתב הבישוף, "מתכננים רבים מכם, ככעסם על מעשי האלימות של ההסתדרויות היהודיות בזמן האחרון, לעשות נקמה ביהודים"; משום כך, הוא מזכיר לצאן מרעיתו, כי אסור לקתולי לרצוח בני אדם; "אבל", ממשיך הבישוף בכרוזו "אין להסיק מזה, כי עלינו לתת ליהודים להיות לנו למדריכים, חלילה! היהודים יכלו לנהל את התנועה, היות והיתה להם הסתדרות חשאית, שלנו לא יכלה להיות, מאחר שהחלטנו לנהוג על פי החוקים, אך היום ניתנה לנו רשות ההתאחדות וההתאגדות. בבתי כנסיותינו קמות אגודות לאומיות גדולות, ובקרב הימים אקווה, אוכל לקרוא אתכם לאספה קתולית.

כך נתחזק יותר בימים הבאים, ולא נקבל עלינו את השפעת היהודים".
 הלוויות הקורבנות שנפלו ביום ו' נערכה כיום א'. שבעים זרי פרחים הובאו
 מהאגודות השונות וממערכות העתונים המקומיים. בבתי-העלמין נאמו באי-כוח
 המפלגות השונות: ה"בונד", הס"ד-הרוסים, "איסקרה", ס"ס, ס"ד ליטאים ועוד.
 כולם דיברו על נושא הפרעות העלולות לפרוץ בעיר. ההלוויה עברה בלי תקלות ובלי
 הפגנות ברחובות.

אחד משליחי "המאה השחורה" שתפקידו היה — להיכנס בדברים עם
 השלטונות המקומיים בדבר עריכת פרעות ביהודים — הגיע לוויילנה. הוא מסר כי
 מוכן הוא לקבל על עצמו להביא לוויילנה לפי קריאה טלפונית, פורעים מומחים
 מעבר לנהר דון. השלטונות המקומיים היו מספיק אחראיים כדי לצוות עליו לעזוב
 מיד את העיר.

למסיתים לפרעות היה ידוע, כי היהודים אירגנו הגנה עצמית. הוקם ועד מאוחד
 של ההגנה העצמית, שהצטרפו אליו גם פלוגות מן ה"בונד", מ"פועלי ציון" ומס"ס.
 חברי ההגנה העצמית שמרו ביום ובלילה. הם בדקו אנשים שנראו להם חשודים, והיו
 מובילים את החשודים למשטרה או למועדון האינטליגנטים. היו מקרים, שאנשי
 ההגנה אסרו חיילים, לקחו את נשקם והובילו אל מועדון האינטליגנטים.
 השלטונות הביעו את התנגדותם הנמרצת לפעולות הללו של ההגנה; הם הודיעו,
 שלא יסבלו שום אגודה להגנה עצמית. היהודים עמדו בכל זאת על המשמר, אספו
 כסף לרכישת נשק וצברו נשק. היו אף מקרים שהמתנדבים להגנה העצמית נהגו
 בפזיזות, עצרו אנשים ללא צורך וגרמו לבהלת שוא. כך קרה, שקוזאקים שיכורים
 ניסו בלילה אחד לפרוץ לבית-התה שהיה סגור, וירו באוויר, אנשי ההגנה העצמית ענו
 אף הם ביריה באוויר מאקדחיהם. באותו לילה, אור ליום האחד בנובמבר, עבר על
 העיר לילה של חרדה. משום כך שוחררו העוזרים-המתנדבים להגנה העצמית.
 ה"בונד" הודיע, כי הורה לפלוגה שלו לא לעצור איש בחוץ ולנהוג בהתאפקות.
 בשנים בנובמבר תפסו אנשי ההגנה העצמית שני שוטרים, שסימנו בתי-היהודים.
 השוטרים הללו הובאו למשטרה וראש המשטרה הבטיח, כי יערוך חקירה נמרצת.
 גם בקרב תלמידי בתי-הספר התיכוניים הממשלתיים שרר באותם הימים אי שקט.
 התלמידים הושפעו מהסיסמאות למיגור המשטר. והתלמידים היהודים יצאו
 בדרישות לבטל את ההגבלות הנהוגות כלפיהם בבתי-הספר. פרצו אף שביתות של
 תלמידים והוקמה אגודה של הורים ואפוטרופסים, שמטרתה היתה לשנות את
 הסדרים בבתי-הספר התיכוניים לפי העקרון של שיווי זכויות לאומיות ודתיות.
 במלאת שלושים יום לפרעות במדינה הכריזו רבני וילנה על יום ב' בכסלו תרס"ו
 כעל יום צום ואבל. העתון 'הזמן' יצא באותו יום במסגרת שחורה, ובו קטע מ"משא
 נמירוב" לביאליק וכן רשימת המקומות שנערכו בהם פרעות. העתון התחיל לפרסם
 יום-יום כתובת באותיות גדולות בעמוד הראשון: "ליהודי רוסיה לא ניתן עדיין שיווי
 זכויות". אחר-כך (החל מגיליון מס' 238), הוסיף: "מכוונני הפרעות לא נמסרו עדיין
 לדין!"

באותו יום התקיימו אספות־אכל בבית־הכנסת הגדול וב"טהרת הקודש". בבית הכנסת הגדול נאם הרב י"י ריינס. אחרי שגמר, עלה איש ה"כונד" ורצה לנאום אף הוא. הקהל סירב לשמוע ופרץ ריב; הרב ריינס ביקש אז שיינתן לאיש ה"כונד" לומר את דברו ואז נאם האיש.

ב"טהרת הקודש" נאם גם הד"ר שמריהו לוין שציין בדבריו, כי "ישנם אצלנו צעירים, שאינם רוצים אפילו להתאכל על מתינו, היות והם רואים בזה שוביניזם". צעיר אחד קפץ, עלה על הבמה והכריז: "אנחנו איננו מתאכלים". הקהל רגז וקם שאון בבית־הכנסת.

נגד הצעירים, שאינם מתאכלים על קרבנות מבני עמם, פרסם שמעון דובנוב ב'הזמן' מאמר בשם "עבדות בתוך רבולוציה". (נדפס כמאמר ראשי בגליון מס' 240). הצעירים היהודים שבתוך מפלגת הס"ד הרוסית, כתב דובנוב, ניתקו כל קשר עם היהדות; הם מתבוללים קיצוניים בהתאם לדעות האינטרנציונליות של מפלגתם; עמם הוא עם רוסיה ולא העם היהודי, כי מה שנקרה בלשונם "עם" הוא מושג פוליטי ומפלגתי ולא מושג תרבותי והיסטורי; הם רואים בפרעות ביהודים "קונטר־רבולוציה", ואת אלה שנפגעו בפרעות "נופלים במלחמת החירות". אנשי ס"ד אלה, הם לדעת דובנוב, לא יוצרי המהפכה אלא עבדיה.

שמעון דובנוב נאם גם במועדון עובדי הרכבת, באסיפת־אכל, במלאות שלושים יום לזכר הקורבנות בעיר. נושא הנאום שלו היה "לקח הימים הנוראים". בוויילנה נאספו תרומות למען נפגעי הפרעות במדינה בסכום של 15,000 רובל. גבאי בית־הכנסת "טהרת הקודש" החליטו באותה שנה לא לחוג כרגיל את חג החנוכה "בשירה ובזמרה", מפני שרוב העם שרוי היה בצער.¹⁶

הד"ר שמריהו לוין ואריה ניישול נסעו מטעם הלשכה המרכזית של ציוני רוסיה בוויילנה לברלין להתייעצות עם ראשי התנועה הציונית. הם הסבירו שם את היקף הפרעות ותיארו את מצב היהודים ברוסיה. בראשית חודש נובמבר 1905 החליטו חברי הוועד הפועל הציוני ברוסיה בישיבתם לפנות בקול־קורא אל כל הציונים לתרום למען נפגעי הפרעות; כמו כן המליצו לחקור את הסיבות לפרעות ותבעו למסור ידיעות מהימנות על מה שהתרחש. בנוגע להגנה העצמית החליטו חברי הוועד הפועל, כי יש לארגן הגנה עצמית לאומית ולמשוך לתוכה שכבות רחבות של המוני היהודים. הוועד הפועל הציוני ציין בהחלטתו, כי ההגנה, שלאישונה החלו לעסוק בה הציונים, הפכה עכשיו לעניין מפלגתי צר של מפלגות יהודיות שונות; רק מעטים משתתפים בה והיא סתתה הצדה ממטרתה הישירה והמוצהרת.¹⁷

הבחירות לדומה. הבחירות לדומה נקבעו ליום ה'9 באפריל 1906. מיספר

16 תיאור מפורט של המאורעות בוויילנה בימי אוקטובר ב'הזמן' 1905, גל' 213-215; פרטים נוספים שם, גל' 218, 225; כרוז הבישוף קואופ שם, גל' 208, 213, 218, 219, 221-223, 225, 227, 230, 232, 234, 235, 237, 242, 244, 252-254, 262; 'זוסהוד' 1905, גל' 42, 49; זכרונות ש. דובנוב ב', פרק 44; זכרונות ש"ל ציטרון על א. וייטער (דונישסקי) בספרו דריי ליטערארישע דורות, ב', עמ' 149, וילנה 1921.

17 תיקי המשרד הציוני בקלן, 22/250, בארכיון הציוני המרכזי.

הבחרים בעיר וילנה היה 20,663, בתוכם 8,816 יהודים, והיתה לעיר הזכות לבחור בציר אחד בלבד. התחרות על אישיותו של ציר זה היתה בין היהודים לבין הפולנים, שמיספר בוחריהם בעיר היה 8,106. היהודים עשו מאמצים לזכות בבחירה. הם גייסו לתעמולת הבחירות את טובי העסקנים והנואמים המקומיים והביאו נואמים גם מעיר הבירה. סייע לתעמולת הבחירות העתון היומי בשפה הרוסית בשם 'נובאיה זאריה' (השחר החדש), שהיהודים התחילו להוציא לאור בראשון ביוני 1905 והשתתפו בו שמריהו גורליק וזאב ז'בוטינסקי, שהוזמן לשם כך מאודיסה.

המועמד בוילנה מטעם היהודים — היה מ. וינאבר מפטרבורג, שהיה ידוע כעסקן ציבורי חשוב ועורך דין מצוין. לאחר שנבחר כי וינאבר יוכל להיבחר על-ידי מפלגת הק"ד בעיר הבירה, הועלתה מועמדותם של הד"ר שמריהו לוין ועורך-הדין א. גרוזנברג. כיוון שגרוזנברג לא נחשב כיהודי לאומי, היתה לו השקפה משלו על היהודים במסגרת הלאומיות הרוסית, נבחר הד"ר ש. לוין, שהיה ציוני מובהק. גרוזנברג לא היה מרוצה מהסרת מועמדותו.

ה"בונד", כמו כל מפלגת הס"ד הרוסית, החרים את הבחירות. ה"בונד" נעזר בפעולות החרמת הבחירות בקבוצות נוער, בגיל 10-15, שהיו קורעים את המודעות של הממשלה בדבר הבחירות. חברי קבוצות נוער אלה, ה"בונד הקטן", שקמו ביזמתם של הנערים עצמם בראשית שנת 1904, היו באים לאספות ודורשים את רשות הדיבור, היו משתתפים בהפגנות והיו מפיצים כרוזים של ה"בונד". אחרי פרסום המניפסט באוקטובר 1905 הקימו חברי ה"בונד הקטן" מיתרס ברחוב זאוואלני, בהפכם קרונות של רכבת-הסוסים, עליהם הוסיפו חמרי-בניין ורהיטים וכך סתמו את הדרך מתחנת הרכבת העירה. נערים אלה היו מפוצצים שמשות, שופכים נפט על סחורות ומכים. לפעמים היה בידיהם נשק קר: מקל עם קצה מברזל, המורכב על קפיץ.¹⁸

לקראת הבחירות ל"דומה" התכנסה בפטרבורג ביום ה-27 בפברואר 1906 האספה הכללית של "חברת מפיצי השכלה" ותבעה שיווי זכויות לכל היהודים עם יתר אזרחי המדינה — בכך ראתה מוצא ממצב הדיכוי, בו הם נמצאים. גם יהודי ערים אחרות, בתוכן וילנה, קובנה, ביאליסטוק והומל הצטרפו להכרזת המחאה הזאת נגד הדיכוי, ולדרישה לשיווי זכויות. מוילנה נשלח מכתב-הזדהות עם ההכרזה של חברת "מפיצי השכלה", חתום בידי 67 איש "נציגי שכבות שונות של האוכלוסיה היהודית" בעיר. בין החותמים היו: ש. גורליק, עתונאי; ג. שירווינט, רוקח; נ. ראדין, עתונאי; ג. גרשוני, רופא; י.ח. ברלין, סוחר; א. קאבאצ'ניק; י. בלוך, רופא; מ. אלישיב, עורך-דין; צמח שבד, רופא; שלום-עליכם, סופר.

למכתב-ההזדהות הנ"ל הצטרפו גם המורות בשיעורי-הערב לנשים וכן עוד נשים

18 א. ליטוואק וזאב געווען, וילנה 1925, בפרק "דער קליינער בונד"; די געשיכטע פון בונד, ניו-יורק 1962, ב' עמ' 331; ה. סליזוברג בספר זכרונותיו (ברוסית), ג' עמ' 258; ש"ל ציטראן מספר בזכרונותיו, כי א"מ דווינשסקי (א. וייטער) התנגד לפעולות "הבונדאים הקטנים", דריי ליטערארישע דורות, ב' עמ' 148.

אחדות וגברים אחדים מוולנה. אלה ציינו, כי בהחלטת האספה של "מפיצי השכלה" לא הוזכרה הדרישה לשיווי זכויות לנשים ויש איפוא לדרוש גם זאת. בין שתיים-עשרה המורות שחתמו על המכתב הנוסף מוצאים אנו את ס"מ גורביטש וי. מארקוסון.¹⁹

הפעיל ביותר בניהול ענייני הבחירות מטעם "האיגוד" היה בוריס גולדברג. שמעון דוכנוב שימש כיושב-ראש ועד הבחירות. התעמולה לבחירות התנהלה בחודשים הראשונים של שנת 1906. כדאי לציין את הופעתו של זאב ז'בוטינסקי באספה פומבית, שהתקיימה באולם העירוני, ביום השני בינואר 1906. לאספה זו בא קהל רב מאד, ונאומו של המרצה נמשך שלוש שעות תמימות בהפסקה אחת קטנה. בוויכוחים השתתפו אנשי ס"ס (ציונים-סוציאליסטים) ופועלי ציון.

עוד התקיימו אספות פומביות עם מ. וינאבר, ד"ר י. ויגודסקי, שמריהו לוי, ד"ר ברוצקוס ואחרים.

מכיוון שאנשי ה"בונד" היו מפריעים באספות הפומביות, כונסו על ידי ה"איגוד" אספות הסברה סגורות.

לשם הבטחת בחירתו של המועמד היהודי, התקשר ה"איגוד" עם המיעוט הליטאי שבעיר והדבר הרגיו את הפולנים. נשלחו אז אל הבוחרים הליטאים מכתבי-איום-ברצח למי שיצביעו בעד המועמד היהודי.

הבישוף הקתולי רואופ, שהיה פעיל מצד הפולנים, היה נציגם וייסד מפלגה קונסטיטוציונית קתולית, סילק מכהונתו כומר ליטאי על שהתקשר עם היהודים, לרעת הפולנים.

המועמד הד"ר ש. לוי נבחר ברוב קולות. משמונים הבוחרים שבעיר קיבל המועמד היהודי 51 קולות ואילו המועמד הפולני 29 קולות.

מפלגת ק"ד. רוב היהודים, פרט לסוציאליסטים, נטו לשיתוף פעולה עם היסודות המתקדמים ברוסיה, שהתרכזו במפלגה הקונסטיטוציונית-דמוקרטית (ק"ד). קבוצת משכילים יהודים בוילנה ייסדה בעיר סניף למפלגה זו, שהלכה והתארגנה במדינה. באספה שהתקיימה בעיר וילנה ביום ה-19 באפריל 1905 נבחרו שלושה צירים לוועידת הק"ד בעיר הבירה. נבחרו הד"ר יעקב ויגודסקי, הד"ר אליהו ראם ומיכלסון. בין המצטרפים לקבוצת הק"ד היה גם הד"ר גרשוני.

למפלגת הק"ד בוילנה הצטרפו אחר כך גם רוסים מקומיים. בשנת 1906 התחילה המפלגה הזו להוציא לאור בוילנה עתון בעריכתם של אליהו ראם וק. טימפיב.²⁰

ההגירה עד שנת 1914

בשנות 1881-1882 התחילה הגירה המונית של יהודים מפלכי דרום רוסיה, ובגלל הפרעות היא התפשטה גם אל פלכי הצפון והמערב. בפלכים אלה לא רק הפחד מפני

19 'יוסחוד' 1906, גל' 11.

20 'יוסחוד' 1906, גל' 109.

פרעות והצרות דחף להגירה, אלא בעיקר המצב הכלכלי והחוקי של היהודים שב"תחום המושב". ההגירה זרמה בעיקר לארצות הברית ולבריטניה, אבל גם לארץ-ישראל, לדרום-אפריקה, לצרפת, לקנדה ולארצות אחרות. הגירה זו הלכה והתגברה ככל שהחמירו ההגבלות מצד ממשלת רוסיה ובשנים 1891-1892, כאשר יהודים בהמוניהם גורשו ממוסקבה, היא התחזקה ביותר.

ממשלות ארצות הברית ובריטניה הודאגו מזרם ההגירה הגדול ובארצותיהם התעוררה התנגדות לכניסת המוני היהודים אליהם. מהגרים חסרי כול, לאו דווקא יהודים, מוכנים היו לעבוד בשכר מועט והתחרו בפועל המקומי. בשנת 1891 הוצאו פקודות המגבילות כניסתם של אותם מהגרים שמחמת עוניים עלולים היו ליפול למשא על הציבור, או להזיק לפועל המקומי.

ועדת חקירה אמריקאית. ממשלת ארצות הברית שלחה לאירופה ועדה, כדי לחקור את סיבות ההגירה ההמונית של היהודים. שנים מחברי-הוועדה, אלוף המשנה ג'וזף ובר וד"ר י. קמפסטר, פקידים גבוהים במחלקת ההגירה, נסעו לרוסיה, כדי לחקור במקום את המצב. הם באו לפטרבורג בחודש אוגוסט 1891 ומשם יצאו לסיור במוסקבה, מינסק, וילנה, ביאליסטוק, גרודנה, ווארשה. נילוו אליהם שני עסקנים יהודים מפטרבורג, עורכי-הדין ה. סליוזברג ופרץ לוינסון. הם סקרו את מצבם הכלכלי הקשה של היהודים תושבי הערים בפלכי הצפון והמערב, את עבודתם הקשה ושכרם הדל.

בווילנה הם קיבלו רושם מדכא ממצב האוכלוסיה היהודית. הם סיירו ברחובות ובבתי-מלאכה, שוחחו עם אנשים ורשמו חלק מהידיעות שקיבלו, על תנאי החיים של היהודים במקום. הרשמים שלהם מאשרים במידה רבה את הידיעות שאסף סובוטין. נצטרף נא לחלק מסויריהם ונשמע מה הם מספרים.

לחברי המשלחת נמסר, כי בעיר חיים 115,000 תושבים, בתוכם 50-55 אלף יהודים. הם נוכחו לדעת, כי בכל המקצועות יש כאן עודף של ידיים עובדות ומשום כך שכר-העבודה הוא נמוך. נגרי-הבניין הטובים ביותר משתכרים לכל היותר רובל אחד ליום בעונת הקיץ, ואילו בחורף הם מחוסרי-עבודה לגמרי. צעירים בני 17-20 העובדים בתעשייה, מקבלים 80 קופיקות או רובל אחד לשבוע — לכל היותר ויום העבודה נמשך משש בבוקר עד שש בערב. פועלי הבניין משתכרים מתשעים קופיקות עד רובל וחמישה ליום עבודה בן 13 שעות, עם הפסקה של שעתיים באמצע. הממשלה איננה מעסיקה יהודים בעבודות מטעמה ואילו בעבודות מסוכנות במיוחד, כמו הקמת מגדלי-כנסיות, עובדים יהודים יותר מאשר נוצרים. פועלים העובדים יומית משתכרים מארבעים עד חמישים קופיקות ליום. בריצוף הרחובות עובדים בעיקר רוסים ופולנים, אבל אפשר למצוא ביניהם גם כמה יהודים.

חברי הוועדה ביקרו בבית-חרושת לסיגריות שעבדו בו 230 יהודים. בשטח צר, 34 רגל אורכו ו-18 רגל רוחבו, עבדו 68 פועלים בגילים שבין 16 ל-21 בייצור סיגריות ובמיון טבק. ובשטח אחר, 20 על 40 רגל גודלו, עבדו 66 עושי סיגריות. שר שכר הפועלים הצעירים, שעסקו במיון הטבק, נע מ-80 קופיקות עד 2 רובל לשבוע. הם

עבדו משש בבוקר עד שבע בערב. היו גם עושי סיגריות שעבדו בקבלנות לפי מיספר היחידות, והרויחו 1-1.5 רובל לשבוע. הגזרים שעבדו בקבלנות, הרויחו 3-5 רובל לשבוע. אלה שעבדו בייבוש טבק השתכרו גם הם 3-5 רובל לשבוע. חדרי-העבודה היו אפלים והיה צורך להדליק אור אפילו בצהרי היום.

האורחים ביקרו בבית-מלאכה קטן, שבו עבדו בעיבוד עורות לנעלי נשים. שם היו 12 חניכים בגיל 15-20, כולם יהודים, ושכרם היה מאה רובל למשך כל תקופת החניכות שלהם, שנמשכה שלוש שנים.

בבית-החרושת לנייר-מכתבים קיבל המכונאי שני רובל לשבוע, ואילו עוזרו, איש צעיר, רק רובל אחד. הצעיר הזה היה שולח בכל שבוע מחצית משכרו להוריו, 50 קופיקות לחודש היה משלם בשכר דירתו, כך שנשארו לו למחייתו כשש קופיקות ליום. מזונו היה בדרך כלל לחם שחור, שהיה אוכל אותו בשעה 10 בבוקר ובשעה 10 בערב.

חברי המשלחת ביקרו בדפוס ובכריכה של "האלמנה והאחים ראם". בדרך כלל עבדו שם 100-150, ולפעמים גם 200 פועלים, כולם יהודים. בזמן ביקורם עבדו שם רק 50 פועלים, והאורחים שמעו, כי סיבת הדבר היא השפל במסחר, בגלל תקנות-הדיכוי. עשר מכונות דפוס עמדו נטושות, בזמן שבשנים קודמות עבדו בהן לפעמים יומם ולילה. המשכורות כאן היו קצת יותר גבוהות; סדר טוב קיבל 3-4 רובל בשבוע. בבית הדפוס עבדו נערים בני 10-12, שהיו מסובכים את גלגלי מכונות הדפוס בידיהם במשך 13-14 שעות ביום וקיבלו בשכרם רובל אחד לשבוע. דמעות עמדו בעיני חברי הוועדה האמריקאים כששמעו מפי נער כזה, כי הוא מפריש משכרו הדל לתמיכה באמו.

האורחים התרשמו מאד משאיפת האנשים, החיים בתנאים כלכליים קשים כל כך, ללמוד ולהתפתח ולתת חינוך טוב לילדיהם.

חברי הוועדה סיירו ברחובות הצרים של רובע היהודים וראו את החנויות והגומחות הקטנות והצרות, שאפילו לבעליהן לא היה בתוכן מקום, ואלה היו עומדים בחוץ בחורף הקר ובקיץ החם. ליד החנויות היו עומדות נערות צעירות, שתפקידן היה למשוך את הקונים לחנות. שכרן היה 15 קופיקות לשבוע. הזבניות שבתוך החנויות קיבלו 30-40 קופיקות לשבוע בלי תוספת מזון. חברי הוועדה ראו באותם הרחובות הרבה נשים ונערות, שמכרו פירות מהסוג הגרוע ביותר. בארצנת הברית היו האיכרים מאביסים חזירים בפירות כאלה. תגרנית אחת הציעה למכילה עשרה אגסים בקופיקה אחת. על תגרניות אלה היה לשלם 16 רובל לשנה בעד הרשיון לסחור. ההון של בעלי מסחר זעיר כזה אינו עולה על רובל אחד. נאמר לאורחים, כי בוולנה יש כ-3,000-4,000 אנשים המתפרנסים מסחר כזה.

האורחים ביקרו במנסרה ליד הנהר ויליה. עבדו בה 50 פועלים. מהם שעבדו בהוצאת העצים שהובאו ברפסודות מהמים והיו עובדים 13 שעות ביום בתשלום של 50 קופיקות ליום. בעבודה זו, שהיתה קשה במיוחד בסתיו כשהמים קרים, עסקו רק יהודים. אלה שעבדו בתוך המנסרה השתכרו 6 רובל לשבוע.

לאותו בעל מנסרה היתה גם טחנת קמח; עבדו בה פועלים יהודים — עשרים שעות ליום, בשכר 20-30 קופיקות, בלי מזון. הם היו ישנים בטחנה על שקים. האורחים נוכחו לדעת, כי מאות פועלים יהודים מחפשים עבודה, ומוכנים להסתפק בכל תנאי-עבודה ובכל שכר.

חברי הוועדה ביקרו בבתי-המלאכה השונים. בבית-מלאכה לבגדים סרוגים ראו 30 פועלות יהודיות, שעבדו 14 שעות ליום בשכר של 40 קופיקות; מראה-פניהן עשה על המבקרים רושם עגום והעיד כי הן סובלות חרפת רעב למרות עבודתן הקשה.

רבים מיהודי וילנה הביעו בפני האורחים את רצונם להגר לארצות הברית. קשה היה לחברי הוועדה לתאר בכתב את כל הסבל הרב שמצאו בקרב האוכלוסיה היהודית בוויילנה. בדיון וחשבון שלהם הם מסרו רק חלק קטן מרשמיהם, ועזבו את העיר בהרגשה, כי מצאו כאן עוני שכדוגמתו לא ראו עד כה.²¹

ההגירה בשנים 1891-1906. בקיץ של שנת 1891 ניגש בארון דה-הירש לביצוע תכניתו הגדולה להעברת יהודים מרוסיה לארגנטינה. באותו אביב היתה עליה ניכרת גם לארץ-ישראל, אולם ממשלת טורקיה הערימה קשיים רבים בדרכה של עליה זו. זרם ההגירה הגדול פונון בעיקר לארצות הברית. חלקם של יהודי וילנה בהגירה זו היה רב, אם כי אין בידינו מיספרים מדויקים המעידים על כך. בשנת 1886 הודיע כתב מוויילנה ב'המליץ' (גל' 60), כי גדל מאד מיספר היוצאים מוויילנה לארצות הברית, רובם בעלי-מלאכה שלא מצאו פרנסה בעיר, אך גם זוגות צעירים רבים החליטו להגר לאמריקה.

בשנת 1895 נוסד בגרודנה הוועד הראשון להגירה לארגנטינה. נרשמו אז יהודים רבים להגירה ומנהלי חברת יק"א ברוסיה הודיעו ליהודי וילנה שעליהם להתאזר בסבלנות ולחכות לתורם, כי ייקח עוד זמן רב עד שיסדירו את הגירתן של קבוצות אלה.²²

בשנת 1902 אנו שומעים, כי מפלכי צפון-מערב זורמת הגירה מוגברת לאנגליה, לדרום אפריקה ובעיקר לארצות הברית.²³

לפי נתוני הסטטיסטיקה — החל משנת 1897 קטן באופן מוחלט מיספרם של היהודים ברוסיה (מלבד בפולין), וזאת בגלל הגירתם אל מחוץ למדינה, בעיקר מן הפלכים הצפוניים-מערביים.²⁴ ההגירה גברה לאחר הפרעות בקיישוב ולאחר דיכוי המהפכה ברוסיה בשנת 1905. בשנת 1906 הגיעה הגירתם של יהודי רוסיה אל ארצות הברית לשיא של 125,234 נפש.

21 הדו"ח שלהם נתפרסם בשנת 1892 בשם Report of the Commissioners of Immigration upon the causes which incite immigration to the U.S. Washington; אני השתמשתי בתרגום צרפתי הנקרא La Situation des Juifs en Russie. השווה גם את זכרונותיו של ה. סליזברג (ברוסית) ב, פרק י"ט.

22 'יוסחוד' 1895, גל' 7, 8.

23 'יוסחוד' 1902, גל' 27.

24 ד"ר ל. הערש, די יודישע עמיגראציע, וילנה 1914, בהוצאת "די ועלט", עמ' 163.

ממשלות ארצות הברית ובריטניה הודאגו שוב מממדי הגירת היהודים, ושלחו לרוסיה ועדות לחקור את סיבות ההגירה ותנאיה.

ועדת חקירה מאנגליה. בשנת 1907 בא לוויילנה חבר הפרלמנט הבריטי סר בנט בלווית מתורגמן, הד"ר פישברג. הם שוחחו עם הרב הד"ר ל. קנטור, עם אריה ניישול, עם הד"ר ראפס ועם בן-ציון כץ, עורך 'הזמן'. הם התעניינו בעיקר בתהליך הגירת היהודים מרוסיה, אם תלך ותגבר, בגלל מצבם הכלכלי ההולך ורע. הד"ר ראפס המציא להם סטטיסטיקה.²⁵

האגודה היהודית להגירה. האגודה להגירה, שפעלה בשיתוף עם חברת יק"א בפטרבורג, עמדה בקשרים עם עסקנים בוויילנה. נציג האגודה רונגארט ביקר בוויילנה פעמים אחדות והירצה שם על בעיות ההגירה באגודה היהודית למדע ולספרות, ואז הוקם גם בוויילנה ועד מקומי להגירה. בראשית שנת 1912 החליט הוועד בפטרבורג לכנס בוויילנה ועידה ארצית שניה של נציגי מורשי הוועדים המקומיים של יק"א; בתחילה לא הירשו השלטונות לקיים את הוועידה בעיר, אך בראשית שנת 1913 נתקבלה הרשות לכך משרה-הפנים. במחצית חודש אפריל 1913 התקיימה הוועידה, בהשתתפות למעלה מתשעים נציגים. בין המרצים היו י"מ גורדון והרופא הד"ר י. שאטנשטיין מוויילנה.²⁶

בטאון האגודה היהודית להגירה 'דער יודישער עמיגרנט', שיצא לאור בפטרבורג, הועבר לשנת 1914 לוויילנה.

ההגירה מוויילנה. מהשנים 1912-1913 יש לנו נתונים על ההגירה מוויילנה וסביבתה באמצעות ועד ההגירה הווילנאי. בשנת 1912 היגרו משם 1,550 נפשות, ואילו בשנת 1913 יצאו 2,834 נפש.

בכלל המהגרים בשנת 1913 היו 1,173 גברים, 1,012 נשים וכן 649 ילדים עד גיל 16. רוב המהגרים יצאו בגפם והיו בני 15-45; רובם בעלי-מלאכה: 345 חייטים ותופרות, 58 שענים וזהבים, 56 נפחים ומסגרים, 50 סנדלרים ובעלי מקצועות אחרים (נגרים, פרוונים, פועלי-דפוס, אופים, קצבים וכד').

היעד של המהגרים בשנת 1913 היה: לארצות הברית 1,446, לקנדה 86, לגרמניה 72, לארץ-ישראל 52, לארגנטינה 41.

הוועד הווילנאי פעל מחוץ לוויילנה בכשלושים עיירות בסביבה. הוא דאג להשגת היתרי-יציאה, פספורטים, כרטיסי נסיעה מזולים ועזרה רפואית.²⁷

השלטונות והמחתרת

השלטונות. ראשי השלטון בוויילנה, הגנרל-גוברנטורים והגוברנטורים, היו בשנות התסיסה הציבורית אנשים שהתייחסו בהגינות לאוכלוסיה היהודית. השליטים בחבל

25 'הזמן' 1907, גל' 171, 172; הוועדה מארצות הברית היתה בראשותו של הסנטור דילמינגהאם.

26 'ראזסבייט' 1912, גל' 19; שם 1913, גל' 19, 20. 'דער יודישער עמיגרנט' 1913.

27 'דער יודישער עמיגרנט' 1914, חוב' מאי, כתבה מוויילנה; 'הזמן' 1914, גל' 18, 20.

הצפוניי-מערבי התחשבו בהרכב הרב-לאומי של האוכלוסיה. הם ראו מקרוב את מצוקת האוכלוסיה היהודית המכונסת ב"תחום המושב" והציעו לממשלה להקל על העול הרובץ עליה. ברוח זו פעל כאמור שר-הפלך פאלן. למסקנות דומות הגיע גם הגנרל-גוברנטור פֶרְזֶה, שנכנס לתפקידו בסוף שנת 1904. לאחר שנה של שירות הגיש לראש הממשלה ויטה תזכיר, שבו עמד על הצורך לבטל את החוקים המעיקים על היהודים כגון: גזירת "תחום המושב"; האיסור לבחור ולהיבחר לעיריות; ההגבלה באחוז היהודים הלומדים בבתי-ספר; החוק משנת 1889 המגביל את מספר עורכי-הדין היהודים; מס-הנרות; החוק משנת 1864, האוסר על היהודים לרכוש קרקעות בחבל ארץ זה, והתקנות מיום ה-3 במאי 1882, המונעות מבעלי-מלאכה יהודים לשבת בכפרים.²⁸

גם הגנרל-גוברנטור שבא אחריו קשיוויצקי, התייחס בהגינות ליהודים. מאידך, שמרו שליטים אלה על הסדר הרצוי לשלטונות ונקטו באמצעים כנגד מפיריו.

למשל קשיוויצקי פרסם לקראת יום ה-9 בינואר 1906, במלאת שנה למאורעות בעיר הבירה, מודעות האוסרות לערוך שכיתה כללית באותו יום. הוא הזהיר את בתי-המסחר ובתי-המלאכה, כי ייענשו וייקנסו, אם ישבתו.

כמו כן, הודיע שר הפלך כי לא יסבול שום "הגנה עצמית". הוא פרסם פקודה האוסרת להחזיק נשק וקרא לאלה שברשותם נשק, למסרו לשלטונות, שהתחילו בחיפושים. נתפס אז נשק רב, חם וקר, שהיה שייך להגנה העצמית. רבים נאסרו, בתוכם — תלמידים, עובדי רכבת, ואף עסקנים ציבוריים חשובים אחדים.²⁹

בין אלה שנאסרו היה הד"ר צמח שבד, אחד מפעילי הארגון להגנה עצמית. הוא נלקח לחקירה ואחר-כך נכלא בבית-הסוהר בלוקישקי, הד"ר שבד פגש בבית-הכלא אנשים רבים שנכלאו כמוהו — חברי ס"ד ליטאים, את ד"ר אפטקמן שהיה מוותיקי הס"ר, את ניקולאי ראדין, עורך העתון המקומי הרוסי 'דבר-צפון-מערב' ואת הבונדאי איסאי (ישעיה) אייזנשטאדט. לאחר חמישה וחצי חודשי מאסר נגזרה על ד"ר שבד גלות לחבל ארכנגלסק, בצפון; אלא שרופאיו קבעו, כי סכנה נשקפת לבריאותו אם יישלח לצפון הרחוק, ואז החליפו לו את גלותו ביציאה לחץ לארץ לשלוש שנים. הוא חזר לרוסיה ולוויילנה עירו כעבור שנה וחצי, לאחר השתדלויות מרובות.³⁰

פעולות המחתרת. בימי המהפכה התרכזו בוויילנה פעולותיהן של מפלגות סוציאליסטיות יהודיות אחדות. בוויילנה, הן נהנו מיתר חופש והוציאו כאן לאור את בטאוניהם. כך עבר לוויילנה מרכז מפלגת הס"ס — אלה הטריטוריאליסטים, שהמלה "ציונים" ("סיוניסטי-סוציאליסטי") נשמרה עדיין בשם מפלגתם. בוויילנה הם

28 'הזמן' 1905, גל' 244.

29 'כרוניקה יברייסקי ז'יזני' 1906, גל' 1.

30 האוטוביוגרפיה של הד"ר צ. שבד בפנקס של יעקאפא, 1932; 'הזמן' 1906, גל' 17, 110, 114, 115.

הוציאו לאור בטאון בשם 'דער נייער וועג' (הדרך החדשה). מפלגת ה"סיימאים", גם היא מפלגה סוציאליסטית וטריטוריאליסטית, אך בניגוד לס"ס, דגלה באוטונומיה ליהודים בגולה, הוציאה לאור בוילנה את בטאונה 'די פאלקס-שטימע' (קול העם). מפלגת "פועלי ציון" – ס"ד העבירה את המרכז שלה לוילנה לאחר שהמטרה גילתה את עקבותיה כפולטאבה. בוילנה הוציאה המפלגה לאור דו-שבועון בשם 'דער פראלעטארישער געדאנק' (המחשבה הפרוליטרית) והיתה לה הוצאת ספרים בשם "דער האמער" (הפטיש).

התנועות והמפלגות הסוציאליסטיות פעלו נגד השלטון הקיים ונקטו אף בשיטות אלימות.

הלהט המהפכני הקיף רבים, ביחוד את הצעירים, שהיו מוכנים להקרבה עצמית. קשה היה למצוא צעיר בלתי-מפלגתי בוילנה. כל אחד הצטרף לאיזושהי מפלגה או ארגון: מפלגתיות זו גרמה לקנאות ולאי-סובלנות הדדית. הזרם גרף אחריו אף נערים בני 9-10. קמו חבורות של ה"בונד הקטן", של ה"ס"ר הקטן", ה"ס"ס הקטן". ילדים היו מכריזים, כי שייכים הם למפלגה זו או אחרת, משתתפים בהפגנות, מורידים אנשים מעבודה בזמן שביתות וממלאים את שליחויות המבוגרים.³¹

סגן שר הפלך הזהיר את ההורים בפני כניסת ילדיהם לפעולות המחתרת. את כלל הציבור הזהיר לכל יתקהל, מתוך סקרנות, לראות מה קרה.³² אנשי צבא ומשטרה היו מפזרים התקהלויות, בירזות והפגנות בעיר.

בחודש פברואר 1906 פיזר הצבא חבורות של אנשים, שנתאספו ברחוב זאוואלני, במקום שהיו מתכנסות ה"בירזות". החיילים היכו בקתות-הרובים ופצעו אנשים אחדים.³³

ביום ה-7 באוגוסט 1906 התאספה קבוצת פועלים מרחוב נובוגורוד בבירז'ה שלהם. שוטר הרובע הזעיק תגבורת ופקד על הקהל להתפזר. השוטרים היכו את הנאספים בקתות-הרובים. איש מהקהל ירה בשוטר-הרובע והלה נפצע קשה.³⁴ בראשית חודש אב, ביום השבת, פלשו ברחוב נובוגורוד צעירים לבית-הכנסת והתחילו להשמיע נאומים. המשטרה באה לגרשם, והם יצאו להפגין ברחוב זאוואלני. המשטרה פיזרה את ההפגנה.³⁵

המהפכנים נהגו להתקיף שוטרים וחיילים, והשלטונות היו מעמידים אותם לדין על כך. הצעיר יעקב קורוטקי שנתפס ביום ה-27 באוקטובר 1905, כשנזרקה פצצה על ראש-המשטרה, נדון למוות ביריה. "חבורת האנרכיסטים הקומונריים" בוילנה פרסמה הודעה הטוענת שיעקב קורוטקי נתפס בטעות ואילו הצעיר, זורק הפצצה, נמלט מן המקום. בכל זאת הוצא גזר-דין המוות אל הפועל. הרופא ד"ר דונקל, סירב

31 אלכסנדר גולדשטיין ב"רשמי מסע מוילנה", 'כרוניקה יבריסקי זי'ני' 1906, גל' 3.

32 'הזמן' 1905, גל' 197.

33 'הזמן' 1906, גל' 48.

34 'הזמן' 1906, גל' 4, 17.

35 'הזמן' 1906, גל' 152, מיום ב' באב תרס"ו.

להיות נוכח בזמן ההוצאה לפועל של גור-הדין, ופטר ממשרתו.

הצעיר שמואל-מאיר סווידלר, הואשם בהתנקשות בחיי סגן קצין ז'אנדארמים בחודש ינואר. הוא נידון על-ידי בית דין צבאי למוות בתליה. הוגש ערעור בטענה כי המתנקש לא פגע בקצין הז'אנדארמים, ושהוא עדיין קטין, אך הערעור נדחה.³⁶ פסקי-דין מוות בתליה ניתנו על ידי בית-הדין הצבאי הגלילי בוילנה בהרבה מקרים. כך נידונו ארבעה יהודים בני 17-19, למוות בתליה. צעיר חמישי, בן 16 נידון, בגלל גילו, רק לשתיים-עשרה שנות עבודת פרך. הם הואשמו במעשי מרד וחבלות באמצעות חומרי-נפץ. הוגש ערעור על פסק דינם. בליל ה-4 בפברואר 1909 הוצא להורג בתליה האסיר מיכלין, על אשר התנגד בנשק לשוטרים ופצע אחד מהם, בשעה שערכו חיפוש אצלו.³⁷

גער יהודי זרק פצצה על בית-המשטרה ברחוב (הווילנאי). הוא רצה לפגוע בסגן-הפליסטאב. שוטר אחד נפצע. הנער נתפס.

מהפכנים התנפלו בליל ה-30 ביוני 1906 על שוטר ברחוב הקיובי. הם דקרו אותו בחנית ושדרו ממנו אקדח ושעון.³⁸

מקרים רבים דומים קרו אותה עת בעיר והגבירו את המתיחות. בית-דפוס של המחתרת. המהפכנים היו מקימים לעצמם בתי-דפוס חשאיים, או מאלצים בתי-דפוס בעיר להדפיס את כרוזיהם.

המשטרה השתדלה לגלות את בתי-הדפוס החשאיים. המשגיח הממשלתי על בתי הדפוס הזהיר את הבעלים לבל ידפיסו כרוזים של מפלגות קיצוניות. הוא הזמין אליו ביום ה-23 ביולי 1906 את בעלי בתי הדפוס והם נדרשו לחתום על התחייבות, כי לא ידפיסו כרוזים כאלה. המשגיח אמר, כי יסגור את בתי הדפוס, שיעברו על התחייבותם.

ביום ה-23 ביולי לפנות ערב, באו כעשרים איש מאנשי ה"בונד", שלושה מהם מצוידים באקדוחים, לדפוס פ. גארבר, אסרו את בעל הדפוס, הדפיסו כרוז והלכו להם. המשטרה חקרה את בעל בית-הדפוס, אך הוא לא ידע לענות מי ומה הדפיסו.³⁹ לבית-הדפוס של פראדל מץ באה המשטרה בשעה שהדפיסו שם כרוזים. האנשים שעסקו בהדפסה נמלטו. בעלת בית-הדפוס והסדרים נעצרו. בית-הדפוס נסגר, אך כעבור זמן קצר נפתח שוב.⁴⁰

אל בית-הדפוס של זיסמן ברחוב הווילנאי באו ביום ה-24 ביולי 10 אנשים

36 'הזמן' 1906, גל' 12, 13, 30, 58, 62.

37 'הזמן', גל' 47, מיום 24 בפברואל (9 במרץ); 'הזמן' 1909, גל' 33.

38 'הזמן' 1905, גל' 175, 197; 1906, גל' 131, 136, 137, 145.

39 'הזמן' 1906, גל' 162; א"י גולדשמיד, אחד המשתתפים בפעולה בדפוס פ. גארבר, מספר כי בעל בית-הדפוס ניסה להתנגד לפולשים, אך אלה איימו עליו באקדוחים ביד; גיסו של פ. גארבר, י"ל אפל, שהיה שותפו לדפוס, הוא שהציע, כי הפולשים יקשרו אותו ואת פ. גארבר, כדי שהמשטרה תראה, כי ההדפסה נעשתה תוך כפייה; גולדשמיד טעה בתאריך — הוא כותב, כי הרבר קרה במאי או בראשית יוני 1905, יובל-בוך פון פראפ' פאריין פון דרוקער ארבעטער אין ווילנע, 1936, עמ' 38.

40 'כרוניקה יבריסקי זינג' 1906, גל' 28, 31.

מזוינים באקדחים ונטלו מכונת דפוס קטנה.

המשטרה גילתה את בית־הדפוס החשאי של מפלגת הס"ד הרוסית. מצאו שם מכונת דפוס, כרוזים מודפסים ואקדחים. שתי צעירות נאסרו, אחת מהן יהודיה והשניה רוסיה.

בדירתה של מיילדת מצאו דפוס חשאי. שלושה אנשים שגרו בדירה זו, תושבי וילנה, נאסרו.⁴¹

בבית דפוס של ז'ירמונסקי נערך חיפוש בראשית שנת 1908. תשעה אנשים נאסרו ובית־הדפוס נסגר. כעבור זמן קצר נפתח בית־הדפוס שוב ובעליו שוחרר. במשפט בעל בית־הדפוס ועובדיו, שהתקיים בראשית שנת 1909, נענש ז'ירמונסקי במאסר למשך שישה חודשים על אשר הסכים להדפיס כתב עת של ס"ד תמורת 250 רובל; הסדר קאמרמאכר נידון לגלות על אשר מסר לדפוס את המאמרים ושני סדרים נענשו בחודש מאסר.⁴²

שישה צעירים מזוינים באקדחים נכנסו ביום ה־22 ביוני 1908 לבית דפוס מהידועים בעיר. הם הביאו אתם כתב־יד ורצו לסדרו בדפוס. שוטרים שנודמנו לשם אסרו את הצעירים.

בית־הדפוס של מפלגת הס"ר נתגלה ועשרה אנשים, בתוכם ארבעה יהודים, הועמדו לדין. הם נידונו לעבודת פרך ואילו היהודיה סלוצקי — נדונה לגירוש לסיביר.⁴³

ספרות בלתי ליגלית. המשטרה חיפשה ספרות בלתי ליגלית לא רק בבתי־הדפוס אלא גם אצל אנשים פרטיים ובמערכות של כתבי־עת.

ברחוב סטיפאן מצאו אצל יהודי אחד כאלף חוברות וכרוזים. אם כי במניפסט מיום ה־18 באוקטובר הוכטח חופש העתונות, עקבה בכל זאת המשטרה אחרי העתונות המהפכנית שהיתה פסולה בעיני השלטונות. היא היתה מחרימה גליונות או מפסיקה הופעת כתבי־עת.

במערכת העתון הבונדאי היומי הראשון 'דער וועקער' (המעורר) ערכה המשטרה חיפוש ביום ה־3 בינואר 1906. היא החרימה מאתיים עותקים של כתב־העת הבונדאי ברוסית 'ברייסקי ראבוצ'י' (הפועל היהודי).⁴⁴

בלילה ה־3 במאסר 1906 נאסרה בעיר רבקה צייטלין, חברת המערכת של 'די צייט' (הזמן), העתון ביידיש שהוציא 'הזמן'.

במערכת הבטאון של ה"סיימאים" 'די פאלקס שטימע', נערך חיפוש בסוף שנת 1906, הוחרמו כתב־יד, חליפת מכתבים וחוברות בהוצאת "קאמפף" ו"סערפ".⁴⁵ במערכת הביטאון של הס"ס 'דער נייער וועג' חיפשו בראשית שנת 1907. נאסרו

41 'הזמן' 1906, גל' 163, 170, 171.

42 'הד הזמן' 1908, גל' 29; 1909, גל' 12.

43 'הד הזמן' 1908, גל' 139, 151, 152.

44 'הזמן' 1906, גל' 5.

45 'הזמן', גל' 196.

שם עשרה אנשים בתוכם פרץ הירשביין, שהיה מפרסם בכתביהעת של המפלגות השונות את מחזותיו.⁴⁶

כתביהעת של מפלגת "פועלי ציון – ס"ד" 'דער פראלעטארישער געדאנק' התחיל להופיע בוויילנה ביום ה' 17 בינואר 1907. הגליון השני הוחרס בגלל מאמר בשם "לפני הדומה" והעורך האחראי הושם במאסר.⁴⁷

לאחר הגליון השלישי (אדר תרס"ז) נפסקה הופעת כתביהעת זה ונאסרו האחראים לו. המפלגה קיבלה רשיון להוצאת כתביהעת דו-שבועי בשם 'פארווערטס' (קדימה). מכתביהעת זה הופיעו רק שלושה גליונות (השלישי מיום י"ט באב). כתביהעת הופסק על-ידי המשטרה ולא נתחדש יותר.⁴⁸

ביום ה' 1 בפברואר ערכה המשטרה חיפוש במערכת ההוצאה "דער האמער", לקחת אתה כל הניירות שכללו את חליפת המכתבים של הוועד המרכזי של "פועלי ציון". עצרה את המנהל של ההוצאה ועוד כמה אנשים שהיו שם, בתוכם את רחל לישנסקי, זלמן רובשוב, י. זרובבל (יעקב ויתקין) ועוד. העצורים שוחררו והניירות הוחזרו, כי המשטרה חיפשה נשק ולא ניירות. כעבור שבועיים נערך שם שוב חיפוש.⁴⁹ בקיץ, ביום ז' בתמוז תרס"ז, באה המשטרה, החרימה כתביהיד, ואת גליון א' של ה'פארווערטס', ולקחה אתה יותר משש מאות קונטרסים מהוצאות "פּרֶוואַל" (הוצאת הספרים ברוסית של המפלגה) ו"קדימה".⁵⁰

מרכז המפלגה "פועלי ציון" ס"ר מוכרח היה לעקור מוויילנה, מפני שהמשטרה עקבה אחרי עסקניו. הוצאת "דער האמער" המשיכה לפעול בעיר.

י. זרובבל, שניהל את ההוצאה ופעל בענייני המפלגה, היה מקבל בלשכת הדואר מכתבים "עד דרישה" בשם "ארונוב". המשטרה עקבה אחרי מקבלי המכתבים בלשכת הדואר. בראשית שנת 1908 נאסר י. זרובבל בצאתו מהלשכה. נערך חיפוש בדירתו והוא נלקח לחקירה. בכיסו נמצא מכתב מקיוב שנראה בעיני הבולשת חשוד. י. זרובבל הוחזק ארבעה שבועות במאסר עם פושעים פליליים, הועבר לתא יחיד ואחר-כך לבית-הסוהר בלוקישקי. חבריו ניסו להוציאו מבית הכלא בלבוש אשה, אך לא הצליחו בזה, אבל תוך הידברות אתו, הצליחו להטעות את הבולשת. לשם שחרורו טען, כי הוא בנו של שוחט בעיירה שירווינט שבפלך קובנה, שמו כתריאל שוב, יש לו אשה בשם אלקה, שמותיו הספרותיים הם זרובבל וארונוב. לאחר 18 חודשי מאסר יצא י. זרובבל לחופשי.⁵¹

במערכת העתון היומי של ה"בונד" 'האפנונג' (תקווה) נערך חיפוש ביום ה' 29 באוקטובר, 1907. החיפוש נמשך שש שעות. נאסרו שמונה אנשים, מראשי ה"בונד"

46 'הזמן', גל' 22, משנת 1907.

47 הוא שוחרר בחודש מארס 1910; בבית הדין טען, כי כשעה שחוכרת ב' יצאה לאור ישב הוא בבית הסוהר; 'ווילנער ווארנבלאט', 1910, גל' 6.

48 הגליון האחרון הופיע ביום י"ט באב תרס"ז: י. בן-צבי, "פועלי ציון" כעליה השניה, תשי"א.

49 י. זרובבל, עלי חיים, תל-אביב 1960, בפרק "וילנה".

50 'הזמן' 1907, גל' 125.

51 'הד הזמן' 1909, גל' 151, 153; י. זרובבל, "עלי חיים", 1906, עמ' 154.

בתוכם אסתר פרומקין (היא מלכה ליפשיץ, שנישאה לפרומקין). הוחרמו כתבי־יד והעתון הופסק. העורך לוינסון (שנקרא במפלגה "ולאדימיר קוסובסקי") נידון לשנת מאסר על הדפסת החלטות ועידה.⁵²

במערכת השבועון של ההסתדרות הציונית 'דאס יודישע פאלק' (העם היהודי) נערכו חיפושים והוחרמו גליונות מסוימים.

בחדש נובמבר 1907 נערכו בעיר חיפושים בעשרים וחמישה מקומות. נאסרו פועלים ואינטליגנטים. במערכת השבועון של ה"בונד" 'מארגנשטערן' נלקחו כתבי־יד והוחרמה הקופה.⁵³

בתחנת הרכבת בוויילנה נעצרה ביום ה־19 בינואר 1909 צעירה בת 21, פראדל כץ, שמצאו אצלה 1038 עותקים של בטאון ה"בונד" 'די שטימע' (הקול). היא נאשמה בשייכות ל"בונד" ונידונה לשנת מאסר אחת.⁵⁴

שוד רכוש. שוד, או כפי שנקרא בידי המהפכנים "אקס־פרופריאציה" (נטילת רכוש), לשם השגת כספים לצרכיהם, ביחוד לשם רכישת נשק, הפכו מעשים של יום יום כמעט. היו באים אל בעלי חנויות, מחסנים או רכוש אחר ובאיום בנשק היו מאלצים את הבעלים לתת לידם כסף. במקרה של סירוב אף־על־פי־כן, היו מניחים אחר־כך פצצה במקום. נמנה מקרים אופייניים אחדים:

ביום ה־20 בפברואר 1906, נכנסו ללשכת מס ה"קורובקה" שישה אנשים מזוינים. הם ירו פעמים אחדות באוויר ודרשו לא לזוז מן המקום, נטלו מהשולחן 600 רובל והסתלקו. איש אחד, נוצרי, שנכנס במקרה ללשכה, נפצע ונלקח לבית־חולים.⁵⁵ חמישה יהודים חמושים באקדחים ונשק קר נכנסו בסוף שנת 1905 בצהרי היום לביתו של יהודי אחד ודרשו ממנו 200 רובל למען המהפכה. האיש שאל אותם, אם יש להם הוכחה, כי אינם סתם שודדים. הם ענו: אין לנו, אנחנו לא בונדאים אלא אנארכיסטים. האיש נתן להם 50 רובל.⁵⁶

לחנות הגדולה של אולשוואנג ברחוב הגדול (בולשאיה) נכנסו ביום השבת שמונה צעירים ודרשו 300 רובל מן הפקידים. פקידי החנות ענו, כי אין ברשותם כסף. כשעזבו הצעירים את החנות, חיפשו אותם שוטרים ותפסו ארבעה מהם, כולם יהודים. הצעירים ירו אל השוטרים מאקדחים. הנתפסים הועמדו בפני בית־דין צבאי. הם נידונו למוות אך גזר־דינם הומתק לעבודת פרך למשך 10 עד 20 שנה.⁵⁷ ביום ה־30 בינואר 1906 נכנסו שמונה צעירים אל ביתו של אחד מפקידי בית־החרושת לנייר של שווארץ. בידיהם היו אקדחים ופצצות. והם דרשו כסף, חיפשו בארון ושברו רהיטים. הם הוציאו מכיסו של הפקיד 400 רובל לעיני בני ביתו

52 'ראזסכייט' 1907, גל' 43, 49.

53 'ראזסכייט', גל' 47.

54 'הד הזמן' 1909, גל' 203.

55 'כרוניקה יברייסקוי זייני' 1906, גל' 8; 'הזמן' 1906, גל' 45.

56 'הזמן' 1905, גל' 3, 26.

57 'הזמן' 1906, גל' 25, 43, 48.

והסתלקו. השורדים קראו לעצמם אנארכיסטים-קומוניסטים.⁵⁸

ביום ה-9 בפברואר 1906 בשעה שמונה בערב נכנסו 5 צעירים יהודים עם אקדחים לחנות הגרולה של זאליקנר. הם דרשו כסף; כשלא מילאו הפקידים את דרישתם פרצו את הקופה והוציאו ממנה 500 רובל, ירו פעמים אחדות וברחוב זרקו פצצה, שפצעה שתי נשים יהודיות ונער וניפצה שמשות לרוב.⁵⁹ שלושה אנשים מזוינים באקדחים נכנסו לחנות המונופולין הממשלתי ליי"ש ודרשו כסף, שדרו 50 רובל והסתלקו.

בעלי חנויות ובעלי-רכוש אחרים פנו אל שר-הפלך בבקשה להגדיל על חשבונם את מספר השוטרים כדי שיגנו על בתיהם. שר-הפלך הסכים למלא את הבקשה והועמדה שמירה על הבנקים.⁶⁰

אלימות לשם הגנה על זכויות העובד. היו מקרים של התערבות עם נשק ביד לשם הגנה על זכויות העובדים. לבית האופה לוין באו במוצאי-שבת צעירים יהודים ודרשו, כי יחזיר לעבודה פועלת אחת שפוטרה, או שישלם לה פיצויים. המשטרה ידעה כנראה, כי הצעירים עומדים לבוא. שוטרים לבושים אורחית חיכו להם וכשבאו רצו לעצור אותם. הצעירים ירו מאקדחים על השוטרים, שוטר אחד נהרג ושנים נפצעו. אחד הצעירים נתפס. הצעיר הזה נידון על-ידי בית-הדין הצבאי הגלילי למוות בתליה.⁶¹

המשטרה חיפשה מצבורי נשק, מכריחי נשק, מפיצצי כרוזים בלתי-ליגליים, וייפני פספורטים. במקרים רבים עלה בידה לגלות את מקומות המסתור ולתפוס את אנשי המחתרת.

הצעיר משה בן אברהם זיידשנור, כבן עשרים, נאסר כאשר הדביק ברחוב, ביום ה-13 בדצמבר 1905, כרוזים של "פועלי ציון". בכרוזים נקרא העם להפיל את ממשלת היחיד. בכיסו מצאו שלושה כרוזים, שישה גליונות מידיעות מועצת הנציגים (דפוטים) של הפועלים וכרטיס הזמנה לאספה של ההגנה העצמית. משפטו התברר רק בחודש אפריל שנת 1909 והוא נידון לשנת מאסר במבצר.⁶² כיוון שישב עד אז כבר 4 שנים — יצא לחפשי.

ברחוב זאוואלני עמד צעיר אחד וחילק כרוזים. שוטר רצה לאסרו והתקרב אליו. הצעיר ירה בו ונמלט.

הצעיר שמעון דימנטשטיין, כבן 21, שלמד לפני כן בישיבה בלובאוויטש וברח בגיל 19 לוויילנה וקיבל שם סמיכות לרבנות מר' חיים-עוזר, התכונן לבחינות בגרות ונעשה פעיל במפלגה הס"ד הרוסית, בשנת 1906 נאסר בתחנת הרכבת בעיר כשבידיו ספרות בלתי-ליגלית. כשהובילו אותו במרכבה למשטרה, זרק את הו'אנדרארם

58 'כרוניקה יברייסקי ז'יזני' 1906, גל' 5; 'הזמן' 1906, גל' 28.

59 'כרוניקה יברייסקי ז'יזני' 1906, גל' 6.

60 'הזמן' 1906, גל' 45, 54, 58.

61 'הזמן' 1907, גל' 68.

62 'הזמן' 1907, גל' 36; 'הד הזמן' 1909, גל' 63.

יותר מפעם אחת גילתה המשטרה בעיר טפסים וחומותמות להכנת תעודות זהות מזויפות, ולא פעם תפסה את הזייפנים.⁶⁴ קרה ובידי אחד מן הנתפסים נמצאו חומותמות של הרב מטעה"מ בלידה.

האסירים בכלא לוקישקי. מספר האסירים בכלא לוקישקי הגיע בראשית שנת 1906 למאה ושבעים בקירוב, וביניהם מן האינטליגנציה שבקהילה. בין אלה היה כאמור הד"ר צ. שבר. הד"ר ג. ראם, שהיה יושב ראש הק"ד בוויילנה, שוחרר לאחר שמרכז הק"ד מחה נגד מאסרו. השלטונות דרשו שיצא לחוץ-לארץ. בליל ה-4 במארס 1906 נאסרו כשישים איש, כולל רופאים אחדים, חלקם שוחררו מיד. עורך-הדין אליישוב שוחרר לאחר שישב במאסר כחמישה חודשים, אך נדרש לצאת מיד לחוץ לארץ. גם הד"ר אפטקמן שוחרר אז. שני בניו של ד"ר אליעזר סטאמבו היו כלואים, אחד מהם בוויילנה והשני בעיר הבירה. כשנפטר האב הירשה שר-הפלך לשחרר למשך שבעת ימי האבל את הכן בערבות.⁶⁵

בין האסירים בכלא לוקישקי היה גם בחור הישיבה, אברהם הרצפלד שבא בשנת 1907 לוויילנה משיבת טלו ונמשך אחרי מפלגת הס"ס. הוא נתפס יחד עם עוד אנשי מפלגת הס"ס בזמן אספה שלהם מחוץ לעיר, אך הם שוחררו כולם אחרי ימים אחדים. אחרי חודשים אחדים ובהעדרו, ערכה המשטרה חיפוש בחדרו ומצאו כרוזים מהפכניים. הוא נתפס, ישב בבית-הכלא בלוקישקי שנה וחצי ונידון לגירוש לסיביר. הוא גנב את הגבול לגרמניה ועלה לארץ-ישראל.⁶⁶

האסירים הפוליטיים שישבו בלוקישקי, פרסמו בעתון הבונדאי 'פאלקס-צייטונג' בקשה להמציא להם ספרים לקריאה ב"ז'ראגון". הם טענו כי בספרית בית-הכלא יש רק שישה קונטרסים בעברית; מאידך, המון האסירים הפוליטיים יודעים לקרוא אך ורק בז'ארגון, (כלומר ביידיש).⁶⁷

על יחסי אנשי ה"בונד" לחברי מפלגות אחרות אנו יכולים ללמוד ממחאתו של חבר "התחיה". הוא נאסר יחד עם שאר 140 האנשים במועדון פקדי בתי-המסחר בסוף שנת 1905. מלבד המכות שהיכו השוטרים את כל העצורים, סבל חבר "התחיה" מחבריו למאסר, חברי ה"בונד". הם גידפו אותו כ"בורגני", לא נתנו לו לגשת לחלון, כדי לשוחח עם בני משפחתו, וכדומה. כעבור יומיים שוחררו העצורים.⁶⁸

63 זלמן רייזין. לעקסיקאן פון דער יידישער ליטעראטור, בערך ש"ד דימענטשטיין; הוא ברח לריגה, אך שם נאסר וגורש לסיביר.

64 'הד הזמן' 1907, גל' 125; 1908, גל' 61.

65 'הזמן' 1906, גל' 12, 17, 54, 57, 60, 62, 64, 103; 'כרוניקה יברייסקי ז'יטני' 1906, גל' 19.

66 זכרונות א. הרצפלד, בספרו של זאב לייבוזין בעליה ובכניה, 'ירושלים תשי"ג, עמ' 215; שמעון קושניר, שדות ולב, פרקים בדרך חייו של א. הרצפלד, תשכ"ב.

67 'הזמן' 1907, גל' 83.

68 'כרוניקה יברייסקי ז'יטני' 1906, גל' 3.

היחסים בין השלטונות והיהודים בשנים 1912-1914

משרת הגנרל-גוברנטור לפלכי וילנה, קובנה וגרודנה בוטלה בשנת 1912. שר הפלך לובימוב עזב את וילנה אחרי שש שנים של שרות. משלחת מטעם הקהילה ובה הרב י. רובינשטיין, גבאי "הצדקה הגדולה" וחברי מועצת העיר היהודים הלכה להפרד ממנו. היא הגישה לו מכתב-ברכה והודיעה על ייסוד מילגה על שמו בגמנסיה לנערות. הקהילה תרמה לכבוד שר-הפלך הפורש אלף ארוחות חינם בבית-התמחוי היהודי ועוד אלף בבית-התמחוי הרוסי. לובימוב הלך אחר-כך לבקר בבית-התמחוי היהודי שלא ראה אותו עד כה, ונתרשם יפה מהמוסד.

במקומו של לובימוב נתמנה ויינברקין, מי שהיה שר-הפלך בקובנה והיה ידוע כאיש המתייחס בהגינות ליהודים. כאשר בא לוילנה בקיץ של שנת 1912 הלכו לברכו באי-כוח הקהילה עם הרב י. רובינשטיין בראשם. שר הפלך החזיר ביקור לרב.⁶⁹

בשנת 1913 מלאו 30 שנה למלכות בית-רומאנוב. נערכו חגיגות ברחבי המדינה לציון המאורע. מווילנה נסעו לחגיגה הרב י. רובינשטיין, יעקב פרנס ופאוול פרומקין. בבית-הכנסת הגדול וב"טהרת הקודש" נערכו תפילות פומביות, ובבית-התמחוי היהודי, ניתנו סעודות חינם לעניים בלי הכדל דת, "משמרת החולים" חילקה תרופות חינם. מקובל היה שבימי גנוסיה, או כשהצאר היה ניצול מהתנקשות, או היה חולה, היו ראשי הקהילה מביעים את נאמנותם ודאגתם לשלום משפחת הצאר על-ידי עריכת תפילה מיוחדת. מצד הקהילה היהודית היה רצון לשמור על קשרים תקינים עם בית-המלוכה.

באותו זמן עלתה שוב ההצעה להגביל את השחיטה היהודית. רבני וילנה, נייסוויז' וקיוב נסעו לפטרבורג אל מנהל המחלקה לדתות-חוץ והשתדלו לפעול נגד הצעת החוק.

התנועה הציונית נרדפה. התנהלו המשפטים נגד חברי הוועד המרכזי ונגד עורך 'העולם'.

גם המסע נגד המהפכנים נמשך. בחודש אפריל 1912 נערכו חיפושים ונאסרו הגב' אננה רוזנטאל, פעילה ב"בונד", עורך הדין י. צ'רניכוב, הסופרים דויד איינהורן, משה זילבורג, א. וייטר ואחרים. במוצאי שבת, 17 בנובמבר של אותה שנה, נאסרו 96 איש, שנאספו כאילו לנשף פרטי. המשטרה החזיקה אותם במעצר כל הלילה, רשמה את שמותיהם ושחררה אותם אחר כך. בשנת 1913 נאסרו חברים של "פועלי ציון" בזמן אספה שלהם. חבר הס"ס, שבשנת 1905 מצאו בדירתו בית-דפוס שהדפיסו בו כרוזים של הס"ס, אדם שהסתתר במשך שנים מעיני המשטרה, נתפס בשנת 1914 והושם במאסר. הוא שוחרר בערבות בסכום של אלף רובל.⁷⁰

69 'הזמן' 1911, גל' 34: 1912, גל' 69, 78, 80, 141, 151, 157: 'ראוסבייט' 1912, גל' 28.

70 'הזמן' 1912, גל' 91, 93, 229, 257: 1914, גל' 141, 147.

המצב הכלכלי בסוף המאה

מצבם הכלכלי של יהודי הערים בתחום המושב החמיר בראשית שנות השמונים בגלל "התקנות הזמניות" של איגנאטיב משנת 1882, שאסרו על היהודים להשתקע בכפרים וכן לקנות ולחכור מקרקעין מחוץ לערים ולעיירות. נוצר איפוא "תחום מושב" בתוך "תחום מושב". הצפיפות בערי "תחום המושב" הלכה וגדלה, התחרות בין מבקשי עבודה ופרנסה גברה. המצב הכלכלי של יהודי וילנה, שהיה גרוע בשנות השבעים, נעשה קשה יותר בראשית שנות השמונים.

המסחר והתעשיה כפלך וילנה לא היו מפותחים, הם התרכזו בעיקר בעיר וילנה. במסחר שימשה העיר יותר כתחנת מעבר לאחר שפותחה רשת מסילות הברזל, שהובילו לווארשה, לרומני ולרובנה. בשנת 1893 — 80% של כל הסחורות שעברו דרך תחנת וילנה, לא היו מיועדות לעיר. כיוון שווילנה שימשה מרכז למוסדות ממשלתיים, היה מצדם ביקוש, שנתן דחיפה למסחר המקומי. 75% מכל המסחר בפלך וילנה, היה בידי היהודים. לתעשיה בפלך זה חסרו יזמה, הון וידע טכני. התעשיה בעיר כללה עיבוד טבק, ייצור סיגריות, מעטפות, עפרונות, סוכריות, פרחים מלאכותיים, כובעים, נעליים, עיבוד עורות, כפתורים, מברשות, יציקת ברזל וכדומה. מצרכי מזון, כפפות ורהיטים היו מתוצרת מקומית.¹

על המסחר, המלאכה והתעשיה של יהודי וילנה בשנות השמונים אנו מקבלים ידיעות נאמנות מהרב ד"ר י. רילף, שביקר בקיץ של שנת 1881 בעיר, וכן מחוקר רוסי, שחקר בקיץ של שנת 1887 את המצב בערי תחום המושב. רשמיו של הרב ד"ר י. רילף. בחודש אב תרמ"א (סוף יולי 1881) ביקר בוויילנה הרב מִמְמֶל (קלאיפֶדָה), הד"ר יצחק רילף, שהיה ידוע בפעולותיו למען יהודי רוסיה בשנות הרעב של סוף שנות השישים. הוא רצה לראות מה מצב היהודים במדינה לאחר הפרעות. הוא סייר בעיר בלוויית הרב מטעם, הרב אברהם גורדון, שהכיר היטב את קהילתו, והתעניין במצבם הכלכלי, המדיני והרוחני.

האורח לן במלון אירופה בקצה רחוב האשכנזים, מלון שהיה שייך לאתרון לבנון, בנו של אד"ם הכהן, סמוך למלון 'פאריס', שהיה שייך למתתיהו שטראשון. "כאן" כותב רילף על רחוב האשכנזים — "מתרכזים חיי המסחר והעסקים, שאין כמעט למצוא דוגמתם במקום אחר. חנות אחר חנות, יש מהן שרוחבן אינו עולה על שלושה צעדים, אך יש שמצטיינות ברוחב ואורך ניכרים. שום פינה, מן המרתפים העמוקים שלמטה, ועד לכניסה או לפרוזדור, לא נשארת בלתי מנוצלת. בכל מקום פנוי יציבו ספסל, שולחן או כוננית לניהול עסק קטן ולידו, ברוב המקרים אשה או

1 ספר השנה לפלך וילנה (ברוסית), פרסום רשמי, לשנת 1894, וילנה 1893.

בחורה, מציעה למכירה סחורה. ברחוב האשכנזים, באותו מקום צר מוצאים זו ליד זו כל סחורה נדרשת, מן הפשוטה ביותר עד לעדינה ביותר, ממצרך הכרחי ועד למצרכי מותרות; מוצאים כאן סחורות בכל מיני הרכבים, הנדמים לפעמים כבלתי אפשריים. אתה נכנס, או זוחל אל תוך אחת החנויות הקטנות, מבקש חפיסת סיגריות, והנה מוציאה הזבנית סל מתחת לשולחן ומציעה לך נעליים מסוג עדין ויפה ביותר; או שמבקש אתה לקנות אצל מוכרת הפירות אגסים בחמש קופיקות, והיא מציעה לך בו בזמן שעוני-כיס אחדים. ברחוב זה אפשר להשיג הכול, אבל כרגיל, לא במקום שמחפשים. האדם מן הצד מתרשם כאילו אפשר להשיג כאן רק סוג אחד או לכל היותר שני סוגי סחורות, אך באמת תוכל להשיג כל דבר; הכול חבוי בפינות".² וד"ר רילף ממשיך: "יש ברחוב האשכנזים גם חנויות גדולות ומכובדות, אבל לא כמון בערים הגדולות. חנויות גדולות ואלגנטיות נפגוש בחלקים אחרים, אלגנטיים יותר של העיר.

הרצצה בכל זאת מושג מחיי העסקים בוויילנה, אין עליו ללכת בחלקי העיר היפים יותר ולהסתכל בחנויות הגדולות כמו בכרכים, בחנויות המלאות כל טוב והאלגנטיות ביותר, אלא לבקר ברחובות הקטנים, הצרים, החוצים את מרכז העיר. רחובות שרחבם לפעמים צעדים אחדים ובהם בתים מתמשכים בני שתיים, שלוש קומות. כמו ברחוב האשכנזים, לא נשארה גם כאן פינה שלא נוצלה, חנות ליד חנות, דלפק ליד דלפק, כוננית ליד כוננית, הכול צפוף ביותר בשטח צר. ובכל דלפק מוצעים לבחירה רק סוג אחד או שנים של סחורות. לעתים רחוקות — המבחר גדול יותר. רחובות שלמים כאן, שדלתות החנויות בהם נמצאות אחת ליד השניה וכולן מציעות אותו סוג של סחורה למכירה. עברתי ברחוב ארוך" כותב האורח, "לא מצאתי בו לא מימין ולא משמאל אלא רק סוחרי קמח ומזון. למראה מספרן הרב של החנויות, המצויות בכל הרחובות שבמרכז העיר, בכל סימטה, בכל חצר-מעבר, בכל כניסה, בכל פינה, — מתעוררת בנו השאלה: איך מצליחים כל האנשים הללו למצוא כך את פרנסתם? בעלת עסק אחת אצלה פרטתי שטר של רובל — היה לה ממש מעין באנק ועסק חלפנות. היא העמידה בכניסה לשער שולחן ישן, קטן ומתנודד, ועליו היא סידרה ערימות של מטבעות נחושת וכסף. לשאלתי: "האם מצליחים כל הסוחרים וכל בעלי הדלפקים הללו למצוא לפרנסתם כראוי?" ענתה: "אנו יכולים להתפרנס, אבל רק השם יתברך יודע איך? כאשר מרוויח משהו רובל כסף אחד או שנים בשבוע, הריהו מאושר". תשובה קולעת ועניינית ענה לי בעל דלפק אחד. הזכרתי לו את המסופר בתלמוד על חכמי ישראל, ששאלו את דוד המלך איך התפרנסו בני ישראל; והמלך ענה: "הלכו והתפרנסו זה מזה"; החכמים העירו אז לדוד, לפי התלמוד: "אבל אין הקומץ משביע את הארי, ואין הבור מתמלא מחוליייתו". האיש שדיברתי עמו הגיב: "לא, אדוני, כאן אינם מתפרנסים אחד מהשני, כאן אוכלים אחד את השני; איש לוקח מרעהו את הלחם מן הפה".

"מזור הדבר מאד בוילנה. כשאתה בא לחצר בית־הכנסת, מקבל אתה את הרושם כאילו האנשים עוסקים רק בתפילה ובלימוד; כשעובר אתה ברחובות אתה מתרשם כי הכול עוסקים במסחר, אולם לא זה ולא זה הוא הנכון. נכון הוא רק, כי בעלי המלאכה והפועלים מהווים שני שלישים מן האוכלוסיה. אם נחסיר ממספר החנויות את אלה המשמשות מקום־מכירה, כולן או בחלקן, לתוצרת בעלי־המלאכה, נקבל מספר קטן הרבה יותר של בעלי עסקים.

"אילו ממקצועות המלאכה מעדיפים היהודים? התשובה פשוטה: כל המקצועות, בהחלט כולם! יש מקצועות שאין האוכלוסיה הנוצרית עוסקת בהם כלל, או רק במידה מצומצמת. בעלי־המלאכה היהודים הם לא רק הטובים והחרוצים ביותר במקצוע, אלא שהם גם במספר כה רב, עד שבעלי המלאכה הנוצרים אינם באים בחשבון כלל, בהשוואה אתם. כל מה שנחוץ לתושב וילנאי, עשיר או עני, מכובד או פשוט, — בביגוד, תזונה ודירור, תמיד יהא זה מסוג פשוט, הכרחי, שימושי, יפה ונעים — הכול עושה היהודי בעצמו. בעיקר, ואני שם את הדגש על המילה הזו, נמצאות כל עבודות הבניה בידי היהודים. רק לעתים רחוקות פוגשים פועל בניין נוצרי. בכל הבניינים של בתי־הכנסת והמוסדות, שנבנו ביד רחבה, לא עבד אף בעל־מלאכה או פועל לא יהודי. גם בבניית הכנסיות החדשות השתתפו היהודים. היהודים מראים גם כשרון אמיתי בקישוט החיצוני של הבתים, ובייחוד של החנויות. לא ראיתי בשום עיר כל כך הרבה שלטים וכתבות צבעוניים על הבתים כמו בערים הרוסיות־יהודיות. על כל חנות, ותהא קטנה ככל שתהא, יש שלט מצויר יפה, ועליו סמל העסק. האותיות הצבעוניות מקושטות בחלקן בערבסקות או שהן גראות מונחות ומלאות חיים בצורה בולטת ופלסטית, כאילו רוצות לחרוג מהטבלה. הצורה של האלפבית הרוסי מסייעת כאן אמנם לא מעט לצייר. צייר שלטים יכול היה ללמוד כאן הרבה. השלטים והכתבות מעל לחנויות אלה הם פאר מיוחד של העיר, ומוסיפים גוון חי לתנועה ולעסקים ברחובות.

"יהודים מועסקים ביותר גם בעבודה על הגגות, והיתה לי הזדמנות לראות זאת בעיני. כאשר צריך לצפות באבן כיפה של כנסייה ולצבוע אותה בצבע שמן כחול או ירוק, כאשר יש לרענן את ברק הזהב של הכפתור האדיר והצלב — אזי מקבל עליו תמיד יהודי את המשימה הזאת. הוא מטפס, ומבצע את העבודה. כאן בוילנה למדתי להוקיר את עבודת היהודים. היתה לי הזדמנות לראות איך הפועל הפשוט, העובד ברחוב, מתאמץ. אנשים אלה עובדים במאמץ־יתר בחטיבת עצים, בסבלות, בניקוי רחובות וכו'. הם עומדים קבוצות, קבוצות בפינות הרחובות עם חבלים הקשורים סביב גופם ומחכים להצעת עבודה. כל הפועלים הללו ומרצפי הרחובות, בכללם, רשומים בחברת בעלי־מלאכה, וכולם יהודים. אין פוגשים ביניהם אף נוצרי אחד. אנשים אלה אינם מוכנים לסבול התחרות יתרה. כאשר רוצה סבל חדש, שאיננו מוצא חן בעיניהם, לחזור למקצועם, הוא נדחה כך שלא יהיה לו חשק לנסות זאת פעם נוספת. אבל כנגד זה, כשאחד הסבלים הזקנים והחלשים מקבל עליו עבודה שאינה לפי כוחותיו, מוכן כל אחד מחבריו לעזור לו מיד ובלי כל תשלום. במקרה שאחד

מהם חולה, מסיימים חבריו את העבודה שהתחיל בה, מוציאים לפועל את העבודה שהוזמנה אצלו ומוסרים לו את השכר, שומרים על מקום העבודה שלו עד שיחלים, ותומכים בבני-ביתו בכסף שהרוויחו הם בזיעת אפם. עובדים אלה שומרים יותר מכל מעמד אחר, כי לא יסיג אחד את גבול רעהו. בין סכלים אלה ישנם אנשים בעלי עבר מיוחד במינו, שהיה יכול לשמש נושא לסיפורים. אלה הם בחלקם אנשים מכל המעמדות, שמזלם לא האיר להם פנים. אחדים היו לפנים משכבת הלמדנים, למדו תלמוד; מי יודע איך השתלשלו המאורעות בחייהם עד שירדו למעמד העניים שביהודי וילנה. לכל אחד מהם יש כינוי לפי עברו, נטיותיו, הרגליו, צורת גופו וכדומה. הסבל הווילנאי הוא פשוט ובלתי מהוקצע, אולם הוא מצטיין בשני יתרונות: בפפחות ובנאמנות. פועל שיכור הוא תופעה כל-כך נדירה, שאפשר לחיות בוילנה במשך שנים ולא לפגוש באף אחד כזה, ואילו רכוש זר שמור בידיו כמו בכספת, בטוחה מגנבים.

"אגב, ארון מוגן בפני גנבים, זהו אחד המוצרים הראשיים של המסגרים הווילנאים. הם טוענים כי כל השיטות הנהוגות אצלנו אינן מגינות לא מפני גנבים ולא מפני דליקות. הם משיגים את ההגנה מפני גנבים לא רק על-ידי חיזוק השריון והנעילה, אלא גם על-ידי סידורים מיוחדים ומשונים: צלצול פעמון, מכות תוף וכדומה, המתחילים להשמיע קול כשמנסים לפתוח את הארונות או התיבות הללו. הכספת תהיה מוגנת באופן יחסי גם מפני אש, טוענים הם, רק אם היא קלת משקל, כך שעם פרוץ הדליקה אפשר יהיה לטלטל אותה בקלות ולסלק אותה. — — —

"ברצוני להעיר, כי המלאכה בוילנה יש בה עודף של מבקשי עבודה, והיא לחוצה וכורעת על-ידי תחרות, בדומה למסחר. מה יעשה בעל מלאכה שאין לו הזדמנות לעבודה? הוא מייצר, כדי למכור את תוצרתו מאוחר יותר. כיוון שלרוב בעלי-המלאכה הזעירים אין חנויות, ואין להם הון כדי לייצר מראש כמות גדולה של מוצרים מוגמרים, הרי הם מוציאים את תוצרתם למכירה, היא מוצעת ברחובות, בבתים ובחנויות עד שהיא נמכרת, לעתים בזיל-הזול. כך עושים הפרוונים עם כובעיהם ופרוותיהם, הסנדלרים, החייטים, עושי הכפפות, העובדים בזהב ובכסף, השענים. יש והם מוסרים את סחורתם המוגמרת למכירה בקומיסיון לחנויות, ביחוד לקטנות שבהן, או לרוכלות העוסקות במכירת קמח, פירות, סבון, סיגריות. מכאן התופעה, שמוצאים אצל המוכרות האלה גם סחורות אחרות מאשר הן מוכרות בדרך כלל. — — —

"לכל מלאכה יש בוילנה איגוד בעלי-מלאכה, וחובה על בעל-מלאכה להיות רשום בו.³ מי שאינו רשום באיגוד, אינו רשאי להופיע כבעל-מלאכה עצמאי. — — — לאיגודים אלה יש השפעה רבה בוילנה. בכל דבר התלוי בדעת הקהל, כגון בכל הבחירות של פקידי הקהילה או של אנשי הדת — הרוצה לקבל רוב בבחירות, טוב יעשה אם יבטיח את הצבעת חברי האיגודים של בעלי המלאכה

לטובתו. נקל להבין לאיזו תעמולה ערה זה גורם, כאשר עומדת על הפרק הצבעה פומבית. כל בחירה רשמית כזאת של רב, גבאי, נציג העדה וכדומה מתקיימת במשרדי מועצת העיריה ומספר המשתתפים בבחירות הוא רב.⁴

הרב הד"ר י. רילף הבחין בשלוש שכבות, או שלושה מעמדות בקרב יהודי ווילנה: א. תלמידי-חכמים, בתוכם רבנים, מגידים, פרושים, לומדים, תלמידים, — בסך הכול אחוז ניכר של אוכלוסייה; ב. סוחרים, בתוכם גם חנוונים ורוכלים, וכן בעלי מקרקעין; ג. בעלי-מלאכה ופועלים. בני כל השכבות משתתפים בלימודים ובחיי הרוח היהודיים. אפילו בשכבת הפועלים יש יהודים שאינם נופלים בידיעותיהם מהרב שלהם. בעל-המלאכה היהודי ברוסיה — דתי מאד. כדי שלא ישכח את ה"גירסא דינקותא", הוא מייסד חברה ומקים קלויז לתפילה וללימוד תורה. בוויילנה יש למעלה מעשרים חברות פועלים שיש להם בתי-תפילה ובתי-מדרש משלהן. בעלי-מלאכה אחדים כמו הקצבים, הפרוונים, החייטים, הסנדלרים, יש להם שנים או שלושה קלויזים. אפילו למנקי הארובות בוויילנה יש קלויז משלהם. הקצבים מחזיקים בקלויז שלהם — "ישיבה" אשר לומדים בה שמונים בחורים.⁵

רשמיו של החוקר א. סובוטין, שיצא בקיץ של שנת 1887 לתור בערי תחום-המושב לשם מחקר, ומוסר את רשמיו הראשונים מוויילנה:

"פנינו לרובע היהודים בעורק המקומי — רחוב האשכנזים, שאליו סמוכות הסימטאות של היהודים. בקצה הרחוב עומד בנין בן ארבע קומות, מלון "אירופה". המוחזק נקי ומסודר. על האורח עושה וילנה רושם חזק: בתי-אבן, מן הצדדים רחובות צרים, המזכירים ערים עתיקות בחוץ-לארץ, פה ושם מדרכות מכוסות זפת, בתי-מסחר עשירים, כנסיות ענקיות, שפע של מוסדות חינוך, משרדים וכד'. בהשוואה למינסק נראית וילנה כעיר-בירה; ונוסף לזה, כאן הרבה יותר תנועה וערנות, דבר הנובע מהצפיפות הרבה יותר, וכן מהעובדה שעיקר היישוב היהודי נמצא במרכז העיר ולא בקצוות או בפרברים, כפי שזה בערים פלכיות אחרות.

"רחוב האשכנזים ורחוב היהודים מלאים מפה לפה מוסדות יהודיים; הם דחוסים ביהודים, העומדים קבוצות קבוצות בפניות הרחובות, בכל כיכר, במעברים, בשערים: אלה מחכים כדי לשמש כמתווכים, אחרים דנים ביניהם בעסקים שהתחילו בהם, ואחרים, המוצלחים פחות, מחכים שייקראו לעבודה גופנית, כמו העברת משאות."

המסחר. בשטח המסחר ראה החוקר, כי על העיר עוברת תקופת שפל. מרכזי המסחר שהתפתחו בערים ביאליסטוק, קובנה, מינסק, דווינסק ועוד התחרו בעיר וילנה. תנועת הסחורות דרך וילנה יצאה בעיקר בכיוון וארשה והגבול הפרוסי, לתחנת וייזבולובה.

מיספר הסוחרים היהודים בוויילנה היה בשנת 1886 — 286, ואילו סוחרים בלתי

4 ד"ר י. רילף, שלושה ימים ברוסיה היהודית, פרנקפורט ע"נ מיין, 1882, עמ' 36-44.

5 שם, עמ' 5, 45.

יהודים היו אז רק 83. אם נשווה מיספרים אלה למיספרים משנת 1860 — 267 סוחרים יהודים, 35 בלתי יהודים — נראה כי באופן יחסי ירד אחוז הסוחרים היהודים.

סובוטין התרשם מהמיספר הרב של חנויות ובתי-מסחר יהודיים בעיר. החנויות התרכזו ברחוב האשכנזים וברחובות הסמוכים לו. היו חנויות גם בתוך החצרות. ארון קטן או איזה פתח שהיו בו סחורות פחותות-ערך שימש לפעמים כחנות. החנויות למכירת משקאות וטבק כמעט כולן היו בידי יהודים. כיוון שאסרו על יהודים למכור משקאות בבתים שבכעלותם, היו רושמים את החנות על שמו של נוצרי, אולם למעשה היתה שייכת ליהודי.

בין החנויות הגדולות יותר ראה החוקר חנות גלנטריה, עם שלוש מחלקות ומלאי גדול של סחורות, הנאמד בעשרת אלפים רובל. הוא ראה בתי-מסחר אחדים לבדדי צמר, בית-מסחר אחד גדול לרהיטים. בית-המסחר לתרופות של ס. (סגל!) היה שולח את סחורותיו לכל רחבי רוסיה ואף לחוץ-לארץ. בשנת 1887 היו בעיר בתי-מסחר אחדים גדולים ונעליים, שהיו שולחים את התוצרת לפלכים הקרובים. החוקר ראה חנות גדולה לצרכי אוכל (גסטרונומיה) ובאקאליי (סידקית).

סוכני מפעלים כלכליים גדולים בוילנה היו אז כמעט רק יהודים.

ברחוב האשכנזים וברחובות הסמוכים לו ראה החוקר מאפיות וחנויות מכולת. הוא פגש ורכילות שהתהלכו עם סלים והכריזו על סחורתן. ברחוב היהודים ראה חנויות שאפשר היה לאמוד את כל הסחורה שבהן ב-23 רובלים. בסמטה חשוכה אחת ראה שורה של חנויות, שהיו דומות למערות והיו מלאות צרכי חייטים. מכרו בהן בגדים ונעליים משומשים בזיל-הזול. כל ההון החוזר של "סוחרים" אלה, ובייחוד של הנשים הרוכלות, היה רובל אחד או שנים. לאנשים דלים אלה לא היתה אפשרות לרכוש להם תעודה, כנדרש לפי החוק. סוחרים יהודים עשירים היו תומכים ברוכלים האלה ורוכשים תעודות בשבילים.

אשראי. בשטח האשראי השתמשו היהודים באגודה לאשראי הדדי. בשנת 1887 מצא החוקר הרוסי כי רוב החברים בה הם יהודים, 485 מתוך 572. באנק זה היה נותן אשראי בתנאים נוחים והיה מלווה סכומים לא גדולים לסוחרים זעירים ולבעלי מלאכה. בשנת 1893 אנו מוצאים, כי ה"אגודה הווילנאית הראשונה לאשראי הדדי" נמצאת בהנהלת ועדה ליקבידיצינית, שבה היושב ראש הוא אמנם פרבוסלבי, אך שאר החברים והמזכיר הם יהודים.

היתה קיימת בשנת 1893 "אגודה וילנאית שניה לאשראי הדדי", שגם כאן יושב-ראש המועצה ועוד אדם נוסף היו בלתי-יהודים לפי תקנות השלטונות, ואילו שאר חברי מועצה, כל המנהלים והפקידים היו יהודים. יושב ראש ההנהלה היה אהרן לבנזון והמנהל היה שפטל (שבת) קליאצ'קו.⁶

בוילנה היו בשנת 1887 כמה "לשכות בנקאיות" של יהודים פרטיים וכמה

חלפנים — דיסקונטרים יהודים.

מלאכה ותעשיה. בשטח המלאכה קבע החוקר, כי היא מפותחת בוויילנה מאד, אולם התחרות בין בעלי-המלאכה הרבים גדולה ולכן מועטים רווחיהם. לפי נתונים של מועצת העיריה היו בשנת 1887 — 1706 סדנאות למלאכה בעיר, ובהן 1064 אומנים יהודים ו-642 בלתי-יהודים. הם התחלקו לפי המקצועות כדלהלן:

%	בסה"כ	בלתי		
		יהודים	יהודים	
24	485	369	116	סנדלרים
95	224	11	213	חייטים
70	111	34	77	נגרים
100	68	—	68	מכסי גגות
86	64	9	55	חובשים וגלבים
88	53	6	47	זהבים
—	50	50	—	קדרים
100	45	—	45	כובענים
82	44	8	36	כורכים
100	40	—	40	מעבדי עורות
53	36	17	19	מסגרים
84	30	5	25	שענים
71	456	133	323	שונים
62	1706	642	1064	בסה"כ

מלבד זאת, עבדו בעיר יהודים בלבד, במקצועות שלהלן:

20	עובדים בברונזה
24	חרטים בעץ
23	זגגים
6	עושי מטריות
30	רוקמים בזהב
9	עושי מברשות
15	עושי מגבעות
11	צבעים
8	עושי מזרונים

כנגד זה עבדו נוצרים בלבד בעשיית חבלים (12), בחבתנות (7), ובתעשיית נשק (9). מתוך 30 עושי כפפות היה בלתי-יהודי אחד.

בסך הכול עסקו במלאכה בוויילנה, לפי מפקד משנת 1875 4,000 איש, מזה מחציתם בחייטות ובתפירה. החייטים היו כמעט כולם יהודים ואילו מן התופרות היו שני שלישים נוצריות. חייטים חשובים היו מעסיקים במפעלים שלהם עד עשרים פועל. תוצרתם היתה נשלחת למקומות שונים במדינה. מלבד בגדים מוכנים היתה וילנה מייצאת בעיקר כפפות, גרביים ועבודות נגרות. פועלים שעבדו בתעשיית הכפפות, היו מרוויחים יותר מבעלי-מלאכה אחרים — 3 עד 8 רובל בשבוע.

החוקר מצא בעיר שלושה בתי-מלאכה לגרביים. היו בהם הרבה מכונות. רוב העבודה היתה נמסרת לפועלות שעבדו בבתיהן. פועלות אלה היו ברובן נערות יהודיות ומספרן הגיע לאלף וחמש מאות. היצע הידיים העובדות היה גדול כל כך, עד ששכר העבודה לפועלות מנוסות שעבדו בגרביים, ירד עד 15 קופייקות ליום. הדבר גרם בסוף שנת 1884 לשביתה של כאלף פועלות.

על שביתה זו, שאירגן אותה נובופולאנטסקי, קוראים אנו בכתבה שנתפרסמה בכתב-העת 'יוסחוד' (ברוסית) פרטים אלה:

"תעשיית הגרביים הופיעה בוויילנה לפני שנים אחדות ועסקו בה רק נשים יהודיות. בתחילה הכניסה עבודה זו הכנסה הגונה לעובדת, 60-80 קופייקות בעד תריסר פוזמקאות וגרביים. מכונות אפשר היה לקבל בתשלומים קטנים של רובל אחד לשבוע. כיוון שבמשך יום אפשר לייצר תריסר ואף תריסר וחצי זוגות, הרי היתה מתקבלת הכנסה הגונה. ברגע שנכנס לתוך התעשייה גורם חדש, הקומיסיונר המספק חוטים וסכומי כסף למפרע, הפכו העובדות לתלויות בו, הוא רצה ליהנות מהרווחים. התחרות גדלה והשכר התחיל לרדת, כך שהגיע לשפל: 25 קופייקות בעד פוזמקאות, 20 קופייקות בעד גרביים. העובדות החליטו לשבות. רק אלה מהן, שהיו להן לקוחות משלהן ולא היו תלויות בקומיסיונרים — לא שבתו. השובתות לא יכלו להחזיק מעמד זמן רב; אחרי שלושה שבועות של שביתה התחילו לעבוד אחת אחרי השניה, לאחר שהשיגו תוספת קטנה בלבד: חמש קופייקות לכל תריסר פוזמקאות ושתיים וחצי קופייקות לכל תריסר גרביים.⁷

על גידול רב במספר המכונות לתעשיית גרביים בוויילנה שומעים אנו גם מכתבה אחרת מחודש ינואר 1886. כאלף מכונות כאלה נוספו תוך תקופה קצרה.⁸ גם מספר התופרות, העושות והעובדות בתעשיית הכפפות ובמוצרי החוטים גדל עד מאד, ואילו שכר העובדות מועט. הכתב הביע את המשאלה כי תוקם קופה לעזרה הדדית למחוסרי-עבודה.

הפועלים שעבדו בכריכות התאוננו על שנערות העובדות במקצוע שוללות מהם את לחמם. הממונה מטעם רשות בעלי-המלאכה פסק, כי מספר הפועלות בכריכות

7 כתבה מוויילנה מאת "אקסאלד" מיום ה-10 בדצמבר 1885, בשבועון 'יוסחוד' 1885, גל' 50, לפי א. מענעס (ביהיסטורישע שריפטן) של ויווא, ג' 1939, עמ' 30; הכותב הוא ג. וואנל, מי שהיה חבר החוג הסוציאליסטי של א. זונדלביטש.

8 'היום' 1886, גל' 1; כתבה מוויילנה.

לא יעלה על שליש מכלל העובדים.

על גורלן המר של הבנות, שעבדו בחנויות כזבניות וכפקידות, עמד הכתב הנזכר למעלה בשבועון של 'יוססוד'. הן מתחילות לעבוד בגיל 10-12; כל היום עומדות על רגליהן, ומהבוקר ועד הערב עליהן לקרוא לקונים. שכרן נע בין 15-20 קופייקות לשבוע, בלי אוכל ובלי תוספות אחרות. אחרי 8-10 שנים הן מגיעות לשכר של רובל וחצי או שנים, במקרה הטוב — לשלושה רובל לשבוע. הכתב שואל איך יכולות הן להתקיים בשכר כזה, ביחוד בשנים הראשונות לעבודתן. גם שכר הפועלים ב"תחום המושב" הוא נמוך, מציין הכתב. להיות בעל מלאכה פירושו להתפרנס בקושי בתנאי רעב. אבל מצב הפועלות קשה עוד יותר.

נוכחפלאנטסקי, אותו אדם שאיגן את שביתת העובדות הקים לעובדות בתעשיית הגרביים קופה לעזרה הדדית.

החוקר סובוטין מצא, כי בוויילנה עוסקים הרבה יהודים בעבודה גופנית. הוא פגש כאן סבלים, עגלונים, פועלים פשוטים, נושאי-מים, בנאים, סיידים, ועוד. הזגנים ומנקי-הארוכות היו אך ורק יהודים. בכתיהחרושת עבדו גם יהודים, ואילו באלה המעבדים את הטבק — רק יהודים, פרט למכונאים. בעלי-עגלות להעברת משאות היו בעיר כמאה, כולם יהודים. מתוך 400 עגלונים מרכבות בעיר — 60% היו יהודים. הרוכלים היו כמעט כולם יהודים, הרוכלות — רק יהודיות.

בייחוד רב היה מספר הסבלים היהודים. מסכנים אלה, שלא ידעו כל מלאכה ולא היו מסוגלים להתחיל באיזה שהוא מסחר, וכן לא היו די זרזים, כדי ליהפך לסרסורים, היו עומדים ברחוב ככל מזג אוויר שהוא ומחכים לעבודת סבלות. האורח התפלא לראות סבל כזה, דל-בשר ונראה חלוש, — עומס על גבו ארון גדול, או חבילות רבות וכבדות של בדי-צמר. בעד העברת משא כזה למרחק של חצי וירסטה היה מקבל הסבל חמש קופייקות!

החוקר סובוטין לא הזכיר את היהודים העובדים בפירוק דוכרות ובהובלת עצים, שהיו מגיעים דרך נהר הווילנה. המסחר בעצים תפש מקום חשוב אצל הסוחרים היהודים בוויילנה. קרוב לשנת 1900 היו בעיר 33 מחסני עצים וכן תשע מנסרות. הפריקה היתה קשורה בעבודה במים עד הברכיים, במאמץ גופני ובחוש התמצאות. העבודה נמשכה מראשית האביב עד סוף הסתיו. בפריקה ובהובלה עבדו 480 איש, כולם יהודים. התשלום היה די טוב, רובל אחד ליום עבודה.⁹

כאמור התחילה התעשייה להתפתח בוויילנה בשנות השבעים, לאחר שהוטל מכס גבוה על ייבוא סחורות מחוץ לארץ. פיתוח רשת הרכבות במדינה סייע במידה רבה להתפתחות התעשייה והמסחר. החוקר סובוטין קבע כי בשנות השמונים חלה ירידה במספר בתי-החרושת: בשנת 1884 היו בעיר 42 מפעלי תעשייה גדולים, ואילו בשנת 1886 רק 32. הירידה נגרמה על-ידי צמצום הצריכה. בעלי-האחוזות, האיכרים והיהודים נידלדלו. מתוך 42 בתי-החרושת היו 35 בבעלות יהודים.

9 'יוססוד' 1900, גל' 30; מכתבים מוויילנה מאת ב"ג (בוריס גולדברג).

הפרולטריון. וילנה, קבע סובוטין, היא מרכז לפרולטריון יהודי, אך אין זה פרולטריון תעשייתי אלא כלכלי. עניות כמו בוילנה ראה החוקר רק בברדיצ'ב. הצפיפות בעיר וחוסר דיור מספיק — הגבירו את קשיי החיים של העניים. אלה שגורשו בשנת 1882 מהכפרים באו העירה, וכן באו רבים מבני העיירות, שביקשו כאן פרנסה. מספר המבוגרים, שלא היה להם עיסוק מסוים וביקשו עבודה בעיר נאמד בכמה אלפים. אנשים אלה לא היו בטוחים יום יום בפת לחם. רבים מהם פשוט נאלצו להושיט יד לצדקה. היו גם שירדו לעולם הפשע והזנות. באלה טיפלה המשטרה.

הפרולטריון הזה התפזר בכל העיר, אבל בעיקר התרכזו בבתים הישנים של רובע היהודים העתיק. היו כאן בתים משותפים "אקס-דיביזורים", כלומר מחולקים בין בעלים רבים, לפעמים 20-40 בעלים. יש שחדר אחד היה שייך לשני בעלים וארון חצה אותו לשנים. החוקר סובוטין מספר על מקרה, שאחד הבעלים הזיז את הארון לחלק של שותפו. התנהל ביניהם משפט והשופט ציווה להזיז את הארון חזרה. לפעמים היה חלק מהגג שייך לבעל הנכס.

האנשים גרו בעליות-גג ובמרתפים. את "הדירה" על הגג, בלי חלונות וכלי תקרה, היו מכסים ברעפים. האור היה בוקע דרך סדקים שבקירות. אפשר לתאר איך הרגישו עצמם הדיירים בחורף. גרועים עוד יותר היו תנאי הדיור של תושבי המרתפים. החוקר סובוטין סייר במרתף כזה. נכנסו שמה בזחילה, דרך חור מכוסה בקרשים. לאחר ירידה במדרגות היו מגיעים למרתף בגודל 3 על 4 ארשין (הארשין — 0.71 המטר). האור חדר דרך צינור שנפתח ברצפת החצר. מרתף זה הוביל לתוך מרתף שני בגודל 4 על 4 ארשין, ובו שלושה מקומות שכבה על קרשים מכוסים בסמרטוטים. כל "הדירה" הזאת נשכרה בידי יהודיה אחת בשכר של 50 רובל לשנה. השוכרת היתה משכירה לדיירים את "החדרים". מחמישה דיירים כאלה היתה גובה עשרה רובל לשנה. בחדר "המואר" גרו שתי עניות עם ילדיהן, ואילו במערה — שלושה דיירים, בסך-הכול — 55 נפשות.¹⁰

תנאי הדיור הקשים הללו, הצפיפות, הלחות, גרמו להתפשטות מחלת הגזזת ("פרך") בקרב דלת-העם, בעיקר בין הילדים. בגלל מחלה מידבקת זו החליטו בשנת 1899 מנהלי ה"תלמוד תורה" ובית-היתומות לא לקבל ילדים הנגועים במחלה. רופאים פתחו מרפאה מיוחדת לריפוי מחלה זו.¹¹

עין השלטונות היתה צרה בשגשוג המלאכה אצל היהודים, בהשוואה לזו של שאר התושבים. בשנת 1885 הנהיגה הנהלת הפלך רפורמה באירגונים של בעלי-המלאכה, ב"צכים": יצאה פקודה לחברות בעלי-המלאכה היהודיים להיספח אל חברות בעלי-המלאכה הנוצריים. בראש אגודת אומנים משותפת כזו צריך היה, לפי הפקודה, לעמוד נוצרי, ואילו אחד משני הסגנים יהודי היה; הרכב הנבחרים חייב

10 תיאור המרתפים ודיריהם בוילנה — ספר זכרונותיו של דויד לבני (וייסבורד), איש וילנה, שעלה לארץ בשנת 1906; ירושלים דליטא ג', תל-אביב, תר"ץ, "וילנה לפני 40 שנה", עמ' 9-26.
11 "וסחוד" 1899, גל' 54.

היה להיות — 2/3 לנוצרים, 1/3 ליהודים...

בעלי-המלאכה היהודים לא היו מרוצים מהאיחוד הזה. הם פנו אל הסנאט בפטרבורג וביקשו לבטל את האיחוד, אך הסנאט דחה את הבקשה. הארגון המאוחד התחיל להטיל על היהודים מסים גבוהים. בעלי-המלאכה היהודים פנו אל השלטונות המקומיים בבקשה, להורות שלא לגבות מהם תשלומים גבוהים, עבור תעודות וכדומה.¹²

הארגון המאוחד פגע בחברות העצמאיות של בעלי-המלאכה היהודים, והן חדלו רשמית להתקיים. בכל זאת המשיכו בפעולותיהן, בשטח העזרה ההדדית על-ידי קופות גמ"ח (גמילות חסד) ובשטח הרוחני — על-ידי החזקת בתי-כנסת משלהן. בשנת 1903 בטל האיחוד ב"צכים".¹³

התאוששות כלכלית. אחרי גירוש היהודים ממוסקבה בשנת 1891 הגיעו לוילנה ולמקומות אחרים שבתוך תחום המושב אנשים בעלי יזמה, אשר פיתחו פעולה כלכלית ענפה; זו הביאה ברכה למסחר, לתעשייה ולמלאכה בוילנה. התחילו אז לקנות הרבה בתים וחנויות בעיר ולעבור בשביל השוק הרוסי.

תזכירו של שר הפלך פאלן

בחודש אוגוסט 1903 הוציא שר-הפנים חוזר אל כל הגוברנטורים במדינה ובו נתבקשו לחוות את דעתם בדבר הדרכים להכנסת שיטה וסדר בחוקים, הגבלות וגזירות הנוגעים ליהודים. בתשובה על חוזר זה שלח שר-הפלך הוילנאי בפועל, פאלן, "תזכיר על כעיית היהודים כפלך וילנה", המשתרע על 49 עמודי דפוס גדולים. תזכיר זה הושפע בוודאי לא מעט מהתזכיר הנ"ל של יהודי וילנה.

קרוב לוודאי שהפקידים הגבוהים בלשכת שר-הפלך השתתפו בחיבור התזכיר. היה זה ניתוח מעמיק של המצב, ולא בפלך וילנה לבדו, וההצעות שהוצעו נוסחו בדרך כלל ברוח ליברלית. הדפסת התזכיר נסתיימה ב-30 בספטמבר והוא הוגש לממשלה בחודש אוקטובר אותה שנה.¹⁴ התזכיר מכיל:

סטטיסטיקות של האוכלוסיה היהודית, סקירה היסטורית על החוקים בנוגע ליהודים בעבר, בתקופת פולין וליטא ובתקופת השלטון הרוסי, תיאור שלטונם העצמי של היהודים בענייני הדת, סקירה מפורטת על מצבם הכלכלי בעבר ובהווה, תיאור המפלגות ברחוב היהודי והצעות לתיקון המצב. התזכיר סוקר את החוקים הקיימים בנוגע ליהודים וקובע, כי המצב הקשה שבו נתונים היהודים ברוסיה ובליטא והגורם לתסיסה מדינית בלתי רצויה בקרבם, בא כתוצאה מהתחיקה. "התקנות הזמניות" של 1882 חידשו את תקופת הגזירות מימי ניקולאי ה-1. מודגשת

12 'המליץ' 1888, גל' 14; 'יוסחוד' 1887, גל' 2; השווה גם ב'יוסחוד' 1900, גל' 39.

13 'בדושצ'נוסט' 1903, גל' 25.

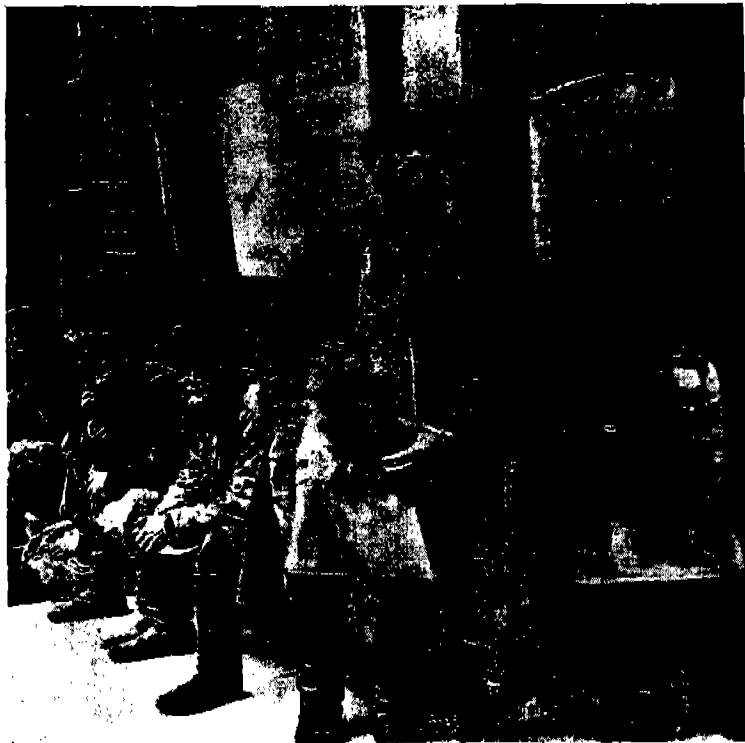
14 התזכיר נמצא בבית הספרים הלאומי בירושלים; את תרגומו לעברית (תרגום ב. קרופניק) פרסמתי בהעבר ז', תל-אביב תש"ך.

במיוחד השפעתה הרעה של הגזירה האסרת על היהודים להתיישב מחוץ לערים ולעיירות, אפילו בתוך "תחום המושב", שכן גזירה זו יצרה מעין תחום אסור בישיבה בתוך התחום המותר עצמו, וצמצמה בכך את השטח שבו רשאים היהודים להתיישב בתשעים אחוזים. השלטונות מוכרחים היו לטפל באלפי מקרים של גירוש מהכפרים, שבוצעו לפעמים על פי הלשנה מצד היהודים, מתחריהם של המגורשים, תוך מתן שוחד לשלטונות הנמוכים. היהודים, שעסקו בכפרים בגננות, במשק חלב ובתעשייה קלה הקשורה בעבודת האדמה וכו', נעקרו ממקורות פרנסתם ונדדו לערים, והנהגת המונופולין על ידי"ש ומכירתו בחנויות הממשלתיות עוד הגבירה את הנדידה מהכפר אל העיר והגדילה את הפרולטריון היהודי העירוני. בחקלאות עוסקים בפלך וילנה רק 2% ממספר היהודים בפלך, שהם 3,921 איש. אלה מעבדים אדמות שרכשו לפני 1865, או חכרו עוד מבעלי אחוזות. האיסור לרכוש או לחכור קרקעות מחוץ לערים ולעיירות גרם גם לפיגור בהתפתחות התעשייה, משום שהיהודים לא יכלו לייסד תעשיות בשטח העירוני הצר. הגוברנטור הציע, איפוא, לבטל את כל ההגבלות ביחס להתיישבות היהודית בתוך "תחום המושב" שלהם. התזכיר מתאר את המצב הכלכלי בצבעים קודרים ביותר. התעשייה אינה מפותחת, אין הון מספיק, אין הכשרה מקצועית, אין יזמה. בתי-חרושת בקנה-מידה גדול כשלהו יש בסך הכול 159, בתוכם 135 לעיבוד עורות ו-20 בתי-דפוס. הוא משווה את המצב בשנת 1901, שאז היו בפלך 1,616 בתי-חרושת ובהם 12,879 פועלים. מספר זה כולל 75 בתי-חרושת לייצור משקאות, ענף שעתה נאסר על היהודים לעסוק בו. אותה שנה היו בידי היהודים בערך 80% מכלל בתי-החרושת שבפלך.

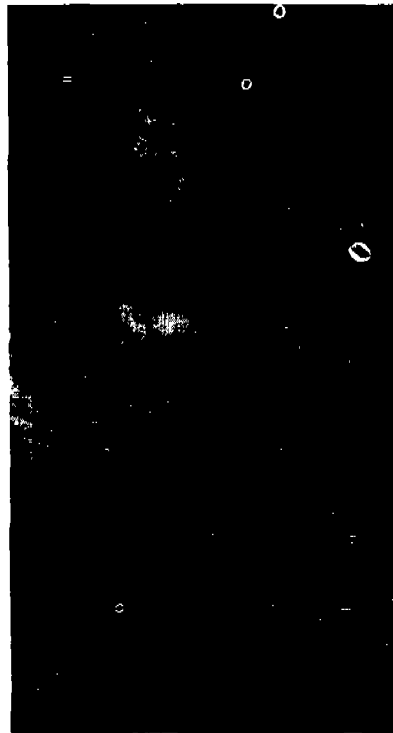
המסחר גם הוא בירידה. המסחר ביערות, שנתן לפנים פרנסה לרבים, נצטמצם ולא נשארו בו אלא כשתי עשרות סוחרים יעורים עשירים. בשנת 1900 התחיל בענף זה משבר, הנמשך עדיין. רוב היהודים עובדים במסחר זעיר, בסרסרות, במלאכה ובעבודה גופנית. מספר האמידים קטן, והוא מגיע בכל הפלך ל-2,887 בקירוב, בתוכם בעלי באנקים קטנים וחלפנים, 2,464 בעלי בתי-חרושת ובתי-דפוס, 20 סוחרים יעורים, 30 ספקים וכ-160 בעלי מקצועות חפשיים.

יהודים אינם תופסים מקום חשוב במקצועות החפשיים. מבין 140 רופאים פרטיים, 61 הם יהודים; מבין 42 בעלי בתי מרקחת — 7 יהודים; מבין 73 בתי-מסחר לרפואות — 68 יהודים; מ-8 רופאי שיניים — 7 יהודים; מ-60 מרפאי שיניים — 54 יהודים; מ-52 מיילדות — 27 יהודיות. אבל מלמדים יש 496.

שכר העבודה ירוד מאד. ההצטופפות בערים הגדילה את התחרות והורידה את רמת השכר. בעלי המלאכה והפועלים העובדים עבודה גופנית נידלדלו עד מאד. וילנה משמשת דוגמה לעניות המנוולת השוררת בקרב המוני היהודים. בעיר זו, המונה כמאה אלף יהודים, למעלה ממחצית האוכלוסיה היהודית סובלת רעב מחמת חוסר עבודה מתמיד. שכר הפועל בבתי-החרושת הוא רובל לשבוע. רבות הן כנופיות הגנבים והזונות. בעלי-המלאכה והחנוונים חוטפים זה מזה וגם מהאוכלוסיה הנוצרית את השכר והרווח, קונים ומוכרים מכל הבא ליד, החל בסמרטוטים, אשפה,

חיים של פרנסה

בבית-מלאכה לתפירה

מסחר יהודי

כנס רופאים יהודים

כנס אחיות יהודיות

הנהלת קואפרטיב "דטאליטס"
שורה שלישית במרכז ש. צוקרמן - אבא של יצחק (אנטק)

ברטיס חבר באיגוד בעלי-מלאכה יהודיים.

המצב הכלכלי והחוקי הבלתי־תקין של היהודים, גורם, לדעת שר הפלך, לתסיסה מדינית בקרבם. ה"בונד", ה"תופעה העגומה והמבהילה ביותר בחיי היהודים" איננו מקרי, אלא תוצאות קורות היהודים במדינה במאה השנים האחרונות. בתקופת פולין היה המצב הכלכלי של היהודים טוב למדי. הם הסתגרו בתחום דתם והיו להם בתי־ספר משלהם. בתקנות 1804 אמרה ממשלת רוסיה לקרב את היהודים להשכלה כללית. לו היתה הממשלה מאפשרת ליהודים גם לקבל משרות ממשלתיות, היתה מקילה על מצבם הכלכלי. אולם למן 1882 חל שינוי לרעה והוחל לקצץ אפילו בזכויות המועטות שניתנו ליהודים לפני כן. היהודים נתקברו בינתיים להשכלה האירופית, והרעיונות המערביים על זכויות האזרח והמדינה עוררו בהם את הכרת אזרחותם במדינה, ועמה — את הדרישות לשיווי זכויות אזרחיות ומדיניות, ואילו הממשלה שללה מהיהודים בתקנותיה, את האפשרות לקבלת משרות ממשלתיות מחמת יהדותם. אמנם, נכון שלפעמים הקשר בין מבקש המשרה לבין היהדות הוא רופף מאד. כך נוצר גם פרולטריון יהודי משכיל. השאיפה להשכלה בקרב היהודים גוברת והולכת והנהגת אחוז קבוע לגבי כניסת תלמידים יהודים לבתי־הספר החטיאה את מטרתה: הנוער היהודי, שלא ניתן לו ללמוד בבית־ספר ממשלתי, לומד אצל מורים פרטיים, מקריים, ללא כל פיקוח ממשלתי; ובוגרי בתי־הספר התיכוניים, שאינם מתקבלים לבתי־הספר הגבוהים, נוסעים לחו"ל ושם מקבלים השפעה ממהגרים־מהפכנים. הם נוחים לקבל השפעה, מפני שהם מלאים מרידות, רוגזים על הממשלה, שהפריעה להם בהשגת מעמד בחיים, ועל היהדות שאליה הם שייכים. הם מוכנים להצטרף לכל תנועה, שאיננה מתחשבת במוצאם. התעמולה, המכריזה על אחדות הפרולטריון העולמי, משתמשת במצב רוחו של חלק מהנוער היהודי המשכיל. מחלק זה של הנוער היהודי קם ה"בונד". בשוכם הביתה כשהם חזורי רעיונות סוציאלי־דמוקרטיים, יש להם אפשרות להתחיל לעבוד במקצועם, ואז מצטרפים צעירים אלה לתעמולה המחתרתית, על פי הרוב כמורים, ומשתדלים להתקרב אל ההמונים היהודים. הואיל והם יודעים שהרגש הדתי חזק בקרב ההמונים האלה, הם מסתירים את כוונותיהם האמיתיות, מופיעים כדואגים לעובד ומסייעים לייסוד "חברות" לעזרה עצמית בעלות גוון דתי, שבעל המלאכה והפועל היהודי נמשכים אליהן ברצון. המצב הכלכלי של ההמונים הוא רע והם מוכנים ללכת אחרי כל מי שיבטיח להם להקל אותו מעט. ה"בונד" מוצא קרקע נוח לתעמולה ואינו מקמץ בהבטחות, וגם מייסד "חברות" לעזרה עצמית. אחרי שרכש את האמון אליו, הוא נעשה נועז יותר, מתחיל לארגן שביתות, ממריץ להפגנות נגד הממשלה, ודוחף אפילו לפשעים מדיניים. תעמלני ה"בונד" מערערים לאט לאט את הסמכות של הדת ומשמשיה בקודש, והם מתקיפים בשצף־קצף את הציונות.

גם הציונות היא, לדעת מחבר התזכיר, תופעה של המצב הבלתי־תקין שבו נתונים יהודי המדינה. לפני 7-8 שנים לא שמעו על תנועה זו כלל. גם "חיבת ציון" שקדמה לתנועה הציונית, התחילה להתפתח במדינה כראשית שנות השמונים. סתם בעל

התזכיר ולא פירש, אולם ברור למדי, שהוא סבור שתנועת "חיבת ציון" התחילה אף היא רק כתוצאה מהרדיפות, הפרעות והדיכוי. לטענתו, הציונות היא תופעה חדשה בחיי היהודים, ולא כדברי מנהיגי התנועה, שזוהי שאיפה עתיקה של היהודים לשוב לארץ אבותיהם הקדומה. לתפילות על שיבה לציון, כואו של המשיח ובניין בית המקדש יש אופי דתי גרידא ולא היתה להן מעולם השפעה על החיים המדיניים והכלכליים, בעוד שהציונות היא תנועה מדינית. התנועה מצאה לה חסידים רבים במדינה, ועל כך מעיד הדו"ח מהקונגרס הציוני השישי בבאזל. נהירים לו למחבר-התזכיר גם הזרמים החדשים בציונות: ציונים מדיניים, רוחניים, "מזרחיים" ו"פועלי ציון". הוא יודע, כי הציונים המדיניים שואפים רק לאוטונומיה מדינית בארץ-ישראל ואינם נותנים דעתם כלל על שיפור מצבם הכלכלי, התרבותי או הדתי של היהודים, ואילו "פועלי ציון" טוענים, שאי אפשר לציונים להתייחס בשוויון נפש לגורל המעמדות העובדים היהודים, אדרבה — עליהם לסייע לשיפור מצבם הכלכלי על-די עזרה עצמית מאורגנת, אולם ליגלית בהחלט (מודגש בתזכיר), ובכך ימנעו את השפעתה המזיקה של תעמולת ה"בונד". "פועלי ציון" הם המתנגדים הפעילים ביותר של ה"בונד".

רוב היהודים מתייחס, לדעת מחבר התזכיר, בשוויון נפש לציונות, כי הוא סובר שהעברת מליונים של אנשים לארץ רחוקה ושוממה כמו ארץ-ישראל איננה ניתנת להגשמה. אם הציונות איננה נתקלת בהתנגדות מצד הרוב הזה, שרואה בה אפילו תנועה מועילה, הרי זה משום שהיא מאורגנת ויכולה להילחם ב"בונד". במקום שהתנועה הציונית מתחזקת — נחלש ה"בונד" ואפילו נדחק על-ידה לגמרי. תופעה כזו אפשר היה לראות בוויילנה בשנה החולפת.

בסוף התזכיר באות הערות כלליות והצעות לתיקון המצב. המחבר מציין, שבעיית היהודים במדינה במשך מאה השנים שחלפו היתה נתונה לשינויים מנוגדים: פעם ניסו להעניק ליהודים זכויות במחשבה תחילה לקרב אותם אל האוכלוסיה הכללית ולבולל אותם במוכן הלאומי, ופעם קבעו סייגים והגבלות חוקיים, שדחפו אותם למצב של התבדלות ודכאון. למן פרוץ הפרעות בשנות השמונים גדלה השנאה בין האוכלוסיה הנוצרית לבין היהודים ומאז עומדת בעיית היהודים במדינה בכל חומרתה. גירוש היהודים מהכפרים לא הפחית את השנאה אליהם, שנאה שגרמה לפרעות שנות השמונים. שנאה זו אצל האוכלוסיה הנוצרית אינה נובעת רק מן ההרגשה שהם מנוצלים על-ידי היהודים, שרשיה עמוקים הרבה יותר. הם נעוצים במושגים הרווחים בקרב האוכלוסיה הנוצרית שהעם היהודי הוא עם ארור, שאינו נבדל במעמדו החברתי מן הצוענים. כל חדירה של יהודי לשטח הפעולה של האוכלוסיה הנוצרית נסבלת על ידה רק במידה שהיהודי מביא לה תועלת או משרת אותה, אולם היא אינה מכירה בזכות היהודי לשוויון חברתי. הנסיון ההיסטורי מראה, כי במקום שליהודי מוענק שוויון כזה באה תמיד ריאקציה, הדורשת לדחוק את היהודי למצב של נחות-דרגה ביחס לאוכלוסיה הנוצרית. ריאקציה זו מקבלת צורות שונות, בהתאם למצבם התרבותי של המוני העם הנוצרים, פעמים צורות גסות

ופעמים מעורנות יותר. בהרגשתה ודרישתה זו של האוכלוסיה הנוצרית יש להתחשב בתחיקה, מפני שלפעמים היא פורצת בכוח איתנים וחשוב מאד לעצור בעדה בעוד מועד.

שר הפלך מציין, שיחס זה מצד הנוצרים אל היהודים מקורו במידה מסוימת גם בשוני באופי, במנהגים ובמוסר. ביחסים בינם לבין עצמם אין מוסר היהודים שונה ממוסר הנוצרים, ואם לשפוט לפי המצב בוילנה ובפלך, עולה המוסר שלהם על זה של הנוצרים: חיי המשפחה אצלם טהורים, בגלל הנישואים בגיל צעיר; מעשה הצדקה והעזרה לעניים מפותחים עד מאד, הרבה יותר מאשר אצל הנוצרים; האחדות והעזרה ההדדית מתוך רגש אנושי — מצוינת; העדר השכרות — כללי; יראת שמים וקיום כל תרי"ג מצוות הדת, ובייחוד שמירת השבת, הם נחלת רוב היהודים. היהודי, הבא במגע עם שכניו הנוצרים ורואה אותם בבערותם, בשכרותם ובחיי ההוללות שלהם, חש בעליונותו ומתגאה בה. ביחסו אל האוכלוסיה הלא יהודית נוהג היהודי בעיקר לפי דרישות החוק, במידה שהן נשמרות על ידי המשטר במדינה. שר הפלך מציין, שהמוסר הנוצרי משפיע לאט לאט גם על היהודים, ולכן הוא סובר, כי יחד עם אמצעי עונשין נגד הנטיות הנפסדות שלהם, יש לקרבם אל המוסר הנוצרי. במשך כל התקופה שבה היו שייכים פלכי ליטא לרוסיה, שאפו השלטונות לקרב את היהודים לאוכלוסיה הנוצרית. כתוצאה מכך חלה רוסיפיקציה איטית של היהודים, ובעתות משבר, בשנים 1812, 1830, 1863, היו היהודים על צד הממשלה והעם הרוסי. הוא מביע את צערו על שהפעולות להתקרבות הן מקריות. יש להילחם בתופעות שליליות בודדות של המוסר היהודי, אבל לא להוציא פקודות כלליות, הפוגעות בכל היהודים, האשמים והחפים מפשע כאחד.

שר הפלך סובר כי ביטול הקהל היה משגה. הקהל היה מוסד מאחד, שהסדיר את העניינים הרוחניים של היהודים, והוא דרוש גם עכשיו. הוא גם קיים למעשה, אם כי לא בגלוי, וללא אפשרות של ביקורת עליו מצד הממשלה. הוא מציע, איפוא, להקים ארגון דתי חדש ליהודי המדינה, מעין קונסיסטוריה. הוא מותח ביקורת חריפה על ה"רבנות מטעם", שלא הצדיקה את קיומה. מזמן סגירת בית-המדרש לרבנים אין אנשים מקבלים הכשרה למשרה זו, וכך משמשים בתפקיד זה — שהפך לטכני גרידא ומתבטא ברישום מקרי לידות, מוות ונישואין — אנשים בלתי מתאימים כלל לכהונת רב, אנשים שאינם יודעים לקרוא עברית, אינם יודעים את יסודות הדת, ואפילו אינם מקיימים את מצוותיה. כנגד זה יש השפעה רוחנית בענייני הדת לרבנים הבלתי מוכרים על-ידי הממשלה. רבנים אלה, לפעמים קנאים שאינם יודעים את שפת המדינה, גורמים להתבדלות היהודים, שאינה רצויה בהחלט. לרבנים אלה, וגם ל"רבנים מטעם" אין השפעה על הנוער, הגדל משום כך ללא השפעה דתית והוא מחוסר משמעת במובן הדתי הרוחני. הנוער היהודי המשכיל עובר לכפירה גמורה, והוא שולל יחד עם אמונת אבותיו גם את יסודות המוסר והממלכה. שר הפלך מציע, איפוא, לבטל את משרד ה"רב מטעם". הוא היה רוצה לראות בקהילות רבנים בעלי השכלה מתאימה, שיורו לעם מוסר נעלה ואנושי יותר. יש צורך בהכשרת רבנים

משכילים. צורך זה ראה כבר בשעתו המיניסטר לחינוך אובארוכ, שיסד את בית-המדרש לרבנים. בפלך וילנה, בוולוז'ין, היתה קיימת ישיבה מפורסמת, והיא כמו בית-המדרש לרבנים, נסגרה. יש צורך להקים בפלך וילנה בית-ספר גבוה לרבנים, ולהשתמש לשם כך במסורת שהשאירה אחריה ישיבת וולוז'ין. בית-ספר זה, ישיבה זו, עתיד למשוך אליו את הנוער, השואף לבתי-ספר גבוהים ומוצא את הדרך סגורה בפניו.

שר הפלך דורש להכניס תיקונים בחינוך היהודים. הוא מציע ליסד בשביל היהודים בתי-ספר יסודיים ותיכונים מיוחדים, שבהם לא ילמדו בשבתות, אבל המורים יהיו ברובם נוצרים. התלמיד היהודי בבית-ספר תיכוני נוצרי אינו מרגיש את עצמו בטוב, עליו לעבוד בשבת, לשמוע גידופים על דתו מפי חבריו הנוצרים וכד'. הוא יהודי פגום, וכליכו מרירות על העולם הנוצרי. התלמיד היהודי משפיע לרעה על חֲבֵרָיו הנוצרים. מעיד על כך אי-השקט השורר בשנים האחרונות בקרב הנוער הלומד. בבתי-הספר המיוחדים בשבילים, ובהדרכת מורים נוצרים בלימודי הרוח — פרט ללימודי הדת, שאותם ילמד מורה יהודי משכיל — אפשר יהיה לקרב את השקפת העולם של הנוער היהודי למוסר הנוצרי של המדינה.

התזכיר של פאלן, הכיל הרבה ידיעות והערות אשר התאימו למציאות ונכתב במידה רבה של ליברליות. הוא מתגעגע על הזמנים, שבהם עשתה ממשלת המדינה נסיונות לקרב את היהודים אל האוכלוסיה הנוצרית ולהטמיעה בה על ידי הנחות כלכליות ומתן השכלה לכול. בהתחשב ברוחות האנטי-יהודיות שנשכו אז בחוגי השלטונות הגבוהים בפטרבורג לאחר הפרעות בקישינב, ובמיוחד לאור העובדה שתזכיר זה נכתב עבור צורך היהודים פְּלוֹנָה, היו הצעות הרוזן פאלן נועזות בהחלט. בראשית שנת 1904 התכנסה בעיר הבירה הוועדה שהוקמה לטיפול בענייני החקיקה והיהודים, בהשתתפות שר הפלך ופקידים גבוהים. גם שר-הפלך אחרים מלבד פאלן הציעו להקטין את הלחץ על היהודים, אבל השלטונות הגבוהים, והצאר בתוכם, התייחסו בשנאה אל היהודים וכל שינוי בתחיקה לטובתם לא נראה להם כבא בחשבון. הוועדה התחילה לדון בהכנסת סדר בחוקים הקיימים, ולא התייחסה להצעות התיקונים. יותר מאוחר נפסקו פעולותיה מבלי שהביאו כל שינוי במצב. התזכיר הסודי של שר-הפלך הגיע לידי מפלגת ה"בונד" והיא פרסמה אותו בחקר-לארץ (בז'נבה) בחודש מארס 1904, מתחת הכותרת: "תזכיר מפורט חשאי של הגוברנטור של וילנה על מצב יהודי רוסיה."

מספרים וסטטיסטיקה

לפי ידיעות שאסף החוקר סובוטין, חיו בוויילנה בזמן ביקורו בעיר בשנת 1887, מאה אלף תושבים, בתוכם 50-60 אלף יהודים. לפי ידיעות שמוסר הפרסום הרשמי השנתי לפלך וילנה, חיו בעיר בשנת 1890 — 109,808 תושבים, בתוכם 63,698 יהודים, ואילו בשנת 1892 — 58,277 יהודים (מהם 28,413 גברים, 29,864 נשים). חלה, איפוא, ירידה ניכרת במספר היהודים במשך שתי שנים, ייתכן בגלל הגירה.

לארבע-עשרה השנים 1875-1888 מראה אותו מקור גידול ב-13,079 נפשות.¹⁵
המפקד משנת 1897. בשנת 1897 נערך במדינת רוסיה מיפקד כללי ראשון,
שנתוניו משקפים ידיעות מדויקות יותר מאשר ה"רביזיות" והרשימות הקודמות.¹⁶
לפי מיפקד זה חיו אז בעיר וילנה 154,532 תושבים, ובתוכם 63,841 יהודים, כלומר
41.3% מכלל האוכלוסיה. המספר 63,841 הוא מספר היהודים שהודהו כבני דת
משה, ואילו מספר האנשים שהצהירו כי שפתם היא יידיש היה רק 61,844.
הקהילה היהודית בוילנה היתה אז הרביעית בגודלה במדינה, אחרי וארשה
(219,000), אודיסה (138,000), ולודז' (98,000).
מתוך 63,841 בני דת משה, שחיו בשנת 1897 בעיר וילנה, היו לפי המיון: 30,534
גברים, 33,307 נשים.

מספר המפרנסים ובני משפחתם התלויים בהם, וכן עיסוקם, נרשם במיפקד לפי
שפת דיבורם של האנשים.
בעיר וילנה חיו 61,847 (למעלה רשמנו: 61,844!) אנשים ששפת אמם היתה
יידיש לפי הצהרתם. מהם נרשמו כמפרנסים 26,426, כבני משפחות התלויים בהם
— 35,518. כמקורות הפרנסה נקבעו מקצועות אלה:

גברים נשים

12	בשירות הממשלה, אדמיניסטרציה, בתי-משפט, משטרה	1
30	בשירות ציבורי	2
28	בפעילות משפטית פרטית	3
917	בצבא	4
96	כלי-קודש	5
160	משרתים בבתי-עלמין, שומרים, וכד'	6
41 474	הוראה וחינוך	7
7 122	מדע, ספרות ואמנות	8
77 149	רפואה ובריאות	9
— 6	בשירות במוסדות צדקה	10
2,604 911	בשירות פרטי, משרתות, פועלים יומיים	11
466 429	הכנסה מהון וממקרקעין	12
⋮	הכנסה מאמצעים המתקבלים מהאוצר,	13
283 448	ממוסדות-ציבור ומאנשים פרטיים	
13 178	אסירים, אנשים המרצים את עוונם	14
4 43	בחקלאות	15
1 70	בעסקי יערות	16

15 המספרים מהשנים 1875-1888, 1890 מתוך הפרסומים הרשמיים של הנהלת פלך וילנה, המילון
הגיאוגרפי של ממלכת פולין (פולנית), וארשה 1893, ערך "וילנה".
16 תוצאות המיפקד פורסמו על-ידי הוועד המרכזי לסטטיסטיקה ליד משרד-הפנים (כרוסית): לפלך וילנה
מוקדשות שלוש חוברות.

—	3	17. בדייג
511	162	18. בטוית חוטים
25	481	19. בעיבוד מוצרים מהחי
7	810	20. בעיבוד עץ
—	773	21. בעיבוד מתכת
32	110	22. בעיבוד מינרלים (קראמיקה)
29	100	23. בתוצרת חימית
2	105	24. בייצור יין, שיכר, מידבש
10	41	25. בייצור משקאות וחמרים תוססים
260	398	26. בעיבוד מזון מהחי והצומח
331	180	27. בגידול טבק ועיבודו
341	612	28. בפוליגרפיה (דפוס למינו) ועיבוד נייר
—	120	29. במכשירים פסיקליים, אופטיים, כירורגיים, בשענות ובצעצועים
4	311	30. בתכשיטים בתשמישי קדושה, מותרות וכד'
1,931	3,020	31. בתפירת בגדים
—	853	32. בעבודות בניה, בדק בית
—	7	33. בעשיית מרכבות
—	3	34. בשיט בנהרות
1	24	35. במסילות ברזל
11	822	36. בעגלונות
—	11	37. בקשרים אחרים כיבשה
—	3	38. בדואר, טלגרף, טלפון
20	109	39. במוסדות אשראי ומסחר ציבוריים
30	206	40. בתיווך מסחרי
587	626	41. במסחר בכללו
3	46	42. במסחר בבקר
33	122	43. במסחר בגרעינים (תבואה)
844	855	44. במסחר בתוצרת חקלאית אחרת
8	311	45. במסחר בחומרי בניה והסקה
25	82	46. במסחר בסידקית
17	10	47. במסחר במוצרי מתכת, מכונות ונשק
291	542	48. במסחר בבדים ובגדים
40	230	49. במסחר בעורות, פרוות
—	—	50. במסחר בדברי אמנות, מדע
19	124	בתשמישי קדושה, מותרות
26	151	51. במסחר, שונות

285	63	52. ברוכלות
75	225	53. בבתי מרזח, בתי מלון
26	86	54. בסחר במשקאות
49	158	55. בנקיון והיגיינה של הגוף
40	49	56. בזנות
9,409	17,017	בסה"כ 26,426

מספר מועט של אנשים לא יכלו להצהיר על מקצועם.

ב"קשרים אחרים כיבשה" (מס' 37) הכוונה כנראה ל"דאר היהודי" שהיה קיים עדיין ושימש יפה, בעיקר את הסוחרים. דואר זה היה פועל בזריזות והיה מגיע לכל פינה נידחת, ומהר יותר מהדואר הממשלתי. את קיומו של ה"דאר היהודי" ציין החוקר סובוטין בשנת 1887.

אנשי הצבא (מס' 4) לא היו בוודאי דווקא תושבי העיר, אלא חלק מכלל הצבא, שחנה בעיר. וכן גם האסירים (מס' 14) — אנשים שריצו את עוונם בבתי-הכלא בעיר.

בשטח הרפואה (מס' 9) נלקחו בחשבון רופאים, רוקחים, חובשים, מיילדות, וכד'. לפי השנתון הרשמי של פלך וילנה לשנת 1894 היו בעיר בשנת 1893 עשרים ושמונה רופאים יהודים, בתוכם 5 שעבדו בבתי-חולים והשאר — ברפואה פרטית. רוקחים יהודים היו אז מעטים, לשלושה מהם היו בתי-מרקחת ושנים עסקו במסחר בתרופות. רוב הרוקחים בעיר היו לא-יהודים. כנגד זה היו רוב סוחרי התרופות יהודים, 10⁹ (כולל את יורשי י"ב סגל). רופאי השיניים היו ברובם יהודים, 13 גברים וחמש נשים. מיילדות יהודיות היו רבות. בשנת 1897 היו רוב הרופאים ועובדי הרפואה בעיר רוסים ופולנים (233 רוסים, 252 פולנים, 45 ביילורוסים, 24 ליטאים, 14 גרמנים)

רשימת הפרנסות, אם כי בוודאי אינה לגמרי מדויקת, ומציינת רק את מקצועותיהם של יהודים דוברי יידיש, נותנת לנו תמונה בהירה מעסקיהם ועבודתם העיקרית של יהודי העיר. כמו בכל "תחום המושב", גם בוילנה, תפסו היהודים מקום בראש במסחר, במלאכה; ובתעשיה — מקום חשוב מאד.¹⁷

מספר היהודים בעיר גדל אחרי שנת 1897. לפי ידיעות, שמוסר השבועון היהודי ברוסית 'בודושצ'ינוסט' (עתיד) משנת 1901 גליון 9, חיו אז בוילנה 76,000 יהודים. כעבור חמש שנים מוסר שבועון יהודי אחר בשפה הרוסית. ('כרוניקה יברייסקוי ז'יזני', גליון 12), כי לפי נתונים רשמיים יש בוילנה 205,514 תושבים ובהם 103,514 יהודים. בשנת 1907 מוסר העיתון הווילנאי 'הזמן' (כגליונו מס' 147), כי לפי הנתונים של הוועד הפלכי חיים בעיר 43,191 גברים יהודים. יש להוסיף לזה מספר דומה של נשים יהודיות.

17 על ההרכב המקצועי בתחום המושב ומוחצה לו עיין בספרו של ב. ברוצקס ההרכב המקצועי של האוכלוסיה היהודית בחסיה לפי המפקד משנת 1897 (רוסית), סטרבורג 1908.

המצב הכלכלי 1905-1915

המצב הכלכלי של יהודי וילנה, שהיה קשה גם בשנים שלפני מלחמת רוסיה-יפן, החמיר בשנות המלחמה והמהפכה.

מלאכה, מסחר ותעשייה. עובדי הכפיים היהודים היו עסוקים בעיקר במלאכה. בכת-חרושת עבדו יהודים לא רבים. לפי נתונים מסוף שנת 1899 היו בוילנה 8,181 בעלי-מלאכה יהודים, 921 פועלים יהודים בבית-חרושת, 732 עגלונים יהודים ו-480 יהודים משיטים עצים בנהר.¹⁸ למספר זה של 10,314 עובדי כפיים יהודים יש להוסיף גם את הסבלים ואת העובדים יומית.

8,181 העוסקים במלאכה היו:

1,241	חייטים, תופרות בגדים ותופרות לבנים
626	עושות גרביים
535	סנדלרים וגזרי נעליים
530	עושי כפפות (בזה 380 נשים)
512	נגרים ועושי רהיטים בכללם
508	סיידים, טייחים וכד'
298	סדרים ופועלי דפוס אחרים
292	אופים (בזה גם בעלי מגדניות)
271	כורכים
248	מסגרים
217	בנאים ונגרי בנין
208	קצבים ודייגים
186	כובענים וכובעניות
182	פחחים ועובדים בחרושת
182	פרוונים
164	שענים
150	נפחים
135	ספרים וחובשים
128	זגגים
112	רפדי קירות, וילונאים וכד'
109	בורסקאים, פועלים בתעשיית-עור
101	צבעים, כובסות
78	עובדות אופנה
94	רצענים
51	רוקמים בזהב או בכסף

18 את הנתונים אסף באופן פרטי בוריס גולדברג; ראה במכתבו בכתב-העת 'יוספור' 1902, גל' 15.

81	גלפים (גרווארים) במתכת
40	צלמים
61	עושי חומץ
75	חרטים
51	גלפי-עץ
42	עושי מחוכים
93	כלי-זמר (מוסיקאים)
71	זהבים
98	עושי דיו
88	עושי מכרשות
76	מנקי ארוכות
8,181	בסך הכול

בראשית המאה עבר משבר על המסחר בוילנה. המסחר ביערות הצטמצם היות וליד הנהר ויליה לא היו הרבה יערות, ואלה שהיו נידלדלו כבר על ידי גדיעתם והעברתם למינסרות. כמו כן נתקעה כמות גדולה של עצים בפרוסיה, והסוחרים הגרמנים לא רצו לקבל יותר משלוחים. וכך החלו אז בוילנה פשיטות רגל של סוחרים העצים.

מבתי-המסחר הגדולים שבידי יהודים יש למנות את בית-המסחר הגדול לתרופות — י"ב סגל, ואת חנות הכל-בו הגדולה של זאליקנד שנוסדו, כאמור, עוד לפני כן. בסוף שנת 1909 פרצה בחנות זו שריפה וכל הבנין על ארבע קומותיו עלה באש. חנות זו נבנתה מחדש בשנת 1910.¹⁹

גם על ענף הבניה עבר משבר. לאחר תנועת בניה גדולה בעיר, נותרו הרבה דירות ללא קונים. הדבר גרם לחוסר עבודה אצל פועלי הבניין ובעלי-המלאכה. בראשית שנת 1901 הורגש חוסר העבודה בעיקר בפרבר נוביגורוד, שגרו בו פועלים ושכירי יום רבים. השלטונות המקומיים הציעו, באופן בלתי רשמי בוודאי, ל"צדקה הגדולה" להקים ועד ציבורי, שיעזור למחוסרי העבודה. לוועד העזרה היהודי, שישב בבית מושב הזקנים, באו במחצית שנת 1902 המון אנשים בריאים אך רעבים, ודרשו סיוע. הוועד חילק בתחילה לחם וכרטיסים לארוחות חינם בבית-התמחוי, אך זה לא פתר את הבעיה. התברר כי על ידי צדקה אי-אפשר להושיע אלף נפשות ממצוקתם.²⁰ בשנת 1907 התקיימה אספה של כשבע-מאות פועלי-כנין, שרובם היו מחוסרי עבודה זה כשלוש שנים. הם התאגדו ודרשו כי העיריה תזום עבודות ציבוריות לשם העסקתם.²¹

19 'הד הזמן' 1909, גל' 281; שם 1910, גל' 200.

20 השבועון 'ב'רושצ'עסט' 1901, גל' 9; 'ווסחוד' 1902, גל' 27; שם 1900, גל' 100.

21 'הזמן' 1907, גל' 126.

בתעשיית הגרביים עבדו בשנת 1902 כ-1,300-1,500 פועלות יהודיות. לפני כן היה זה מקצוע שהיה רק בידיהן של פועלות יהודיות, אולם מאוחר יותר נכנסו למקצוע גם פועלות נוצריות. משלושה בתי-החרושת לגרביים, שנים היו שייכים לבעלים יהודים, אולם עבדו בהם לא-יהודיות. לאחד מהם הוכנסו במשך שלוש שנים פועלות נוצריות במקום יהודיות, היות ושכר עבודתן היה נמוך יותר.

בית-החרושת שהיה שייך ללא-יהודי, הזמין לעבודה פועלות יהודיות, אבל דרש מהן כי תעבדנה גם בשבתות; הן לא הסכימו לחלל שבת ודחו את ההזמנה.²² במקצוע הדפוס תפסו היהודים מקום בראש. כאשר חגגו ביום ה-21 ביוני 1900 את יום מלאות 500 שנה להמצאת הדפוס על-ידי גוטנברג, השתתפו בחגיגה 500 עובדים, בתוכם 400 יהודים. הסעודה, שערכו בעלי בתי-הדפוס ומוסדות אחרים, הייתה כשרה. החוגגים, שקיבלו יום חופש, בילו יום שלם בגן ושמעו נאומים על הדפוס, האזינו למנגינות שניגן בעל בית-הדפוס והמוסיקאי י. פירוז'ניקוב ולשירים ששר ציונסון, שניהם בני מדפיסים. השתתפו בחגיגה שלושה פועלים ותיקים מבית-הדפוס של ראם, האחד עבד שם 64 שנים, השני — 54 שנים, והשלישי 41 שנים.²³ היו בוויילנה בראשית שנת 1902 או 18 או 20 בתי דפוס, כולל ליטוגרפיות. פועל הדפוס היה עובד 12-13 שעות ביום, ומשכורתו לא היתה גבוהה; מתוך מאה סדרים היו עשרה מקבלים כל חודש בשכרם 40 רובל, שבעה עשר — קיבלו מ-30 עד 40 רובל. עשרים וחמישה — קיבלו מ-20 עד 30 רובל, ושלושים — קיבלו 30 רובל. כל שאר הפועלים קיבלו עוד פחות מכך. פועלים שעבדו ליד המכונות קיבלו לא יותר מעשרה רובל לחודש. עובדי הדפוס ייסדו לשם שיפור מצבם אגודה לעזרה הדדית, עם תקנון מאושר על ידי משרד הפנים.²⁴

מבין בתי החרושת שקמו בעיר והיו בידי בעלים יהודים יש לציין את בית-החרושת של שווארץ בנורקי, בית-החרושת למכונות של האחים ראקוביצקי, בית-החרושת לעששיות של רומרובסקי ושקולניצקי, בית-החרושת לגרמופונים, בית-המלאכה למנורות של קריינגל, בית-המלאכה לצביעה של ז'וק. לפני מלחמת העולם היו בעיר שני בתי-חרושת גדולים לסוכריות ושקולדה — "ויקטוריה" ו"אמברוזיה". עבדו בהם 850 איש. לאחר ש"אמברוזיה" עלתה באש נשארו כמאה איש מחוסרי עבודה. אלה הקימו בכוחות עצמם בתי-חרושת קטנים לממתקים. כך קמו בתי-החרושת "וולקאן" ו"ויקטור". לפי דוגמה זו התחילו גם פועלים אחרים להקים בתי-מלאכה לממתקים.

חברות בעלי המלאכה. אירגוני בעלי המלאכה, שהיו מרוכזים סביב בתי-הכנסת והקופות לגמילות-חסד, המשיכו להתקיים, אבל פעולתם הצטמצמה במתן הלוואות ובעזרה הדדית. בתקנון אגודת החייטים, שאושר רשמית בשנת 1906 נאמר, כי כל

22 'יוסחוד' 1902, גל' 46.

23 'יוסחוד' 1900, גל' 56, במכתבים מוויילנה מאת ב"ג (בוריס גולדברג).

24 'יוסחוד' 1902, גל' 6, כתבה מאת צ'ח'ו.

חבר ישרלם 3 רובל לשנה; החבר ייהנה מהלוואות הקופה לגמילות-חסד; במקרה שאחד החברים ילך לעולמו, יתרום כל אחד מן החברים רובל אחד, לצרכי תמיכה במשפחת הנפטר.²⁵

הספרים עמדו בפני בעיית המנוחה בשבתות. כיון שצעירים היו באים להסתפר ביום השישי בשעות האחרונות שלפני כניסת השבת, היו הספרים עובדים עם שעת כניסת השבת. הרבנים דרשו מהם שלא לחלל שבת. בשנת 1905 הכריזו העובדים במספרות על שביתה, ודרשו מבעלי המספרות לסגור אותן בשבתות. רבים מבעלי המספרות החלו סוגרים את המספרות בשבת אבל נמצאו תשעה-עשר מביניהם שסירבו. שביתת עוזרי הספרים נמשכה למעלה מחודש ימים.²⁶

ולא הספרים בלבד זלזלו בשעת כניסת השבת. הנשים הרוכלות אף הן רוצות היו למכור במשך יום השישי את כל הפירות שברשותן, כדי שלא יתקלקלו בשבת, ולכן היו מתאחרות. גם החנוונים עשו כך. יהודים התחילו לקנות בשבתות מִפירות בחנויות ובדוכנים שבעיר או בפרברים, במקום שייצאו לטייל בשבת. המגיד דמתא ר' מאיר-נח לוין ורבנים אחרים היו מטיפים נגד התופעה הזו בדרשותיהם.²⁷ בכתבתו ב'המליץ' מראשית שנת תר"ן (דצמבר 1889, כגל' 268) דואב הרוקח אלחנן פלודרמאכר על הירידה בהתנהגות הדתית של בעלי המלאכה, כולל בוודאי התנהגותם של הפועלים: "לכ כל בעל נפש ידאג לראות, כי בעיר גדולה לאלהים כעדתנו, אשר מקדם קדמתה היתה למופת לקהילות רבות במוסרה הטוב ובמידותיה הטובות, בנרבת רוחה וצדקתה, ביראת אלוהים אשר שלטה בכל בתי ישראל ובהוגי תורה ומלומדי חכמה אשר רבו בה, ועתה — נשחת מוסר ההמון ומידותיו: בעלי המלאכה, אשר לפנים התאספו בשבתות וימים טובים כעלות המנחה בבתי-המדרשים ובקליזען לשמוע דרשת המגיד ופרשה חומש עם רש"י ופרק משניות, או עין-יעקב ומדרש, עתה מלאים מהם כל בתי המרוח כמעט כל היום, ועוד יוסיפו מחול על הקודש כי יאחרו בנשף, ואין מעיר למוסר אונם, להבינם דעת, כי ירעו בזה וישחיתו לעצמם ולביתם ויחטאו לחוקי היהדות".

כבר בשנת תרמ"ז (1887) מצאו רבני וילנה לנחרץ לפרסם לפני חג השבועות מודעות, האוסרות למכור ולקנות בחג וכן אוסרות לשאת "מחסה שמש ומחסה גשם".²⁸ שנים אחדות קודם לכן בוודאי שלא היה צורך להזכיר לציבור שומר המסורת עניינים כאלה. (על האגודות המקצועיות ומאבק הפועלים לשיפור מצבם ראה בפרק על ה"בונד").

מיפקד בתי המלאכה, 1914. האגודה היהודית לסטטיסטיקה בוילנה, שנוסדה בשנת 1913, ערכה בשנת 1914 בהנהלתו של יעקב לשצ'ינסקי מיפקד של בתי-המלאכה היהודים בעיר. המיפקד שנעשה באמצעות שאלונים, הקיף למעלה מ-

25 'המליץ' 1906, גל' 121.

26 'הזמן' 1905, גל' 90.

27 'המליץ' 1897, גל' 166.

28 'המליץ' 1887, גל' 121.

3,000 בתי־מלאכה. מתוך מספר זה של שאלונים עיבד י. לשצ'ינסקי 2,701, והירצה בכנס של האגודה להפצת מלאכה ועבודת אדמה בקרב יהודי רוסיה (אור"ט) בחודש פברואר 1914 על מצב השוליות היהודים בוילנה.²⁹ מתוך הרצאה זו אנו למדים על התפלגות בתי־המלאכה בוילנה לפי ענפיהם:

מספר בתי המלאכה

947	חייטים, תופרות בגדים ותופרות לבנים
316	סנדלרים
240	עובדים ועובדות בגרביים
177	נגרים, חרטי עץ ועושי מטריות
131	עושי כפפות
114	כובענים ופרוונים
29	כובעניות
112	שענים, זהבים וגלפים (גראוורים)
103	גזרי נעליים
102	ספרים
88	מסגרים, פתחים, נפחים
75	אופים ובעלי מגדניות
71	בנאים, סיידים, זגגים
55	כורכי ספרים
39	עושי מברשות
39	קצבים ועושי נקניק
73	שונים
2701	בסך הכול

ב־2,701 בתי־המלאכה עבדו 5,569 איש, בתוכם היו 4,149 פועלים (74.5%) והיתר שוליות — 1,420 (25.5%). ב־821 בתי־מלאכה עבדו גם שוליות. מספר הבנות היה כשליש מכל השוליות.

29 ההרצאה מובאת בדו"ח חברת אור"ט 1914 (ברוסית), פטרבורג 1915, עמ' 60-80.

החיים הפנימיים

השלטון העצמי של הקהילה, 1881-1915

"הצדקה הגדולה". עם ביטול ה"קהל" על ידי השלטונות בראשית המאה נמצאה הנהלת ענייני הקהילה בידי "הנהלת בית הכנסת" שגבאיו היו גם גבאי "הצדקה הגדולה" — המוסד הכספי שבא במקום ה"קהל". פעולות "הצדקה הגדולה" הקיפו את כל העניינים הנוגעים לקהילה. "הצדקה הגדולה" החזיקה את הרבנים "מורי הצדק" (מו"צ), יועציה לענייני כשרות, היא דאגה למוסדות הצדקה הקיימים, ניהלה את בית-העלמין ולקחה תחת חסותה הרשמית פעולות צדקה וחינוך, שנעשו על-ידי אנשים בודדים או אגודות, שלא היה להן עדיין תקנון מאושר על-ידי השלטונות.

שיטת הבחירות. גבאי "הנהלת בית-הכנסת" היו נבחרים כל שלוש שנים. הבחירות היו מתקיימות בבית מועצת העיר. שר הפלך היה מאשר אותן. זכות הבחירה ניתנה לכל תושב קבוע בעיר. בבחירות נעשו תמיד מאמצים מצד קבוצות שונות להגיע להשפעה. כך היו החרדים רוצים למנוע ממשכילים להיבחר לגבאים. אנשים בודדים, שרצו להיבחר, היו לפעמים משחדים בוחרים.

פעולה להכנת הבחירות, כדי שתתנהלנה ברוח "טובי העיר", עשה בשנת תרנ"א (1891) ר' שפטל קלאצ'קו, יהודי עשיר, ששימש לפניו בקהילה כ"רב מטעם", הוא היה חבר מועצת העיר (החל משנת 1876) ו"יהודי מלומד" (יועץ לענייני דת) ליד לשכת הגנרל-גוברנטור (נתמנה בשנת 1886). הוא הזמין לאספה מכינה כשישים איש מטובי העדה והם החליטו לבחור במועצה בת תשעה חברים, שתעמוד לימין שלושת הגבאים. בין המשתתפים באספה זו היה י"ב סגל, בעל בית מסחר גדול לתרופות, שהיה גם חבר במועצת העיר. בהשתדלותם של משכילים אחדים נבחר י"ב סגל לגבאי, אך הוא נפטר כעבור זמן קצר.¹ אחר כך נבחרו שמואל (מונייה) סולץ כיושב ראש, ירחמיאל ברוידא כגזבר ויעקב פרנס כ"יהודי מלומד".

לרגל הפרעות בבחירות בשנת תרנ"א פנו השלטונות אל הסנאט בפטרבורג בשאלה איך לקיים את הבחירות. הסנאט קבע, כי בית הכנסת הגדול שייך לכל אנשי הקהילה, ולכן יש לשתף את כולם בבחירות. שלטונות הפלך והעירייה קבעו אז סדר חדש לבחירות: הסוחרים היהודים היו רשאים להצביע כולם, ואילו שאר היהודים בחרו ב־54 נציגים, שהשתתפו בשמם בבחירות. בשנת 1894 הגיע העניין שוב אל

הסנאט, שפסק כי בבחירות ישתתפו כל יהודי המקום.²

בסוף המאה שעברה הוכנס שינוי בהרכב הבוחרים את גבאי "הצדקה הגדולה"; לא עוד כל התושבים הקבועים, אלא נבחרים, בעלי התואר "אזרח כבוד" של המדינה, סוחרים המשלמים מס עסקים (בעלי גידליה א,ב), משלמי מס המסחר (5) הדרגות הראשונות), נבחרו "הצדקה הגדולה", (בוודאי: הגבאים וממלאי מקומם) 182 מתפללי בית הכנסת הגדול, גבאי בתי כנסת שונים בעיר, ובעלי השכלה גבוהה, בסך הכול 800-900 איש. סביר להניח כי הרשימה הזאת נקבעה על ידי שר הפלך בהשתדלות סוחרים ומשכילים.

בכתבה לכתב העת 'יוסחד' שיבח בוריס גולדברג, מהמשכילים הלאומיים בעיר, את השיטה החדשה של הבחירות. אין זו שיטה דימוקרטית ביותר, לפי מושגי המערב, כתב, אולם בתנאים הקיימים היא מועילה.³

את ענייני "הצדקה הגדולה" ניהלו שלושת הגבאים ושלושת סגניהם. כיוון שפעולות המוסד הסתעפו והתרחבו, היו הגבאים מזמינים לעתים אנשים מבחוץ להתייעצות ומשתפים אותם בפעולות הוועדות. הגבאים ראו צורך בהקמת מועצה קבועה בת 9-12 איש, אך הנהלת הפלך דחתה דרישה כזאת בטענה כי איננה נזכרת בחוק.⁴

לקראת הבחירות בשנת 1905 אספו בקהילה חתימות על בקשה לשר-הפלך, כי תינתן זכות בחירה להמון העם. עד כה, טענו אלה שדרשו זאת, הזמינו להשתתף בבחירות רק דוקטורים, מורים בבתי-ספר ועוד כאלה, שאין להם צורך בגבאים ואינם הולכים להתפלל. המחתימים על העצומה דרשו כי תינתן רשות להשתתף בבחירות לפחות לגבאי כל בתי-התפילה. נראה כי שר-הפלך דחה את הבקשה.

בישיבה של גבאי "הצדקה הגדולה" בחודש אפריל 1906, לקראת הבחירות לגבאים חדשים, דובר שוב על הצורך להגדיל את מספר האנשים, המשתתפים בעבודה. הוחלט, כי מלבד הגבאים וממלאי-מקומם יבחרו הגבאים עוד עשרים איש, שיעזרו להם בעבודה במחלקות השונות של "הצדקה הגדולה". בבחירות שהתקיימו בחודש מאי 1906 נבחרו לגבאים א. ליפשיץ, י. פרנס, וישראל בונימוביטש, ולסגניהם: המהנדס אבלמן, שמעון דובנוב, ויחיאל ויגורסקי.⁵ ההיסטוריון ש. דובנוב ישב אז בוועדה והשתתף בפעולות ציבוריות. ליד הגבאים פעלה מועצה בת 20-24 איש. עקב מלשינות על קיום מועצה, שאיננה מעוגנת בחוק, נידון הדבר במשרדי הממשלה בפטרכורג, שם קבעו כי היות שהמועצה פועלת בהתאם לרצון הגבאים, אין הדבר נוגד את החוק.

2 פרוטוקול סטנוגרפי מכינוס עסקני ציבור יהודיים מקובנה, מרוסיה, בחודש נובמבר 1909 (ברוסית), פטרכורג 1910, עמ' 72.

3 'יוסחד' 1900, גל' 97; שם 1905, גל' 41; 'הזמן' 1906, גל' 54.

4 'יוסחד' 1903, גל' 14.

5 'הזמן' 1905, גל' 100 מיום י"ח באייר תרס"ה.

6 'הזמן' 1906, גל' 37, 54, 88, 90, 98, 102, 108.

גבאי "הצדקה הגדולה" בפעולתם. הגבאים שנבחרו בראשית שנות ה-90, וביחוד שמואל סולץ, הכניסו סדר בפעולת המוסד: הם העבירו את לשכת ה"הצדקה הגדולה" מחצר בית הכנסת לבית מרווח ומתאים יותר; הנהיגו סדר בניהול פנקסים; דאגו לניקוי חצר בית הכנסת ולשיפורים בבית הכנסת הגדול עצמו; הנהיגו סדר בבית העלמין ובהלוויות המת; הכניסו סדר חדש בחלוקת מצות לחג הפסח.⁷ את בית הכנסת הגדול הרחיבו על ידי סיפוח חלקים מעזרת הנשים, ריצפו את הרצפה בשיש והכניסו ספסלים חדשים נאים. כאשר רצו הגבאים, כי המשוררים במקהלת בית הכנסת יזפיעו בתלבושת אחידה התנגדו הרבנים לחידוש זה, כי ראו בזה "ריפורמה". את בית העלמין החדש הרחיבו על ידי רכישת שטח נוסף והקימו סביבו גדר. לצורך זה נתקבל רשיון להקצבה מכספי ה"קורובקה" בסך 14,000 רובל.⁸

עזרה לקהילות אחרות. "הצדקה הגדולה" היתה חשה לעזרת קהילות אחרות שנפגעו משריפות, פרעות וכדומה. כאשר פרצו הפרעות בקישינוב בימי הפסחא של שנת 1903, נוסד ליד "הצדקה הגדולה" ועד למען הנפגעים. במשך שבועות אחדים נאספו בעיר 10,000 רובל. הציונים, שהשתתפו באופן פעיל בוועד, התנו תנאי, כי 10% מהכספים יוקצבו למען יתומי קישינוב, שיועלו לארץ ישראל.⁹ באותה פסחא פרצו פרעות גם בעיירה דוסיטאי אשר בפלך קובנה. "הצדקה הגדולה" תרמה 300 רובל למען הנפגעים.¹⁰

האגודה "אחוה". בראשית המאה הורגש בקרב המשכילים היהודים צורך להקים ארגון, שישפיע על על חיי הקהילות היהודיות במדינה, יכוון את הצעדים המדיניים של היהודים וינהל פעולה לעזרה סוציאלית, פעולה תרבותית וכל פעולה ציבורית יהודית אחרת. יוזם הרעיון של הקמת אגודה להגשמת שאיפות אלה היה ולדימיר הרכבי, תושב מוסקבה, שמוצאו מווילנה. האגודה נוסדה בווילנה בראשית שנת 1901 ונקראה "אגודת אחוה" (ברוסית: "בראטור-ליובוניה אוֹבשֶׁצ'סטוו"). התקנון, שאושר על-ידי השלטונות, איפשר לה לפעול בשטחים רבים, לייסד סניפים ולעמוד בקשר עם ערים אחרות. לאגודה הצטרפו טובי המשכילים בעיר ועשריה וגם גבאי "הצדקה הגדולה". אחת הפעולות הראשונות של האגודה יחד עם ראשי הקהילה ורבניה היה איסוף תרומות למען קהילות, שסבלו מרעב או משרפות. בראשית חודש אפריל 1901 אספו חברי האגודה ביניהם סך 221 רובל למען הרעבים בדרום-המדינה. באותו אביב נוסד על-ידי האגודה בשיתוף עם ראשי הקהילה, "חוג וילנאי לעזרה לרעבים ולנשרפים". החוג, שפעל בוודאי כוועדה ליד "הצדקה הגדולה" אסף בעיר סך 4,629 רובל ושלח את הכסף ליעדיו השונים — לאודיסה 1,000 רובל, ולקשינוב 200 רובל בשביל הסוכלים מרעב; וכן לקהילות שונות שסבלו משרפות — לבריסק 1,300 רובל; לנובוסוויניציאי 300 רובל; לפינסק 250

7 ווסחוד' 1892, גל' 37; 'המליץ' 1894, גל' 57.

8 ווסחוד' 1893, גל' 11; 1894 גל' 7.

9 'הזמן' גל' 37, 100.

10 'הזמן', גל' 87.

רובל; לוויטבסק — 300 רובל; לפודברזיה 400 רובל ולעוד עיירות.¹¹ בין הפעילים באיסוף הכספים היו הד"ר צמח שבד והרבנים חנוך-הניך אייגס, חיים-עוזר גרודזנסקי, מאיר באסין, המגיד דמתא מאיר-נח לוין והרב בפבר פופלאבי פילפר. "אגודת אחווה" פעלה רק שנים מעטות אבל הספיקה להשפיע על פעולות "הצדקה הגדולה".

הרבנים "מטעם הממשלה". כרב רשמי שימש החל משנת 1879 הרב הד"ר אברהם גורדון. הוא בא במקומו של הרב שפטל קלאצ'קו, ששימש בתפקיד זה 13 שנה. נגד הרב הד"ר, שהיה מהמשפחות הוותיקות והמיוחסות בעיר, העלו טענות כי אינו יודע רוסית ואינו יכול לייצג את האוכלוסיה היהודית כלפי השלטונות. הוא היה חניך בית-המדרש לרבנים בברסלאו, ד"ר לפילוסופיה ומוסמך לרבנות על-ידי רבני ווילנה; היה נואם מצוין, אולם נאם בגרמנית או קרא נאומים בעברית. הרב הד"ר גורדון נבחר פעמים אחדות וכיהן עד ראשית שנת 1895.¹²

בחירת רבנים. בבחירות בחודש ינואר של שנת 1895 השתתפו 93 בוחרים, נציגי בתי-הכנסת. למשרה היו חמישה מועמדים, בתוכם זליג מינור, לייב קאנטור ומרדכי נמזר. הנאורים רצו בד"ר ל. קאנטור, יליד ווילנה, שהיה ידוע כסופר. החרדים התנגדו לו, אם כי היתה לו סמיכה לרבנות (ואולי דווקא משום כך). הבחירות התנהלו בנוכחות ראש העיר, חברי העיריה וכמה פקידי ממשלה. נבחר מרדכי נמזר, שהיה בוגר בית-המדרש לרבנים לוויילנה ושימש כמורה במשך 12 שנה. מאוחר יותר עבר למוסקבה ושימש שם כמורה לדת בגמנסיות. לסגנו נבחר ו. ויסוצקי.¹³ הרב מ. נמזר נבחר כעבור חמש שנים שנית. כסגנו נבחר שמואל שרייבר. משכורתו של הסגן נקבעה בסך 400 רובל לשנה.¹⁴

בחירתו של הד"ר ל. קאנטור. בבחירות בשנת 1905 פנו כמה מנכבדי הקהילה אל הרב חיים צ'רנוביץ' וביקשוהו שייציג את מועמדתו. הוא סירב. הד"ר ל. קאנטור הציג גם הפעם את מועמדותו ונבחר ברוב קולות. ברשימת הבוחרים היו 1,004 שמות, באי-כוח מאה בתי-תפילה בעיר.¹⁵

הד"ר ל. קאנטור השתתף בחיי-הציבור. היה נואם בבית-הכנסת ביידיש והיה מרצה בתולדות עמנו ובתולדות הספרות העברית החדשה בעברית בספריה על-שם ר' מתתיהו שטראשון. החרדים לא היו מרוצים מהטפתו ביידיש; הם טענו כי זה מעכב את בחירת המגיד דמתא.

11 'יוסחוד' 1901 גל' 51; מכתב למערכת מאת הד"ר צמח שבד; ראה גם אוטוביוגרפיה של צ. שבד בפנקס "עקאפא", 1931, וכן במאמרו של הד"ר יעקב ריגודסקי בקובץ ווילנע, 1935 עמ' 47.

12 על ענייני הרבנות מטעם "מ בוויילנה ב'ראוסבייט' 1879 גל' 4; 'רוסקי יברי' 1879, גל' 9; 'המליץ' 1879, גל' 27; 1885, גל' 41; 1889, גל' 4; 1894, גל' 141; 268; 1895, גל' 25, 82; 'יוסחוד' 1888 גל' 26.

13 על הבחירות כתבות מאת גריגורי ואל, 'יוסחוד' 1894 גל' 37, 52; מכתב מוויילנה, שם, 1895, גל' 6; פליטון מאת גריגורי ואל, שם, בגל' 42, 44.

14 'יוסחוד' 1898 גל' 8; 1899, גל' 9; 'יוסחוד' 1900, גל' 71, 83, 87, 94; 1901, גל' 74.

15 'הזמן' 1905, גל' 42, 61, 73.

בחירתו של הרב י. רובינשטיין. הד"ר ל. קאנטור החליט בשנת תרס"ט לעזוב את וילנה ולעבור לריגה, שכה נבחר ל"רב מטעם". בעניין הבחירות היה פעיל מצד החרדים בעיקר ר' חיים עוזר גרודז'נסקי. כל שאר 23 הרבנים "מורי הצדק" בעיר תמכו במהלכיו. הנאורים העלו את מועמדותו של הרב חיים צ'רנוביץ', אך הרבנים יצאו ב"מלחמת מצווה" נגד מועמד זה. הם הציעו ארבעה מועמדים: את הרב ר' אריה-לייב הלר משאוול, את הרב הצעיר מליטא ששימש רב בגניצסק, את ר' יצחק רובינשטיין, את הרב אברמוביטש מראסיין ואת סגן הרב, ר' שמואל שרייבר. בבחירות השתתפו 1,039 איש שבחרו ב־104 בתי תפילה בעיר. הרוב הצביע בעד הרב יצחק רובינשטיין. נבחר, איפוא, הצעיר שבמועמדים. הוא היה למדן ובקי בבעיות החיים ונתגלה כעבור זמן קצר כאישיות גדולה, היודע לעמוד בשער ולייצג את קהילתו בכבוד.¹⁶

המגיד דמתא. המגיד דמתא, שהיה גם "מורה צדק" נחשב כראש הרבנים "מורי הצדק" בקהילה. אחרי פטירתו של ר' וולולה מדרצ'ין בשנת תרכ"ז, נתמנה למגיד דמתא ר' יצחק אליהו לנדא; יליד וילנה, עבר אחרי הנישואין לברודי, עסק שם בהצלחה במסחר וחיבר ספרים תורניים רבים.¹⁷

בזמן כהונתו בוילנה עסק בצרכי ציבור; קיבץ תרומות להקמת גדר נאה מסביב לבית-העלמין הישן ודאג למאכל כשר לחיילים היהודים.

בפעילות ציבורית עסק גם המגיד דמתא ר' יעקב יוסף (שם משפחתו — יוסף), ששימש לפני כן כרב בזאגר החדשה ועבר לוילנה בשנת תרמ"ב. ר' יעקב "חריף" היה נואם מצוין והתחכב על הציבור בדרשותיו ובפעילותו הציבורית. בדרשותיו היה מעלה רעיונות, מסביר את תופעות החיים ומטיף מוסר בצורה מובנת ומושכת את לב שומעיו.¹⁸

הוא פעל הרבה למען מאכל כשר לחיילים והיה דואג תמיד לצרכיהם. ר' יעקב חריף נכנס לחוכות, וכאשר הומינוהו לבוא לניו-יורק לשמש שם כרב-כולל ליוצאי רוסיה, נענה בשמחה ועזב בשנת תרמ"ח את וילנה. הקהילה התחילה לחפש מועמד לתפקיד המגיד דמתא. הופיע אז בוילנה המגיד מקלם, שהיה נודד מעיר לעיר וקורא לשמירת המצוות תוך השמעת קללות על המשכילים והאפיקורסים, ותוך איום בשבעת מדורי גיהנום.¹⁹ הופעותיו של המגיד מקלם היו ההיפך ממה שיהודי וילנה היו רגילים לשמוע מפי ר' יעקב חריף. כנגד זה רכש לו אוהדים הרב י"י ריינס מלידה, שהוזמן למלא זמנית, עד אחרי החגים, את מקום המגיד דמתא.²⁰

16 'הד הזמן' 1909, גל' 34; 1910, 14, 15, 17; 'העולם', 1910, גל' 43; 'ראזסבייט' 1908, גל' 4, 16; 1909, גל' 7, 11; 1910, גל' 5, כתבה מאת ב"ג (בוריס גולדברג).

17 עיין עליה בעיר וילנה תר"ס עמ' 92-97.

18 ש"י יצקן במאמרו על הדרשנות ב'המליץ' 1897, גל' 179.

19 'המליץ' 1888, גל' 121; על המגיד מקלם עיין בספרו של יעקב מארק במחיצתם של גדולי הדור, ירושלים תשי"ח; הערכה חיובית של המגיד מקלם במאמרו של ש. ליפשיץ, 'זוסחור' 1899, גל' 59.

20 'המליץ' 1888, גל' 195.

הקהילה הזמינה, כעבור שנה, ביום י"ז בכסלו תר"ן, לכהונת מגיד דמתא ומו"צ את בנו של ר' יצחק-אלחנן ספקטור מקובנה, את ר' צבי-הירש רבינוביץ.²¹ ר' צבי הירש השתתף בפעולות ציבוריות, הנוגעות לדת. סייע לר' יצחק דמבו מפטרבורג במאבקו נגד איסור השחיטה ברוסיה (בשנים 1891-1892). אחריו שימש כמגיד דמתא וכן כרב מו"צ ר' מאיר-נח לויין הקשיש (בן 62), ששימש כרב בערים רבות, החל משנת תר"ם במוסקבה, ומשנת תרנ"ד בוולוז'ין. ר' מאיר-נח לויין היה נואם בלהט נגד מנהגים פסולים ודבריו היו עושים רושם על קהל שומעיו.²²

ר' מאיר-נח לויין נפטר ביום י"ג בשבט תרס"ד, ובמשך שנים אחדות לא נתמנה מגיד דמתא חדש. רק בראשית שנת תר"ע נתמנה למ"מ ומו"צ דמתא הרב מגראייבה, ר' אליהו אהרון מילייקובסקי. עוד לפני הגיעו לוולילנה קיבל מכתבי-פלסתר, שבהם הזהר לכל יעז להופיע. מכתבי-פלסתר אלה, החתומים בשם "שלומי אמוני ישראל", הם שהשפיעו על הרב שיתפטר כעבור זמן קצר מכהונתו בוילנה.²³ הרבנים המו"צ ("מורי צדק") שימשו למעשה כרבני העיר. ביניהם תפס מקום חשוב ר' אליהו אליעזר גרודונסקי, בנו של המו"צ הווילנאי ר' יצחק ("שירווינטר") גרודונסקי. יליד וילנה, מתלמידיו של אביו ושל ר' ישראל סאלאנטר, ואחר כך גם חתנו של ר' ישראל, נתמנה בשנת תרס"ו (1855) למו"צ בהיותו בן עשרים וחמש שנה. הוא הצטיין בהכנתו בענייני כספים, מסחר, ירושות וכדומה. הוא שימש כעין יועץ לסוחרים שהיו פונים לשיפוטו בעיקר בענייני כספים. בידיו היו משלישים סכומים גדולים שהוא היה מפקיד אותם בבנק. כאשר נפטר בשנת תרמ"ו אספו אנשיו כשלושת אלפים רובל להחזקת בני ביתו. נתעוררה אז בעיית בחירתו של מו"צ חדש. נמצאו אנשים, שרצו להושיב על כסאו את חתנו ר' חיים עוזר, שהיה ידוע כעילוי. ובאמת, נבחר אז למו"צ ר' חיים עוזר גרודונסקי, בן העשרים ושלוש, צעיר רב פעלים שתפס אחר כך מקום כאחד מגדולי התורה.

מורי צדק אחזים היו בעיר ובפרברים. אחד המצוינים שבהם היה ר' שלמה בן ישראל הכהן, אחיו של המו"צ ר' בצלאל הכהן. ר' שלמה-ה' היה מהאברכים ששמעו תורה מפי הרב יעקב בריט בקלויז ואחרי פטירתו של הרב י. בריט שימש לפי צוואתו של הרב, כראש הישיבה שם (עד שנת תרנ"ב). בשנת תרנ"ט נתמנה ר' שלמה-ה' למורה-צדק בפרבר אנטוקול, וכעבור שנה בעיר עצמה. הוא היה גדול בתורה, וכשניגש דפוס ראם להדפיס את הש"ס עם חידושים מגדולי הראשונים היה הוא עורך את כתבי-היד ומגיהם משיבושים, וכן הוסיף להם הגהות משלו. הוא חיבר ספרים, בתוכם על חלקי השולחן הערוך "בנין שלמה", על החלק "אורח חיים" שו"ת וחידושים (בוילנה), תרמ"ט, "עצי ברושים" על החלק "יורה דעה", "עצי אלמוגים" על החלק "חושן משפט", ועוד.

21 - 'המליץ' 1889, גל' 266.

22 - עיין עליו בדרך רבניו וסופריו לב"צ איזנשטאדט, ב', וילנה תר"ס.

23 - 'הד הזמן' 1910, גל' 3, 6, 25; 'ווילנער וואכנבלאט' 1910, גל' 1, 4.

עד כמה היתה מושרשת אצל הרבנים השאיפה להכניס את בניהם, חתניהם וקרובי משפחתם כרבנים בעיר, מראה השתדלותו של ר' שלמה'לה למען בן אחיו המנוח בצלאל. במכתב אל גבאי "הצדקה הגדולה" ש. פין כתב ר' שלמה'לה אור ליום כ"ב באלול תרמ"ד:

"אחרי דרישת שלומו אבוא היום לשפוך תחינה ולבקש חנינה מאת כבוד רום מעלתו נ"י, יען לאשר שכבר הראנו את מידת טובו וגודל חסדו וצדקתו לעשות טובה וחסד ולרחם על עניים ואביונים ולפתוח להם שערי הצדקה ואתו דכא ושפל רוח להחיות רוח שפלים ולהחיות בה נדכאים. וביחוד ראינו את הטוב והחסד אשר עשה ואשר עושה גם היום לבני מר אחי הגאון המנוח זצ"ל²⁴ כי זה יותר משמונה שנים מעת פטירת מר אחי ז"ל, אשר הניח אחריו בנים ובנות גדולים וקטנים וגם ילדים יתומים בלא אב, בלי שום משען ומשענה, ולא היה שום דורש ומבקש אשר יחזיק בידם זולת כבודו נ"י שם עליהם עין חמלה וריחם עליהם כמרחם אב על בנים ונעשה להם כאב ליתומים והשתדל בכל עוז בגופו ובנפשו ובהונו ומאודו להמציא להם מעמד וקרן קיימת שנוכל לספיק להם צרכיהם בכל עת הצורך וגם ליתן להם נדוניא בעת נישואיהם"..." ואכן יען כי כבר ידוע מה שאמרו חז"ל שאין המצווה נקראת אלא על מי שגומרה והמתחיל במצווה אומרים לו גמור, ולכן באתי להזכיר לכבודו נ"י לגמור המצווה הללו בשלימות ולעשות חסד וטובה גם עם בנו הבכור ממר אחי²⁵ הגדול ומאחיו הרה"ג מו"ה חיים אורי הכהן נ"י ולהחזיק בידו כ"כ לקבלהו למ"ץ באיזה אחורי השערים וליתן לו סיפוק מקופת הצ"ג בכל שבוע איזה סך נכון כפי הראוי לו".

ואמנם השפיעו דבריו של ר' שלמה'לה. בנו של אחיו נתמנה בשנת תרמ"ו למו"צ בפרבר זארצ'יה. בפרבר אנטוקול שימש משנת תר"ל כמו"צ בן אחותו של ר' שלמה'לה, הרב אברהם קרצמר, שקיבל סמיכה לרבנות מידי דודו המו"צ ר' בצלאל הכהן.

ר' שלמה'לה דאג כי בנו אברהם יעקב וחתניו ר' מאיר קארליץ והאחרים יתמנו לרבנים בפרברי העיר או בעיר עצמה. ר' שלמה'לה ביקש לפני פטירתו "כי לא ימוש כבוד ביתו, וכסאו לא ינחלו זרים".

ר' שלמה'לה לא היה היחידי שדאג להורשת משרתו לבני ביתו. השאיפה להוריש את כסא הרבנות לבן או לחתן היתה מושרשת אצל רבני וילנה מדורות. גם רבנים אחרים נהגו כך, והיה זה כעין חוק בלתי כתוב אך מקובל. וכך הכניס הראב"ד ר' יוסף סאקוביץ את חתנו, ר' אפרים זלמן סלוצקי למו"צ בעיר. משרתו של המו"צ והמגיד בסניפי שוק, הרב שמואל מרדכי ראשקס, עברה אחרי פטירתו בשנת תרי"ט לידי בנו אריה לייב.

בשנת תר"ס החליט המו"צ ר' אריה לייב לעלות לארץ ישראל. הוא דאג לכך, כי

24 המו"צ הרב בצלאל הכהן נפטר בשנת תרל"ח: עיין עליו בעיר וילנה תר"ס, עמ' 55.
25 הכוונה לבן מאשתו השניה: עיין שם, עמ' 57. היא נפטרה בשנת תרי"ב והשאירה בן יחיד.

לאחר שיעלה יתמנה במקומו חתנו ר' נח מאיר באסין. לאחר פטירתו של המו"צ בפרבר נוביסוויאט ר' יהודה לייב חזנוביץ', נתקבל במקומו חתנו ר' שמואל פריד, מצאצאי ר' חיים מוולוז'ין, שאביו וסבו היו גם הם ראשי הישיבה בוולוז'ין. המגיד בקלויז החדש (קלויז היסוד) דאג, כי חתנו ר' אליהו סטאמלר יתמנה כמו"צ פרבר נוביגורוד (נתמנה בשנת תרכ"ז). לאחר פטירת המו"צ ר' שמואל (זיברטאנסקי "לובצ'ר") בשנת תרנ"ח, בא במקומו הרב חנוך הניך אייגס, שאשתו היתה נכדה של ר' שמואל לובצ'ר. הרב ח"ה אייגס, שהיה למדן גדול, ערך והוציא לאור את רובי תורתו של המנוח בספר עולות שמואל (וילנה, תרס"א), והוסיף מצידו קונטרס גדול ורב ערך בשם מנחת חנוך. הרבנים שנתמנו היו ראויים לתפקידם גם בזכות עצמם, אולם חוק ה"נפוטזים", השאיפה להוריש את המשרה לבני המשפחה, פעל.

על הנושא של הכנסת בנים וחתנים לרבנות בעיר על-ידי הרבנים התקיימה שיחה בין ש"י פין גבאי "הצדקה הגדולה" ובין בנו הד"ר בנימין פין. הבן אמר: "לא על הרבנים אני מתלוצץ, יודע אני את עלובי החיים, היאך הם מתפרנסים והיאך הם דחוקים בכלכלתם, אלא על הנהלת הגבאים ב"הצדקה הגדולה" אני דן; כי הרבנים בוויילנה אינם נבחרים על ידי דעת הקהל, הרבנות עוברת בידושה מאב לבן ומחותן לחתנו. הנה הראב"ד ר' יוסילי מבקש מהגבאים לנכות משכירותו ארבעה עשר רובל לחודש לטובת חתנו ר' אפרים זלמן סלוצקי, ומוקשה הדבר: מדוע שלא יוכל לקחת בעצמו משכירותו ולתת לחתנו? לשם מה יש צורך באמצעות הגבאים? אלא רצונו לדחוק את חתנו על ידי זה לרשימת המו"צים מן המניין". על טענות אלה ענה ש"י פין: "אמנם יש הרבה אמת בדבריך, בני, אבל את חומת הסינים לא על נקלה אפשר לפרץ. אולי במשך הזמן יבואו ימים טובים מאלה ויהיו סדרים אחרים..."²⁶

בשנת תרנ"ח (1898) עלה בקהילה הרעיון לבחור ברב ראשי. הרעיון התעורר בגלל ההתנגדות לבחירת הבנים, האחים או החתנים של מורי-הצדק ליורשיהם. לאחר ויכוחים ירד הרעיון מעל הפרק.²⁷

בשנת תר"ע (1910) היו בעיר 23 רבנים "מורי צדק".²⁸ ההכנסות וההוצאות של "הצדקה הגדולה". בשנים 1889-1891 גדלו ההכנסות בהשוואה לשנים 1887-1888. בדו"ח משנת 1887 המאזן הוא 35,258 רובל, ואילו בשלוש השנים 1889-1891 הוא בממוצע 54,600. הגידול בא בעיקר מה"קורובקה". לפני כן היתה העיריה מפרישה 8,700 רובל; אחר כך הגדילה את הסכום עד 19,850 רובל.²⁹

מהכנסות "הצדקה הגדולה", שהסתכמו בשנת 1890 בערך ב-36,000 רובל, הוצאו כעשרים אלף לצרכי בית-הכנסת ובית העלמין, וכל היתר לצדקה.³⁰

26 השיחה מובאת על-ידי יהודה אפל בספרו בתוך ראשית התחייה, תל-אביב, תרצ"ו, עמ' 80-81.

27 'יוסחוד' 1898, גל' 8, ככתבתו של ג"ו (גריגורי ואנל).

28 'ראוסבייט' 1910, גל' 5; כתבה מאת ב"ג (בוריס גולדברג).

29 'יוסחוד' 1893, גל' 16, מתוך דו"ח מודפס של "הצדקה הגדולה".

30 'יוסחוד' 1891, גל' 7, ככתבה מוויילנה.

החוקת בית הכנסת הגדול ושיפוצו, הש"ץ ומקהלתו, עלו בסכומים לא קטנים; לבית הכנסת היו הכנסות מהשכרת המקומות למתפללים, מעליה לתורה ומתרומות. החוקת בית העלמין דרשה הוצאות רבות, אבל היו גם הכנסות. מזמן ש"הצדקה הגדולה" קיבלה לידיה את ניהול בית העלמין פסקו התלונות על דרישת סכומים מוגזמים ממשפחות האבלים.

"הקורובקה". הרבנים, הרב מטעם, מורי הצדק והמגיד דמתא וכן השוחטים היו מקבלים את משכורתם מהכספים, שהיו מועברים על ידי העיריה מהקורובקה. עד שנת 1889 היו מתקבלים לצרכים אלה מהעיריה 11,100 רובל לחודש. הרבנים נחשבו כמשגיחים על כשרות השחיטה. בשנת 1889 מחקו השלטונות את הסעיף הזה של ההקצבה, באמרם כי לשוחטים ולרבנים המשגיחים צריך לשלם חוכר הקורובקה. באו אז לידי הסכם עם החוכר, שהסכים לשלם 500 רובל לחודש, את השאר חייבת היתה "הצדקה הגדולה" לשלם מתקציבה הרגיל.

בזמן החכרת ה"קורובקה" בשנת 1893 ירד הסכום מ-128,000 ל-108,000 רובל. השלטונות לא הסכימו לכך וערכו פעם שניה החכרה פומבית, אולם גם הפעם לא השיגו יותר מתוספת של שלושת אלפים רובל, כלומר 111,000 לשנה.³¹ החוכרים היו עושים לפעמים "יד אחת" כדי להקטין את הסכום, שעליהם לשלם. הקהילה, כנגד זה, היתה מעונינת כי הסכום יהיה גבוה יותר. בשנת 1902 נדברו החוכרים ביניהם להוריד את המחיר. גבאי "הצדקה הגדולה" ביקשו את הבנקאי ישראל בונימוביטש, שישתתף במכרו. ואמנם הוא ניגש למכרו ובהופעתו הפחיד את החוכרים. הם שילמו את הסכום שרצו בו הגבאים. הנהלת הפלך החכירה אז את הקורובקה לשלושה סוחרים, החל מהאחד בנובמבר 1902 עד סוף השנה בסכום של 12,343 רובל לחודש, ואחר כך היו רשאים לחכור לארבע שנים נוספות בסכום דומה, בסך 148,119 רובל לשנה.³²

בכתבה לשבועון היהודי-רוסי, 'בדושצ'נוסט', ציין בוריס גולדברג, כי גם אם החוכרים ירוויחו רק 10% מהסכום שהשקיעו, הרי האוכלוסיה היהודית בעיר, המונה כ-85,000 נפש, תשלם במשך השנה לקורובקה 175,000 רובל, שהם 2 רובל לנפש.³³ ראשי העיר החכירו את ה"קורובקה" בראשית שנת 1907 לשלושה קצבים. מצד האוכלוסיה נשמעו תלונות על כך, כי חששו שמא יעלו הקצבים את המחירים.³⁴ במשך חמש שנים, עד שנת 1910 שילמו החוכרים לקורובקה רק 105,000 רובל לשנה. בשנת 1910 הוחכרה לחמש שנים בסכום של 147,000 רובל לשנה.³⁵ בשנת 1914 הגישו עשרים "יהודים עניים" לעיריה קובלנה על הקצבים, שהם מוכרים בשר כשר במחיר 28-30 קופייקות הליטרה (הפונט), בשעה שהמחיר שנקבע

31 'יוסחוד' 1893, גל' 11.

32 'יוסחוד' 1902, גל' 45.

33 'בדושצ'נוסט' 1903, גל' 3.

34 'ברייסקאיה זיינ' 1906, גל' 28; 'הומן' 1907, גל' 17.

35 'ראזסבייט' 1910, גל' 45.

הוא 21 קופייקות (19 ועוד 2 "קורובקה").³⁶ עם פרוץ המלחמה עם גרמניה, לא נמצאו אנשים שירצו לחכור את ה"קורובקה". משום כך נמסרה גביית הסכומים לוועדה שליד "הצדקה הגדולה".³⁷

הכנסות שונות. ל"צדקה הגדולה" היו הכנסות מבתים, מבית המרחץ, מהמים שזרמו ממעיין "רינגריי" לחצר בית הכנסת, ומקרנות ועזבונות שצויו למענה. מהעזבונות לטובת "הצדקה הגדולה" נציין כאן את עזבונו של מתתיהו שטראשון (נפטר בשנת תרמ"ו). הוא ציווה סכום של 5,000 רובל שישימש כקרן קיימת, מפירותיה יקחו ל"קמחא דפסחא". הוא ציווה גם את ספרייתו הגדולה יחד עם ביתו, שמהכנסותיו תוחזק הספריה.

תרומות בסך אלף רובל תרם בשנת 1889 אברהם קופרניק, יליד וילנה שישב בקיוב, במלאות חמישים שנה לנישואיו. את הכסף ביקש להחזיק כקרן קיימת, שמפירותיה יתנו הלוואות לבעלי עסקים הזקוקים לעזרה. הגבאים בנו בכסף הזה שורת איטליזים בפרבר סאפיאניקי, שהניבו הכנסה שנתית.³⁸

קמחא דפסחא. למפעלים מיוחדים, כמו ל"קמחא דפסחא", לחלוקת עצים לחורף, או למסעדה זולה (בית התמחוי) היתה הנהלת הקהילה מפעילה ועדים מיוחדים, שעזרו לה לאסוף כספים ולחלק את הסיוע. כך אנו יודעים, כי בשנת 1892 אספו העסקנים במשך חמישה חודשים לצרכים מיוחדים סך 2,500 רובל לחודש.³⁹

העוני בפלך וילנה גדל בשנת 1894-1898, ומיספר המשפחות הזקוקות גדל ב-25.5%⁴⁰ בעיר וילנה גדל עוד יותר אחוז המשפחות הנזקקות. אפשר להיווכח בזאת על-ידי עיון במיספר המשפחות שביקשו עזרה ל"קמחא דפסחא". בשנת 1898 פנו בפלך וילנה לעזרה ל"קמחא דפסחא" 23.3% מכלל המשפחות היהודיות, ואילו בעיר וילנה 37.7%. קהילת וילנה עלתה אז בעניותה על כל קהילה אחרת במדינה. בבקשת עזרה לקראת חג הפסח פנו בוויילנה אל "הצדקה הגדולה":

בשנת 1894 — 3,785 משפחות

בשנת 1895 — 3,977 משפחות

בשנת 1896 — 3,658 משפחות

בשנת 1897 — 4,570 משפחות

בשנת 1898 — 4,830 משפחות

בשנת 1900 — 5,079 משפחות

בשנת 1901 — 5,386 משפחות.⁴¹

משפחה כללה משתים עד תשע נפשות. במספרים האלה לא נכללו העניים

36 'הזמן' 1914, גל' 50.

37 'דער פריינד', וילנה 1914, גל' 125; 'הזמן' 1915, גל' 2.

38 'המליץ' 1889, גל' 208, 244.

39 'יוסחוד' 1895, גל' 6; פליטון מאת ג. ואנל.

40 איטוף חומר על מצב היהודים ברוסיה, נערך מטעם יק"א (ברוסית), כרך ב', פטרבורג 1904, עמ' 225, 232.

41 'בדושצ'נסט' 1903, גל' 3, עמ' 44; 'יוסחוד' 1902, גל' 27, במכתב מווילנה.

שקיבלו בימי חג הפסח אוכל במסעדה הזולה, חיילים ואסירים. בשנת 1900 הוציאה "הצדקה הגדולה" 10,392 רובל ל"קמחא דפסחא".

התמיכה, שנתנה "הצדקה הגדולה" לעניים לחג הפסח תרס"ד (1904), הסתכמה לסך 11,069 רובל. היא חילקה מצות:

לעניי העיר	856 פוד שעלו סך 2,313 רובל
לעניי נוביגורוד ופיאסקי	350 פוד שעלו סך 945 רובל
לעניי סניפישוק	42 פוד שעלו סך 113 רובל
לבית התמחוי	277 פוד שעלו סך 736 רובל
לחיילים היהודים	171 פוד שעלו סך 461 רובל
לחיילים שגויסו למלחמה	8 פוד שעלו סך 21 רובל
לאסירים בבתי הכלא	119 פוד שעלו 321 רובל
	בסה"כ 4,912 רובל.

כסף מזומן חולק לחג הפסח:

לעניי העיר	3,959 רובל
לעניי סניפישוק	200 רובל
לעניי נוביגורוד	1,233 רובל
לעניים שונים	815 רובל

בסך הכול חולקו במזומנים 6,156 רובל.⁴²

ל"קמחא דפסחא" נאספו בערב פסח תרע"ב תרומות בעיר בסך 7,013 רובל ועוד 7,821 הקציבה "הצדקה הגדולה" למטרה זו. הוועד המיוחד, שנבחר כמו בכל שנה, לאיסוף התרומות ולחלוקת מצות וסיוע כספי, חילק מצות לבית התמחוי 240 פוד, לעניים בעיר נוביגורוד 1,242 פוד, וכן לחיילים, לאסירים ולחולי הנפש בנוכו וילייקה; סיוע כספי ניתן למשפחות העניות בעיר ובפרבר נוביגורוד בסך 4,900 רובל.⁴³

עצים להסקה. בבקשת עצים להסקה פנו אל "הצדקה הגדולה" בחורף של שנת תרנ"ח (1898) 925 משפחות.

בשנת תרס"ז חילק הוועד עזרה בעצי הסקה ל-1,350 משפחות; בשנת תרס"ח – ל-1,510, ובשנת תרס"ט – ל-1,860 משפחות. בשנת תרס"ט קיבלו 1,710 משפחות את העצים חינם ואילו 150 משפחות קיבלו סיוע כספי לקניית העצים. הוועד לחלוקת עצים קיבל בחורף של שנת תרס"ט מהעירייה הקצבה בסך 350 רובל ומ"הצדקה הגדולה" 50 רובל בלבד. את שאר הכסף אסף הוועד בעצמו. הכנסותיו הסתכמו בסך 4,150 רובל.⁴⁴

42 'הזמן' 1905, גל' 59, לפי דו"ח מיוחד של "הצדקה הגדולה".

43 דין וחשבון של עזרת ישראל בוילנה, פסח תרע"ב (1912), ברוסית, דפוס.

44 דו"ח "הצדקה הגדולה", הוועד לאספקת עצים לעניי וילנה היהודים לחורף 1908-1909, (דפוס ברוסית).

עזרה למיניקות. "הצדקה הגדולה" היתה משלמת שכר למיניקות של תינוקות עזובים וזקוקים לטיפול. בשנת תרמ"ד (1883) נאמד מספר התינוקות שהיו זקוקים למיניקות בשכר בערך בחמישים.

עזרה לחולי הנפש. "הצדקה הגדולה" היתה משתתפת בהחזקת חולי נפש מווילנה במוסד בדרוזגניק.

אוכל כשר לחיילים ולאסירים. "הצדקה הגדולה" היתה דואגת לאוכל כשר לחיילים היהודים שחנו בעיר, ולאסירים היהודים. המגיד דמתא ר' יעקב חריף היה כאמור פעיל מאד בשטח זה. לאחר שעזב את העיר עסקו בכך עסקנים שונים. בייחוד התמסר לזה ברוך יצחק טילס. בחג הפורים תר"ן (1890) הזמין טילס לביתו כחמישים חיילים וערך להם סעודה. במוצאי שבת, ט"ו באדר תר"ן, סידר גם חגיגה לרגל התחלת כתיבת ספר דברים בספר התורה, שהחליטו החיילים לכתוב. בשנת תרנ"ג הצטרף לפעולה של טילס גם העסקן פראנק שהיה עומד בכל יום שבת ליד פתח בית-הכנסת הגדול ומבקש שיזמינו חייל לארוחה. כשלא מצא מספיק אנשים שיזמינו אליהם חייל, היה מזמינם אליו לאכול בביתו. הוא היה מארח אצלו בכל שבת שלושים חיילים. בחג הפסח תרנ"ה (1895) אכלו החיילים היהודים בבית התמחור.

בשנת 1899 מסרו החיילים היהודים, שהיו מוצבים בווילנה, לבית הכנסת הגדול את ספר התורה שסיימו את כתיבתו. מסירת ספר התורה נעשתה לרגל נישואיו של הצאר.⁴⁵

העוני. גבאי "הצדקה הגדולה" סברו שמן הראוי לתמוך במספר מצומצם של אנשים בסכומים גדולים יותר, כדי שיסייעו בשיקומם של עניים אלה; אבל לא יכלו להמשיך בשיטה זו לאור העניות הגדולה של הרבים, שנתגלתה לפני עיניהם. בלי התמיכה הזעומה לשכר דירה, עלולים היו אנשים אלה להיזרק החוצה; בלי הסכומים הקטנים שקיבלו — היו משפחות רבות על ילדיהן הקטנים מופקרות לחרפת רעב. את גודל העניות של האוכלוסיה היהודית בעיר מראה הסיוע שניתן ל"קמחא דפסחא" ולעצי הסקה בחורף. גם הנתונים על דמי הקבורה ששולמו בשנת 1900 מראים זאת: מתוך 1,730 נפטרים לא שולמו כלל דמי קבורה בעד 1,140 נפטרים. ב-412 מקרים היה צורך לתרום מקופת הציבור אף לתכריכים.

תמיכה כספית בערך של ממחצית הרובל עד מאה רובל קיבלו מ"הצדקה הגדולה" בשנת 1898 — 3,581 איש; בשנת 1899 — 4,163 איש, ובשנת 1900 — 5,529 אנשים.⁴⁶

45 'היום' תרמ"ז, גל' 90; 'המליץ' 1889, גל' 151; שם 1890, גל' 59; שם 1893, גל' 19; שם 1895, גל' 61, 100; 'ווסחוד' 1899, גל' 12.

46 מתוך דו"חות של "הצדקה הגדולה" לשנים 1895-1900; מובא בכתב-עת 'ווסחוד' 1902, גל' 13.

דין וחשבון כספי לשנת 1906. כיוון שאין בידינו כל הדו"חות של "הצדקה הגדולה" נביא לדוגמה את הדו"ח לשנת 1906.⁴⁷

ההכנסות ברובלים:

31,268	1. מנכסי דלא נידי
7,878	א. מהאיטליזים — דמי שכירות לשנת 1906
	מהאיטליזים — מפרעה לשנת 1907
10,500	ול-3 חודשים של שנת 1908
3,100	ב. מהחכרת בית-המרחץ
	ג. מתשעה בתים או דירות בבתים משותפים
9,786	(אקסדיביזוריים), משתי חנויות ומשישה חלונות
266	2. ריכית מכספי קרנות ל"עולמים"
200	לפי צוואת ר' מתתיהו שטראשון
20,572	3. מכספי ה"קורובקה" בעיר
886	4. מבית הכנסת הגדול
538	בזה: בעד מקומות
267	נדבות מאנשים שונים
22,517	5. מבית העלמין
14,785	בעד מקומות קבורה
3,927	בעד העגלה
3,102	בעד תכריכים
14,624	6. מנדבות לעניים
4,229	לקמחא דפסחא
783	לעצים להסקה
17,246	7. שונות
800	מהעיריה להחזקת בתי ספר ע"ב
15,597	8. מהחזרת חובות
11,900	הלוואות שניתנו לאנשים שונים
3,697	ממתן הוראות ע"י אנשים שונים לחלוקת מצות
124,241	בסך-הכול הכנסות

ההוצאות ברובלים:

20,568	1. להחזקת בית-הכנסת והרבנות
10,610	משכורת למשגיחים הדתיים (קרי: הרבנים "מורי הצדק")
3,300	לרב מטעם הד"ר קאנטור (כולל 800 לשנת 1905)
600	לסגנו של הרב מטעם, הרב ש. שרייבר
250	למי שהיה רב מטעם מ. נמזר, פנסיה לכל ימי חייו
1,739	לש"ץ קאגאן (כהן) ולמקהלה
13,191	2. להחזקת בית העלמין
74	לסעודת ט"ו בכסלו
28,058	3. תמיכה בעניים ובמוסדות צדקה לעניים:
12,743	למחאה דפסחא
3,905	תמיכה חודשית
6,360	תמיכות חד-פעמיות לאורחים
1,099	למציקות
1,250	לעצים להסקה
	למוסדות צדקה:
700	לאוכל כשר (פרט לחג הפסח)
	לאסירים ולמושבה (כנראה מושבה, שבה היו
210	עצורים פושעים צעירים בסביבות העיר)
375	לאגודת בשר עוף (בזה 100 לשנת 1905)
250	ל"חדרים" לבנות "יהודיה"
1,100	לבתי ספר ערב (בזה 400 לשנת 1905)
36	לישיבת ר' מיילא
27	לישיבת ז"ץ
11,619	4. להחזקת נכסי דלא ניידי
1,026	להחזקת הספריה ע"ש ר' מ. שטראשון
3,604	5. להחזקת הלשכה
19,437	6. הוצאות שונות
1,325	תמיכה במשפחות חיילים מגויסים
450	למשגיח על בית-החולים מר חפץ
27,515	7. החזרת חובות
245	נשארו בקופה לראשית שנת 1907

בתי כנסת ובתי מדרש. מספר בתי הכנסת ובתי המדרש (ה"קלויזים") גדל בעיר מאז המאה הי"ט. בשנת 1833 היו בעיר 33 בתי כנסת וקלויזים, מהם 8 בחצר בית

הכנסת הגדול.⁴⁸ בשנת ת"ר (1840) היו בעיר 8 בתי מדרש גדולים וכן קלויזים קטנים של בעלי-מלאכה כגון צורפי זהב, לוטשי זכוכית, מפתחי חותמות, בנאים, בורסקאים ונוקבי מרגליות.⁴⁹

הקלויז הישן, שיסודותיו נתרופפו במשך הדורות, נבנה מחדש כשנתיים לפני שנת ת"ר מהמסד עד הטפחות, על שמונה עמודים יפים. בשנת תרנ"א (1891) נעשו בו שיפוצים רבים.

קלויז הגר"א היה עד שנת תרכ"ז (1867) קטן וצר, קירותיו עמדו להתמוטט. אחד הגבאים של הקלויז, ר' ירחמיאל ברוידא, דאג לבנייתו מחדש, להרחבתו ולהגבהת התקרה. הגבאי הזה תרם הרבה מכיסו וגם אסף למטרה זו מנדבנים אחרים.⁵⁰ לרב הד"ר יצחק רילף, שביקר, כאמור, בוויילנה בקיץ של שנת תרמ"א (1881) נמסר כי ישנם בעיר למעלה משמונים בתי כנסת ובתי מדרש, בתוכם למעלה מעשרים קלויזים של חברות בעלי-מלאכה, וכן "מניינים" רבים לתפילה. בשנת תרמ"ז (1887) נמצאו כבר בעיר 93 בתי תפילה ללימוד, כולל אלה שבפרברים ירוזלמקה (ירושלים), נוביגורוד, נובי-שוויאט, סקאפלרניה, קומינס, לוקישקי, וסניפישוק.⁵¹ ברשימה זו לא נזכר בית הכנסת באנטוקול.

בסניפישוק נחנך בית מדרש חדש בסוף שנת תרמ"ז. הוא נבנה בניין חומה במקום בית-המדרש הקודם מעץ. המתפללים התקוטטו על מקומות ב"מזרח" ובעזרת הנשים. אחד התורמים לבניית בית-המדרש היה הד"ר מנדל שראכטנברג, יליד סניפישוק.⁵²

בשנת תר"ע (1910) היו בעיר 104 בתי-תפילה מוכרים על-ידי השלטונות. בית הכנסת "טהרת הקודש". בית הכנסת לנאורים "טהרת הקודש" שנוסד על-ידי משכילים היה במשך שנים במצב ירוד. המשכילים המייסדים נפטרו אחד אחד לעולמם, ואילו בנייהם "שפת עבר לא ידעו ואת תורת ה' לא הוקירו", כפי שמציין אחד המשכילים הראשונים, י"ל גרמייזה.⁵³ לבית הכנסת לא היה משכן קבע והוא נדד ממקום למקום עד אשר נידב אחד המתפללים העשירים מקום בחצר שלו ובנה בה בית כנסת לתפארת. לאחר עשר שנים נתגלע ריב בין בעל החצר ובין המתפללים. הוא סגר את הבית והפך אותו לבית-דפוס רוסי. הסופר קלמן שולמן פנה בקיץ של שנת תרמ"ז אל אחדים מהמשכילים והם אספו כסף ושכרו בית-מידות לשש שנים ופתחו מחדש את בית הכנסת, לאחר שפסקו להתפלל בו במשך שנה. בית-הכנסת נמצא אז בקומה השניה ולא היה מרשים בחיצוניותו. גם משם נדד בית-הכנסת עקב

48 ארכיון הקהל, בארכיון העירוני בוויילנה, מס' 31/33.

49 מובא במכתבו של אברהם זקהם אל הד"ר יוליוס פירסט; המכתב מיום כ"ד באלול ת"ר, נדפס בדביר א', וילנה 1844.

50 בן ציון אייזנשטאדט, דור רבני וסופריו, ב', וילנה תר"ס, בערך על המגיד דמתא הרב מאיר-נח לויץ.

51 כתבה מאת "המזכיר" הוא הלל-נח מגיד-שטיינשניידר, ב'היום' 1887, גל' 71.

52 'היום' 1887, גל' 20, כתבה מאת ה"נ מגיד-שטיינשניידר. 'המליץ' 1886, גל' 95; 'המליץ' 1887, גל' 206.

269; ביוגרפיה של הד"ר טראכטנברג, נקרולוג, 'המליץ' 1890, גל' 11, מאת ה"נ מגיד-שטיינשניידר.

53 'היום' תרמ"ז, גל' 197.

קרוב לשנת 1892 הוכנס לבית-הכנסת "טהרת הקודש" עוגב (פיסהארמוניה). הדבר לא עורר כלל מריבות ותגובות. השתמשו בו רק בימות החול. קהל משכילים רב, שהתאסף בבית-הכנסת לאספת אזכרה למשורר יל"ג, שמע את החזן שר בליווי העוגב. הרב הד"ר א. גורדון קרא נאום הספד בעברית, והמורה וול סיפר ברוסית זכרונות על המנוח.⁵⁴

הרב מטעם, מרדכי נמזר, ניסה להכניס ב"טהרת הקודש" רוח חיים, אך ללא הועיל. קלמן שולמן :ותעורר שוב בשנת תרנ"ח 1898 ופרסם קול-קורא לגשת להקמת בית-כנסת ראוי לשמו. הוא קרא לעשירים לקחת דוגמה משואבי המים, תופרי הנעליים ומנקי הארובות, שבנו להם בתי-תפילה באמצעיהם הדלים.⁵⁵ לדוגמה: מנקי הארובות רכשו להם בשנת 1890 בין בן קומה אחת, שילמו 8,00 רובל,⁵⁶ ופתחו לעצמם בית כנסת.

לאחר שאלמנתו של אהרון הירשוביץ, הגבאי הראשי של "טהרת הקודש", תרמה 300 רובל להקמת בניין בית הכנסת, התחילו הגבאים להתעניין ברכישת מגרש לבניין. הפעולה התקדמה מהר ובשנת תרס"ג הוקם "בית הכנסת הכורלי" על תילו, שהיה אחד מבתי הכנסת המפוארים במדינה.⁵⁷

ביזמתו של י"ל גולדברג הוזמן הד"ר שמריהו לוין כ"מטיף" בבית-הכנסת "טהרת הקודש". כוונת החוגים הלאומיים בעיר היתה לקרב את הנוער היהודי לתרבות ישראל. הרצאותיו של הד"ר ש. לוין משכו אליהן קהל רב, וגם את הנוער. גם שמעון דוכנוב הוזמן להרצות בתולדות עמנו אך הרצאותיו לא התאימו לנוער, אלא לחוג מצומצם יותר של חוקרים. את הד"ר ש. לוין היו באים לשמוע בכל פעם יותר מאלפיים איש. הגנרל גוברנטור פרזה מינה אותו ל"יהודי מלומד". הד"ר ש. לוין עשה בוויילנה כשנתיים.

חברות דתיות. עם החברות הדתיות שהיו קשורות לבית הכנסת הגדול נמנו בשנת תרמ"ז (1887): ח"ק (חברה קדושה) "שומרים לבוקר", שחבריה היו קמים בבוקר השכם להתפלל; ח"ק "ותיקין", שהיו אומרים קריאת שמע עם הנץ החמה; ח"ק "תהילים"; ח"ק "תיקון חצות כל לילה"; ח"ק "משמורים" וח"ק "עשירי בקודש", שחבריה היו צמים החל מיום הכיפורים כל יום עשירי.⁵⁸

ח"ק "נר התמיד" היתה קיימת בוויילנה "מקדמונים". חברה זו היתה דואגת לנר תמיד, שידלק בבית הכנסת הגדול ולתאורה בו כל השנה. כנר-תמיד שימשה מנורה, שדלקה בשמן זית. החברה "נר תמיד" היתה אוספת תרומות לצרכיה לא רק בכסף, אלא גם בנרות, ביחוד בזמן ברית-מילה או חתונה. הקהל, ואחריו "הצדקה הגדולה",

54 'יוסחוד' 1892, גל' 40.

55 'המליץ' 1898, גל' 89.

56 'המליץ' 1890, גל' 186.

57 'הזמן' 1903, גל' 81, מכתב מוויילנה מאת י"א טריווש.

58 המזכיר הוא ה"נ מגיד-שטיינשניידר, 'היום' 1887, גל' 71.

היו תורמים סכום מסוים כל חודש לצרכי החברה.⁵⁹

מגידי וחברות ללימוד תורה. בתי מדרש בעיר היו קבוצות של אנשים לומדים תורה מפי מגידים קבועים. קבוצות אלה היו מייסדות חברות, שניהלו פנקסים לפי התקנות הקבועות. הלימודים התנהלו בהתאם לרמת הידיעות בתורה של הלומדים. וכך היו חברות ללימוד המקרא, המדרש, משניות, הספר "חיי אדם", וכדומה. בקלוז ר' לייב לייזרס היתה חברה ללימוד "משניות ומקרא" (הפנקס שלה מתחיל משנת תקל"ו, 1776). היתה גם חברת "אור תורה", שהשתתפו בה בכל יום שבת פשוטי עם, שלמדו את פרשת השבוע (הפנקס שלה מתחיל משנת תקנ"ח והגיע עד שנת תרע"ו, 1897-1916). בקלוז הגר"א היתה חברת "משניות" וכן חברת "משמורים, מקרא, מדרש". בקלוז דבורה-אסתר היתה "חברת משניות ועין-יעקב" (הפנקס מהשנים תרמ"ז-תרפ"ג, 1887-1923).⁶⁰

המגיד היה לא רק מורה אלא גם מדריך בחיים, מטיף מוסר ודרשן. יהודי וילנה היו ידועים כלהוטים אחרי מגידים. כשהיה בא לעיר מגיד ידוע, היו המונים נוהרים לשמוע אותו. מהדרשנים הידועים בעיר היה ר' משה שמעון אנטוקולסקי (תר"י-תרע"א), שהיה מקורב למשכילי העיר. ש"י פין ומתתיהו שטראשון, שהשתתף בעתונות העברית, וחיבר ספרים (מקורי הרמב"ם, וילנה תרל"א; מנחם כהן, מחקרי משנה, וילנה תרס"ב ועוד). בקלוז "חברה פועלים" שימש כמגיד ר' בן-ציון ציזלינג משקודי, למדן שהשתתף בשנות השבעים ב"הכרמל" של ש"י פין. בקלוז "חברת התורה" היו שני מגידים קבועים, אחד לשבתות ואחד לימות החול. בשבתות היה דורש שם הרב שמואל-איסר הכהן, ראש ישיבת ר' מיילא. כשהיו מתפללי הקלוז רוצים לשמוע דרשן טוב יותר, היו מזמינים מגידים מבחוץ.

מלבד המגידים הקבועים, שהיו מקבלים משכורת, היו מגידים שעבדו בהתנדבות. הסנדלר יוסף ביטש, שהיה מוסמך לרבנות, לא רצה לעשות מתורתו קרדום לחפור בו. הוא היה לומד בשבתות ובחגים ש"ס ופוסקים עם לומדים, ואילו עם אנשים פשוטים יותר היה לומד "חיי אדם" ו"עין יעקב" והיה דורש לפניהם דרשות.⁶¹ האגודה "כנסת ישראל". בימי המהפכה והמאורעות שבאו בעקבותיה, כאשר מפלגות וארגונים יהודיים פעלו למען ייצוג היהודים בבית-הנבחרים ברוסיה, כאשר נוסחו דרישות לאוטונומיה בהנהלת הקהילות ולמתן צביון חילוני להן, ראו חוגי החרדים צורך להתארגן גם הם. היוזם היה הרב חיים-עוזר גרודזנסקי מווילנה, שהיה לא רק אחד מגדולי התורה, אלא גם בעל חוש ציבורי ער ואיש רב פעלים. באספה של רבנים, שהוא כינס בווילנה בחודש אדר תרס"ז (1907), הציע ר' חיים-עוזר לייסד אגודה של חרדים, שתייצג את היהדות החרדית במדינה, תשתדל להשיג שוויון זכויות ליהודים, תדאג לחינוך הדתי, תפעל לשיפור המצב החומרי של היהודים ותייסד מוסדות צדקה וחסד. אספת הרבנים הטילה על ר' חיים-עוזר לערוך את

59 ארכיון קהל וילנה, ספר 12, משנת חקפ"א, בארכיון העירוני בווילנה.

60 על פנקסים אלה ראה ברבעון מון נאענטן עבר, א', 1937, בתיאורם עלידי חייל לונסקי, עמ' 135-140.

61 קלמן מרמר בספר זכרונותיו (ביידיש), כרך ג', ניו יורק 1959, עמ' 214; המדובר בשנת תר"ן (בערך 1890).

התקנון של האגודה, שתיקרא "כנסת ישראל", ולעסוק בהשגת ליגליזציה לה. לאחר ניסוח התקנון, שהסכימו לו הרבנים אליעזר-חיים מייזל מלודז' ודוד פרידמן מקארלין, הגיש חיים-עוזר בקשה לשלטונות. הרשיון ניתן על-ידי שר הפלך הווילנאי בחודש דצמבר 1907. לפי התקנון מותר היה לאגודה לפתוח סניפים בערים השונות, להוציא לאור עתונים, כתבים וכדומה, ולכנס אספות. מרכז האגודה היה בוויילנה.

ב"מכתב גלוי" מיום ג' אדר א' תרס"ח, קרא ר' חיים-עוזר להצטרף לאגודה. במכתב נאמר: "... נחוץ לנו מוסד קבוע כללי וארגאניזאציע שלמה ומסודרה, אשר תתעסק בקביעות בפתרון שאלות האומה לפי רוח שומרי אמונים, ועל כן הוחלט לייסד ברשיון הרשות אגודה כללית בשם "כנסת ישראל", שתעמוד על המשמר לעשות ולפעול בכוח כללי לטובת וצרכי עמנו הרוחניים והחמריים".⁶²

באספה, שהתקיימה בלשכת "הצדקה הגדולה" בוויילנה ביום ה'-14 באפריל 1908 בראשותו של ר' חיים-עוזר, נבחר ועד לאגודה. נבחרו לוועד ר' חיים-עוזר, הרב חנוך אייגס, הרב מאיר באסין, ר' מ. אפשטיין, ר' יעקב פרנס, ר' י. לוין ור' זלמן גורלאנד. בחודש מאי עמדה להתכנס ועידה של המייסדים, שתבחר בוועד בן 23 חבר, בתוכם 12 רבנים. האגודה פתחה סניפים בראדון, איוויה ועוד מקומות.⁶³

בשבועון 'העולם', שהופיע בוויילנה ושימש בטאונה של ההסתדרות הציונית כתב הסופר משה קליינמן במאמר ראשי (גליון 23), כי אין להשוות את ארגון החרדים החדש לפעילות "הלשכה השחורה" של יעקב ליפשיץ וחבריו. כאן, כתב מ. קליינמן, ארגון ציבורי גלוי, חשוף לפעול בכוח האורטודוקסיה למען העם. האגודה "כנסת ישראל" נוסדה בזמן, שממשלת רוסיה התחילה לדכא כל פעולה ציבורית לאומית. שר-הפלך לא נתן רשיון להתאסף לאספה כללית ראשונה. ההפרעות מצד השלטונות גרמו, כי האגודה לא יכלה לפעול כראוי.

ר' חיים-עוזר עסק בייסוד סניפים של האגודה במרכזים גדולים במדינה והחליף מכתבים עם אנשים מכל קצווי המדינה. בו בזמן התכתב בנושא זה עם ר' יצחק אייזיק הלוי (רבינוביץ) בעל דורות ראשונים, שישב לפני שנים רבות בוויילנה ועסק בה במסחר. בשנת 1899 עבר לגרמניה ושימש משנת 1903 כרבה של המבורג. הד"ר שלמה ברויאר, רב קהילת החרדים בפראנקפורט על נהר מיין, והרב יצחק-אייזיק הלוי יזמו הקמת ארגון כללי של החרדים בעולם כולו. הם הזמינו לוועידה בהאמבורג, בחודש אב תרס"ט, רבנים מארצות שונות. בין המוזמנים מפולין ומליטא היו ר' חיים-עוזר, ר' חיים סולובייצ'יק מבריסק והאדמו"ר מגור. לפני הוועידה, בדרכו למקום המרפא בגרמניה — זודן — התעכב ר' חיים-עוזר בפראנקפורט על נהר מיין, ושוחח שם עם הרב ברויאר ואחרים על הוועידה. בהומבורג הוחלט על הצורך בהקמת הסתדרות עולמית של היהדות החרדית.

62 דבר-דפוס, ברשותי; נדפס גם בקובץ אגרות ר' חיים-עוזר אחיעזר בעריכת אהרן סורסקי, א' בני-ברק תשל"ז, עמ' רנ"ז.

63 'הד הזמן' 1908, גל' 88; 'ראזסבייט' 1908, גל' 31; 'דאס יודישע פאלק' 1908, גל' 16.

ר' חיים-עוזר המשיך להשתדל בייסוד הסתדרות של החרדים ברוסיה גם לאחר שהממשלה הפסיקה את פעולותיה של "כנסת ישראל".

ר' חיים-עוזר השתתף בוועידת קאטוביץ בשנת תרע"ב (1912), שבה נוסדה "אגודת ישראל". במכתב אל ר' יצחק-אייזיק הלוי לפני הוועידה יעץ "להחליש מעט העוקץ כלפי הציונים וגם למעט בדמות וכבוד פראנקפורט".⁶⁴ מלבד ר' חיים-עוזר השתתפו בוועידה מוילנה זלמן גורלאנד, והד"ר נ. רחמיאלביטש.⁶⁵

אספת רבנים בוילנה. הממשלה החליטה לכנס בפטרבורג את "ועדת הרבנים" הרשמית, שעליה היה ליעץ בענייני הדת. הממשלה פנתה לרבנים מטעם "מ", שיכינו הצעות לקראת ישיבות הוועדה. רבני וילנה פנו אל שר-הפלך בתלונה על אשר לא פנו אליהם אלא רק לרבנים מטעם "מ". שר-הפלך הוילנאי התיר לרבני הפלך להתאסף ולהציע הצעות לממשלה. עסקני-ציבור יהודיים בפטרבורג פנו גם הם לממשלה וביקשו רשות לכנס בוילנה את הרבנים. הם הגישו רשימה של 32 רבנים מרחבי המדינה. הממשלה הסכימה והרשתה לכנס את הכינוס בוילנה.

לכינוס באו בחודש אייר תרס"ט רבנים ואדמו"רים. באו ר' דוד פרידמן מקארלין, ר' חיים סולובייצ'יק מבריסק, ר' רפאל שפירא מוולוז'ין, ר' ישראל-מאיר הכהן מראדון (ה"חפץ חיים"), ובאו הרבי מלובאוויטש עם בנו ר' יוסף שניאורסון, הרבי מגור, הרבי מראדזין ועוד. מוילנה השתתף ר' חיים-עוזר גרודזנסקי, שנבחר ליושב-ראש הכינוס. הרבנים לא נבחרו אלא הוזמנו לפי הרשימה. הרב י"י ריינס לא הוזמן. הישיבות היו סגורות בפני הקהל והעתונות. על הפרק עמדה בעיית מעמדם של הרבנים בקהילות. הכינוס החליט להשתדל בפני הממשלה, שתכיר בזכות הרבנים הדתיים לנהל, בלי שום צנזר, על כל העניינים הדתיים, כמו: כשרות, גיטין וקידושין. כנגד זה, להשאיר את ניהול פנקסי הלידות והמיתות כפי שהיה נהוג עד אז.

היושב-ראש הרצה על האגודה "כנסת ישראל", שהוכרחה להפסיק זמנית את פעולותיה, הרב מלובאוויטש תמך ברעיון ייסוד אגודה של חרדים לשם חזוק הדת. ה"חפץ חיים" אמר גם הוא, כי יש צורך באגודה כזאת. הוחלט לייסד אגודה שתפעל למען חזוק הדת. לשם מימוש ההחלטה ולעריכת תקנון לאגודה נבחרו הרבנים מקארלין, מבריסק, מוולוז'ין ומוילנה, האדמו"רים מלובאוויטש ומראדזין וה"חפץ חיים".

הכינוס דן גם בעיית חילול השבת על-ידי תלמידים בבתי-הספר הממשלתיים. הוחלט לדרוש, שישחררו את התלמידים היהודים מביקור בשבתות בבתי-הספר. הכינוס החליט ליזום ספרות דתית בידיש, שתהיה מיועדת להמוני העם, להוציא לאור עתונים וספרים.

בישיבות "ועדת הרבנים" בפטרבורג השתתפו רבנים רבים. על הפרק עמדה בעיית הרבנות מטעם "מ" והרבנות הרוחנית. הוחלט, כי יש למסור, כמו בפולין, לרב

64 מכתבו ממערן, באוסף אגרותיו הנ"ל, אחיעזר.

65 יעקב רוזנהיים, זכרונות, תל-אביב תשט"ז, עמ' 117-145.

חרדי אחד את ניהול כל העניינים הדתיים בקהילה. בעצם, היתה זו דרישה לבטל את הרבנות מטעם"מ. מהרב הרוחני נדרש רק לדעת לדבר ולשמעו רוסית.
הרב ר' חיים-עוזר השתתף בישיבות הוועדה בפטרבורג ונבחר כיושב ראש וועדת המשנה לענייני הרבנות.⁶⁶

ועידת קובנה. השאיפה לחידוש פני החיים הציבוריים היהודיים ואירגונם על-ידי ועדי-קהילות בעלי סמכות של שלטון עצמי רחב התחילה רווחת בציבור היהודי במדינה. אנשים כמו שמעון דובנוב ראו בשלטון עצמי זה, בעתיד כמו בעבר, יסוד מוצק לארגון חיי היהודים בתפוצות. הציונים, שהחליטו בוועידתם בהלסינקי על "עבודת ההווה" רצו בוועדי-קהילות, שיהיו שלטון עצמי בעניינים המיוחדים ליהודים. החלטה אחת של ועידת הלסינקי דורשת כינוס אספה לאומית ליהודי רוסיה לשם עיבוד היסודות של האירגון הלאומי. על אירגון מרכזי, "סיים" יהודי, דיברו גם אנשי ס"ס, שכינו אותם בגלל סיסמה זו "סיימאים".

לפעולה למען הקמת מוסד מרכזי, שייצג את כל הקהילות, ניגשו בשנת 1909 קבוצת העסקנים בפטרבורג עם מ. ויניאביר וה. סליוזברג בראשם. הם רצו, כי ישתתפו בוועידה כל האירגונים היהודיים, "וועדי בתי-הכנסת", מוסדות חסד ותרבות, אגודות מקצועיות וכן המפלגות. מפלגות השמאל ו"הבונד" בראשן, דחו את ההזמנה. הציונים הסתייגו במידה רבה מפני שראו בוועידה כזאת נסיון להקים את האגודה לשיווי הזכויות בצורה חדשה. ציונים רבים וגם חברי ה"בונד" השתתפו בכל זאת בוועידה כנציגי קהילות ומוסדות.

כמקום כינוס הוועידה נבחרה קובנה, מפני שהנהלת הפלך היתה ידועה ביחסה ההוגן ליהודים. ממשרד הפנים נתקבל רשיון לקיים את הוועידה, בתנאי שידונו בה רק בבעיות דלהלן: א. המס מבשר כשר ("הקורובקה") והמס מנרות, ובקשר לזה בעיית הקהילות היהודיות; ב. הסדרת ענייני חברות הצדקה היהודיות.

לוועידה, שנתכנסה בחודש נובמבר 1909, באו 120 ציר מ-46 ערים. מווילנה נסעו אדולף גורדון, י. פרנס, א. ניישול, ד"ר י. ויגודסקי, בוריס גולדברג, א. ראם, יעקב שסקין, ישראל בונימוביטש, ש. אליאשזון, ז. לוין ומ. גולדמן.

את ההרצאה העיקרית הירצה עורך-הדין ה. סליוזברג, שסקר את סדרי ה"קורובקה" בעבר ובהווה, והציע לבטל את מס-העקיפין המכביד הזה ולהחליפו במס-הכנסה ישיר לצרכי הקהילה. הוא דרש לכלול בתחום פעולתה של הקהילה את ענייני מוסדות הדת, הצדקה והחינוך.

אריה ניישול טען, כי אין לבטל מיד את מס הבשר. הוא עמד על התופעה של ריבוי החברות לצדקה ודרש שתהיה ביניהן התאמה, ומוטב אפילו לאחד אותן. ניישול עמד גם על הצורך להמציא עבודה ליהודים ולהכשיר בעלי-מלאכה. הוא הביא דוגמה מהחברה "עזרה על-ידי עבודה" בווילנה, העושה פעולה חשובה, אם כי היקף

66 'הד הזמן' 1909, גל' 86, 87, 90, 259; 'יידישע צייטונג', וילנה, 1909, גל' 76; בן-ציון כץ, זכרונות, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 188.

פעולתה מצומצם; היא מסוגלת לקלוט רק 18% מן הפונים ללמוד מלאכה. ישראל בונימוביטש אמר, כי אי אפשר לאחד את חברות הצדקה כל עוד אין חובת תשלום לצרכי צדקה.

חברי ה"בונד" יצאו נגד אופיה הדתי של הקהילה, אך הוועידה קיבלה את הצעותיו של ה. סליוזברג, שדרש כאמור לכלול בתחום הקהילה את ענייני הדת. הוועידה בחרה בוועד בן 41 חבר ועד-פועל בן תשעה חברים מבין תושבי הבירה. הוועד הפועל, שנקרא "הוועד הקובנאי" התחיל לפעול, אולם לא יכול לעשות הרבה בגלל התנגדות המפלגות, שפעלו כל אחת בפני עצמה, (כמו ההסתדרות הציונית וה"קבוצה הדימוקרטית"). למן שנת 1912 נשארו למעשה רק העסקנים מחוגם של ויניאבר וסליוזברג.⁶⁷

67 פרוטוקול סטנוגרפי של הוועידה (ברוסית), פטרבורג 1910; זכרונות ה. סליוזברג (ברוסית), ג', פאריס 1934, עמ' 264-280; 'הד הזמן' 1909, גל' 256-260.

עם פרוץ מלחמת העולם

יהודי וילנה הגיבו על מינוש הצאר בדבר מלחמה עם גרמניה בהכעת נאמנות למדינה. נערכו תפילות בבתי-הכנסת לנצחון רוסיה. לאחר התפילה בבית-הכנסת "טהרת הקודש" ביום א', ה'27 ביולי, שבה נאם הרב י. רובינשטיין, נפגשה משלחת מראשי הקהילה עם הרב י. רובינשטיין בראשה, עם מפקד הגייס ה'10, הגנרל רנקאמפף, והביעה בפניו את נאמנותה של הקהילה היהודית. חבר המשלחת אדולף גורדון מסר אלף רובל לאשתו של הגנרל, שהיתה יושבת-ראש הוועד למען החיילים המגויסים. הגנרל רנקאמפף ואשתו באו לתפילה בבית-הכנסת הגדול וכן שרה-הפלך ואשתו ועוד מראשי השלטון. אחרי נאומיהם של הרב י. רובינשטיין ואדולף גורדון דיברו גם הגנרל ושרה-הפלך.

הרבנים וגבאי "הצדקה הגדולה" פרסמו קול הקורא להתפלל לנצחון צבא רוסיה. בבית-הכנסת "טהרת הקודש" נתכנסו כעבור ימים אחדים לתפילה תלמידי בתי-הספר, כשהם באים קבוצות-קבוצות, בהדרכת מורים. הרב י. רובינשטיין נאם לפנייהם ואחר-כך נאמרה תפילה לחיי הצאר "הנותן תשועה", ושרו את ההמנון הרוסי.

בעיר התחילו להכין בתי-חולים בשביל הפצועים בחזית. בתי-ספר ובתי-ציבור הפכו לבתי-חולים. ראשי הקהילה החליטו להעמיד לרשות החיילים הפצועים את בית החולים של "משמרת חולים", שהיו בו 40 מיטות. הטיפול בפצועים, רובם בלתי-יהודים, היה מצוין וזכה לשבחים מהשלטונות.

ראשי הקהילה ייסדו ועד לעזרה לנפגעי המלחמה. הם פרסמו קול-קורא אל כל קהילות ישראל ברוסיה לבוא לעזרת משפחות החיילים המגויסים והפצועים, בלי הבדל דת. את התרומות ביקשו לשלוח לוויילנה, לידי אדולף גורדון. הוועד היהודי פרסם אחר-כך, לקראת החורף, קול קורא לתרום בגדים חמים ומתנות בשביל החיילים בחזית. תלמידי בתי-הספר היהודיים הירבו לפעול באיסוף מתנות ובגדים לחיילים. השחקנים ברטונוב וזאסלאווסקי וכן תיאטרון נ. ליפובסקי הציגו מחזות לטובת משפחות המגויסים ולטובת ה"צלב האדום".

הרבנים הווילנאים התחילו לסדר לחיילים היהודים "גט על תנאי". עסקו בזה ר' שמעון טופ ור' מאיר קארליץ, שקיבלו רשות לבקר אצל חיילים יהודים פצועים. הם היו מבררים מי מהיהודים נפל בקרב, כדי לשחרר אלמנות מעגונות.

הצאר ניקולאי ה'2 ביקר בוויילנה בחודש ספטמבר 1914. בין המשלחות, שיצאו לתחנת הרכבת לפגשו, היתה גם משלחת יהודית בהשתתפות הרבנים ר' חיים-עוזר גורדונסקי ור' יצחק רובינשטיין, א. ליפץ, א"ד גורדון, ד"ר נ. זלקינד וישראל בונימוביטש. הרב י. רובינשטיין נאם נאום ברכה והגיש לצאר ספר-תורה במתנה.

פליטים יהודים החלו להגיע לוויילנה, כבר בראשית המלחמה. הפליטים הראשונים באו בחודש יולי 1914 מהפרבר סלובודקה אשר בקובנה, לאחר שנצטוו על-ידי המפקד של קובנה לעזוב את המקום. בחודשי אוגוסט-ספטמבר התחילו לבוא פליטים מהמקומות הקרובים לשטחי הקרבות כפלך סובאלק וכן גם מקצת מפלכי פולין. לפני ראש-השנה תרע"ה הגיעו בבת אחת פליטים רבים מפלך סובאלק. בעלי-היכולת שבהם הסתדרו, (כמו הפליטים הראשונים מסלובודקה-קובנה) באמצעים שלהם. העניים כנגד זה, לא יכלו למצוא להם מקום-מקלט וחנו בשוק-העצים ברחוב זאוואלני, על מטלטליהם ומשפחותיהם. אחדים מיהודי וילנה, שראו את מצבם העגום של הפליטים האלה, הלכו אל הרב חיים-עוזר גרודזנסקי ודרשו שידאג לסידור הפליטים. הרב היפנה אותם אל גבאי "הצדקה הגדולה" אליאסון. אחרי ראש-השנה התקיימה ב"צדקה הגדולה" אספה ובה נבחר ועד בן 27 חבר להושטת עזרה לנפגעי המלחמה. בסתיו 1914 נעשה המצב כחזית. חמור יותר, התחילו לבוא פליטים מפלך קובנה. ביום ה-10 באוקטובר 1914 היו רשומים בוויילנה 519, בראשון בנובמבר 1,340 ובראשון בדצמבר 1,607 פליטים יהודים. נרשמו רק אלה שהיו זקוקים לעזרה. מלבדם באו רבים, שלא פנו לעזרת הציבור. לטיפול בפליטים נבחרה ועדה בת חמישה חברי הוועד וחמישה צעירים. לפעולה הצטרף נוער לומד, שהתנדב לחפש דירות, לדאוג לתזונה ולבגדים. צעירות אחדות הקימו "ועד מפקח", וכל צעירה היתה המפקחת על קבוצה מסוימת של פליטים. את הכספים הדרושים נתנה "הצדקה הגדולה" בתורת הלוואה. הכספים הוחזרו לה מסכומים שנתקבלו ממוסקבה (5,000 רובל), מפטרבורג (3,000 רובל) ומתרומות של אנשי העיר.

אחת הבעיות הקשות היתה בעיית הדיור. פליטים היו שוכנים בתחנת הרכבת על הרצפות ובמעברים.

בעיריה הוקמה ועדה בהשתתפות נציגי האגודות לצדקה לשם עזרה לפליטים. בראשית חודש אוקטובר קיבלו 450 איש דיור על-ידי ועדה זו, מבין 3,125 פליטים רשומים. את הפליטים היו משכנים בדירות פרטיות ובבניינים ציבוריים. עסקני הציבור היהודים החליטו לפתוח בשכיל ילדי הפליטים מסעדה מיוחדת, כדי למנוע את הליכתם לבית-התמחוי, שם היו נדחקים עם עניי העיר. מסעדת הילדים נפתחה בחודש ספטמבר 1914 בבניין של "תורת אמת". ארבעים צעירות עבדו חינם במסעדה, השגיהו על נקיון הילדים, כיבסו, אספו בגדים ונעליים בשבילים. בתום החודש הראשון אכלו כבר במסעדה זו 300-400 ילד. מספר הפונים למסעדה היה גדול יותר, אך לא היתה אפשרות להרחיב את המפעל.

ילדי-פליטים רבים היו מכלים בחדרי המסעדה בהשגחת הצעירות מהבוקר עד הערב. האגודה למען הילד פתחה בחודש אוקטובר 1914 בבניין של "תורת אמת" מעון-יום למאה ילד, בנים וכנות ביחד. הילדים היו מקבלים לא רק מזון טוב, אלא גם

למרו, שיחקו והתעמלו במשך היום. מעון היום הפך במשך הזמן לבית-ילדים. בחודש דצמבר 1914 הפך הבניין של "תורת אמת" לבית-חולים. המסעדה קיבלה, אחרי נדודים, בית בן שתי קומות ברחוב פוהלאנקה 15. שם אפשר היה להרחיב את פעולות המוסד. התחילו לאכול במסעדה גם ילדי חיילים מגויסים. את בית-הילדים היה הכרח לסגור לחודש ימים, עד שנמצאה דירה. לאחר שהושגה דירה מתאימה בחודש פברואר 1915 ברחוב זאוואלני, הוגדל מספר הילדים עד 150. לבית-הילדים נתקבלו ילדי בית-היתומים בקובנה, שעברו יחד עם מנהלם לוויילנה. האגודה היהודית למען הבריות, שמושבה היה בפטרוגראד, הקציבה 200 רובל לחודש למוסד. תמכו בו גם ועד העזרה המקומי. העיריה, הוועד על שם טאטיאנה (בת הצאר) ונדבנים פרטיים.

בחודש מאי 1915, כאשר הגיעו לוויילנה מגורשים רבים מפלך קובנה שוכנו 1,200 מהם באולם גדול בבית קריינגל, אולם שהיה מיועד לבית חרושת. באותו בית נפתח בית-ילדים שני למאתיים ילד.

האגודה למען הילד פתחה בקיץ שני מגרשי משחקים, שבהם ניתנו לילדים מזון ובגדים כמו בבתי הילדים.¹

לפליטים המבוגרים ניתנו ארוחות חינם במסעדה הזולה.

איגוד הערים ברוסיה פתח בעיר מרכזי תזונה. חילק לחם ותה לפליטים. הוא הקציב סכומים לארוחות בוקר וצהריים לאלף איש. העזרה ניתנה לפי מפתח לאומי: רבע לפולנים, רבע לליטאים, רבע ליהודים ורבע לרוסים. במרכזי התזונה עבדו מתנדבות מכל העמים האלה.

העיריה הקציבה גם היא כספים למתן ארוחות ולשכירת דירות לפליטים: 600 ארוחות בבית התמחוי היהודי, 150 ארוחות בבית-התמחוי לילדים וסך 225 רובל לחודש לשכירת דירות.²

בחודש אדר תרע"ה נגזר על גירוש נשים וילדים מגרודנה. השלטונות אילצו אלפי נשים וילדיהן להיכנס לקרונות הרכבת ולנסוע לגירוש. לייב יפה בא לוויילנה וביקש מן הוועד הווילנאי לדאוג לפליטים, להשתדל כי לא יישלחו הלאה אלא יישארו בוויילנה. כשהייתה מגיעה רכבת מגרודנה היו מקבלים את פני הפליטים בתורנות, במזון ובתה ומעבירים אותם זמנית ללינה לאולם גדול, עד שיימצא בשכילם דוור. הפליטים, 500-600 בכל רכבת, היו מגיעים בקור העז, כלילות, בקרונות משא בלי הסקה, לתחנת המשאות שהיתה מרוחקת מהעיר. הנוער הלומד נשא על שכמו את החבילות של הפליטים העירה. התורנות היתה נחוצה גם מכיוון שהשלטונות המקומיים לא ראו בעין יפה תוספת עניים רבים אל העיר. הם גם חששו מתנאי ההיגיינה הירודים של הפליטים.

מספר הפליטים שנרשמו בוויילנה במחצית חודש אפריל 1915, יהודים ובלתי-

1 על מסעדת הילדים ובתי-הילדים עיין בוילנער זאמלבוך, א', וילנה 1916.

2 יראוסבייט' 1915, גל' 3, 10.

יהודים, היה 3,500, בתוכם 3,200-3,500 יהודים. הפליטים שוכנו בשלושים בניינים ציבוריים. בבית-התמחוי אכלו בכל יום 2,000 איש, בזה 1,500 פליטים.

בבית התמחוי לילדים אכלו בכל יום 700 ילד, מהם 500 ילדי פליטים. בחודש מרץ ניתנו בבית-התמחוי 48,000 ארוחות לפליטים. ועדה רפואית בהשתתפות שני רופאים ואחדים מחברי הוועד, השגיחו על הצד הסניטרי בשיכוני הפליטים. האגודה למען הילד פתחה בסיוע האגודה היהודית לשמירה על בריאות העם, בית ילדים לקליטת מאה ילדי הפליטים. ניתן גם "מתן בסתר" לפליטים חשובים.

בחג הפסח נערכו "סדרים" לכשמונת אלפי פליטים. ועד העזרה פרסם בעתונות המקומית קול הקורא אל יהודי וילנה לתרום כלים, מפות, מגבות וצרכי-מזון כמו תה, סוכר וכדומה. הפליטים קיבלו מצות ויין, וכן פתקים לארוחות במסעדה הזולה, או במזומנים 2 רובל ורבע לנפש.

עזרה ללוחמים. היהודים השקיעו הרבה עבודה וכסף בעזרה לחיילים בחזית ולמשפחותיהם. סופרים יהודים השתתפו בקובץ ספרותי, שהופץ בכל השפות המדוברות בוויילנה ושהכנסתו היתה מוקדשת ללוחמים. הסופרים האלה היו ש"ל ציטרון וצבי-הירש קאן (הוא צבי-הירש כהן), שפרסמו בקובץ שני סיפורים ביידיש. האגודה הווילנאית לאמנות ערכה תערוכה של תמונות הצייר הצעיר בן-ציון צוקרמן, שההכנסות ממנה הוקדשו ל"צלב האדום". היהודים תרמו כספים ואספו מתנות לחיילים; כל התרומות הללו ניתנו בשם האוכלוסיה בכללותה ולא היה ידוע, כי יהודים הם התורמים. היהודים מצאו לנחון להדגיש כי התורמים הם יהודים; על כל חפץ שנשלח ללוחמים נרשם: "מתנה מיהודי וילנה ופלך וילנה".

עלילות. הצורך לציין, כי היהודים תורמים ותומכים באנשי הצבא, בא לרגל עלילות שהעלילו על היהודים. בקרב האוכלוסיה הנוצרית, הפולנית והליטאית, בעיקר בקרב פשוטי העם, נפוצו שמועות כי היהודים עוזרים לאויב. שולחים לגרמנים בבקבוקים דרך הנהר ידיעות צבאיות סודיות וכדומה. הפולנים הפיצו שמועות על בגידת היהודים, על קבלת פני הצבא הגרמני בשמחה. בו בזמן שבעתונות הפולנית הורגש ריסון בהתקפות על היהודים, הרי בעיתונות הליטאית התחילה תעמולה נגדם. חיילים וקציני הצבא הושפעו משמועות אלה. השנאה ליהודים נפוצה בייחוד בקרב הקצונה. היו בתוכם כאלה שהאמינו כי התיל המשמש כ"עירוב", משמש גם כטלפון חשאי. המצב הלך והחמיר לאחר שהרוסים נאלצו לסגת אחרי מפתחם במזרח-פרוסיה. בעיירות שעברו מיד ליד, הואשמו יהודים בשיתוף פעולה עם הגרמנים. המפקד העליון, הנסיך טומאנוב, סבר גם הוא, לפי ידיעות שקיבל מפיקודיו, כי ישנם בקרב היהודים אנשים בלתי נאמנים למדינה. המפקד רצה, כי ראשי הדת היהודית ישפיעו על התושבים היהודים, כי ישנו את עמדתם הבלתי-פטריוטית. הרב יצחק רובינשטיין, שקיבל ידיעה על כך מפי שר-הפלך, הלך אל המפקד בראש משלחת של ראשי הקהילה, והם הכחישו את ההאשמות. המפקד אמר, כי איננו מאשים את כל היהודים, אבל לפי ידיעות שקיבל ישנם יהודים בלתי נאמנים למדינה. ובכל זאת השפיעו דברי המשלחת על המפקד.

המשלחת מסרה לו תזכיר מפורט על סבלות היהודים עקב ההסתה האנטישמית. כאותו זמן תכננו קציני הצבא להקים אורוות לסוסים על שטחו של בית-העלמין הישן. הרב י. רובינשטיין נפגש עם המפקד, הנסיך טומאנוב, וזה ביטל את רוע הגזירה.³

שמועות השוא על בגידות היהודים וההסתה נגדם גרמו סבל רב ליהודי העיירות, ששכנו בשטחי החזית.

ביזמתו של שמשון רוזנבוים, נוסד בוויילנה ועד להגנה משפטית. ועדים כאלה נוסדו אחר-כך גם בפטרוגרד ובקייב. פעולות הלשכות המשפטיות הללו הצילו רבים ממות. בוויילנה התנהל משפט נגד יהודי, שהאשימוהו באיתות מהטחנה שלו לגרמנים. לאחר שלא נתנו לעורכי-הדין שלו להופיע בבית-הדין הצבאי, השתדל גרוזנברג וניתן לו להופיע במשפטו. היהודי יצא זכאי. בוויילנה התקיימו עוד שישה משפטים נגד יהודים, אך כולם יצאו זכאים. שמשון רוזנבוים, שהיה עורך-דין והשתתף בהגנה, עבר לשם פעולה זו לוויילנה והשתקע בה.⁴

עזרה הדדית. עם פרוץ המלחמה נפגעו ענפי פרנסה שונים. עובדי המקצועות השונים דאגו לעזרה למחוסרי-העבודה ולמשפחות החברים המגויסים.

ענף הדפוס נפגע קשה. הוצאה לאור של ספרים חדשים פסקה לגמרי. כתבי-עת ועתונים יומיים חדלו להופיע. העתון היומי 'דער פריינד' שהתחיל להופיע בראשית המלחמה, חדל ביום האחד באפריל 1915. גם 'הזמן' פסק מלהופיע. המוציא לאור, פ. מארגולין, קיווה לחדש את הופעת שני עתוניו אלה, ואמנם הצליח בזה באופן חלקי. 'די יידישע וועלט' חדל גם הוא, אך התחיל להופיע שוב בראשית שנת 1915. הסופרים שהשתתפו ב'די יידישע וועלט' השתתפו גם בשבועון החדש 'די וואך'. חברת 'מפיצי השכלה' בפטרבורג העבירה שאלון אל הסופרים בוויילנה מתוך רצון לסייע להם. התשובות שנחקבלו מ-29 סופרים, שכתבו עברית ויידיש, הראו כי רק עשרה מהם חיו משכר-סופרים, שנים "לא חיו לגמרי", אחד התפרנס מהצגת מחזותיו, וכולם איבדו חלק מהכנסותיהם.

אגודת המורים היהודים דאגה למשפחות החברים שגויסו. היא גם השתדלה למצוא דיור למורים שהגיעו לעיר כפליטים. חברת 'מפיצי השכלה' תמכה במורים. באגודת פועלי הדפוס היו 200 חברים מחוסרי-עבודה, ועוד כמספר הזה חברים שעבדו רק ימים אחדים בשבוע. האגודה קיבלה רשיון לאסוף תרומות למען מחוסרי העבודה. חברי האגודה החליטו לתרום 2% ממשכורתם לטובת מחוסרי-העבודה ולפתוח מטבח.

גם במקצועות המחט, המתכת, הפקידות של בתי-המסחר, העובדים בתעשיית הגרביים, סנדלרים, כורכים, אופים, ועוד — היו מחוסרי-עבודה. בהתייעצות של פעילים באגודות מקצועיות, הוחלט לפנות אל העיריה בהצעה להקים ועדה לעזרה

3. כן זומא (הוא ש"ל ציטרון): "פון היסטארישן ארכיוו", בוויילנער זאמלבוך, כ', תרע"ח; המאמר נכתב על סמך יומניו של הרב י. רובינשטיין; 'ראזסבייט' 1914, גל' 44, 51, 45.

4. ש. רחנבוים במאמרו "עזרה משפטית" בוויילנער זאמלבוך, א', 1916, עמ' 108-111.

למחוסרי־עבודה, שבה ישתתפו גם נציגיהן של האגודות המקצועיות (5 יהודים, 2 נוצרים). הם דרשו: עזרה על־ידי עבודה; ייסוד מסעדות לפועלים; עזרה רפואית. בתחילה לא אישרה העיריה את עניין המסעדות לפועלים, אך לבסוף קיבלה את הטענה כי אין לשלוח פועלים מחוסרי עבודה לבתי־מחור, המיועדים לעניים והנושאים אופי של צדקה. העיריה החליטה לתמוך במסעדות שתיוסדנה על־ידי האגודות המקצועיות. הרשיון מהשלטונות נתקבל על שם שתי האגודות המקצועיות של עובדי הדפוס והחייטים, אם כי למעשה השתתפו בייסוד המסעדה גם שתי האגודות של פקידי המסחר (האגודה המקצועית של העובדים במסחר ובתעשיה, והאגודה לעזרה הדדית של פקידי המסחר היהודים), אגודת עובדי המתכת, הסנדלרים, תופרי־הנעליים, העובדים בגרביים, הכורכים, האופים והמורים. המסעדה הראשונה של הפועלים נפתחה ביום ה־7 בדצמבר 1914. היא נתמכה לא רק על־ידי העיריה, אלא גם על־ידי האגודה לעזרה לפגעי המלחמה בפטרוגראד, האגודה היהודית למען בריאות העם בפטרוגראד, אגודת הערים הרוסיות ועוד. המטבח מסוגל היה לספק 500 ארוחות ליום. כ־300 מחוסרי עבודה קיבלו ארוחות חינם, ולכל השאר סופקו הארוחות במחיר ההוצאות (17 קופייקות לארוחה עם בשר). המסעדה סודרה בבניין של "תורת אמת", שהעמידה לרשות המסעדה את המטבח ואת אולם האוכל הגדול שלה. כאשר נלקח הבניין על־ידי השלטונות לצרכי בית־חולים, נאלצה המסעדה לעבור למקום אחר.

אגודת החייטים החליטה באספתה לבקש מהעיריה, שתפנה לממשלה בדבר ביטול "תחום המושב" לתקופת המלחמה. ביטול "תחום המושב" היה מאפשר הגירת יהודים לפלכי פנים־רוסיה. ואמנם, הציעה הוועדה למחוסרי עבודה שליד העיריה, לבטל לימי המלחמה את "תחום המושב".⁵

מספר הפליטים היהודים הלך ורב, סבלם של היהודים שנפגעו מהמלחמה הלך וגדל. היה צורך בתיאום הפעולות של הוועדים למען נפגעי המלחמה. בראשית שנת 1915 התכנסה בוילנה התייעצות של כשישים באי־כוח ועדים לעזרה. נוכחו גם באי־כוח ערים ועיירות בפולין ובווהלין. למשתתפים נמסר דו"ח על כמה אלפי פליטים בוילנה, על כחמישים אלף פליטים בווארשה ועל כחמשת אלפי ילדים שנחקבלו למוסדות. בהתייעצות הוחלט לרכז את הפעולה בוועד היהודי בפטרוגראד, לארגן ועדים גליליים בווארשה, וילנה, אודיסה, קיוב ועוד, ואת הפעולה במקומות לנהל על־ידי הוועדים המקומיים. הוחלט גם להקים בוילנה ובווארשה ועדות משפטיות.⁶

הפולנים בליטא הכריזו על איסוף כספים למען נפגעי המלחמה בפולין. כאשר נשאלו אם גם היהודים בפולין ייהנו מכספים אלה, השיבו כי הכסף יימסר לוועד האזרחי המרכזי, כלומר לוועד הפולני. היהודים החליטו לאסוף כספים לחוד, למען

5 ראו סבייט' 1915, גל' 11, 18; דער פריינד' 1914, גל' 8, 36, 41, 42, 44, 46, 47, 59, 62, 109; על המסעדה הראשונה של הפועלים עין במאמר בוילנער זאמלבוך, א' 1916, עמ' 209-213.

6 ראו סבייט' 1915, גל' 3, 4.

יהודי פולין וליטא. לאחר דחיות נערך בסוף חודש אפריל איסוף הכספים, ב"יום הפרח", שנמשך שלושה ימים, ומתרומות של בעלי-יכולת לפי רשימות אישיות. "יום הפרח" הכניס כ-120,000 רובל. בין התורמים היו גם בלתי-יהודים, בתוכם אנשי צבא. מתרומות אישיות נאסף סך 83,000 רובל.

בסוף חודש אפריל 1915 קיבל הוועד לעזרה, שפעל עד כה תחת חסות "הצדקה הגדולה", רשיון מהשלטונות לפעול כ"אגודה יהודית לעזרה לנפגעי המלחמה". יושבת ראש הלשכה לרישום אשר ליד ועד העזרה, הגברת סופיה גורביטש, העמידה אז לרשות הוועד לצרכי משרדיו את בניין הגמנסיה שלה בבית קריינגל. אחר-כך עברו ממשרדי ה"אגודה לעזרה" לבניין המרווח של האינסטיטוט למורים יהודים, לאחר ששר-הפלך העמידו לרשותה.

הוועד המרכזי היהודי לעזרה לנפגעי המלחמה הקציב סכום גדול לצרכי אספקת מצות לחיילים בחזית. הוחלט לאפות את המצות בוילנה ולספקן משם לכל החזית הצפון-מערבית והדרום-מערבית. לשם השגת רשיון לאיסוף כספים בפלך וילנה לצרכי המצות ורשיונות ממפקדת הצבא ומהנהלת מסילות הברזל פנה הרב י. רובינשטיין אל שר-הפלך ואל המפקד הנסיך טומאנוב, וכן נסע לסיידליץ אל מחלקת האספקה של המפקדה בדרום. הרב השיג את הרשיונות ואף ניתנה לו האפשרות להעביר את המצות בחינם ברכבת.

הוועד היהודי בוילנה אסף בערים השונות עבור מפעל המצות לחיילים — 50,000 רובל. גובר הוועד הרב חיים-עוזר פעל במרץ רב. נשלחו לחזית 29 קרונות, שהכילו כ-7,000 פוד מצה.

קהילת וילנה ערכה שולחן-פסח לחיילים היהודים הפצועים שבבתי-החולים בעיר.⁷

גירושם. לאחר מפלת הצבא הרוסי בפרוסיה, במחצית חודש פברואר 1915, התחילה נסיגה ובעקבותיה גירושי יהודים מחלק של פלך גרודנה ומכל פלך סובאלק. באביב ניתנה פקודה לגרש את היהודים מהעיר ומפלך קובנה, מערבית לקו קובנה-וילקומיר-פוניבז'—בויסק. כמועד אחרון לגירוש נקבע יום החמישי במאי. היהודים נדרשו לעזוב את מקומות מגוריהם במשך 48 שעות. הם עמדו להיגרש לפלכי יקאטרינוסלב ופולטאבה. התחילה נדידת המונים ברכבת, בעגלות וברגל. יהודי וילנה הגישו ביום חג השבועות צרכי-מזון למגורשים, שהגיעו ברכבות לתחנה נובו-ויליסק הקרובה לעיר. דרך וילנה עברו ברכבות למעלה ממאתיים אלף מגורשים. רבים מהמגורשים הצטופפו בעיירות בפלכי וילנה וגרודנה או נדדו בדרכים, בשדות וביערות. ועד העזרה הווילנאי פעל רבות למען המגורשים הפליטים. הוא שלח עגלות עם מזון לז'וסלי, שירווינט ומיישגולה, ומשם הביאו עגלות את המיטלטלים של המגורשים. חברי הוועד נסעו לעיירות הללו, ייסדו שם

7 'ראזסבייט', גל' 11, 13: בן-זומא: "פחן היסטארישן ארכיוו", בוילנער זאמלבוך, ב', הרע"ה, עמ' 286*290.

ועדים וחילקו מזון וכסף. לעיר וילנה הגיעו מגורשים בהמוניהם, כ-25,000 נפש. היו בתוכם זקנים, חולים, עיוורים ונכים. "מושב הזקנים" הווילנאי קלט במשך שני ימי חג השבועות 70 זקנים כאלה. מלבד אלה סידר ועד העזרה זקנים וחולים כשני בתים מיוחדים.

לאחר שכל הכסף שהיה בידי ועד העזרה אזל, פנה אל הוועד המרכזי בפטרוגראד וקיבל סכומים גדולים. מעיר-הבירה באו הבארון הצעיר אשר גינצבורג, ואיסקרוביטש, והם פעלו הרבה. סביב הבארון התרכזו כמאתיים תלמידים, שעזרו בעבודה.

כאשר יצאה פקודה לגרש את היהודים ממחוזות טרוקי וסוקולה ומחלק ממחוז לידה, היה חשש שגם מווילנה עצמה יהיה גירוש. הרב י. רובינשטיין נסע אז לסיידליץ אל השלטונות הצבאיים והשיג ביטולה של גזירת הגירוש. הרב השתדל גם למען יהודי וארשה ופולין, ובראש משלחת רבנים מווארשה נסע אל ראש המטה הכללי אלכסייב. בווארשה נערך אז על-ידי הרב, יחד עם העורך דין הפטרוגראדי ה. סליוזברג ויצחק גרינבוים — תזכיר מפורט על מצב יהודי פולין. בוילנה נוספו לתזכיר, על-ידי הרב ועסקני-ציבור, פרטים נוספים על מצב היהודים המגורשים מפלך סובאלק. הרב נסע לסיידליץ ומסר את התזכיר לאלכסייב. בשיחה עם ראש המטה הוא שמע האשמות מצד המפקדים על בגידת יהודים, המשמשים כמרגלים לצבא הגרמני. הרב דחה האשמות אלה.

השלטונות הצבאיים התחילו לדרוש מיהודי הקהילות הקרובות לחזית — ערבים. בעיירות אשר במחוזות טרוקי ווילנה תפסה המשטרה את ראשי-הקהילות, בעיקר רבנים, כערבים, ושמה אותם במעצר. הרב י. רובינשטיין ועסקני ציבור וילנאים שלחו מברקים אל המפקד אלכסייב ולגנרל רוסי אחר וביקשו לשחרר את העצורים. בהתייעצות, שהתקיימה בוילנה בהשתתפות עסקנים מקומיים ונציגי הקהילות שגורשו לוילנה, נידונה הבעיה אם להסכים למתן ערבים. הוחלט לא לתת ערבים. הרב רובינשטיין פנה אל המפקד אלכסייב והלה ויתר על הערבים. כמו כן בוטלה הגזירה לגרש את הפליטים שכאו לוילנה, וארשה, ברוסק, וערים אחרות, אחרי ה-30 ביולי 1914.⁸

נפילת העיר לידי הגרמנים. מצבו של צבא רוסיה נעשה חמור לאחר המפלה שנחל בחודש אפריל 1915 בחזית הקרפטים. החזית הובקעה על-ידי הגרמנים והם התקדמו בכל החזית מהדרום ועד הצפון. מטוסים ו"צפלינים" הופיעו בחודשי יולי-אוגוסט מעל שמי וילנה וזרקו פצצות. בחודש יולי יצאה פקודה, שחייבה את כל הגברים מבני 18 עד 45 לצאת לעבודות חפירה. הגברים, שהרופאים קבעו כי הם מוכשרים לעבודה, נשלחו לעבודות כסביבות העיר. בעיר החל פינוי והעברת משרדים, בנקים ובתי חרושת לתוך רוסיה. בראשית חודש אוגוסט נפוצו בקרב היהודים שמועות, כי

8 המאמר של בן-זומא "פון היסטארישן ארכיוו" בוויילנער זאמלבוך, ב', תרע"ח; 'ראזסבייט' 1915, גל' 10, 11, 13-15, 16, 18.

"בימים אלה" יגרשו את כל יהודי וילנה כשם שגירשו את היהודים מקובנה. התחילה בריחה מבוהלת מהעיר, שהתרוקנה מתושבים יהודים. עזבו בעלי-יכולת, בעלי מקצועות חפשיים, סוחרים, פקידים, פועלים שהיו קשורים לבתי-חרושת שהועברו וכל מי שרק יכול. רוב עסקני הציבור, ובתוכם רוב החברים של ועד העזרה וכל גבאי "הצדקה הגדולה" ברחו. הרב ר' חיים-עוזר גרודזנסקי היה בין העוזבים את העיר. אלה שנשארו חיכו בחרדה לבאות. הדי יריות של התותחים נשמעו בעיר.

ועד העזרה קיבל בזמן פינוי העיר מהאפסנאות של הצבא במתנה 6,000 פוד קמח, 4,000 פוד צינמים ו-60 פוד תה. מתנה זו היתה חשובה מכסף, כי מצב האספקה בעיר היה קשה. מאפיות רבות נסגרו מחוסר קמח; חסרו סוכר ומצרכים אחרים. הפליטים כנגד זה יכלו לקבל את מנותיהם כסדרן. הדבר גרם למתיחות וקנאה בין התושבים המקומיים לבין הפליטים.

ועד העזרה שיגר את הד"ר צמח שבד לפטרוגראד, כדי להשיג מוועד העזרה המרכזי כספים בשביל וילנה. הוא נסע אחרי ראש השנה תרע"ו והשיג מאה אלף רובל: חמישים אלף הביא אתו תפורים בשק וחבויים מתחת לכותונת, ואילו חמישים אלף הנוספים נשלחו בהמחאה למינסק. על הד"ר שבד היה לנסוע אחר-כך שוב למינסק. לאחר שהתגבר על הקשיים, כי שמו לא נזכר בין אלה הרשאים לקבל את הכסף, הביא גם את הסכום הזה לווילנה.⁹

בליל יום הכיפורים תרע"ו נשמעו פיצוצים אדירים בעיר ומפעם לפעם הברק ברק. תושבי העיר חשבו כי האויב זורק פצצות ומאיר את העיר בזרקורים מהמטוסים. נתברר, כי היו אלה פיצוצי גשרים, בתוכם הגשר הירוק על הוויליה, ופיצוץ בנייני צבא.

בבוקרו של יום-הכיפורים נכנס צבא-החלוץ הגרמני לעיר. התחילה תקופת הכיבוש הגרמני, שנמשכה שלוש שנים, שלושה חדשים ושני שבועות.

בימי הכיבוש הגרמני, 1915-1918

צבא גרמניה נכנס לווילנה ביום הכיפורים שחל ביום שבת, ה-18 בספטמבר (לפי הלוח שהיה נהוג במערב אירופה) בשנת 1915, בשעות הבוקר. בו ביום הודבקו ברחובות העיר מודעות מטעם השלטונות בשפה הפולנית, הגרמנית והליטאית, שבהן נקראה האוכלוסיה לשמור על הסדר והשקט תחת הנהלת העיריה, אשר תמשיך לפעול כמו קודם. בקול-הקורא צוינה העיר כחלק מממלכת פולין הקדומה, והוא הסתיים בברכה: "יברך האלוהים את פולין".

הנהלת העיר פרסמה גם היא מודעות ברוסית, פולנית, ליטאית, ביאלורוסית ויידיש, שבהן הודיעה כי היא מקבלת עליה לשמור על הסדר והשקט, וכי היא אירגנה מיליציה אזרחית עירונית. ארגון מיליציה זו התחיל עוד בשלהי השלטון הרוסי והיה

9 ד"ר צ. שבד בזכרונותיו על התחלת פעולותיו של ועד העזרה ("קאפא") בפנס המוקדש לפעולות ה"קאפא", וילנה תרצ"א, עמ' 581-584.

כולו, כמו כל הנהלת העיר, בידי הפולנים.¹⁰

לפי הצעת הפולנים הוקם ועד־אזרחי בהשתתפות נציגי הפולנים, הליטאים, הביאלורוסים והיהודים. לועד זה נכנסו מהיהודים הד"ר י. ויגודסקי, הד"ר צ. שבר, המהנדס ליטאואר ובשם הפועלים היהודים יוסף איזביצקי. בגלל הקשיים מבחוץ ועקשנות הפולנים צומצמו פעולות הוועד לעיר וילנה בלבד ואחר־כך שותקו לגמרי.

בהשתדלות עסקני הציבור היהודים, התחילו אחר־כך השלטונות לפרסם את הודעותיהם גם בידיש.

הגרמנים נכנסו לעיר מרוקנת ומדולדלת, רוב בתי־החרושת והמחסנים הועברו לרוסיה, אך חלק קטן נשאר עדיין בעיר. גרמניה סבלה מחוסר מזון וחמרי גלם. כבר למחרת כניסתם לעיר פירסמה העירייה לפי פקודה ממפקד העיר, הודעה כי על כל העוסקים במסחר ובמצרכי־מזון ובאספקה לבהמות וכן על כל בעלי בתי־המלון, להודיע מיד על המלאי שברשותם. ברשימת המצרכים הנדרשים היו יין, קמח, גריסים, חמאה, שמנים, שימורים, סיגריות, טבק, צנימים, נקניק יבש ושעורים. אחרי הודעה זו החלה החרמת סחורות. בראשונה החרמו את חנויות היינות, אחר־כך גם סחורות אחרות. אישורים רשמיים על ההחרמה לא ניתנו. כל פלוגת חיילים שעברה בעיר, היתה לוקחת מהחנויות מה שדרוש לה מבלי לשלם. בעלי החנויות לא רצו לפתוח את חנויותיהם והסתירו חלק מהסחורות. מושל העיר הגרמני, שליטיו עבר למעשה השלטון בעיר, פרסם צו, שבו נקראו כל בעלי־החנויות לפתוח את חנויותיהם ולתלות עליהן שלט בגרמנית. בהודעה נוספת מיום ה־25 בספטמבר קבע המושל כי אסור להחרים סחורות בלי רשיון מהמפקדה המקומית. החנויות בעיר הצטוו להחזיק את החנויות פתוחות גם בשבתות ובחגים, בנימוק כי זה דרוש לאנשי הצבא בימי מלחמה. אחרי השתדלויות מרובות ניתנה בחודש יוני 1916 רשות לסגור את החנויות בשבתות ובחגים.

תקנות ראשונות. המושל דאג לבריאות ולהיגיינה. היו בעיר מקרים של מחלת הכולירה. היה חשש למחלות מעיים מידבקות. משום כך ניתנו הוראות קפדניות לשמור על הנקיון. בהמות הותר לשחוט רק במשחטות המיוחדות לכך, ולמכור את הבשר רק לאחר בדיקתו. המושל השאיר בתקפה את ה"קורובקה", המס על צריכת בשר כשר, למרות שבשנה האחרונה לשלטון הרוסים לא נמצא קבלן שיחכור מס זה. השלטונות ניסו ללמד את התושבים איך ללכת ברחובות: כשפוגשים אנשי־צבא יש לפנות להם מקום על המדרכה, תוך פניה ימינה; אין לעמוד בקבוצות על המדרכות.

התושבים נדרשו לשלם את כל המסים הממשלתיים והעירוניים, על שכנים, המשלמים יותר מ־125 רובל לשנה, הוטל למסור למחסני הממשלה שמיכות צמר —

10 בעניין זה ראה סקירתו של הד"ר צ. שבר בוילנער זאמלבוך, ב', וילנה 1918, וסקירתו של מ. שליט על הודעות השלטונות שם, עמ' 25.

משמיכה אחת עד שש שמיכות לדירה.

בקרב האוכלוסיה היהודית בעיר שרר חוסר-עבודה חמור, בייחוד בקרב הפועלים והפקידים. השלטונות הגרמניים קיבלו לעבודה ברכבת ובבתי-החרושת, שעמדו תחת פיקוחם, רק יהודים מעטים. העיריה, שבה שלטו הפולנים, סיפקה עבודה בסלילת כבישים וכדומה, רק לפולנים. כאשר פרסמו השלטונות הגרמניים הודעות בדבר רישום פועלים לעבודה בגרמניה, רצו יהודים רבים לנסוע שמה לעבוד. הוועדה שטיפלה במשלוח הפועלים, עשתה הכול שלא יישלחו יהודים לגרמניה. רק אחרי השתדלויות של יהודים ואחרי התערבותו של קצין-העיר הגרמני, נשלחו לגרמניה חלק מהיהודים שנרשמו, עד אלף איש. הפועלים היהודים שנסעו לגרמניה, לא נתקבלו שם ברצון. המעבידים טענו כי היהודים אינם בעלי מקצוע טובים ואילו שגר הם דורשים כמו מומחים. יש להניח, כי חלק מאלה שנסעו נרשמו כמומחים במקצוע, כמו מסגרות, בה בשעה שלא היה זה כלל מקצועם. תנאי העבודה שלהם בגרמניה היו גרועים; הם הועסקו בעבודות קשות, שכרם ומזונם היה דל. משום כך ברחו רבים מהם, לברלין בעיקר. המעבידים היו רודפים אחריהם והמשטרה היתה מסייעת להחזירם למקומות עבודתם. העובדים הוכרחו להישאר בגרמניה עד תום המלחמה.¹¹

הכספים שהיו בידי "ועד העזרה", הכספים שנתקבלו בשעתם מפטרוגראד, אולו בחודש דצבר 1915. הד"ר יעקב ויגודסקי יחד עם הד"ר נ. רחמיאליבטש פנו אל הנהלת העיריה, שהיתה כבר כמעט כולה בידי הגרמנים, וביקשו כי תושיט עזרה למוסדות הצדקה היהודיים, שעמדו על סף הסגירה. הגרמנים נענו לבקשה והסכימו להחזיק בכספי העיריה את המסעדות הציבוריות ולתת לפליטים 6-8 אלפים כרטיסי-לחם חינם כל יום.

הגרמנים הנהיגו רישום כל האנשים המקבלים תמיכה ממוסד-צדקה. בגלל הרוחק במצרכי מזון ניגשו הגרמנים להנהגת קיצוב על-ידי כרטיסי מזון לכל התושבים בעיר. לשם כך ערכו שלושה מיפקדים. במיפקד הראשון בחודש נובמבר לא רשמו את הלאומיות ואת הדת. השאלונים נכתבו בגרמנית, פולנית וליטאית. דרישת היהודים כי יכתבו גם ביידיש, לא נענתה. במיפקדים הבאים כתבו רק בגרמנית ובפולנית. במיפקד השני רשמו כבר גם את הלאומיות והדת של המתפקד ונוספו שאלות על המקצוע, (בהמות, מכונות, קרקעות וכדומה), אם הוא מוכשר לעבודה, אם הוא נתמך על-ידי מוסד צדקה. אם המתפקד היה מוכשר לעבודה ובכל זאת היה נתמך על-ידי מוסד צדקה, ניתן לו זמן של עשרה ימים למציאת תעסוקה; אחר-כך היה אמור להילקח לעבודת כפיה. הגזירה בדבר עבודות הכפיה גרמה למהפכה בקרב העניים מקבלי התמיכה. רבים מהם לא רק שלא באו יותר לקבל תמיכה, אלא התחננו כי ימחקו אותם מהרשימה. מיספר האנשים שנשארו רשומים

11 אח מצב הפועלים היהודים, שנשלחו מפולין לגרמניה, תאר יוליוס ברגר במאמרו "פועלים יהודים מהמזרח בימי המלחמה" (בגרמנית, תדפיס מתוך Volk und Land), ברלין 1919.

כמוכשרים לעבודה, לא היה רב.

לפי המיפקד מחודש מארס 1916 חיו בוויילנה 60,613 יהודים שהם 43.8% מהאוכלוסייה; 68,733 פולנים שהם 49.7%, 3,671 ליטאים, שהם 2.7%; 2,045 ביאלורסים שהם 1.6%.

מיפקד שלישי לצרכי חלוקת מזון נערך בחודש דצמבר 1916.

בראשית שנת 1916 חויבו כל התושבים מבני עשר ומעלה לשאת תעודות זהות עם תמונות. התעודות נדפסו עם תרגום לפולנית או ליטאית. מצד היהודים באה מחאה על כך ואחרים סרבו לקבל תעודות כאלה. השלטונות הרפיסו אז בשביל היהודים תעודות עם תרגום ביידיש.

עזרה מבחוץ. הכספים ומלאי מצרכי-המזון, שנשארו בידי "ועד העזרה לנפגעי מלחמה" בזמן פלישת הגרמנים לעיר, אזלו והלכו. הסכום של 90,000 רובל, שנשאר ברשותו הוצא בחמשת החודשים הראשונים. נציגי ועד העזרה פנו, כאמור, לשלטונות וקיבלו עזרה מסוימת בשביל המסעדות הציבוריות ובשביל הפליטים. אז התעוררו יהודי ארצות הברית ויהודי גרמניה לעזור ליהודי השטחים הכבושים. באמריקה התחילו יהודים במגביות למען יהודי פולין וליטא. הם רצו לשלוח את כספי הסיוע דרך "חברת העזרה של יהודי גרמניה". בחברה זו השתתפו יהודים גרמנים מזרמים שונים, אך בראשה עמדו בלתי-ציונים. ציוני גרמניה, עם הד"ר א. האנטקה בראשם, השתדלו מאד לעזור ליהודי ליטא, שהעריכו אותם כיסוד לאומי מתקדם. בניגוד ליהודי פולין, שרובם היו "חסידים" חרדים ושכבה קטנה של מתחללים. ציוני גרמניה, שהיו להם קשרים עם השלטונות, פעלו גם באמצעות חיילים, קצינים ורבנים צבאיים ציונים, שהגיעו לרגל תפקידם לשטחים הכבושים. שמשון רוזנבוים השיג רשיון ראשון לנסוע לברלין, כאילו לשם עידוד המסחר עם רומניה, שהיתה נייטרלית. הוא בא בדברים עם עמקני הציבור היהודיים בברלין ותיאר להם את מצב היהודים.

מברלין באו לוויילנה לראות מקרוב מה מצבם של יהודי העיר, שנים מראשי "חברת העזרה של יהודי גרמניה", סגן יושב-הראש שלה, הד"ר פאול נתן, והמזכיר הכללי שלה, הד"ר ברנהארד קאהן. הם בישרו, כי יהודי ארצות הברית מוכנים לבוא לעזרה באמצעות חברתם. הד"ר פאול מסר לרב הצבאי הד"ר ש. לוי את הטיפול בחלוקת הכספים שיגיעו מאמריקה.

הרב הד"ר ש. לוי מברסלאו, ציוני, הזמין אליו ביום ה-26 בדצמבר 1915, 17 איש מראשי מוסדות הצדקה בעיר והציע להם להקים ועד מרכזי, שיאחד את כל מוסדות הצדקה היהודיים בעיר. הצעתו נתקבלה והוקם ועד מרכזי, ששימש גם נציגות קבועה של יהודי הקהילה בפני השלטונות הגרמניים והעיריה. נבחרו 11 איש. עם הוועד נמנו: הרב י. רובינשטיין, בנימין אפשטיין וש. לוי מ"הצדקה הגדולה"; ש. רוזנבוים והד"ר י. ויגודסקי מ"הוועד לעזרת נפגעי מלחמה"; ד"ר צ. שבד מטעם האגודה למען הילד ו"מפצי השכלה"; ד"ר גרשון מטעם "מושב הזקנים"; המהנדס א. קליבאנוב מטעם "עזרה על-ידי עבודה"; א. סופר מטעם "משמרת חולים"; הד"ר

רחמיאלביטש לענייני כלכלה ומטבחים והד"ר ראם מטעם הקואופרטיבים. הוחלט לשותף בוועד גם באכוח של האגודות המקצועיות של הפועלים, ואת הרופא הראשי של בית החולים היהודי הד"ר ו. זאלקינד. ליושב-ראש הוועד נבחר הרב י. רובינשטיין. בנימין אפשטיין נבחר לגזכר. לוועדה המייצגת בפני השלטונות נבחרו ש. רוזנבוים, ד"ר י. ויגודסקי, בנימין אפשטיין, ד"ר רחמיאלביטש והד"ר ראם.¹² כספי הסיוע מארצות הברית התחילו להגיע דרך ברלין רק בסוף חודש פברואר 1916. כסכום ראשון נשלחו 50,000 מארק. אחר-כך התחיל להתקבל בכל חודש סכום כפול. היהודים היו מפרישים 10% מהסכומים בשביל האוכלוסיה הכלתית-יהודית בעיר.

בישיבת הוועד המרכזי מיום ה-3 באפריל 1916 הציע הד"ר צ. שבד להקדיש 15% מהסכומים לצרכי חינוך ותרבות, ולתמיכה ב"עזרה על-ידי עבודה". היו שהתנגדו להצעה ודרשו להקדיש את כל הכספים המתקבלים לצרכי תזונה. הוחלט להקציב רק 10% מהסכומים המתקבלים דרך ברלין לצרכי תרבות, וזאת בגלל מצב התזונה הקשה בעיר.

בחודש יולי 1916 שלחה "חברת העזרה של יהודי גרמניה" 8,000 מארק בשביל בתי-הספר העממיים היהודים בוויילנה.

המינהל הצבאי ושאירותיו. בראש ה"מינהל הצבאי של ליטא", שהקיף את פלך סובאלק, כמעט את כל פלך קובנה ושלושה מחוזות מערביים של פלך וילנה, עמד הנסיך פרנץ-יוזף פון איזנבורג. מרכזו של מינהל זה היה בוויילנה, והוא היה חלק משטח ה"חבל המזרחי", שכלל גם את קורלנד ושטחים בסביבות גרודנה-ביאליסטוק. ה"חבל המזרחי" היה נתון לשלטונה של המפקדה הצבאית במזרח, בראשותם של הגנרל פון הינדנבורג והרמטכ"ל הגנרל פון לודנרופ. ליד ה"מינהל הצבאי של ליטא" פעלו חמש מחלקות, מהן אחת כלכלית ושניה לחמרי-גלם ולמסחר. כל המסחר עמד תחת פיקוח השלטונות והתרכז בידי הלשכה לחמרי-גלם והמחלקה למסחר. בראש דאגתם של השלטונות עמדה השגת מצרכי-מזון וחמרי-גלם, כדי לשלחם לגרמניה לצרכי הצבא. השלטונות הניחו את ידם על התעשייה שנשארה עדיין בעיר ובליטא כולה. בתי-החרושת עבדו תחת השגחת המימשל בשביל צרכי הצבא ובשביל גרמניה. המסחר הפרטי צומצם עד מאד. המחלקה למסחר היתה מוכרת סחורות מסוימות רק תמורת מטבעות זהב, במטרה לספוג את הזהב שהיה מצוי בידי התושבים.

ריכוז המסחר בידי השלטונות לשם השגת חמרי-הגלם והמצרכים והפיקוח על המחירים עזרו להשמיט את המסחר מידי היהודים. ראש המינהל הצבאי בליטא, הנסיך פון איזנבורג, רצה לאלץ את הסוחרים היהודים לעבור למלאכה, או להגר מליטא. בדין וחשבון שלו באביב של שנת 1916 כתב, כי התפתחות בריאה של הארץ

12 Volk und Land, במאמרו של הד"ר י. ויגודסקי, עמ' 51-52; סקירה על פעולות הוועד המרכזי מסוף דצמבר 1915 עד אוקטובר 1917. בוויילנער זאמלבוך, כ' עמ' 210-211.

לא תיתכן כל עוד היהודים שולטים במסחר.¹³ לשם קשירת האיכר הליטאי לגרמניה הועלתה תכנית להקמת אגודות שיתופיות ליטאיות-גרמניות. את מקום היהודים צריך היה לתפוס המתיישב הגרמני. כבר בשנת 1915 עיבד הגנרל לודנדורף תכנית להקים "ממלכת ליטא וקורלנד", הקשורה לגרמניה, וליישב בה איכרים גרמניים.

בסוף הקיץ 1916 ניתן צו בדבר החרמת כל האריגים, סחורות הריקמה, הלבנים, הגרביים, כפפות, מטפחות, כותנה, חוטים וכדומה. השלטונות פרסמו רשימה של למעלה ממאה סוגי חמרי-גלם, שחובה היתה למסרם, שאם לא כן יוחרמו בלא תשלום. השלטונות הזכירו פעמים רבות כי יש למסור מתכות כמו נחושת, כולל ידיות של דלתות וחלונות. במשך חודשים היו עוברים חיילים עם עגלות מבית לבית ומחפשים מתכות וסחורות אחרות.

התקנות בדבר החרמת הסחורות שיחקו את המסחר הפרטי. השלטונות ראו, כי הגדישו את הסאה, והירשו בחודש אוקטובר לחנוונים שברשותם פחות מאלף ארשין אריגים, לסחור באופן חפשי. גם לסוחרים, שסחרו בבגדים מוכנים, הותר למכור שני שלישים מהמלאי שלהם.

בעלי מלאכה ופועלים היו מחוסרי עבודה. חוסר העבודה היה מורגש ביותר בקרב הפועלים והפקידים, שעבדו בבתי-החרושת ובבתי-המסחר שפוננו לרוסיה. בתי המלאכה הקטנים שנשארו בעיר סבלו מחוסר חמרי-גלם וחוסר הזמנות. על הוועד המרכזי ועל מוסדות הצדקה היה מוטל תפקיד קשה לעזור לנזקקים. מלבד העזרה מבחוץ, מצד השלטונות, העיריה ויהודי חוץ לארץ, דרושה היתה עזרה הדדית עצמית. ואמנם נוסדו בימים קשים אלה אגודות לעזרה, שהשתדלו להקל על המצב. קואופרטיבים צרכניים. כיוון שלא הותר לסוחרים פרטיים לייבא מצרכי-מזון לעיר אלא רק לאירגונים ציבוריים, התחילו להתארגן קבוצות של אנשים לקואופרטיבים צרכניים לשם הבאת מצרכים לחבריהם. אגודה קואופרטיבית ראשונה לייבוא מצרכים נוסדה כבר בחודש אוקטובר 1915 על-ידי הרב המו"צ ר' אהרון מארקלס ברחוב קומניצקר. האגודה קיבלה רשיון לייבא קמח ומכרה לחבריה לחם. דוגמה זו נתנה דחיפה לייסוד עוד 32 אגודות צרכנים ובהן כעשרים אלף חברים, ולייסוד מסעדות עממיות ליד בתי-הכנסת, בעיר ובפרברים.

השלטונות הנהיגו קיצוב של הלחם, חילקו 100-150 גרם לחם ליום לנפש. לשם חיסכון במצרכי-מזון וחלוקתם הנהיגו השלטונות גם כרטיסי גריסים או כרטיסי-מרק מגריסים, שנתנו אפשרות לקבל את מנת הגריסים 60-110 גרם, כמסעדות ציבוריות או כמסעדות שהוקמו לשם כך. נפתחו אז מסעדות עממיות ברחובות ובפרברים, שנתנו ארוחות מרק בזול. מיספר כל המסעדות הציבוריות היהודיות הגיע ל-95. המסעדות האלה, שכללו מסעדות עממיות לילדים, לפועלים, של ועדי נשים ומושבי-הזקנים, של הקואופרטיבים של הצרכנים ושל אנשי המעמד הבינוני, התארגנו

13 תיקי לשכת המרכז הציוני, ברלין, תיק 131, מתוך הדו"ח הרשמי המודפס.

במרכז. הנהלת המרכז פעלה בשיתוף עם נציגי שאר העמים המקומיים וייצגו יחד אתם את האוכלוסיה בפני השלטונות בענייני אספקת מזון.¹⁴ התשלום בעד ארוחת מרק במסעדות העממיות היה מזול. בעד ארוחה שעלתה למסעדה 13-14 פניג היה צרכן משלם רק 5-7 פניג. האגודה "לחם לרעבים" פתחה בפברר סניפישוק מסעדה עממית וחילקה ארוחות זולות תמורת 3 פניג הארוחה. לפעמים ניתנו אף ארוחות חינם.¹⁵

ועד נשים ייסד בחודש פברואר 1916 מסעדה לאנשים שהתביישו לפנות אל המסעדות העממיות. היו אלה פקידים, עורכי־דין וכדומה. מיספר הנהנים ממסעדה זו גדל מהר ל-500, בתוכם 90 בחורי ישיבה שלמדו בעיר, וכן 75 רוסים מהשכבות הגבוהות שנשארו בעיר.

אגודת נשים בשם "בנות יהודה" ייסדה בחודש מרץ 1916 מסעדה לנשים. מיספר הנשים, בתוכן משכילות ותלמידות, שאכלו במסעדת "בנות יהודה" הגיע עד ל-300. בימי הכיבוש פעלו גם שתי מסעדות של פועלים, אחת מהן כמעט רק של יהודים והשניה כללה רק 10% יהודים.¹⁶ מאחורי הקואופרטיב לצרכנות "ארבעטער" (פועלים) והמסעדה היהודית של הפועלים עמדו עסקני ה"בונד". פעולה מפלגתית גלויה היתה אסורה.

אגודת פועלי המחט פתחה בית־תה למחוסרי־עבודה במקצוע המחט. ליד בית־תה היו גם אולם קריאה וספריה.¹⁷

נפתחו בעיר חנויות למכירת מצרכי־מזון במחיר רשמי — כ־15 חנויות ליהודים ו־15 ללא־יהודים. בחנויות אלה היו מוכרים סכרין, סוכר (לעיתים רחוקות), דגים מלוחים, ריבה, בשר ודגים — כאשר מצרכים אלה היו בנמצא. בעיר שרר מחסור במצרכי מזון ואילו בכפר הליטאי היה עדיין, בשנה הראשונה לכיבוש הגרמני, מזון בשפע. לכן התפתח אז מסחר ה"שוק השחור". בחודש אב תרע"ו הזהירו הרבנים ב"אזהרה חמורה" שלא לשלם יותר מהמחיר הרשמי. אזהרות אלה השפיעו רק מעט, ורק על חוגים מסוימים בקרב הציבור.

אגודה לעזרה. הצורך בעזרה הדדית ובהשגת חמרי־גלם לעבודה המריץ את בעלי־המלאכה להתארגן. בעלי־המלאכה שנשארו בעיר היו ברובם מחוסרי־עבודה. הם היו זקוקים לחמרי־גלם לעבודתם. הוועד המרכזי היהודי הקציב סכום של 2,000 מארק לפעולות אירגונם של בעלי־המלאכה. הם הקימו קואופרטיב לרכישת חמרי־גלם בזול, ומסעדה. במסעדה זו אכלו כאלפיים נפש ממשפחות בעלי־המלאכה. האגודה אושרה על־ידי השלטונות בחודש יולי 1916.¹⁸

גם הסוחרים הקמעונאים התארגנו לשם השגת סחורות ולהקלת מצבם.

14 ווילנער זאמלבוך, א', 1916, עמ' 203-206; שם, ב', עמ' 15-16.

15 'לעצטע נייט', בגליון מיום השני במארס 1916.

16 ווילנער זאמלבוך, א', עמ' 207-217.

17 'לעצטע נייט', בגליון מיום 22.6.1916.

18 פנקס החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה, וילנה, 1922, עמ' 837; 'לעצטע נייט' בגליון מיום 27 ביוני 1916.

חוסר-העבודה בקרב יהודי העיר היה רב. לפי נתונים של לשכת ההרשמה, שפעלה ליד ה"צדקה הגדולה" היו 12,150 מחוסרי-עבודה, מתוך 17,825 איש בגיל 14-60 שהיו מוכשרים לעבודה.¹⁹

"הצדקה הגדולה" נשארה לאחר עזיבת העיר על-ידי גבאיה, עם קופה ריקה כמעט. הוקם ועד חדש, שפעלו בו הרב י. רובינשטיין, הרב חנוך-הניך אייגס, בנימין אפשטיין, ד"ר רחמיאלביטש ושאל לוי. הכנסות המוסד מה"קורובקה" (בשר כשר) וממקרקעין פסקו. גם הכנסות אחרות, כגון הכנסות מבית-העלמין ירדו. לקבלת תמיכה לחג הפסח תרע"ו נרשמו 30,000 נפש. ועד "הצדקה הגדולה" עשה מאמץ גדול וסיפק את הדרישות. לקראת חג הפסח תרע"ז (1917) נעזרו על-ידי הוועד הנ"ל 31,798 נפש במצות, בקמח אפונה ובכסף מזומן. "הצדקה הגדולה" השתדלה תמיד להושיט עזרה ככל שיכלה.²⁰

גם האגודה "אחיעזר" פיתחה פעולה ענפה. היו לה במחצית שנת 1916 25 סניפים בעיר. היא הוציאה במשך מחצית השנה לתמיכה ב-50,000 נפש 66,786 מארק ואילו הכנסותיה הגיעו באותו זמן ל-60,577 מארק. לשם כיסוי הגרעון סידרה האגודה "מניין" לימים הנוראים באולם קריינגל בהשתתפות החוץ-הזמר יוסף וינוגראדוב. הד"ר י. רגנסבורג הבטיח לדרוש ב"מניין".²¹

האגודה "אחיעזר" עשתה פעולה חשובה למען הילדים, שהיו מתגוללים ברחובות חצי-ערומים ורעבים. האגודה יזמה בחודש יוני 1917 הקמת מעון-ילדים, שבו ייאספו במשך היום הילדים. קצין-העיר הד"ר אייכלר, עזר הרבה בסידור המעון, סיפק מצרכי-מזון חינם וסייע להשגת דירה. במשך זמן קצר נרשמו 268 ילד. התברר כי 158 מהם הינם יתומים ועזובים, שאין להם בית ללון בו. הוחלט, אפוא, להחזיק את 158 הילדים בתנאי פנימיה סגורה. בית-הילדים נפתח ב-4 באוקטובר 1917. ילדי הפנימיה היו מקבלים ארבע פעמים ביום מזון. הליכושם תלבושת אחידה וצוות מורים השגיח עליהם.²²

האגודה "אחווה", שנוסדה ליד בית-הכנסת "טהרת הקודש" תמכה בנזקקים בכסף, בלחם שהיתה מחלקת חינם, ובהשגת מצרכי-מזון זולים מהשלטונות, כמו גריסים ותפוחי-אדמה. בקיץ של שנת 1916 חילקה האגודה גריסים ל-13,000 נפש.²³

האגודה "עזרה" שעסקה בתקופת השלטון הרוסי במתן עזרה רפואית, ייסוד קורסים לאחיות רחמניות ומתן הלוואות בלי ריבית, חידשה בקיץ 1916 את פעולותיה. היא ייסדה בית-משכון להלוואות בלי ריבית ולמתן תמיכה לנזקקים.

19 ווילנער זאמלבוך, א', וילנה 1916, עמ' 217-219.

20 ווילנער זאמלבוך, ב', עמ' 113-116.

21 'לעצטע נייט', כגליון מיום 26 בספטמבר 1916, לפי דו"ח האגודה; על האגודה עיין גם בוילנער זאמלבוך, א', עמ' 220.

22 ווילנער זאמלבוך, ב', וילנה 1918, עמ' 234-235; מכתב מאת ש. הרשמן, מראשי האגודה "אחיעזר", אל בנדט כהן בברלין, 12 בספטמבר 1917, בתיקי לשכת המרכז הציוני בברלין, 131.

23 'לעצטע נייט', כגליון מיום 19 ביוני 1916.

פרט לאגודות שמנינו לעיל עסקו גם במתן עזרה האגודות: "אגודת אחים", "תמיכה" ו"מתן בסתר".

האגודה "עזרה על-ידי עבודה" קיבלה דחיפה להרחיב את פעולותיה בעזרתו של הרב הד"ר ס. לוי. ביזמתו הוחלט לפתוח קורסים לבנות — לתפירה, לריקמה, ולמשק בית. הקורסים התחילו בחודש פברואר 1916 והשתתפו בהם בנות רבות. מיספרן הגיע בסתיו עד 250; 90% מהתלמידות קיבלו במוסד גם ארוחות. המחלקה לחייטות גברים הורחבה ונוסף מקצוע חדש — חרטות עץ. במחלקה זו עבדו בעלי-מלאכה ונערים מתלמידים. להפעלת הקורסים השיג הד"ר לוי סיוע מוועד העזרה שהקים בברסלאו בסתיו 1915. אחר-כך הושיטה סיוע גם "אגודת העזרה של יהודי גרמניה".

השלטונות הגרמניים יזמו הקמת בתי-מלאכה, שבהם יציגו בעלי-המלאכה המקומיים למכירה עבודות מובחרות אפייניות ליצירת רוחם של העמים בעיר. עבודותיהם של תלמידי "עזרה על-ידי עבודה" תפסו מקום נכבד בתערוכה ובשוק הרב-לאומי הזה. היהודים הציגו בחמישה חדרים עבודות תפירה, ריקמה, סריגה וחרטות עץ. המדור היהודי מכר בחודש אוגוסט תוצרת בסך 3,000 מארק. בתי-המלאכה סייעו במידה מסוימת להקלת מצבם של בעלי-המלאכה בעיר.²⁴

הרב הד"ר ס. לוי יזם גם הקמת בית-ספר חקלאי בשביל הנוער היהודי בוויילנה. השלטונות הגרמניים גילו הבנה לרעיונו של היוזם והתחילו בחיפושים אחרי מקום מתאים. החווה בוילוטשאני, ששימשה בימי שלטון הרוסים כמקום מעצר וחינוך לעבריינים צעירים ועמדה עזובה, נמצאה מתאימה. היה בה בניין, ששימש את המוסד הקודם, וסביבה שטח אדמה גדול הטוב למיזרע ולמיזרע וכן היתה קרובה לעיר, כשנים-עשר קילומטר מוויילנה. הרב הד"ר לוי קיבל עליו, לאחר שקיבל רשות לכך מהמפקדה העליונה של הצבא, את האחריות לניהול המוסד. עם פרסום מודעה בדבר רישום תלמידים, באו להירשם צעירים רבים. לאחר בדיקה רפואית נבחרו כשישים נערים בגיל 13-18. הוזמנו מחנך, מפקח וגנן. הבית הישן בחווה שופץ. נרכשו כלי-עבודה וזרעים. ביום ה-1 במאי 1916 נפתח המוסד והתחילה בחווה העבודה.

הגירה לארצות הברית. הגירת יהודים לארצות הברית הקלה מעט את המצוקה בעיר. בראשית חורף 1916 פנה הד"ר י. ויגודסקי אל השלטונות הגרמניים בדבר מתן רשות להגר ורשות להקים לשכת הגירה ליד הוועד המרכזי היהודי. השלטונות, ששאפו להקטין את מיספר היהודים בליטא, קיבלו ברצון את ההצעה. הגנרל לודנרופ הודיע ביום ה-21 בפברואר 1916, כי השלטונות לא ישימו מכשולים להגירתם של יהודים משטח-הכיבוש. את סידור ההגירה השאירו בידי לשכה רשמית בקובנה, שדרשה תשלומים די גבוהים. רבים רצו לצאת מהעיר הנצורה.

24 הרצאת הד"ר ס. לוי בברסלאו בפני ועד העזרה שהקים, סתיו 1916. (במכונת כתיבה): המקור נמצא במכון המדעי היידי "יו"א בניירורק; ווילנער זאמלבוך, א', 1916, עמ' 202.

להשתחרר מגיוס לעבודה, מהרעב, מהמסים, מהמשטר הצבאי. אבל רק אלה שהיו בידם אמצעים לכך יכלו לנסוע. כיוון שנתנו לצאת רק למשפחות, התחילו צעירים וצעירות להתחתן באופן פיקטיבי, כדי לצאת מהארץ. במשך חמישה חודשים היגרו מהעיר קרוב ל-2,500 יהודים, בעיקר אנשי המעמד הבינוני.

בסוף שנת 1916 נפטרה ההגירה לארצות הברית, אבל חודשה אחרי זמן-מה, כבר לאחר שארצות הברית נכנסו למלחמה נגד גרמניה. נתקבלו אז רשיונות הגירה לנשים ולילדים, והם היגרו. שמחת המהגרים היתה רבה, קנאת הנשואים בעיר — גדולה.²⁵ היחסים עם הפולנים ועם השלטונות. חוסר-העבודה העיק על האוכלוסיה כולה ובייחוד על יהודי העיר. הפולנים, ששלטו בעיריה, עזרו בהשגת עבודה לבני עמם. דרישת הוועד המרכזי היהודי, כי תינתן ליהודים נציגות בלשכת העבודה של העיריה, נתקלה בהתנגדות מצד הפולנים.

היחסים בין היהודים ובין הפולנים נעשו מתוחים לרגל חלוקת כספי הסיוע ובגלל דרישות לאומיות של הפולנים. כאשר נתקבלו מגיימס סימון, יושב-ראש "חברת העזרה של יהודי גרמניה", 10,000 מארק, מסר הוועד המרכזי היהודי אלף מארק לפולנים ואלף מארק לליטאים, לביאלורוסים ולרוסים. הפולנים, לעומת זאת, שקיבלו באותו זמן 10,000 מארק משווייץ, חילקו את הסכום רק בין הפולנים והליטאים. הגרמנים זממו לנצל את היהודים כדי לדחוק את רגלי הפולנים, אך נציגי היהודים הכשילו את הרעיון הזה.²⁶

גיוס לעבודה. גרמניה, שסבלה מחוסר ידיים עובדות בגלל הגיוס לצבא, רצתה לנצל את כוחות העבודה שהיו בשטחים הכבושים. מיספר האנשים שנרשמו מרצון לעבודה בגרמניה ונשלחו שמה, היה מועט. בראשית קיץ 1916 הזמין ראש העיר הגרמני את נציגי האוכלוסיה להתייעצות בדבר העסקת מחוסרי-עבודה מוכשרים, בעבודות ציבוריות. השכר שהציע ראש-העיר היה 30 פניג ליום עם אחזקה — שכר נמוך מאד. ראש-העיר הבטיח כי העבודה תיעשה בקרבת העיר, ולעובדים תינתן חופשה בכל שבוע, וכדומה. תחת לחץ המצב הקשה וחוסר-העבודה הסכימו הנציגים לפרסם קול-הקורא להרשם לעבודה. נרשמו מיד עניים רבים. בוועד היהודי המרכזי נרשמו 3,000 פועלים, בתוכם מבני המעמד הבינוני שלא היו רגילים לעבודה גופנית. במסעדה של האגודות המקצועיות נרשמו כ-2,000.

האנשים שנרשמו נלקחו לפלוגות עבודה. נלקחו גם כל אלה שרצו לנסוע לגרמניה לעבוד, אך בקשתם נדחתה. הם הוחזקו בבתי-כלא ובמחנות-צבא במשך 2-3 שבועות עד ששלחום לעבודה. לאף אחד מהתושבים לא ניתן לגשת אליהם. העבודה שהוטלה עליהם היתה עבודת אדמה קשה ועבודה בסלילה ותיקון כבישים, אשר התנהלה במשטר צבאי תחת השגחתם של חיילים, שלא חסכו מכות מכל מי שלא הדביק את הקצב. העבודה התנהלה בתחילה קרוב לעיר, אבל במשך הזמן

25 "על הגירת הקבוצות" ביומנו של משה שליט משנת 1917: פורסם ברכעון 'פון נאנענטן עבר', חוב' אפריל-יולי 1938, וארשה, עמ' 138-139.

26 ד"ר י. ויגודסקי בספר זכרונותיו מימי הכיבוש אין שטורם. וילנה 1926, עמ' 49-51.

הועברה לקרבת החזית.²⁷ בייחוד קשה היה מצבם של הפועלים בסתיו ובחורף הקר של שנת תרע"ז (1916-1917). רק מעטים הצליחו להשתחרר; כמה מאות פועלים הצליחו לברוח. פועלים חדשים חדלו להרשם.

הטלת מסים ומילואי חובה. השלטונות הטילו בסוף קיץ 1916 מסים ומילואי חובה. בחודש ספטמבר הוטל מס גולגולת, 6 מארק לשנה, על כל גבר מוכשר לעבודה בגיל 15-60, ואילו 8 מארק על גברים מבני 61 ומעלה. גם מנשים המתפרנסות מיגיע כפיהן, נדרש המס.

באותו חודש הכריזו השלטונות על מילואי-חובה, שהיה למעשה הטלת קונטריבוציה על העיר בסך מיליון רובל. הם נימקו את הצעד הזה בצורך להבריא את המצב הכספי של העיריה. הוזמנו לשיחה על המילואי יהודים ופולנים במספר שווה, וכן שני ליטאים. כבר בהזמנה נאמר, כי מי שלא ייענה — ייענש. בשיחה נמסרה למוזמנים הודעה, כי על תושבי העיר להלוות לעיריה מיליון רובל, שהם שני מיליון מארק, ואם לא יוכנס הסכום עד תאריך מסוים, ייהפך המילואי למס חד-פעמי; על המסרבים "להלוות" יוטלו ענשי מאסר וכדומה; המוזמנים לישיבה הפכו להיות הוועדה הממונה לדאוג לביצוע המילואי. בו במקום נתמנה יושב-ראש לוועדה, פולני, ושני סגנים לו, יהודים.

בישיבה הראשונה של הוועדה, שהתקיימה שלא בנוכחות נציגי השלטונות, נחברר כי אי-אפשר לספוג סכום גדול כל-כך מהתושבים. הפולנים טענו, כי יש ביניהם בעלי רכוש, אך בידי אלה אין כסף מזומן. הכוונה היתה להטיל את כל כובד המס על האוכלוסיה היהודית, שבתוכה היו סוחרים עשירים, בעלי כסף מזומן רב. חברי הוועדה היהודים הציעו לחלק את הסכום בין התושבים היהודים והבלתי-יהודים לפי האחוז שלהם באוכלוסיה, היות והמס מוטל על כל תושב באופן אינדיבידואלי, כאדם. הם טענו, שהסוחרים העשירים עזבו את העיר ונשארו בתוכה רק העניים. חברי הוועד היהודים מוכנים היו לקבל על עצמם גביית 50% מהסכום, אם כי מיספר היהודים בעיר היה רק כ-43%; השלטונות לא הסכימו לזה. הם רצו להטיל סך 800,000 רובל על היהודים ואילו על שאר התושבים 200,000 רובל. את התביעות לתשלום המס שלחו בראש וראשונה ליהודים. עליהם הטילו סכומים גבוהים מאד — על שני יהודים 75,000 רובל על כל אחד; על רבים אחרים 60,000 רובל, 30,000 רובל; הסכום 6,000 רובל נחשב לסכום פעוט. על הפולנים הוטלו סכומים קטנים מאלה; הסכום הגבוה ביותר שהוטל על פולני היה 45,000 רובל. על הרוזן טישקביטש, שהיה לו בית-חרושת גדול, שערכו היה כשני מיליון רובל, הטילו 6,000 רובל ואילו על יהודי אחד, שחכר מהרוזן חלק מבית-החרושת — 40,000 רובל.

בחודש דצמבר 1916 נלקחו למאסר כשלושים סוחרים יהודים, שלא שילמו את

27 קבוצת תושבים יהודים בוויילנה השתדלה אצל השלטונות, כי ירשו להביא מזון ליהודים שעבדו בכבישים בסביבות וילנה, 'לעצטע ניס' מיום 7 ביולי 1916.

הסכום שהוטל עליהם. מאוחר יותר הכניסו אחדים מהם חלק מהסכום הנדרש, אך ככל זאת לא שוחררו מבית-הכלא. שני פולנים, שנאסרו אף הם על אי תשלום שוחררו כאשר הכניסו חלק מהסכום. היהודים שנאסרו ישבו בבית-הסוהר חודש ימים. אחר-כך הם שוחררו אם כי רובם לא שילמו את הסכום הנדרש. יש לציין, כי כל הפעולה בקשר להטלת מילווה-החובה, נעשתה בניגוד לרצון הממונה על ענייני העיריה.

השלטונות דרשו מחברי הוועדה היהודים את רשימת הסוחרים, שיש ביכולתם לשלם, אך חברי הוועדה סירבו למסור את הרשימה והשתדלו להשהות את ביצוע הגביה. התחמקותם של היהודים הרגיזה את השלטונות; ההשהיה הפריעה אותם מלבצע תכניות נוספות להטלת מסים. הם רצו לשים במאסר את הרב י. רובינשטיין ואת הד"ר י. ויגודסקי. כאשר בא הד"ר י. ויגודסקי אל ראש המינהל האזרחי הגרמני בעיר, הרוזן יורק פון ואטנברג, והודיע לו על החלטות היהודים להכניס רק 50% מהסכום הנדרש ל"מילווה חובה", התפתחה ביניהם שיחה חריפה. הרוזן אמר, כי אי-הציות לשלטונות הגרמניים מראה על הדרגה הנמוכה של האוכלוסיה המקומית. "כל המסחר היהודי אינו שווה הרכה" אמר הרוזן. הוא הוסיף כי השלטונות ימצאו את האשמים ויענישום קשה. הד"ר י. ויגודסקי ענה לו, כי האוכלוסיה המקומית לא ציפתה מעם תרבותי כמו העם הגרמני לחץ כה קשה כמו החרמות, מסים ובייחוד עבודת כפייה. דבריו של הד"ר י. ויגודסקי, שהיו מחאה חריפה נגד שיטות השלטון הגרמני, הרגיזו את הרוזן. ביום ה-31 במארס 1917 נאסר הד"ר י. ויגודסקי וגורש למחנה שבויים במערב פרוסיה, לא רחוק מדאנציג.²⁸ הוא גורש לא רק בגלל עמדתו בעניין מילווה-החובה, אלא בגלל דבריו הגלויים והבוטים, שלא נמנע לאמרם לראשי השלטון. בשיחה עם ראש השלטון האזרחי, כאשר הד"ר ויגודסקי פנה בבקשה להקלות במצב האוכלוסיה, נענה כי גם לגרמנים עצמם אין די צרכי-מזון. הד"ר העיר על כך: "אם כך, אין צורך לנהל מלחמה!" דבריו אלה של הד"ר ויגודסקי הגדישו את הסאה.

כבוקר מאסרו הלכו ללוותו לתחנת הרכבת הרב י. רובינשטיין, הד"ר צ. שבד, והד"ר רחמיאלביטש. הד"ר ויגודסקי הובל תחת משמר של חייל. הנציג הנאמן של הציבור היהודי יצא לגלות, ונשאר בה למעלה משלושה-עשר חודש. עבודת כפייה. הצורך בידים עובדות דחף את השלטונות הגרמניים להטלת עבודת כפייה על האוכלוסיה בשטחים הכבושים. בחודש נובמבר 1916 פרסמו הגרמנים צו בדבר גיוס לעבודה של כל הגברים, המוכשרים לעבודה. תמורת תשלום של 600 מארק בזהב מוכנים היו הגרמנים לשחרר מחובת העבודה. כיוון שהאנשים לא רצו להתגייס לעבודה הקשה, החלו הגרמנים בחטיפת גברים צעירים ברחובות העיר למטרה זו. בזמן הראשון היו משחררים את החטופים אם הביאו אישור הקובע כי

28 את זכרונותיו מימי שבתו במחנות-ההסגר פרסם ד"ר י. ויגודסקי בספרו אין גיהנום, וילנה 1927; עיין גם בספר זכרונותיו מימי הכיבוש הגרמני אין שטורם, וילנה 1926, עמ' 117-124; על המאסר ברשימות יומן של משה שליט ברבעון 'פון נאענטן עבר', חוב' א', וארשה 1938, עמ' 49.

הנעצר הוא חולה, או שיש לו עבודה, או שיש לו משפחה עם שני ילדים וכדומה. יותר מאוחר, כשהאישורים האלה התרבו מאד, שחררו חלק קטן מהעצורים. רוב העצורים היו יהודים.

עסקני הציבור בעיר הקימו רעש לרגל חטיפת האנשים לעבודה. הגרמנים חששו מדעת-הקהל בארצות הנייטרליות, בייחוד ארצות הברית. הם החלו לרשום את כל הגברים המוכשרים לעבודה בגילאי 17-70; מהתייצבות זו שוחררו "כלי קודש", תלמידי ישיבות, מורים, רופאים, אבל לא עורכי-דין, רוקחים וכדומה. תמורת תשלום בסך 600 מארק בזהב הסכימו לשחרר בעלי-יכולת, שאינם רגילים לעבודה גופנית; הכסף הוקדש לאספקת בגדים חמים לעובדים ולתמיכה במשפחותיהם.

ההודעה של השלטונות הגרמניים בדבר הרישום הזה, שנתפרסמה ביום ה-6 בנובמבר 1916, הפילה אימה על האוכלוסיה.

עסקני הציבור החליטו בישיבה חשאית להגיש תזכיר לשלטונות העליונים של מיפקדת חבל-הצפון, ולציין בו את החורבן שייגרם לכלכלת העיר אם תבוצע הפקודה המדוברת. חתמו על התזכיר ראשי הדתות, יושב-ראש הוועדים הלאומיים ונציגי הפועלים, בעלי-המלאכה, הסוחרים ועוד עסקני ציבור יהודים ונוצרים.

עסקני הציבור יעצו לאוכלוסיה לא להתפקד. מודעות בידיש ובפולנית הודבקו בעיר בחשאי וקראו לא להופיע לרישום. במודעות צוין, כי המעשים הללו של הגרמנים יובאו לידיעת הציבור בארצות הנייטרליות. בימים הראשונים אמנם לא הופיעו האנשים, אך תחת לחץ השלטונות, שאיימו בקנסות והתחילו לכלוא בבית-הסהר, התייצבו רבים. רבים מאלה שלא התייצבו נקנסו והושמו במאסר. הקנסות היו בגובה 1,200-1,500 מארק.

פעולת ההתנגדות השפיעה במידה מסוימת להקלת הגיוס לעבודת כפיה. תנאי העבודה של הנלקחים לעבודת הכפיה בליטא היו קשים ביותר. בחורף, בקור נורא, החזיקו אותם במחנה מוקף גדר תיל, בראשונה תחת כיפת השמים ואחר כך בצריפים שלא היתה בהם הסקה. ללינה סודרו להם אצטבאות עץ, אחת מעל השניה. האנשים הועבדו מהבוקר עד הערב, בהפסקה קטנה בצהריים. המזון שניתן להם היה דל ביותר; מנת הלחם היתה כמאתיים גראם ליממה. שכרם שולם כמו לשבויים — 1.20 מארק ליום, ומזה היו מנכים תשעים פניג ל"מזון". המשפחות הוכרחו לפנות בבקשת סעד.

בין הנלקחים לעבודת כפיה היו גם נשים. הגרמנים לא היו מתחשבים ברגשות הדתיים של הפועלים היהודים והכריחו אותם לעבוד ביום השני של ראש-השנה וביום הכיפורים.²⁹

היחס הקשה, שגבל באכזריות, לעובדי הכפיה, נראה בעיני רבים כמכוון להשמדת העובדים, כדי להשאיר בליטא חלל ריק שיתמלא במשך הזמן מתיישבים גרמנים.

29 תיאור מצבם של העובדים מווילנה בסקירה מחודש דצמבר 1917, בחיקי המרכז הציוני בברלין, 131
תיאור תנאי עבודת הכפיה של יהודי פולין וליטא במאמרו של יוליוס ברגר, ברלין 1919.

מחלות ותמותה. החורף של שנת תרע"ז (1916-1917) היה קשה ביותר בגלל הרעב, הקור העז, המחלות המידבקות וחוסר-העבודה. מחלות הטיפוס והדיזנטריה נפוצו למרות אמצעי המנע והאזהרות מצד השלטונות. מחלת הטיפוס הגיעה בראשית שנת 1917 לממדים בלתי ידועים בעיר עד אז. בקיץ של שנה זו לא היה כמעט בית שלא היה בו חולה טיפוס. את החולים היו מעבירים לבתים מיוחדים. בקיץ של אותה שנה נפוצה מאד גם מחלת הדיזנטריה. מחלת הכולירה הופיעה עוד בסוף ימי השלטון הרוסי, אך גם בשני החודשים הראשונים של השלטון הגרמני היו 130 מקרים של כולירה. הכולירה חוסלה מהר, אך כנגד זה התפשטה מחלת השחפת, בגלל התזונה הירודה.

התמותה בקרב יהודי וילנה הגיעה במחצית הראשונה של שנת 1917 לממדים גדולים. לפי המיפקד מחודש מארס 1916 היו, כאמור, בוילנה 61,233 יהודים ו-79,607 נוצרים ולפי המיפקד מחודש דצמבר של אותה שנה 57,516 יהודים ו-79,607 נוצרים. בשנות שלום היה אחוז תמותת היהודים בוילנה קטן מזה של הנוצרים, אבל בשנות המלחמה נשתנה המצב לרעת היהודים. בשנים 1901-1902 היו מתים 20.4-22.6 מכל אלף יהודים שחיו בעיר, ו-28-30 מכל אלף קתולים; בחודשים מארס עד דצמבר 1916 מתו 34.4-41.5 מכל אלף יהודים, כפליים מאשר בימים כתיקנם; בחודשים דצמבר 1916 וינואר 1917 מתו 50.4 על כל אלף יהודים ו-43.8 על כל אלף קתולים. בחודש מארס 1917 הגיע מיספר המתים היהודים מכל אלף ל-97.5, קרוב לעשרה אחוזים מכלל האוכלוסיה היהודית! במשך כל שנת 1917 הגיע אחוז המתים היהודים ל-68.2 מכל אלף נפשות, פי שלושה מאשר בימי שלום.

עזרה מיהודי חוץ-לארץ. יהודי ארצות הברית הוזעקו לעזרת אחיהם שנפגעו במלחמה. אירגונים יהודיים שונים התחילו לאסוף כספים. הנסיון הראשון להקים ועד מרכזי לעזרה נעשה על-יד איגוד הקהילות החרדיות, שהקים בראשית חודש אוקטובר 1914 "ועד מרכזי לעזרה ליהודים נפגעי המלחמה" (צנטרל קומיטי). הוועד היהודי האמריקאי כינס גם הוא ביום ה-25 באוקטובר 1914 בניו-יורק ועידה לשם הקמת ועד מאוחד לאיסוף כספים ולחלוקתם בין נפגעי המלחמה. בוועידה השתתפו 40 אירגונים יהודיים. הוזמן גם ה"וועד המרכזי" של החרדים. נבחר "ועד אמריקאי יהודי לעזרה" עם לווי מארשאל כיושב-ראש ועם פליקס וארבורג כגזכר שלו. "הוועד המרכזי" של החרדים המשיך לפעול לחוד, אם כי הביע את רצונו לשתף פעולה באיסוף כספים.

לשם מניעת כפילות בחלוקת הכספים הקימו שני הוועדים, "הוועד האמריקאי היהודי לעזרה" ו"הוועד המרכזי", ביום ה-24 בנובמבר 1914 ועד משותף לחלוקה ("ג'וינט דיסטריביישן קומיטי", בקיצור: "ג'וינט").

ועד שלישי, "ועד עממי לעזרה" (פיפ'ל'ס רליף קומיטי) עם מאיר לונדון כיושב-ראש, שלום אש כסגנו, הוקם בחודש אוגוסט 1915. ועד זה אסף תרומות לא גדולות משכבות עממיות. גם ועד זה הצטרף לוועד המאוחד לחלוקה. בוועד המאוחד,

ה"ג'וינט", השתתפו, איפוא, אנשים מזרמים שונים.

ה"וועד המרכזי" אסף עד מחצית חודש יולי 1917 למעלה משני מיליון דולר, אך מסר ל"ג'וינט" רק מיליון וחצי דולר. היו גם ועדים אחרים שעשו כמוהו וחילקו בעצמם סכומי כסף. "הוועד האמריקאי היהודי לעזרה" אסף עד אותו תאריך ומסר ל"ג'וינט" למעלה משמונה מאות אלף דולר.

את הידיעות על המצב בארצות חוץ היתה אוספת ועדה מיוחדת של ה"ג'וינט" בת שמונה חברים, בתוכם הד"ר י"ל מאגנס. ועדה זו היתה מציעה למי וכמה לתת. בקיץ של 1916 החליט ה"ג'וינט" לשלוח לאירופה ועדה, שתבדוק את פעולות הוועדים שהיו מחלקים את כספי הסיוע, ותסדיר את החלוקה. ממשלת גרמניה לא הירשתה לרוב חברי הוועדה להכנס לשטח הכיבוש שבידה, פרט לד"ר י"ל מאגנס, שהיה ידוע כפאציפיסט, ולמזכירו הד"ר אלכסנדר דושקין.

ביקורו של הד"ר י"ל מאגנס בוויילנה. י"ל מאגנס וא. דושקין יצאו מארצות הברית ביום ה' 26 ביולי 1916. הד"ר י"ל מאגנס ביקר בראשונה בווארשה. ביום ה' 1 בספטמבר יצא לוויילנה. הוא קיים פגישות עם חברי הוועד המרכזי ושמע מהם על צרכי האוכלוסיה היהודית. סיפרו לו על התייקרות המצרכים, על המיספר הרב של אנשים הפונים למסעדות העממיות שאינן יכולות לספק את כל הדרישות מחוסר-מצרכי מזון, על 15,000 ארוחות, שמחלקים בכל יום חינם, ועל 5,000 נפש, הנשארים בלי ארוחה.

הד"ר י"ל מאגנס הודיע, כי הוועד המרכזי בוויילנה רשאי להשתמש בכספי העזרה המגיעים מארצות הברית, לפי ראות עיניו, ואילו "חברת העזרה" כברלין משמשת רק צינור להעברת הכספים. הוא רמז גם כי לא מן הנמנע כי עזרה מאמריקה לא תוכל להגיע למרות כל רצונם של יהודי ארצות הברית לעזור לאחיהם.

האורח קיבל תזכירים מיוחדים מ"הצדקה הגדולה", מ"עזרה על-ידי עבודה", מאגודת בעלי-המלאכה, מחברת "מפיצי השכלה" ומהאגודה למען הילד. הוא קיבל גם דו"ח מההכנסות וההוצאות לחודש אחד, חודש יולי 1916, מכל מוסדות הצדקה, בתי-הספר, האגודות השונות וכל 105 בתי-הכנסת והקלויזים בעיר.

בתזכיר של "הצדקה הגדולה" נאמר, כי מיספר האנשים, שפנו בבקשת סיוע למצות בחג הפסח תרע"ו, הגיע ל-32,000 בה בשעה שלפני שנה פנו רק 7,000 איש. מתוך 87,000 מארק, ששלחו יהודי אמריקה לעזרת יהודי וילנה, קיבלה "הצדקה הגדולה" רק 14,000, אין ביכלתה איפוא להחזיק בקופתה הדלה את הרבנים והשושוחים ולחלק תמיכות בהתאם לצרכים.

הדו"ח הכספי לחודש יולי הכיל רשימה של כל האגודות לעזרה ותקציביהן לאותו חודש, וכן רשימת בתי-הספר, בתי-היתומים, בתי-החולים, מושבי-הזקנים וכדומה. הד"ר מאגנס התרשם, כי הוועד המרכזי, שהוקם בוויילנה, פועל כהלכה; אם כי מינהל "חבל המזרח" ("אובר-אוסט") היה בקובנה, הרי בשביל יהודי ליטא היה המרכז בוויילנה. הד"ר מאגנס שיבח את פעולות הרבנים הצבאיים. הוא נפגש עם שישה מהם בכינוס בוויילנה. יום אחד נסע בלוויית הרב הצבאי הד"ר סאלי לוי

לאושמיאנה והושיט שם סיוע כספי לבית-הספר החקלאי בווייליטשאני. כן ביקר במוסדות אחרים בעיר.

בנסעו במרכבה ל"עזרה על-ידי עבודה" נבהלו הסוסים משום-מה, התחילו לדהור במהירות והפילוהו ארצה. הד"ר מאגנס נחבט חזק בפניו וברגלו הימנית. הוא הועבר מיד לתחנת העזרה המהירה ומשם לבית-החולים של "משמרת חולים". תשעה ימים שכב שם ואחר כך יצא לברלין עוד לפני שהחלים לגמרי.

לפני עזבו את וילנה הביע על-ידי העתון 'לעצטע ניס' את תודתו לכל אלה שעזרו לו בשליחותו. "בעזבי אתכם השארתי כאן חלק גדול מלבי" — אמר.

בפרוץ מלחמת ארצות-הברית — גרמניה. בראשית שנת 1917 התחילה מלחמה בלתי מרוסנת של צוללות גרמניות בימים. הדבר גרם לניתוק היחסים בין ארצות-הברית לבין גרמניה. בראשית חודש אפריל הכריזה ממשלת ארצות הברית מלחמה על גרמניה ועל אוסטריה-הונגריה.

פעולת הסיוע מארצות הברית נפסקה. מוסדות הצדקה היהודיים בעיר עמדו בפני סכנה של הפסקת פעולותיהם. ביום ה-3 בינואר כינס הוועד המרכזי לאספה נציגים מכל מוסדות הצדקה בעיר; יחד היו כשמונים איש; הם טיכסו עצה איך להשיג את הכספים הדרושים לעיר על-ידי מס עצמי. התפתח ויכוח אם המס צריך להיות מס-חובה או מס-מרצון. הוחלט על העיקרון של מס-חובה, אך לא הוחלט להנהיג את המס הזה מיד.

בקרב האוכלוסיה היהודית היתה אי-שביעות רצון מפעולות הוועד המרכזי. היו שטענו, כי אינו עושה די להצלת ההמונים מרעב. באספה הנ"ל סיפרו כי משלחת עממית פנתה בימים אלה אל "הצדקה הגדולה" באיומים ש"העם יקח לידי את ההגנה על האינטרסים שלו, אם לא יינקטו אמצעים מידיים כנגד הרעב השורר בעיר".

חלק מהתומכים בהצעה להטיל מס-חובה שאף להקים ועד-קהילה, שישמש נציגות מופרת של הקהילה ותהיה לו רשות מטעם השלטונות לגבות את המס תוך כפיה. הד"ר צ. שבר, שהתנגד להטלת מס-חובה, סבר גם הוא, כי הגיע הזמן לחיזוק האוטוריטה של הנהלת הקהילה. לדעתו משמש הוועד המרכזי כוועד הקהילה למעשה, אך הוא אינו נבחר על-ידי כל התושבים ורבים אינם מרוצים מפעולותיו. באספה הוחלט לצרף 14 איש מחוגים ומוסדות שונים לוועדה שתטפל בהטלת מס-חובה.

הפעולה להטלת מס-חובה לא התקדמה. השלטונות הגרמניים הטילו באותו זמן על העיר את הקונטריבוציה בסך מיליון רובל והדבר העסיק את עסקני הציבור והטרידם לא מעט. הוקמה ועדה, שהוטל עליה לחלק את נטל "מילוה החובה" על התושבים היהודים. בינתיים התקרב חג הפסח והדוחק בכספים במוסדות הצדקה גדל עד מאד. לשכת הרישום, שצריכה היתה להכין רשימות של משלמי-מס-החובה, היתה עסוקה בהכנת רשימת הזקוקים למצות.

אחרי חג הפסח התקיימה באולם-קריינגל אספת עם גדולה, שבה נמתחה ביקורת

קשה על הוועד המרכזי והובהר הצורך בהקמת ועד קהילה מאורגן כראוי. הוועד המרכזי דן בבעיית הבחירות לוועד הקהילה. בזמן ישיבת הוועד המרכזי הופיעו שתי משלחות שדרשו לצרף לוועד אנשים נוספים מחוגים וממוסדות שונים. המשלחת השניה, שייצגה אספה פרטית של נציגי ארגונים ומוסדות צדקה, הציעה לוועד המרכזי לארגן נציגות זמנית של הקהילה, שתכין בחירות לוועד-הקהילה ותנהל עד לאחר הבחירות את ענייני הקהילה. הד"ר צ. שבד ויוסף איזביצקי תמכו בדרישות המשלחת השניה. הוועדה, שנבחרה לדיון בבעיית הבחירות לוועד הקהילה, הציעה לצרף לוועד המרכזי עסקנים נוספים עוד לפני שיקוימו הבחירות. ואמנם צורפו 23 חברים חדשים. ביום ה' 24 במאי 1917 התקיימה הישיבה הראשונה של הוועד המרכזי המורחב.

עזרת יהודי גרמניה. ראשי הוועד המרכזי בוויילנה החליטו לפנות אל יהדות גרמניה בבקשה סיוע. יושב-ראש הוועד, הרב יצחק רובינשטיין, נסע לאחר מאסרו של הד"ר י. ויגודסקי לברלין ושם השמיע מחאה נגד הטלת מלווה החובה, נגד עבדות הכפיה ונגד תכנית הגרמנים להקים אגודות שיתופיות ליטאיות-גרמניות, העלולות לדחוק את רגלי הסוחר היהודי. הרב הירצה בפני צירי הרייכססטאג וסיפר על סבלה של האוכלוסיה היהודית.

הרב יצחק רובינשטיין פעל בברלין לתיאום פעולות העזרה של הארגונים היהודיים בגרמניה, שהיתה ביניהם תחרות. היו אלה "חברת העזרה", "בני ברית", "אגודת ישראל", "ההסתדרות הציונית" בגרמניה, "הוועד למען המזרח" מיסודו של הד"ר מ. בודנהיימר ועוד. באספה של נציגי הארגונים האלה, בביתו של דזיימס סימון, יושב-ראש ועד "חברת העזרה", הרצה הרב י. רובינשטיין על מצב היהודים בשטחים הכבושים ושם הוחלט להקים איגוד של כל ועדי העזרה. איגוד זה של יהודי גרמניה שם לו למטרה לא רק הושטת עזרה חומרית אלא גם דאגה להשגת שיווי זכויות ליהודי המזרח והבטחת זכותם לטפח את תרבותם ודתם.

כשפסק משלוח כספי-העזרה מאמריקה באו יהודי גרמניה לעזרת יהודי פולין וליטא במידה מסוימת. בימי התגים, בראשית שנת תרע"ח (סתיו 1917) שלח ועד "חברת העזרה של יהודי גרמניה" חצי מיליון מארק לפולין ולליטא. בראשית שנת 1918 (עד סוף חודש אפריל), שלח ועד חברה זו מכספי החברה לוויילנה 117,450 מארק, מתוכם 15,000 ליתומים.³⁰

ברייכססטאג הגרמני התעוררו ויכוחים על מצב היהודים בשטחים הכבושים. ציר הרייכססטאג אוסקר קון (כהן), מ"הסוציאליסטים הבלתי-תלויים", הגיש שאילתה בעניין מאסרו של הד"ר יעקב ויגודסקי. רק אחרי ארבע שאילתות כאלה שוחרר הד"ר ויגודסקי וחזר העירה. הוא ישב במעצר במחנה השבויים למעלה משנה. חידוש הסיוע מארצות-הברית והפסקתו. יהודי ארצות הברית השתדלו לחדש את הסיוע לאחיהם בשטחים הכבושים בידי גרמניה, ליהודים ברוסיה ובארץ-ישראל.

30 דו"חות שנתיים של "חברת העזרה של יהודי גרמניה" לשנים 1917, 1918 (עד סוף אפריל), בגרמנית.

ה"וועד המאוחד לעזרה" ("ג'וינט דיסטריביושן קומיטי" — ד.ד.ק.) השיג בוויינגטון רשות לשלוח להולנד בחודש אוגוסט 1917 ועדה, שתבוא בדברים עם יהודי המקום בדבר העברת כספים דרך ארצם הנייטרלית. המשלחת של "ג'וינט", הגיעה להולנד בחודש ספטמבר 1917 ועשתה שם עד ה-25 בינואר 1918. היא השיגה את הסכמת ממשלת הולנד לסייע בהעברת הכספים מארצות הברית לשטחי פולין וליטא הכבושים. בהולנד הוקם ועד-עזרה להעברת הכספים ולידו לשכה של ה"ג'וינט".

בחודש דצמבר 1917 נשלח לוועד המרכזי שבוילנה באמצעות שגריר הולנד בברלין, סכום של 813,750 מארק מכספי ארצות הברית. מסכום זה נועדו 75,000 מארק בשביל תושבי גליל וילנה, שהוחזקו במחנות-ריכוז. הוועד מהולנד ביקש מהוועד המרכזי בוילנה, כי בא-כוח שלו יבקר במחנות הריכוז, ויחלק בעצמו, במידת האפשר, את הכסף. גם הוועד בהולנד רצה לשלוח את בא-כוחו לביקור בשטחי הכיבוש. הצייר הרמן שטרוק, שהיה מגויס בצבא הגרמני ונתמנה בקיץ של שנת 1917, בהשתדלות "הוועד למען המזרח", כיועץ לענייני היהודים ליד מיפקדת חבל-המזרח, הודיע לוועד בהולנד, כי אין מצד השלטונות התנגדות לכך.³¹ בחודש ינואר שלח הוועד בהולנד אל הוועד המרכזי בוילנה סך חצי מיליון מארק מכספי הסיוע האמריקאיים. הוועד בהולנד רצה להעביר דרך השגרירות ההולנדית בברלין כל חודש 700,000 מארק לוילנה. בחודש פברואר 1918 נשלח סך מיליון וחמישים אלף מארק, בחמישים אחוז יותר מהמתוכנן, בהתחשב בחג הפסח המתקרב.

באותו חודש יצא הד"ר אלברט ואן ראלטה לביקור בליטא ובפולין כשליח מטעם הוועד בהולנד. הוא הגיע בראשונה לברלין ונפגש שם עם ראשי הארגונים היהודיים, עם "חברת העזרה של יהודי גרמניה", עם "לשכת המרכז הציוני" ועם "הוועד למען המזרח". בברלין פגש גם את הרב י. רובינשטיין ואת שמשון רוזנבוים. מברלין יצא לקובנה ומשם לוילנה. כאן סוכס אתו, כי יתמנו ועדים מחוזיים ומקומיים לחלוקת הסיוע. לוועד המרכזי בוילנה לחלוקת כספים נבחרו הרב יצחק רובינשטיין כיושב-ראש, שמשון רוזנבוים כסגנו, ד"ר אנצילביטש כסגן שני, בנימין אפשטיין כגזבר וא. סופר כמבקר. מלבד הד"ר אנצילביטש, היו כל שאר חברי הוועד וילנאים.

בחודש מארס העביר הוועד שבהולנד לוילנה 700,000 מארק, אך כעבור חודש התירה ממשלת ארצות הברית לשלוח רק 420,000 מארק. הוועד בהולנד ביקש לחלק את הכסף בעיקר לצרכי תזונה, בייחוד למסעדות עממיות ולבתי-ספר. בסוף חודש אפריל, הודיעה ממשלת ארצות הברית, כי לא תרשה יותר להעביר כספים לליטא.

סיוע ממקורות שונים. ועד העזרה היהודי ברוסיה ("יעקאפא") ידע על מצוקת האוכלוסיה היהודית בשטחים הכבושים בידי הגרמנים. שמשון רוזנבוים ביקר

בחודש ינואר 1917 בקופנהאגן, שבה הוקמה לשכת הקשר של ההסתדרות הציונית. באמצעות השגריר הרוסי ועל-ידי בנק בשטוקהולם שלח בחודש אפריל 1917 ועד העזרה היהודי בפטרוגראד בשביל שטחי הכיבוש הגרמני בפולין וליטא — 300,000 רובל; מהם 64,900 רובל לקהילת וילנה, לידי הרב יצחק רובינשטיין ובנימין אפשטיין, כלומר לידי "הוועד המרכזי היהודי" בוויילנה.³²

ראשי ההסתדרות הציונית שישבו בברלין, וכן ציוני גרמניה השתדלו לסייע לפעולות העזרה ליהודי ליטא. בחודש מאי 1917 שלחו הציונים לידי ש. רוזנבוים בוויילנה לצרכי עזרה פרודוקטיבית 31.600 מארק.³³ השלטונות הגרמניים סברו, כי אין סכום זה מספיק להקמת מפעלים יצרניים, והציעו לחלק את הכסף כתמיכה לנזקקים. ש. רוזנבוים טען, כי יש סיכויים להגדלת הסכום ושמר את הסכום לסיוע למפעלים הפרודוקטיביים.

ההסתדרות הציונית סייעה גם ל"משמרת חולים" ותמכה בבתי-הספר העבריים. עם הפסקת משלוחי הסיוע מארצות הברית החליטו ראשי הוועד המרכזי בוויילנה לנסוע לברלין ואם יהיה צורך גם להאג, כדי להשיג סיוע מיהודי חוץ-לארץ. לאחר חוזה-השלום בין רוסיה לבין גרמניה, שנחתם בבריסק דליטא ביום ה-3 במאוס 1918, התחילו לחזור לוויילנה ולסביבתה פליטים רבים, שהיו זקוקים לעזרה. הסכומים, שהעביר ועד העזרה האמריקאית המאוחד ("ג'וינט") באמצעות "חברת העזרה של יהודי גרמניה" לליטא בשנים 1915-1917 הסתכמו ב-5,054,265 מארק. מלבד סכומים אלה נשלחו גם על-ידי אנשים פרטיים סכומים ניכרים לקרוביהם שבליטא.

בקץ של שנת 1917 בא שינוי לטובה ביחס השלטונות הגרמניים לאוכלוסייה היהודית בעיר וחל שיפור במצב יהודי וילנה. במאמצי היהודים עצמם ובסיוע השלטונות נוסד בית-ילדים. מיספר המסעדות העממיות הוכפל, מנות המזון הוגדלו וגם תנאי העבודה הוטבו. עבודת הכפיה בוטלה רשמית בחודש ספטמבר 1917, מיספר מחוסרי-העבודה היה גדול, אבל מי שעבד קיבל שכר גבוה; חלק מהאוכלוסייה היהודית עזב את העיר, התמותה היתה כירידה; נציגי השלטונות העליונים החלו להודות שנעשו שגיאות רבות ביחס ליהודים. הם הצהירו בכל הזדמנות, שלא ינהלו מדיניות אנטי-יהודית. הרמן שטרוק נתמנה ליועץ לענייני היהודים ליד המפקדה הראשית של חבל-המזרח. השלטונות הביעו את אהדתם לתנועה הציונית, אך לא הסכימו להרשות להסתדרות הציונית לפעול בשטחי הכיבוש בטענה, כי זהו שטח צבאי הדורש הגבלות בתנועה. במצבו של הד"ר י. ויגודסקי, שישב עצור במחנה שבויים, חל שינוי לטובה; העבירו אותו למחנה קצינים שבויים, אך אז לא נראתה עדיין האפשרות להשיג את שחרורו. שמשון רוזנבוים, שכתב בקץ של שנת 1917 למרכז הציוני בברלין על המצב

32 מכתב מאת הד"ר א. האנטקה אל ש. רוזנבוים, 30 באפריל 1917, בתיקי לשכת המרכז הציוני בברלין, 131.

33 מכתב הד"ר פריץ לוונשטיין אל הסגן מארטין סאלינגר, 5 באוגוסט 1917, שם.

בווילנה, טען, כי עם כל השיפור שחל במצב, הרי העזרה הכספית מאמריקה שהופסקה, מעמידה את יהודי העיר במצב קטסטרופלי. מתוך 55,000 יהודי וילנה זקוקים 45,000 לסיוע, כדי שיוכלו לקנות להם את מנת הלחם בת 100 הגראם ואת מנת הגריסים בת 110 הגראם.³⁴

לאחר חווה השלום בין רוסיה המועצתית לבין גרמניה בבריסק דליטא בחודש מארס 1918, התחילו השלטונות הגרמניים לתת רשיונות נסיעה לערים שונות לסוחרים ולרופאים. הד"ר צ. שבר, שבני משפחתו נשארו עם פרוץ המלחמה בפטרבורג, החליט לנסוע אליהם ולהחזירם לוילנה. הוא הצליח לעבור את הגבולות והגיע בחודש מאי לעיר הבירה, שנקראה אז כבר לנינגרד. שם השתתף בשיבת ועד הקהילה ואחר-כך נסע למוסקבה ונאם בבית-הכנסת. הוא שיתף את רוסיה במה שעבר על יהודי וילנה בימי הכיבוש הגרמני. מוועד העזרה לנפגעי המלחמה (ה"יעקאפא") וכן מאגודות "אורט" ו"אוזזה" הצליח להשיג סכומים מסוימים בשביל יהודי וילנה; לאחר קשיים חזר עם כתו ובנו לעיר.³⁵

סיום הכיבוש וכינונה של ליטא העצמאית. ראשי הצבא הגרמני בחזית המזרח, הגנרלים לודנדורף והינדנבורג שאפו לספח את השטחים הכבושים לגרמניה, או להעמידם תחת חסות גרמנית. ללודנדורף היתה כבר בשנת 1915, תכנית להקים את "ממלכת ליטא וקורלנד" וליישב בה איכרים גרמניים. בקיץ של שנת 1917 עבר השלטון בגרמניה למעשה לידי שני המצביאים הללו. הינדנבורג הודה בחודש נובמבר 1917 כי הוא שואף לגרמניזציה של ליטא וקורלנד.

הגרמנים תכננו איפוא הקמת מדינות עצמאיות בשטחים שכבשו מרוסיה, מדינות שתהיינה תלויות בכלכלתן ובפוליטיקה שלהן בגרמניה. על החלטתם להקים את מדינת פולין העצמאית הכריזו בחודש נובמבר 1916. בשלהי קיץ שנת 1917 התחילו הגרמנים לפעול להגשמת תכניתיהם בדבר עתידה של ליטא.

לאחר מהפכת פברואר 1917 ברוסיה, התחילו גם הליטאים להביע את שאיפותיהם לעצמאות. באספתם בפטרבורג ביום ה-18 ביוני הם החליטו על הקמת מדינת עצמאית בתחומי ליטא האתנית. הגרמנים עוררו את הליטאים בשטחים הכבושים להתכנס ולפעול גם הם. בימים 18-20 בספטמבר נתכנסה בוילנה ועידה של ליטאים, שבחרה ב"מועצה הלאומית" (בליטאית "טאריבה"), שתפקידה היה לכוון מדינת ליטא עצמאית, עם העיר וילנה כבירתה. ל"טאריבה" נכנסו 20 ליטאים ואילו לשאר העמים הועידו בה חמישה מקומות: 2 לפולנים, 2 ליהודים, 1 לביאלורוסים.

הפולנים סירבו להצטרף. הם שאפו לחידוש הקשר בין ליטא לבין פולין, ועכשיו עמדו מן הצד וחיכו להתפתחות המאורעות. עלתה השאלה אם מדינת ליטא תקיף גם את שטחי גרודנה-ביאליסטוק שבהם

34 מכתבי ש. רוזנבוים מיום 9 ביולי וה-11 באוגוסט 1917. בתיקי לשכת המרכז הציוני בברלין, תיק 131.

מכתב מיפקדת החבל המזרחי מיום ה-15 ביולי 1917 אל ההסתדרות הציונית בגרמניה, שם.

35 זכרונות ד"ר צ. שבר, בפנקס של ה"יעקאפא" בוילנה, 1931, עמ' 584-595.

היתה אוכלוסיה פולנית, ביאלורוסית ויהודית, אך לא ליטאית. הפולנים רצו, כי שטחים אלה וגם העיר וילנה וסביבתה יתאחדו עם פולין. הביאלורוסים לא ששו לקבל עליהם את עול שלטון העם הליטאי. היהודים בוילנה הדגישו את קשריהם ההדוקים עם אחיהם ה"ליטוואקים" בגרודנה ובביאליסטוק, והיו מעונינים כי היהודים בליטא רבתי יתפסו את מקומם כאחד הלאומים במדינה רבת-הלאומים הזו, תוך הבטחת אוטונומיה לאומית פרסונלית ליהודים. היהודים היוו כחמישה-עשר אחוז מתושבי "ליטא רבתי" וחששו מאד משלטון הפולנים, כי היתה בקרבם תנועה אנטישמית חזקה. בקרב יהודי וילנה היו עסקנים שנטו ללכת עם הליטאים, אך נמצאו גם כאלה שסברו, כי על ליטא להתאחד עם רוסיה, כרפובליקה דימוקרטית.

ליהודים הוצע להשתתף ב"טאריבה". הרב י. רובינשטיין הוצע כנציג. הרב רובינשטיין סבר כי אין די בשני נציגים ליהודי ליטא, הוא דרש ייצוג של שלושה. הוא וגם עסקני ציבור אחרים לא רצו לקבל על עצמם את האחריות לבעיית הנציגות. משום כך התכנס הוועד המרכזי היהודי בוילנה לישיבות אחדות, שבהם נידונה בעיית ההשתתפות ב"טאריבה". הוועד החליט לכנס ישיבה מורחבת בהשתתפות נציגים מהסדרות שונות. ישיבה זו התקיימה בראשותו של הרב י. רובינשטיין ביום ה' 30 בספטמבר. השתתפו בה מטעם הציונים הד"ר א. וירשובסקי ומשה שליט; מטעם האגודות המקצועיות של הפועלים, קרי "הבונד", י. פראנקפורט; מטעם האגודה הכללית לתרבות של הפועלים רעואל גינצבורג; מטעם המורים ג. פלודרמאכר וישראל גורביטש; מטעם הסוחרים א. זיידשנור; מטעם בעלי-המלאכה ש. הורוויטש; וכן נציגים של איגוד הקואופרטיבים, הסוחרים הזעירים ובעלי-הבתים.³⁶ בישיבות אלה נקבעה עמדת היהודים: כי "הטאריבה" תיבחר מנציגי העמים החיים בליטא, וכי שטחי גרודנה וביאליסטוק, הקשורים במובן כלכלי ופוליטי עם ליטא, יהיו חלק ממדינת ליטא. לשם בחירת נציגיהם ל"טאריבה" ביקשו היהודים מהשלטונות, בתזכיר מיום ה' 29 באוקטובר 1917, להרשות להם לכנס "ועידה לאומית יהודית".

היהודים דחו אפוא את השתתפותם ב"טאריבה" עד שיוכלו לבחור את נציגיהם. על בקשתם לכנס ועידה לא קיבלו תשובה.

בשיחות עם הליטאים דרשו היהודים, כי יכירו בהם כבמיעוט לאומי, אך הליטאים טענו, כי זהו עניין פנימי. כאשר דרשו היהודים כי "הטאריבה" תחליט על מתן אוטונומיה ליהודים, ענו אישים ליטאים כי אין זה מסמכותה של ה"טאריבה". הליטאים רצו כי חברי ה"טאריבה" היהודים ייבחרו על ידם, וכי חברים אלה של ה"טאריבה" ידעו לדבר ליטאית.

השלטונות הגרמניים הבטיחו אחר-כך ליהודים, כי יורשה להם לבחור את נציגיהם וכי לא תוטל עליהם חובת השפה הליטאית.

השלטונות הגרמניים לא יכלו לתמוך בדרישה לצרף את שטחי גרודנה-

ביאליסטוק לליטא מתוך החשש מתגובת הפולנים. ההנהלה הצבאית של שטחי גרודנה-ביאליסטוק הביעה התנגדות לנציגות של יהודים מן השטחים האלה ב"טאריכה".

התנגדות ל"טאריכה". "אגודה יהודית לתרבות" ("יידישער קולטור פאריין"), שקיבלה בחודש יולי 1917 רשיון לפעול בשטחי התרבות היהודית, היתה למעשה התארגנות לפעולה פוליטית. היא ריכזה סביבה "דימוקרטים", בונדאים ואחרים. היא ניסחה מצע ביחס לעתידה של ליטא ודרישות היהודים בתוכה וביחס לאוטונומיה לאומית-תרבותית. בעיית עתידה של ליטא עוררה ויכוחים רבים ושותפו בהם גם נציגים של דימוקרטים וסוציאליסטים ליטאיים וביאלורוסים. במצע של האגודה, נאמר, כי ליטא צריכה להיות חלק מרוסיה, אולם יש לדרוש באספה המכוננת הכל-רוסית, כי ינתן לליטא מעמד של ריפובליקה דימוקרטית. הובעה התנגדות נמרצת לסיפוח ליטא לגרמניה.

"אגודה יהודית לתרבות" כינסה נציגים ממפלגות דימוקרטיות וסוציאליסטיות של כל העמים המקומיים ואלה ניסחו הכרזה-תזכיר בדבר עמדתם כלפי ה"טאריכה" ועתידה של ליטא. ניסוחו של התזכיר נמשך חודשים אחדים. הישיבות היו חשאיות והתקיימו בבניין המועדון של עובדי הרכבת. בתזכיר נאמר, כי כל ההסכמים, החוזים וגילויי-הדעת של ה"טאריכה" הם בחזקת תפיסת שלטון בלתי חוקית וזיוף דעת הקהל; בדבר גורלם של שטחי ליטא וביאלורוסיה הכבושים צריכה להחליט אספה מכוננת, שתיבחר על-ידי כל האוכלוסיה, לאחר שיסולק שלטון הכיבוש.

על התזכיר חתמו בשם מפלגת הס"ד הרוסית רעואל גינצבורג; בשם ה"בונד" יוסף איזביצקי; בשם "האיגוד של הדימוקרט היהודי" הד"ר צ. ש. בד וב. הלפרין, יוזם האגודה היהודית לתרבות, שהפכה למעשה למפלגה הדימוקרטית היהודית; בשם מפלגת "פועלי ציון" ס"ד יצחק ברודיס; בשם מפלגת הס"ר א. ויינר. חתמו עוד נציגי הדימוקרטים והסוציאליסטים הפולנים והביאלורוסים. ש. רוזנבוים ונציג "צעירי ציון", שהשתתפו גם הם בישיבות לא באו לישיבה האחרונה והמסכמת ולא חתמו.

התזכיר נמסר לידי הד"ר אוסקר כהן, ציר הרייכסטאג הגרמני מטעם הסוציאליסטים הבלתי-תלויים. אוסקר כהן הקריא את התזכיר מעל במת הרייכסטאג. התזכיר הרגيز את השלטונות הגרמניים. הם החליטו לסגור את כל המועדונים המפלגתיים בעיר, הכינו רשימה של כל האנשים שהשתתפו בחיבור התזכיר ורצו לשלחם למחנות-הסגר. בהשתדלותו של הרמן שטרוק הוחלף מעצרו של י. איזביצקי בגירוש לאוטבוצק, כדי שיבריא שם ממחלתו. רעואל גינצבורג הצליח להימלט לרוסיה.³⁷

הכרזה על מדינת ליטא עצמאית. הליטאים רצו, כי הגרמנים יסלקו את השלטון

37 התזכיר כפנקס של החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה, וילנה 1922, עמ' 695-697; י. ברודיס, וילנה הציונית ועסקניה, ח"ש, עמ' 315-316.

הצבאי שלהם מליטא וכי ישתפו אותם בניהול ענייני ארצם. אבל לאחר מהפכת אוקטובר ברוסיה נפל עליהם פחד הבולשביקים והם הסכימו להכריז, ביום ה-11 בדצמבר 1917, על ניתוקם מרוסיה ורצונם בחסות גרמנית. בהכרזה דובר על הקמה מחדש של מדינת ליטא בלתי תלויה, עם וילנה כבירתה. הכרזת העצמאות צריכה היתה לשמש כהפרדה פורמלית בין ליטא לרוסיה. לאחר חתימת הסכם שביתת-הנשק בין ממשלת לנין לבין גרמניה (ביום ה-15 בדצמבר) הכריזו גם פינלנד, אוקראינה, אסטוניה, בסרביה ולטביה על עצמאותן. לאחר חוזה-השלום בבריסק דליטא (ביום ה-3 במארס 1918) הכירה ממשלת גרמניה הכרה חגיגית בליטא כמדינה "חופשית ובלתי תלויה". ה"טאריכה" בחרה ביום ה-9 ביולי 1918 בהרצוג גרמני, וירטמברג, למלך ליטא. ה"טאריכה" הכריזה על עצמה כעל "מועצת המדינה".

השלטונות הגרמניים לא התחשבו בדרישות ה"טאריכה" ליהפך לשלטון ממשי בליטא. הם רצו למשוך גם את העמים האחרים לצדם ולהשאיר את השלטון בידיהם. היחס ליהודי ליטא, שלפני כן היה נוקשה ואנטישמי השתנה אז לטובה. על השתדלויות יהודי גרמניה להשיג מממשלתם תמיכה בדרישות יהודי ליטא לאוטונומיה לאומית במדינת ליטא, נתקבלה ביום ה-3 באפריל 1918 במשרד החוץ החלטה להשאיר את הטיפול בבעיה זו "לרצונם של תושבי ליטא". יחד עם דחיה זאת הבטיחה הממשלה, להשתדל להשפיע ככל האפשר על הליטאים, למען ימלאו את הדרישות הצודקות של היהודים כאזרחים שוויוניות, למען חופש הדת וחופש הטיפול של התרבות היהודית העצמית, כגון ניהול עצמי של בתי-הספר היהודיים.³⁸ ברוח החלטה זו, נאמר בראשית חודש יולי לנציגי "הוועד למען המזרח", כי תינתן ליהודי ליטא אוטונומיה רחבה בענייני התרבות שלהם.

הוועד המרכזי בוילנה הגיש לשלטונות הגרמניים בקשה להרשות עריכת בחירות דימוקרטיות לוועד-הקהילה, שתהיה לו זכות להטלת מסים. תשובת השלטונות היתה אוהדת, בתנאי שייחודה של הקהילה יתבטא רק בשטח הדת. הגרמנים לקחו כדוגמה את הקהילות היהודיות בגרמניה. אבל הוועד המרכזי לא הסכים להגבלה כזאת. בתזכיר למינהל הצבאי מיום ה-6 באוקטובר 1918 טען הוועד המרכזי, כי ענייני הדת אמנם חשובים, אך יש לוועד הקהילה תפקידים נוספים, כגון החזקת מוסדות הצדקה ובתי-הספר בעברית וביידיש, מאחר שהסיוע מארצות הברית נפסק, וכמוהו גם העזרה לשיקום הפליטים שחזרו מרוסיה; תפקיד אחר שנועד לוועד הקהילה — הסבה מקצועית, לאחר שתוגשם התכנית של הגרמנים לייסד אגודות שיתופיות לאיכרים. ליהודי ליטא, נאמר בתזכיר, ישנה תודעה לאומית עצמאית. הקמת ועד הקהילה היא רק צעד ראשון בדרך לאוטונומיה לאומית.³⁹ תבוסת גרמניה. בחודש אוגוסט חל בחזית המערב מפנה לרעת גרמניה. צבאה

38 תיקי לשכת המרכז הציוני, ברלין, תיק 132; עיין גם במאמרו של עזריאל שוחט "ראשיתה של אנטישמיות בליטא העצמאית" ב"יד ושם", קובץ מחקרים, כ', ירושלים תשי"ח, עמ' 21-30.

39 התזכיר בתיקי הלשכה המרכזית של ההסתדרות הציונית, ברלין, תיק 135.

הובס וממשלתה נאלצה לבקש שביתת נשק. ביום ה' 9 בנובמבר הוקמה בגרמניה ריפובליקה, שחתמה על שביתת הנשק.

בגרמניה התחוללה מהפכה והשלטון עבר בתחילה לידי "מועצות פועלים וחיילים", דבר שהשפיע גם על הצבא הגרמני שחנה בליטא. חיילים גרמניים הקיפו ביום העשירי בנובמבר 1918 בוויילנה את הכניין ששכן בו השלטון הצבאי; הם החרימו משרדים אחרים. ראש המינהל עזב כבר לפני כן את ליטא ואילו ממלא מקומו, הד"ר צחלין, עזב גם הוא עם פרוץ המהפכה את וילנה ועבר לברלין, אל משרד החוץ. החיילים שמרו על הסדר בעיר, כי הם חששו מהתקוממות צבאית מצד הפולנים. הגרמנים התחילו לפנות את העיר, להעביר לגרמניה כל מה שאפשר ולמכור בזול מה שלא ניתן להעברה.

הפולנים רכשו להם בחשאי נשק. הם ניגשו לארגון מחדש של הנהלת העיר, הופיעו שוב חברי העיריה, שסולקו לפני כן על-ידי השלטונות הגרמנים. עם נסיגת הגרמנים בחזית המזרח התחיל הצבא האדום לנוע בכיוון לוויילנה, כדי להשתלט על השטחים שיפוגו.

לפתע הופיעו בוויילנה מודעות בשם "ממשלת ביאלורוסיה הסובייטית", חתומות בווייליקה (100 ק"מ מוויילנה) בידי הליטאי מיצקביטש-קאפסוקאס, שמעון דימנטשטיין ואחרים, ובהן אזהרה לא ליטול את השלטון בעיר וילנה בלי הסכמתה של העיר.

הקומוניסטים המקומיים התעוררו לפעולה. הוקמה מועצת פועלים, שהשתתפו בה נציגים מהאגודות המקצועיות ומהמפלגות הסוציאליסטיות והיה לה רוב קומוניסטי. המועצה שכנה בבניין של אגודת עובדי הרכבת. בישיבה חגיגית ראשונה ביום ה' 15 בדצמבר באולם העירוני, הכריזה המועצה על עצמה כעל הממשלה החוקית בעיר ותבעה ציות להוראותיה. לאחר ההכרזה הזו אסרו הגרמנים 40 מעובדי הרכבת. בתגובה על כך הוכרזה שביתה כללית ביום ה' 24 בדצמבר ונערכה הפגנה, שעשתה רושם חזק על הגרמנים.

ועידת ציוני ליטא. בזמן שבגרמניה התחוללה מהפכה והשלטון הגרמני בליטא עמד בסימן שאלה התכנסה בימים 5-8 בדצמבר ועידה ארצית של ציוני ליטא. באו לוועידה 69 צירים מ-33 ערים, בתוכם מגרודנה ומביאליסטוק.

בוועידה נראו פנים חדשות, אנשים שחזרו מרוסיה, כמו לייב יפה, שתפס מקד מקום בראש הפעולה הציונית בעיר, ד"ר יוסף ברגר ויעקב שסקין. בוועידה היתה מורגשת פעילותם של "צעירי ציון", שחזרו מרוסיה כשהם מושפעים מ"הסוציאליסטים המאוחדים". בוועידה השתתף הד"ר י. ויגודסקי שהצטרף להסתדרות הציונית אחרי הפסקה של כשלוש-עשרה שנה.

שמעון רוזנבוים פתח את הוועידה. הוא הירצה למחרת על המצב הפוליטי בליטא ותמך ברעיון של שיתוף פעולה עם הליטאים והביאלורוסים. בוויכוחים נשמעו קולות נגד אוריינטציה חד-צדדית. ד"ר רובינוון מסובאלק העיר, כי רוזנבוים לא הביא בחשבון את האפשרות, כי ליטא יכולה להיות חלק פדרטיבי של רוסיה. לייב

יפה הירצה על הקהילות ותפקידיהן בקשר לבחירות לוועדי הקהילה. הד"ר י. ברגר הירצה על דרישות הציונים בוועידת השלום. הד"ר יעקב ויגודסקי הירצה על ההשתתפות בעיריות.

לוועד המרכזי של ציוני ליטא נבחרו מהווילנאים לייב יפה כיושב-ראש, ד"ר י. ברגר, ד"ר י. רגנסבורג, צ. רודניצקי, י. סירקין ופ. אנטוביל, וכן שלושה חברים מביאליסטוק, אחד מגרודנה ושנים מסובאלק. ש. רוזנבוים צורף לוועד המרכזי בתוקף היותו חבר הוועד הפועל הציוני.

בהחלטותיה קידמה הוועידה בכרכה הקמת ליטא כמדינה חפשית ודימוקרטית על יסוד שיווי-זכויות מלא ואוטונומיה לאומית-פרסונלית של העמים החיים בה. בנוגע ל"טאריבה" נאמר בהחלטה, כי אינה מייצגת כראוי את תושבי הארץ מפני שלא נבחרה באופן דימוקרטי; יש אפוא לכנס אספה מכוננת, אולם בשים לב לכך שלניוס אספה כזאת דורש תקופת הכנה, יש לכנס בהקדם ועידה דימוקרטית, שבה ישתתפו נציגים של כל העמים באופן פרופורציונלי; הנציגים היהודים צריכים להיבחר על-ידי ועידה של הקהילות בליטא.

בשים לב למצב ולדחיפות, החליטה הוועידה, כי הציונים יסכימו להשתתף ב"טאריבה" גם לפני שתכונס ועידת הקהילות היהודיות, בתנאי שה"טאריבה" תכריז, כי היא לעת עתה זמנית וכי תיתן לכל העמים נציגות פרופורציונלית; לא תפריע לייסד קהילות יהודיות, לכנס קונגרס של יהודי ליטא ולהקים מוסדות שונים של האוטונומיה היהודית הלאומית-פרסונלית.⁴⁰

הצטרפות יהודים לממשלת ליטא. עם התפתחות המאורעות בחזיתות ראו הליטאים צורך דחוף לצרף את היהודים ל"טאריבה". יהודי ליטא כנגד זה חששו מהפולנים, שערכו בחודש נובמבר 1918, כימי הקרבות עם האוקראינים, פרעות דמים ביהודי גליציה וביחוד ביהודי לבוב. ציוני ליטא מוכנים היו אפוא להצטרף ל"טאריבה" ולממשלה הליטאית בתנאים שניסחה הוועידה הארצית. הליטאים הסכימו לדרישות היהודים. ל"טאריבה" צורפו אז שבעה יהודים, בתוכם שלושה מווילנה. ד"ר י. ויגודסקי נתמנה לשר לענייני היהודים, ש. רוזנבוים לתת-שר לענייני חוץ ונ. רחמיאלביטש לתת-שר למסחר ותעשייה.

מפלגות השמאל וה"דימוקרטים" לא הצטרפו ל"טאריבה".

לכבוד חברי הממשלה הליטאית היהודים נערכה על-ידי נשיא ליטא אנטוואס סמטונה ביום ה-10 בדצמבר קבלת-פנים חגיגית. כעבור יומיים, במסיבה לכבוד הבישוף החדש שנתמנה לליטא, השתתפו באי-כוח העמים השונים. רוזנבוים נאם בשם היהודים, הבישוף ענה במלים יפות.

בחירות לוועד הקהילה. באווירה המתוחה של אי-יציבות מדינית, כאשר הגרמנים מתכוננים לעזוב את העיר ואת ליטא כולה ואין ודאות בנוגע לעתיד, התקיימו

40 ההחלטות בחיקי המשרד הציוני בברלין, תיק 135; על הוועידה ביודישע רונדשאר (בגרמנית) מיום 17 בדצמבר 1918 ומיום 17 בינואר 1918.

בחירות לוועד הקהילה בוילנה. הוועד המרכזי היסט אם לגשת לבחירות. תחת השפעת המאורעות ברוסיה, גבר הלחץ מצד ה"דימוקרטים", שאליהם הצטרפו המפלגות הסוציאליסטיות ואחר-כך גם "צעירי-ציון" וציונים אחרים למען התארגנות בקהילות דימוקרטיות נבחרות. לבסוף הסכימו גם החרדים לבחירות. השלטונות הגרמניים, שמלכתחילה רצו, כאמור, לכפות קהילה דתית, לא התעניינו יותר בעניינים הפנימיים של היהודים. בארגון הבחירות נטל חלק פעיל הסופר איש ה"ס"ר ש. אנסקי שבא מרוסיה. הוא היה מקובל על הזרמים השונים והתקרב אז לציונות, והוא נבחר ליושב-ראש ועדת בחירות. נערכה תעמולת בחירות באספות עם ובעלוני דפוס.

הבחירות התקיימו בימים 25-27 בדצמבר 1918, כשהגרמנים עמדו לעזוב את העיר והתהלכו שמועות על התקרבות הצבא הרוסי המהפכני. בקרב הציונים התנהל הויכוח אם ללכת לבחירות ברשימה משותפת עם החוגים הלאומיים והאזרחים. ש. רוזנבוים והרב י. רובינשטיין מתחו ביקורת על דרישות "צעירי ציון" ואחרים, שדרשו ללכת בנפרד לבחירות. הם היו מעוניינים בוועד-קהילה בעל תפקידים רחבים. ביזמתם הפעילה של "צעירי ציון" החליטו הציונים ללכת ברשימה נפרדת. בבחירות הללו התחרו עשר רשימות על שמונים מקומות. הצביעו 15,187 איש, כ-30% מכל בעלי זכות הבחירה.

הציונים קיבלו 24 מנדטים וה"בונד" כמיספר הזה. שאר המפלגות והרשימות: "אחדות העם" (דתיים-לאומיים, בתוכם הרבנים י. רובינשטיין ור' חיים-עוזר גרודזנסקי, שחזר מרוסיה) 9 מנדטים; "צעירי ישראל" (ציונים חרדים) 2 מנדטים; "שומרי תורה" 2 מנדטים; הדימוקרטים (בתוכם ד"ר צ. שבד וזלמן רייזין) 5 מנדטים; פועלי ציון (בתוכם מ. שליט) 3 מנדטים; הסוציאליסטים המאוחדים 3 מנדטים; הסוחרים מנדט אחד; בעלי-מלאכה 7 מנדטים. בעלי המלאכה היו אלה שהכריעו לידי מי יעבור השלטון בקהילה.

ועד הקהילה לא יכול לגשת לפעולה תקינה בגלל המאורעות בעיר ובמדינה. בישיבה דחופה ראשונה של הנבחרים לוועד הקהילה הודיעו נציגי ה"בונד", כי הם נמנעים מכל דיונים ופעולות של הוועד בשעה שגדודי הפועלים (הצבא האדום) נמצאים בסביבות וילנה.

יומיים אחרי הבחירות לוועד הקהילה נודע, כי הגרמנים עומדים לעזוב את העיר וכי הפולנים רכשו מהם נשק לרוב. יחד עם הגרמנים עזבה גם ה"טאריבה" את העיר ועברה לקובנה. הד"ר י. ויגודסקי נשאר בעיר, ואילו ש. רוזנבוים והד"ר נ. רחמיאלביטש עברו לקובנה.

תמה תקופת שלטון הכיבוש הגרמני.

בהתחלה שלטון 1920-1919

תחת שלטון הלגיונרים פולנים. ביום ה-31 בדצמבר 1918 נראו ברחובות העיר צעירים פולנים חברי ארגון צבאי, עם אקדחים בידיהם, כשהם דורשים מהיהודים להתפזר ולסגור את החנויות. למחרת, ביום ה-1 בינואר 1919 נתפרסמו ברחובות מודעות בפולנית, חתומות בידי הגנרל מוקן צקי, המכריזות כי וילנה נכבשה על ידי הלגיונרים הפולנים וחלום הדורות להתאחד עם פולין נתגשם. הוכרז עוצר מתשע בערב עד שש בבוקר. האוכלוסיה נדרשה למסור כל נשק שברשותה ונאסר לערוך אספות. מועצת הפועלים סירבה למסור את הנשק שברשותה. הלגיונרים התקיפו את בית עובדי הרכבת שבו שכנה מועצת הפועלים והיו בו כשמונים איש, חברי "הוועד הפועל", מיליציה ופועלים. לאחר קרב, שנמשך יממה, נכנעו האנשים שהיו בבית המועצה. חמשת חברי "הוועד הפועל", קומוניסטים, עם יהודה שימלביטש בראשם, בתוכם פולני אחד, שמו קץ לחייהם, כדי לא ליפול חיים לידי הפולנים.

יהודי וילנה חיו בפרח מתמיד מפני פרעות מצד הלגיונרים וההמון הפולני, למרות אזהרותיו של המפקד, הגנרל מוקן צקי, שהפורעים ייענשו בכל חומרת הדין. ביום ה-5 בינואר נהרגו בעיר בירות שני יהודים, על ידי ליגיונרים. בערב של אותו יום פלש הצבא האדום לוילנה.¹

עם פלישת הצבא האדום. למחרת פלישתו של הצבא האדום לוילנה הודבקו מודעות המכריזות כי העיר נמצאת בידי הצבא המהפכני של ממשלת הפועלים והאיכרים הזמנית בליטא.

לחברי מועצת הפועלים, שנפלו בזמן הקרב עם הלגיונרים הפולנים נערכה לווייה רבת-משתתפים. גופותיהם הוטמנו בקבר-אחים במרכז העיר, בגינה, שבה עמדה לפני כן מצבת זכרון ליקטרינה השניה. השתתפו בלווייה, הניחו זרים והספידו נציגי מפלגות סוציאליסטיות שונות, בתוכם ה"בונד", "פועלי ציון" "הסוציאליסטים המאוחדים", וגם נציגי ההגנה היהודית.

צעירים יהודים רבים נתקבלו לעבודה במשרות ממשלתיות. רבים מיהרו להירשם כחברים במפלגה הקומוניסטית כדי לקבל משרה. רבים גם הודיעו על אהדתם למפלגה זו. בקרב המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות הורגשה נטיה של חלק מהחברים להצטרף לקומוניסטים. רוב חברי הוועד העירוני של ה"בונד" הצטרף אליהם. באספה כללית של חברי ה"בונד" ביום ה-11 בינואר 1919 הוחלט ברוב של 106 נגד 33 לתמוך בשלטון של הבולשביקים ולדחות את הסיסמאות בדבר אספה

1 פנקס החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה בוילנה, 1922, עמ' 11-9, 239, 470, בסקירות של הד"ר צ. שבר, י. בקר ומ. פופס.

מכוננת, עיריות וקהילות, הנבחרות באופן דימוקרטי. העתון 'אונזער שטימע' ביטא את עמדת המיעוט שב"בונד" ומתח ביקורת על סדרי השלטון הקומוניסטי בעיר. גם בקרב "פועלי ציון" בעיר היו שנטו לקומוניזם. זרובבל, שבא אז לוויילנה, הביע בהרצאה באולם העירוני את נטייתו לכולשביקים. ש. אנ-סקי התווכח אתו והצביע על הסתירה בין הציונות לבין הכולשביזם.² על "פועלי ציון" בוויילנה הופעל לחץ כבד מצד חברים שנשלחו ממוסקבה ושהצטרפו למחנה הכולשביקים. הוועד המקומי של "פועלי ציון" נאלץ להתפטר ובמפלגה השתלט הכיוון השמאלי הקיצוני. יצחק ברוידס, אברהם זיידשנור ומשה שליט עזבו את המפלגה. אחת הסיבות להתפטרותו של משה שליט מוועד "פועלי ציון" היתה דרישתו של זרובבל, כי שליט יעזוב את עריכת העתון 'לעצטע ניס', שהיה בידי הציונים.³

עם כניסת הצבא האדום לעיר הודיע ה"בונד", ואחריו גם שאר המפלגות היהודיות הסוציאליסטיות, לוועד הקהילה, כי לא יוכלו לשתף פעולה עם המפלגות הבורגניות. רק אחד משלושת נציגי "פועלי ציון", משה שליט, נשאר בוועד. הציונים החליטו להקים הנהלה משותפת של הציונים, החרדים, בעלי המלאכה והדימוקרטים. לאחר שהשלטון החדש נטל על עצמו את החזקת כל המוסדות לעזרה סוציאלית ואת החינוך נשאר לוועד הקהילה רק שטח צר לפעולה. הוא השתדל להחזיק באמצעי המצומצמים את בתי-הספר העבריים ובתי ה"תלמוד תורה", שהשלטונות לא רצו בקידמם. לקראת חג הפסח תרע"ט ארגן הוועד מפעל "מעוֹת חִיטִים".

אנשי הצבא האדום עטו על חנויות וקנו סחורות ומצרכים, שחסרו במקומות שמהם באו. הם שילמו בשטרות כסף "קֶרְנֶסְקִיִּים". נקבע: רובל אחד ערכו שני מארקים. היוקר האמיר והורגש מחסור במצרכי מזון ובסחורות. מחיר פונט אחד של לחם, שלפני כן היה 50-60 קופייקות, הגיע ל-8-10 רובל. התחילה ספקולציה, גם בשטרות כסף מימי הצאר. השלטונות אסרו ייצוא וייבוא סחורות לעיר. המסחר שותק לגמרי. באחד הלילות עברו אנשי הרשות בהרבה חנויות — בדים, גלנטריה ועוד, והחרימו את הסחורות, כדי לשלחן לרוסיה. את התמורה הניחו בבנק ולסוחרים הירשו למשוך רק סכום פעוט בכל חודש. בעלי חנויות שלא נסגרו היססו אם לפתוח את חנויותיהם. בתי-החרושת הולאמו.

במלחמתם כ"שוק השחור" ניגשו אנשי השלטון לחיפושי מלאי בבתים פרטיים, והחרימו כל דבר בעל ערך: כסף, בגדים, לבנים, מצרכי מזון. "בורגנים" יהודים הושמו במאסר כ"ספקולנטים".

פרט לאלה, שנחקבלו לעבודה במשרדי הממשלה, הרי כל שאר הפועלים, בעלי-המלאכה, הסוחרים והזעירים ומחוסרי מקצוע הפכו למחוסרי עבודה, נידלדלו והיו בלתי מרוצים משלטון הכולשביקים.

2. ח. לונסקי בזכרונותיו על ש. אנ-סקי בקובץ לעבצן, כחוברת לזכר אנ-סקי, וילנה 1921.

3. ברוידס, וילנה הציונית ועסקיה, תל-אביב ת"ש, עמ' 318-321.

היחס למפלגות ולארגונים השונים. הממשלה המהפכנית הזמנית של ליטא לא התחשבה במועצת הפועלים המקומית, שבה לא היה רוב לבולשביקים. הממשלה מינתה "ועד מהפכני מלחמתי", שבידיו היה למעשה השלטון; הוא מינה קומיסארים ונתן פקודות. בבחירות למועצת הפועלים, בסוף ינואר וראשית פברואר 1919, שהתנהלו תחת לחץ חזק מצד הקומוניסטים, קיבלו הבולשביקים רוב מוחלט. בוועידת מועצות הפועלים בליטא באותו חודש הוחלט על איחוד הרפובליקות הסובייטיות של ליטא ורוסיה הלבנה ונבחרה ממשלה עם מיצקביץ'-קאפסוקאס בראשה. כקומיסר לענייני עבודה ותזונה שימש שמעון דימנשטיין, שהיה גם ממלא מקומו של ראש הממשלה.

השלטון הקומוניסטי דחק את רגלי כל המפלגות האחרות. הופעת העתון הציוני 'לעצטע נייס' נאסרה ומלאי הנייר שהיה ברשותו הוחרם. בעתון 'דער קומוניסט' נתפרסמה ביום ה-12 בפברואר הודעה רשמית ובה הנמקת הסגירה: 'לעצטע נייס' הוא בטאון של הציונים האימפריאליסטים, ובא-כוחם רוזנבוים נלחם בחוץ-לארץ בשם ה"טאריקה" הבורגנית בריפובליקה של הפועלים והאיכרים. עתון ה"בונד" — 'אונזער שטימע' המשיך להופיע, למרות שמתח ביקורת על החרמת סחורות ופעולות אחרות של השלטונות, שגרמו לשיתוק כלכלי בעיר. העתון של הקומוניסטים המקומיים 'דער קומוניסט' עסק בהתקפות על "הבונד" ועל שאר המפלגות הסוציאליסטיות. עתון זה הופסק בראשית אפריל ובמקומו הועבר לוויילנה העתון 'דער שטערן' (הכוכב) ממניסק. גם הוא עסק בהתקפות על המפלגות הלא קומוניסטיות.

נגד כומר קתולי, שאיגן פועלים באירגונים מקצועיים-דתיים והתחיל להוציא לאור כתב-עת ברוח הסוציאליזם הקתולי, אחוז הבולשביקים באמצעים חמורים. הם החרימו את הגליון השני של כתב-העת והוציאו על הכומר צו גירוש מהעיר. הכומר לא ציית והתבצר עם אלפיים מחסידיו, בעיקר נשים, בכנסייה על-שם קאזימיר. הבולשביקים הטילו על הכנסייה מצור, שנמשך שלוש יממות, ואסרו את הכומר. ההתבצרות בכנסייה היתה מחאה אדירה של המוני הקתולים והלאומנים הפולנים נגד התעמולה הקומוניסטית והשלטון של הבולשביקים.⁴

הד"ר י. ויגודסקי וכל אלה שהיה להם קשר ל"טאריקה" נאסרו ימים אחדים לאחר פלישת הצבא האדום, אולם שוחררו מיד לאחר חקירתם.

החיים הציבוריים; חינוך ותרבות. בחיים הציבוריים בעיר חל שינוי. לאחר שהשלטונות הודיעו, כי המחלקות לעזרה סוציאלית ולחינוך יחזיקו את מוסדות הצדקה והחינוך, הפסיקו האגודות השונות את פעולתן. בכל מוסד נוצר ועד עובדים, שצריך היה לקבל משכורת ומצרכים מהשלטונות. היה קשה להשיג מצרכי מזון. שטרות-כסף ניתנו, אך גם הם בצמצום.

4 ד"ר י. ויגודסקי, אין שטורם, 1926, עמ' 151; פנקס החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה בווילנה, 1922, עמ' 245.

המחלקה לחינוך רצתה להנהיג בעיר "בית-ספר עמלני עם שפת הוראה בִּין־לאומית", כלומר רוסית. הכניסו לבית-הספר העמלני הבין־לאומי יחד ילדים יהודים, פולנים, ליטאים וביאלורוסים, והתחילו ללמדם ברוסית. אחרי שישה שבועות נוכחו השלטונות, כי בית-הספר האחד אינו מתאים לוויילנה. המורים מלשכת המורים הבין־לאומית יעצו לשלוח את הילדים לבית-הספר "הלאומיים" שלהם. לפי הוראה מהקומיסריון להשכלת העם, הוחלפה הפקידות במחלקה לחינוך וזו התחילה להתחשב בבית-הספר הקיימים בעיר. הקומיסריון להשכלה ידע, כי רוב בתי-הספר הפולניים עומדים תחת השפעת הפמורה, משום כך היסס במתן צו להוציא את לימודי הדת מבית-הספר. בכל זאת ניתן לבסוף צו כזה, ורוב בתי-הספר היהודיים, פרט ליידישאיים שלהם באה רווחה, נפגעו ממנו. בצו נאמר, כי שפת-האם של כל צדה תהיה שפת ההוראה בבית-הספר שלה. בתי-הספר העבריים נקלעו למצב קשה; הם קיוו כי בכל זאת יורשה להם להמשיך להורות בעברית. הקומיסריון להשכלה כינס, לפי בקשת בתי-הספר העבריים, התייעצות בדבר לימודי התנ"ך וההוראה בעברית. הקומיסר היהודי לענייני עבודה שמעון דימנטשטיין, שלמד לפניו בוויילנה, טען, כי כל הספרות העברית היא דתית ומשום כך יש לסלקה מבית-הספר, אולם בקרב אנשי השלטון הקומוניסטי נמצא מליץ־יושר לשפה ולספרות העברית. היה זה ש. ברלין, לפניו מורה בגמנסיה העברית. נציגי המורים טענו, כי הספרות העברית היא ברובה חילונית ומשום כך נדרפה תמיד על-ידי החרדים; וכעת יש לתת בידי הפועל היהודי מפתח לאוצרות התרבות היהודית הקלסית. המורים היידישאיים עמדו על כך, כי יותר ללמד עברית רק החל משנת הלימודים הרביעית.⁵

בענין בתי-הספר העבריים פנו הציונים אל אדולף יפה, מי שהיה ראש המשלחת של הסובייטים לחוזה השלום עם גרמניה. הוא ישב אז בוויילנה כנציג ממשלת ברית-המועצות. הוא הסכים כי יש לכלול את בתי-הספר העבריים ברשת בתי-הספר הכלליים בעיר, אך הבונדאים הם שהפריעו והתנגדו.⁶ מצבה של הגמנסיה העברית היה קשה, אך המורים המשיכו לעבוד. ועד הקהילה הושיט לגמנסיה סיוע באמצעי הדלים.

האיסור ללמד לימודי דת פגע בבתי-הספר הדתיים. ב"תלמוד תורה" סגרו על מנעול את ארון-הקודש וסגרו את הקלויז שליד בית-הספר. השלטונות עמדו לסגור את כל ה"חדרים" וה"שיבות".

המורים, מכל הלאומים שבעיר, שהיו מאוגדים באגודה מקצועית כללית, השיגו מהשלטונות, כי ישלמו להם את משכורתם ואף יחזירו להם חוב בעד חדשיים משנת 1918. המורים הדתיים והמלמדים, לא קיבלו משכורת מהממשלה. גם בתי-הספר העבריים לא נהנו מתמיכה ממשלתית. הקורסים הפדגוגיים, שיסדה חברת "מפיצי השכלה", עברו לידי המחלקה הממשלתית לחינוך.

5. פלודרמאכר בשול־פנקס, וילנה 1924, עמ' 33-35; ספר יובל העשרים של הגימנסיה העברית, וילנה תרצ"ז, עמ' 11.

6. ברוידס, וילנה הציונית ועסקיה, עמ' 333.

הקומיסריון להשכלת העם רצה להעביר לרשותו את כל מוסדות התרבות והחינוך בעיר. הוא עמד להלאים את הספריה על שם מ. שטראשון, "מפיצי השכלה" ואחרות, ולאחד את כל הספריות שבעיר לספריה עירונית או ממלכתית. "להקה תיאטרונית" יהודית — בה השתתפו שחקנים אחדים שעזבו את "הלהקה הווילנאית" וחזרו לוויילנה — יחד עם שחקנים חובבים, הוכרזה כתיאטרון ממלכתי. הפתיחה החגיגית של התיאטרון התקיימה ביום ה' 15 בפברואר באולם העירוני. הוצגו מחזות של פרץ הירשביין, שלום אש, י"ל פרץ וארטור שניצלר. הוצגו גם מחזות מיוחדים לילדים.⁷ בוועדת התכניות השתתפו ש. ניגר, א. וייטר, אלכסנדר אזרא ואברהם טייטלבוים. הקומיסריון להשכלת העם התחיל להוציא לאור ירחון 'די נייע וועלט' (העולם החדש) בעריכת ש. ניגר (הופיעו 2 חוברות), דר-שבועון פדגוגי 'פאלקס-בילדונג' (חופיעו 2 חוברות) ועתון לילדים 'גרינינקע בוימעלעך' בעריכת דניאל צ'ארני (הופיע גליון אחד, אפריל 1919). הקומיסריון תכנן לייסד הוצאת ספרים גדולה בידיש.

גליון ראשון של השבועון הספרותי 'די וואך' שהופיע ביום ה' 8 בינואר 1919. עורכיו שבאו מרוסיה — ש. ניגר וא. וייטר, התחילו בהכנתו לדפוס עוד לפני פלישת הצבא האדום לוויילנה. בגליון זה פרסם ז. רייזן מאמר נגד הרוסיפיקציה שאחזה ביהודי וילנה עם התערערות השלטון הגרמני. הדברים היו בעתם גם לגבי ימי השלטון של "ממשלת הפועלים והאיכרים בליטא וברוסיה הלבנה". הופיעו 4 גליונות בלבד.

"יעקאפא". הכספים, שהביא אתו הד"ר צ. שבד מרוסיה מהוועד היהודי לעזרה "יעקאפא", נתנו אפשרות לחדש את פעולות "יעקאפא" בוויילנה. ביום ה' 16 בפברואר 1919 התקיימה בעיר התייעצות בהשתתפות נציג של המרכז בפטרוגראד ובה הוחלט להקים ועד גלילי לליטא. בהתייעצות השתתפו ש. אג-סקי, לייב יפה, ד"ר ה. קובארסקי, ד"ר צ. שבד, משה שליט ועוד. נבחרה נשיאות: ד"ר צ. שבד — יושב ראש, לייב יפה וברוך כהן ("וירגילי") בונדאי, — סגנים, ל. זקהיים — גזבר, ומשה שליט — מזכיר כללי. נבחרה גם מועצה, שאליה צורפו גם הציונים הד"ר י. ברגר, פ. אנטוביל ונ. קובארסקי. צורפו גם נציגים של אור"ט, "אָזע" (האגודה היהודית לשמירת הבריאות) ושל אגודת "מפיצי השכלה".

אחד התפקידים הראשונים של הוועד היה החזרת הפליטים שחזרו מרוסיה למקומותיהם. בוויילנה התרכזו אלפי פליטים ששוכנו זמנית בבית-הספר לצוערים ברחוב זאקרט, בבתי-מדרש ובמקומות אחרים. נפתחה בשביל הפליטים מסעדה גדולה. הדרכים היו משובשות, היו עדיין שטחים שבהם שרר מצב-מלחמה, אך "יעקאפא" עשה מאמצים ושלח רבים ברכבת, בעגלות וברגל לעיירות ליטא. "יעקאפא" סייע, הושיט עזרה רפואית, נתן סיוע לחג הפסח והביא מצרכי-מזון, דבר

7 על פעולות התיאטרון עיין במאמרו של לייזר רן בקובץ יידישער טעאטער אין אייראפע צווישן ביידע וועלט-מלחמות, כרך א', המוקדש לפולין, ניו-יורק תשכ"ט, עמ' 234.

שהיה חשוב אז מאד. ה"יעקאפא" הושיט סיוע כספי גם לוועד הקהילה, שנמצא במצב קשה. השלטונות לא הפריעו לפעולות ה"יעקאפא", ובדרך כלל נתנו לוועד לפעול.⁸

האגודה אור"ט. האגודה להפצת מלאכה ועבודת אדמה בקרב יהודי רוסיה "אורט" התחילה לפעול בוויילנה עוד בסוף ימי שלטון הגרמנים, כשניתנה כבר אפשרות להתקשר עם פטרוגראד ולקבל משם כספים. כימי שלטון הבולשביקים ניגשה האגודה לארגן בתי-מלאכה על יסודות קואופרטיביים לנגרים ולמסגרים ופחחים. למטרה זו קיבלה האגודה מכונות וחומרים, שקנה "הוועד המרכזי" הווילנאי מהגרמנים, אולם ה"סוכ-נאר-חוז" ("המועצה למשק העם") הסובייטי התערב ולא הירשה לפעול בלעדיו.

"אור"ט" התחיל לארגן גם קואופרטיבים חקלאיים. הוא חקר אחוזה "זשוראוויוצי", 4 קילומטר מהעיר, בדרך לוורקי, והתקשר עם חקלאים יהודים בסביבה לשם הושטת עזרה על-ידי אספקת מכונות וזרעים. בית הספר החקלאי בויליוצ'אני, 8 קילומטר מהעיר, המשיך להתקיים. למדו בו 30 תלמיד.

סיוע מיהודי ארצות הברית. הוועד היהודי לעזרה בהולנד קיבל מארה"ב סך 150,000 דולר לחלוקתם בין יהודי ליטא וריגה. הרב י. רובינשטיין כתב בשם "הוועד המרכזי" על מצבם הקשה של מוסדות החינוך הדתיים והעבריים, שאינם מקבלים סיוע מהשלטון החדש, ועל מצבה הקשה של האוכלוסיה היהודית בעיר בכללה. לוויילנה הקציב הוועד בהולנד סך 35,000 דולר, לשאר יהודי ליטא 65,000 ואילו לריגה 50,000 דולר.

הרב י. רובינשטיין כתב לפני חג הפסח לוועד בהולנד כי לחלוקת מצות בוויילנה דרוש סכום של מיליון ומאתיים אלף רובל, הסכום שנשלח מאמריקה אינו מספיק איפוא. בוויילנה, כתב הרב, שורר ממש רעב, היוקר האמיר, אין מצרכי-מזון, מאות משפחות רעבות, התמותה גדולה.

העזרה מבחוץ הביאה הקלה מסוימת במצב.⁹

פעולה ציונית. פעולות הוועד המרכזי של ציוני ליטא בוויילנה הצטמצמו, אבל לא נפסקו בימי שלטון הבולשביקים.

דרך וילנה עברו שתי משלחות ציוניות אל ועידת השלום בפאריס, אחת מהן מרוסיה והשניה מאוקראינה. ציוני וילנה דאגו להעברתם דרך הגבול. לייב יפה העביר דרך קובנה מברק בשם ההסתדרות הציונית בליטא אל ממשלות אנגליה, צרפת ואיטליה, שבו נאמר כי אנו משוכנעים, כי ועידת השלום תמלא את דרישות העם היהודי ותעמיד את ארץ-ישראל בגבולותיה ההיסטוריים בתנאים

8 פנקס ה"יעקאפא" וילנה 1930, בסקירתו של משה שליט, עמ' 2.

9 מכתבים מהוועד המרכזי בוויילנה אל הוועד בהולנד, 2 בפברואר ו-27 בו, 1919, בארכיון יעקובס ה. קאן, בארכיון הציוני המרכזי, ירושלים, חיק 68; מכתבי הרב י. רובינשטיין והוועד המרכזי מיום 4 במארס ו-14 בו, 1919, בתיקי לשכת המרכז הציוני בברלין, 136; מכתב הר"ר א. האנטקה אל הוועד בהולנד מיום 19.2.1919, שם 139.

פוליטיים, אדמיניסטרטיביים וכלכליים, שיאפשרו את הקמת הבית הלאומי היהודי בארץ-ישראל.¹⁰

לפי הוראה מהמרכז הציוני בברלין נשלח אחר-כך מווילנה לנשיא ארצות הברית וילסון מברק ובו דרישה למסור את המנדט על ארץ-ישראל לממשלת בריטניה. הפעולה הציונית במקום צומצמה. הקשר עם ערי השדה נותק, העתון 'לעצטע ניס' איבד את קוראיו ונסגר, כאמור, על-ידי השלטונות. הגליון האחרון שלו הופיע ביום ז' באדר תרע"ט (7 בפברואר 1919). הוועד המרכזי של ציוני ליטא בוילנה המשיך בהדפסת חוברות ציוניות. הופיע קובץ קטן 'אונזער פרייהייט' (חרותנו) בעריכת ל. יפה ובהשתתפות ד"ר ה. ייבין. ש. אניסקי, ז. סגלוביטש ואחרים. ימי חג הפסח הוכרוזו כשבוע "שקל הגאולה". בימי חול-המועד פסח התקיימה בתיאטרון ברחוב פוהולאנקה אספת עם בעניין השקל. נאמו בה הד"ר י. ויגודסקי, אסתר רובינשטיין ולייב יפה. אספה זו הפכה לאספת מחאה נגד השחיטות באוקראינה ונגד רצח צעירים יהודים חפים מפשע בפינסק על-ידי לגיונרים פולנים. כיוון שאי-אפשר היה לקבל מחוץ-לארץ טופסי שקלים, השתמשו בגלויות מצוריות במקום שקלים.

בימי קרבות ופורענות, שוב תחת שלטון פולני

בשעה ש"ממשלת הפועלים והאיכרים של ליטא ורוסיה הלבנה" היתה עסוקה בכינון משטר חדש, שהרס את הכלכלה והשניא את עצמו על רוב התושבים, התכוננו הפולנים המקומיים בחשאי להפלת השלטון הזה. פועלי הרכבת הפולנים נתנו יד לצבא הפולני, שהתקרב לעיר. הם הסיעו את הצבא הפולני והביאוהו לעיר ביום השבת, בחול-המועד פסח, ה'19 באפריל 1919.

הפקידות ואנשי הצבא הסובייטיים הופתעו והתחילו לברוח מהעיר. נשארה רק פלוגה, שעליה ניטל לעצור את הפולנים ולאפשר נסיגה. בעיר התחוללו קרבות מבית לבית במשך שלושה ימים, עד שנכבשה בידי הפולנים.

החיילים הפולנים ראו ביהודים "כולשביקים". נערים, תלמידי בתי-הספר הפולנים הלכו להראות להם איפה מסתתרים כביכול קומוניסטים. נפוצה בקרב החיילים וכן בקרב האוכלוסיה הפולנית בכללה שמועה, כי היהודים ירו על החיילים מחלונות ומהגגות. החיילים עצרו ברחובות יהודים, היכום והעבירו למקום מעצר, חיפשו בבתים, שדרו, היכו והוציאו יהודים. השתתפו במעשי השוד החצרנים, שהדריכו את החיילים ונהגו גם הם מהשוד. העצורים רוכזו במקומות שונים בעיר. רבים מהם הועברו לפרבר ליפובקה; שם נורו למוות 70 יהודים בלי כל חקירה ודרישה. נרצחו יהודים אחדים גם במקומות אחרים בעיר.

על רצח אב ובנו ממשפחת פיליפובסקי, שהוצאו מביתם לאחר ששתי נשים פולניות הצביעו על החצר שבה גרו, כאילו ירו משם על החיילים, סיפרה אלמנת

10 מכתב ל. יפה אל הד"ר ג. וולשטיין בקובנה, ינואר 1919, בתיקי לשכת המרכז הציוני בברלין מס' 135.

האיש. החיילים נכנסו לחצר, הוציאו מהדירות את כל הגברים והעבירו אותם לליפובקה. בעלה היה חולה ושכב במיטה, אך החיילים הורידוהו מהמיטה וציווהו ללכת אתם. הבן בן ה-16, תלמיד הגמנסיה העברית, נצטווה גם הוא להילוו אליהם. כאשר עמדו לרצות את האב, רצו החיילים לגרש את הבן; הם היכוהו ודרשו שיחזור לביתו. הבן ביקש כי אם יהרגו את אביו, יהרגו נא גם אותו. וכך נהרגו שניהם.¹¹ בטענה שידו מחלונות הבית, שבו גרו שלושת הסופרים לייב יפה, א. וייטר וש. ניגר, התקיפו ביום ה-21 באפריל חיילים פולנים את הבית ביריות ואחר-כך פרצו לתוכו והוציאו את האנשים. וייטר נורה ברקתו ונהרג. לייב יפה וש. ניגר נצטוו ללכת עם החיילים. את הנשים והילדים דחקו לחדר אחד ואיימו להרוג את כולם ביריה. מן הנשים לקחו את כל התכשיטים, את טבעות הקידושין הסירו מעל ידיהן באכזריות מן הדירות שדרו כל מה שיכלו.

את לייב יפה וש. ניגר הובילו למעצר בתחנת הרכבת תוך מכות. לניגר שברו את המשקפיים ופצעו את עינו במכת אגרוף בפניו. בפגשם בדרך יחפנים, ציוו על ל. יפה וש. ניגר להתחלף אתם בבגדים ובנעליים. השנים הובאו לתחנת הרכבת, שהפכה למקום ריכוז של מאות יהודים וחיילים של הצבא האדום.

לייב יפה הצליח להעביר לרב י. רובינשטיין ולד"ר צ. שבד ידיעה על מה שהתרחש. הם הצליחו להגיע בסכנת נפשות לתחנת הרכבת, העידו בפני המפקד, כי הם מכירים את שני הסופרים, שאינם בולשביקים. המפקד עמד לשחררם, אך הופיע סגן פולני שאמר, כי הוא ראה בעיניו שיהודים אלה ירו מהחלונות. המפקד שינה מיד את טעמו ולא שחרר את העצורים, ואילו משני הנכבדים ביקש לעזוב את המקום. העצורים נשלחו בקרונות שנועדו להעברת בהמות ללידה.¹² רק כעבור שישה ימים, לאחר השתדלויות אצל ראש המדינה יוזף פילסודסקי, שוחררו שני הסופרים.

ללידה נשלחו 221 יהודים, שנאסרו בוויילנה.¹³ מלידה הם הועברו למחנה-ריכוז צבאי בביאליסטוק וכן לוולקוביסק. אסירים מוויילנה נשלחו גם למחנות בקרקא, דומבייה (ליד קרקא), סטשאלקוב (על גבול פוזנה), לאנצוט, ואדוביצה (בשלזיה) ועוד.

עלילות ושמענות כאילו יהודיה הוציאה בסל פצצות מבית-החולים של הצלב האדום כפרבר אנטוקול גרמו שביום ה-22 באפריל הוציאו משם את כל 32 העובדים היהודים, אחים ואחיות רחמניות. חיפשו אצלם, היכום והובילו אותם אל בית-הכלא של המשטרה. בדרך היכה אותם גם ההמון הפולני. מהאחים, שהובלו לכלא בלוקישקי, נורה ונהרג אחד בדרך, שני בתוך הכלא, מפני שעמד ליד החלון של תאו. בימי הקרבות ישבו היהודים חבויים בכתייהם, פוחדים מהחיילים וההמון הפולני.

11 דברי הגב' פיליפובסקי באספת אזכרה לכן שלמה בגמנסיה העברית ביום ה-21 במאי 1919, במלאות שלושים יום לרצח, יידישע צייטונג, גל' 15 מיום 26 במאי 1919.

12 לייב יפה ברשימותיו שנרשמו בשנת 1919; כתרגום עברי בספר לייב יפה, כתבים, אגרות ויומנים, ירושלים תשכ"ד, עמ' 53-69.

13 יידישע צייטונג' 1919, גל' 2-3, מהימים 11-12 במאי, רשימת האסירים.

גם כאשר רעם היריות פסק פחדו היהודים לצאת מבתיהם בגלל חטיפת יהודים לעבודה, שוד, מכות וגזיזת זקנים ופיאות. החנות הגדולה של זאלקינד נשדדה, הנזק נאמד בחצי מיליון רובל.

שחרור אסירים. ראש המדינה יוזף פילסודסקי ביקר בוויילנה בימים הראשונים לכניסת הצבא הפולני לעיר. משלחת יהודית גדולה מטעם הקהילה התייצבה בפניו, תיארה לפניו את התעללות החיילים וההמון ביהודים ואת מאסר החפים מפשע. ראש המדינה הבטיח להקים ועדות חקירה אזרחיות בהשתתפות נציגים יהודים, שתחקורנה את אשמת האסירים ותשחררנה את החפים מפשע.

בזמן שהותו בעיר פרסם יוזף פילסודסקי ביום ה-22 באפריל מינוש אל "התושבים של נסיכות ליטא לשעבר" בפולנית, יידיש, ליטאית וביאלורוסית. במינוש נאמר: "הגיע הזמן לפרוק מארץ זו את עול השלטונות הכובשים, בארץ זו צריך לשרור חופש. הצבא הפולני מביא לכולם חופש; ברצוני לתת לכם אפשרות לפתור את בעיותיכם הפנימיות, הלאומיות והדתיות כרצונכם, בלי לחץ מצד פולין; משום כך אינני ממנה שלטון צבאי, למרות שהתותחים רועמים עדיין ונשפך הדם. אלא שלטון אזרחי שישתתפו בו אנשים מארץ זו". תפקידו של השלטון האזרחי יהיה, לפי המינוש, לאפשר לאוכלוסיה להביע את דעתה על עתידה, על-ידי בחירה חפשית של נציגים; לדאוג לאספקת מזון; לספק עבודה, לשקוד על סדר ושקט; להגן על כל אחד בלי הבדל דת ולאום.

יוזף פילסודסקי מינה את י"י אוסמולובסקי לראש המינהל האזרחי של שטחי המזרח.

י. אוסמולובסקי מינה ועדות חקירה בהשתתפות פולנים, יהודים וליטאים לשם בדיקת אשמתם של האסירים. ועד הקהילה מינה את נציגיו לוועדות אלה. בעיר פעלו שתי ועדות, ששחררו מאות אנשים. כיוון שרוב העצורים נשלחו למחנות שונים, נסעו שמה חברי הוועדות. הוועדה שנסעה ללידה (ד"ר עמנואל כהן וז"נ קליינשטיין), השיגה את שחרורם של 11 יהודים בלבד. חברי ועדה שנועדה לנסוע לביאליסטוק (משה סווירסקי וז"נ קליינשטיין), ראו הכרח לעצמם לנסוע קודם כול לווארשה כדי לקבל שם רשות לפעול בביאליסטאוק. באמצעות ידידו של ראש-המדינה, עורך דין פולני, שהיה בשעתו בין אלה שהבריחו את יוזף פילסודסקי מהכלא בפטרבורג, השיגו חברי הוועדה מראש המדינה רשות שיפוט במחנה ההסגר בביאליסטוק. רשות זו הורחבה גם על האסירים הבלתי-יהודים. בחודש מאי שוחררו ממחנה ביאליסטוק 454 אנשים, מהם 298 יהודים. בהשתדלותו של הרב י. רובינשטיין ולפי הוראה מראש המדינה, ניתנה רשות לוועדות לפעול גם במחנות-הסגר אחרים. בכל הוועדות האלה השתתף משה סווירסקי. בוועדה שנסעה לסטשאלקוב השתתף גם עורך-הדין עמנואל סמילג, שניהל את הלשכה המשפטית של הקהילה. הוועדות פעלו עד סוף חורף תר"ף (1919-1920) ושחררו מהמחנות

אבל ההתעללות ביהודי העיר נמשכה. ביזמתו של ועד העזרה "יעקאפא" הוקמה בשיתוף עם ועד הקהילה ועדה משפטית, שאספה עדויות על המאורעות. באספה של חברי מועצת הקהילה ביום ה-6 במאי הוחלט להגיש לשלטונות העליונים מחאה חריפה נגד ההתעללויות, הרצח והשוד. מועצת הקהילה דרשה לשים קץ להתעללות; לשחרר את האסירים שאין הוכחות נגדם; לאחוז באמצעים להחזרת הרכוש שנשדד ולהעניש את השודדים. "הקהילה היהודית בוויילנה בטוחה", נאמר במחאה, "כי העם היהודי בליטא לא יירתע ולא יחליש את מאבקו על הזכויות האזרחיות, הפוליטיות והלאומיות של היהודים, על קיומו הלאומי וכבודו של העם".¹⁵

באותה ישיבה של מועצת הקהילה נתקבלה הצעת הדימוקרטים לקרוא לחברים מהמפלגות הסוציאליסטיות לשוב ולהשתתף במועצה. ואמנם החליטו אלה, פרט לשלושת חברי "פועלי ציון", לשוב למועצה. כיושב-ראש מועצת הקהילה נבחר אז הד"ר צ. שבר.

ביום ה-9 במאי התחילו להופיע בעיר שני עיתונים יומיים ביידיש: 'טאג' בעריכת ש. ניגר ובהשתתפות דימוקרטים ובונדאים, ו'יידישע צייטונג' בעריכת ל. יפה ובהשתתפות ציונים. העיתונים האלה עודדו את התושבים היהודים, הגיבו על המאורעות ושימשו קשר עם העולם היהודי. המאמר הראשי בגליון הראשון של 'יידישע צייטונג', שנכתב בידי ל. יפה, נקרא "אין די טרויער טעג" (בימי האבל). רבני וילנה הכריזו על יום כ"ו באייר (26 במאי), במלאות שלושים לקבורתם של ראשוני ההרוגים, כעל יום צום. הרבנים פרסמו גם קול-קורא לציבור ודרשו לקבוע יום תענית לזכר קדושי וילנה. כמו כן קראו לתרום באמצעות ועד הקהילה למען משפחות הנפגעים. יום כ' בסיוון נקבע כיום התענית מדי שנה.

התחילו לבוא לעיר אורחים, שהתעניינו במתרחש והשתדלו לעזור. מקובנה בא שלום אש, יחד עם קבוצת קצינים, חברי משלחת אמריקאית רשמית. הוא הביא אתו 200,000 מארק, שנשלחו על-ידי ה"ג'וינט", והודיע כי רבע מיליון מארק נוספים מונחים בשביל וילנה בקובנה. הוא חזר בו ביום לקובנה. יצחק גרינבוים, ציר לאספה המכוננת של פולין (הסיים), בא לוויילנה והשתתף בישיבה של ועד הקהילה.¹⁶ התעללויות החיילים, הז'אנדרמים ובעלי ההון הפולנים ביהודים, בתוכם אף בנערים, נמשכו. חיילים היו חוטפים יהודים "לעבודה", כשבעצם כוונתם היתה לקבל "דמי שחרור". היו פורצים לבתים פרטיים ושודדים; חיילים היו מקיפים בתים, עורכים חיפושים ומחרימים שמיכות, בגדים, חפצים; היו מקרי שוד מיהודים ברחובות ובחנויות. ביום ה-24 במאי שלושה חיילים שעברו ברחוב האשכנזים שדדו

14 "באריכטן וועגן דער טעטיגקייט פון דער ווילנער קהילה, 1 ינואר 1919 — 15 אוגוסט 1920", ווילנער פנקס 1921, עמ' 49-50, 57; "זכרונות משה סווירסקי" בספרו של י. ברוידס וילנה הציונית ועסקניה, ת"ש. פרק ל"ז.

15 נוסח המחאה מובא בספרו של הד"ר י. ויגורסקי אין שטורם, וילנה 1926, עמ' 158-160.

16 'יידישע צייטונג', גל' 14, 16 מהימים 25, 27 במאי 1919.

מיהודים. אחד הנשדדים הודיע לשלטונות על הנעשה. מיד בא קצין, נטל מהחיילים את נשקם והובילם למיפקדה. ברחובות זאוולאני וקונגה (רחוב הסוסים) חטפו חיילים כמה עשרות יהודים, הוליכו אותם ברחובות העיר, היכו, סטרו. במקרה ראה זאת קצין פולני ושחרר את העצורים (יוני 1919). ביום השבת, חמישה ביולי, עמדו שני אנשים מזוינים בפנינת רחובות קוקז — נוביגורוד וכל יהודי שעבר ירקו לו בפנים, תלשו את זקנו וניסו לגזול אותו. את הכנר סאשה (שמואל) קאנטורוביטש תפסו חיילים ברחוב והובילו אותו אתם. כאשר שאל לאן מובילים אותו, קיבל מכות. הביאו אותו ל"מאניז", מקום שבו היו עצורים גם יהודים אחרים. אחד הקצינים, שראה אותו בזמן הופעתו בקונצרט שערכו פולנים, שחרר אותו וכן את כל שאר היהודים.¹⁷

מעשה-התעללות המשפיל את כבוד האדם נעשה בצעיר בן ה-28 חיים וארניאן, לאחר שהכריחוהו לעשות מעשים משפילים, קשרוהו לסוס וסחבו אותו כך במרחק חמישה קילומטר.

ז'אנדארם אחד נתגלה כשודד יחיד. הוא נכנס ביום ה-16 ביולי בשעה עשר בבוקר לאכסניה מול תחנת הרכבת ושדד מאורח יהודי 60,000 רובל. היהודי הנשדד התחיל צועק. הז'אנדארם התחיל לברוח, אך נתפס.

חיפושים נעשו גם בבית הרב יצחק רובינשטיין. ביום השבת ה-19 ביולי נשמע קול יריה ברחוב פורטובה, קרוב לבית שבו גרה משפחת הרב. מיד באו אנשי המיליציה וז'אנדרמים וערכו חיפוש באותו בית, וביחוד בדירת הרב, חיפוש שנמשך שעותיים וחצי. המחפשים טענו, כי ירו מהמרפסת של דירת הרב אל קצין שנסע ברחוב.

כאשר נודע דבר החיפושים בבית הרב לד"ר צ. שבו, מיהר שמה יחד עם העתונאי האמריקאי הרמן ברנשטיין. גם הממונה על העיר, יאן פילסודסקי, אחיו של ראש המדינה, הובהל, אך לא יכול להושיע. בזמן החיפושים ראה העתונאי כדור על הרצפה. הוא שאל ז'אנדארם אחד "מה זה?" הז'אנדרם ענה: "לא כלום", ושם את הכדור בכיסו. נשמע קול יריה מרובה. כאשר יצאו הז'אנדארמים לראות מה קרה, קיבלו תשובה מאיש המיליציה, כי מרובהו נפלט במקרה כדור. החיפושים נמשכו הלאה.

יאן פילסודסקי, הממונה על העיר, פרסם לרגל החיפוש בבית הרב י. רובינשטיין הודעה על מקרה, שבו נורתה יריה מחלון בבית ברחוב פורטובה על איש צבא שעבר במרכבה. המשטרה והז'אנדארמריה, נאמר בהודעה, חיפשו מיד באותו בית, אך היורה נמלט בוודאי. הממונה על העיר ביקש להיזהר מפרובוקציות ובכל מקרה חשוד לפנות למשטרה.¹⁸

17 'טאג', וילנה מהימים 22 ביוני, 8 ביולי, 15 ביולי 1919; 'יידישע צייטונג' מהימים 20, 25 במאי, 8 ביוני 1919.

18 'יידישע צייטונג' 1919, גל' 60, 61; 'טאג' מהימים 22, 24, 31 ביולי 1919; פנקס החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה, וילנה 1922, עמ' 293.

חיפושים נעשו לא רק בבתיים אלא גם בבתי-הקברות היהודים. כאשר נסוג הצבא האדום מהעיר, העמיד בבית-העלמין הישן תותחים ומכונות יריה. ביום האחרון של חג הפסח, כאשר הבולשביקים נסוגו, נכנסו שמה חיילים פולנים והתחילו לחפש נשק מוסתר. הם חפרו בקברים, הרסו מצבות ואוהלים, כרתו שני ענפים מהעץ שצמח על קברו של גר-הצדק, הרסו את הגדר. השטח הפך למקום מרעה לסוסים ולחזירים. גם לבית-העלמין החדש באו ז'אנדארמים לחפש זהב ונשק. הם חפרו בקברים כדי למצוא אוצרות טמונים.

את ההרוגים, שגופותיהם הוטמנו בפרברי ליפובקה, לוקישקי ושקאפליירנה, לא הירשו השלטונות להעביר לבית-העלמין, כדי שלא יצלמו אותם. כאשר עוררו נציגי הקהילה את הבעיה אצל הממונה על העיר יאן פילסודסקי, ענה, כי האיסור לצלם בא למנוע הפצת התצלומים בחוץ-לארץ. הד"ר צ. שבד ענה לו, כי מצלמים לשם זיהוי ולא לשם פרסומים; היחסים בין היהודים לבין הפולנים נמתחו באשמת השלטונות. בנוגע לפגיעה בבתי-העלמין אמר יאן פילסודסקי כי לא חיילים עשו זאת אלא ז'אנדארמים.

ועדת החקירה של מורגנטאו. למאורעות בוויילנה היה הד חזק בעולם. אספות מחאה נערכו במרכזים יהודים בחוץ-לארץ, ונתקבלו החלטות נגד התעללות ביהודים. שגריר ארצות הברית בווארשה מר גיבסון נשאל על המאורעות בוויילנה, במיוחד מה עלה בגורל הסופרים ל. יפה וש. ניגר. השגריר החליט לנסוע לוויילנה ולהיודע מה קרה שם ואם אכן היו שם פרעות ("פוגרום" לפי הביטוי הרוסי). הוא רצה גם לראות את ש. ניגר ול. יפה. כאשר בא לוויילנה הזמין אליו את שני הסופרים האלה ושוחח אתם.

בזמן ביקורו של השגריר עשה בעיר גם שליחו של ה"ג'וינט" הד"ר בוגן. הוא התאכסן באותו מלון "ג'ורג'" שבו גר השגריר. לאחר שיחה עם הד"ר צ. שבד בענייני הסיוע לתושבים, אמר הד"ר בוגן לד"ר שבד, כי השגריר היה רוצה לשוחח אתו. בפגישה עם השגריר, שבה שימש הד"ר בוגן כמתרגם מרוסית, סיפר הד"ר שבד על כל מה שעבר על יהודי העיר מזמן כניסת הצבא הפולני. הד"ר שבד העיר, כי אין זו רק פעולה של ההמון החשוך, אלא מורגשת יד מכוונת שניהלה את מאורעות הדמים. השגריר שאל את הד"ר שבד: "האם זה היה פוגרום?" הד"ר שבד ענה: "לא חשוב הכינוי, זה לא היה כמו בימי הפוגרום בקיישינוב, אבל פגעו בנו קשות. האוכלוסיה היהודית לא השתתפה בקרבות, נלחמו רק בולשביקים, בעיקר אנשי הצבא האדום; יהודים לא ירו מגגות ומחלונות, כפי שמספרים לעולם, משום כך לא היתה שום הצדקה לעשרות ההמתות ביריה, למאסר אלפים, לנגישות ולשוד אלפי בירות ועשרות חנויות".

השגריר ביקר ביום ה-13 ביוני בבניין ועד הקהילה ושוחח ארוכות עם הד"ר שבד. השגריר האמריקאי חזר לווארשה והגיש דו"ח לממשלת ארצות הברית. בדו"ח, שנתפרסם בעתונות, נאמר, כי אין אישור לדיעות, כי היו פרעות ביהודי פולין; בוויילנה נהרגו אחדים בזמן הקרבות מבית לבית, אך פוגרום לא היה; נעצרו בוויילנה

אנשים, אבל שוחררו אחרי חקירה.¹⁹ הדו"ח של השגריר לא הניח את דעת הקהל היהודי. ממשלת פולין בראשותו של פאדרכבסקי קיבלה את הדו"ח ברצון. בהסתמכו על הדו"ח הזה הציע ראש ממשלת פולין לנשיא ארצות הברית וילסון לשלוח לפולין ועדה, שתחקור את קורות היהודים במדינה. הנשיא וילסון מינה ועדה עם הסנטור הנרי מורגנטאו בראשה. בוועדה השתתפו עוד הגנרל ג'אדווין, הומר ג'ונסון וכן נילוו הקפיטן גוטהארד (יהודי), קפיטן גרוס וסאמואלי, מזכירו של מורגנטאו. תפקידה של הוועדה היה לחקור מה קרה ולחפש דרכים לתיקון היחסים בין היהודים והפולנים.

הוועדה יצאה מווארשה ביום ה-27 ביולי 1919. היא ביקרה בסוקולקה, גרודנה ולידה ובאה לוילנה ביום ה-29 ביולי בערב. כאן היא רצתה לשהות זמן רב יותר, כדי לחקור באופן יסודי ולפעול למען שיפור היחסים. ליוו אותה נציגי משרדים ממשלתיים פולניים.

למחרת הזמינו אליהם מורגנטאו וג'אדווין למלון את חברי נשיאות הקהילה. בא גם עורך הדין ע. פינקלשטיין, שניהל את הלשכה המשפטית של הקהילה. היו נוכחים גם הרב של קהילת לידה, לייב יפה, עתונאים ממערכות ארבעה עתונים יהודיים בווארשה. על דברי הברכה של הד"ר צ. שבד ענה מורגנטאו. בדבריו עורר את הבעיה אם יהודי ליטא השתתפו בקרבות נגד צבא פולין. לדבריו, אף פולני אחד לא אמר כי יהודים בכלל ירו על החיילים. חברי נשיאות הקהילה ענו, כי בעתונות הפולנית נאמר, כי יהודים בכללם ירו מחלונות ומגגות, וגם בסיים הפולני אמרו צירים אחדים דברים כאלה. מורגנטאו אמר, כי את זאת לא ידע.

אחר-הצהריים של אותו יום ניגשה הוועדה לשמיעת עדויות של נפגעים. החקירה נעשתה כבניין הקהילה בנוכחות מורגנטאו, הרב י. רובינשטיין, ל. יפה, ש. ניגר ד"ר י. ויגודסקי ועתונאים מוילנה ומווארשה. ראשונה נחקרה הגב' פיליפובסקי שאיבדה את בעלה בן ה-43 ואת בנה בן ה-16. אחריה נחקרה בתה. אחריה נחקרו עוד אנשים שגרו באותו בית ושכני משפחתם נהרגו גם הם. בזמן החקירה נכנס הגנרל ג'אדווין בלוויית פולני והביא אתו מודעה מודפסת, שקיבל אותה במיפקדה הפולנית, בדבר עונש מוות, שהוטל על חייל פולני על ששדד מיהודי בדרך לעיירה שירווינט. בהמשך החקירה העידו הרב מאיר קארליץ והצלם מ. גרוסמן כי בזמן העברת הגופות של ההרוגים מפרבר ליפובקה לבית-העלמין נראו סימני התעללות באנשים לפני הרצחם. הרב מליפנישוק סיפר על המאורעות בעיירתו: לעיניו ירו בכמה יהודים בלי משפט; הקצין, שניהל את הפעולה, הכריח בביתו אשה הרה לנשק את סוליות נעליו, והוא היכה אותה במקל. האשה ילדה כעבור יומיים ילד פגום. נשמעה עוד עדות של אשה, שבעלה נורה למוות ביום ה-20 באפריל.

לשם חקירת העדים נתפצלה למחרת הוועדה לוועדות משנה. ועדת המשנה בראשותו של מורגנטאו התעניינה במיוחד במקרה של רצח א. וייטר. מורגנטאו

19 יידישע צייטונג' 1919, גלי' 30, 57; 'טאג' מהימים 17, 22, 25 ביולי 1919.

וג'אדווין הלכו לראות את הבית, שבו גרו וייטר, ל. יפה וש. ניגר. הם גם הלכו לראות את החצר, שבה נמצאת דירתו של הרב י. רובינשטיין ומקומות אחרים שבהם נו נחו אנשים.

מורגנטאו וג'אדווין ביקרו ביום הרביעי, 30 ביולי, בערב באגודת בעלי-המלאכה. ג'אדווין ביקר אחר-כך במסעדה לילדים יהודים וכן במסעדות עממיות פולניות, בשוק ("ה"האלות") ובקורסים הטכניים היהודיים.

לקראת שבת באו מורגנטאו, ג'אדווין, גוטהארד וסאמואלי בלווית פרופסור פולני, נציגו של ראש ממשלת פולין לקבלת שבת לבית-הכנסת הגדול. קהל רב עמד בחצר בית-הכנסת וברחוב האשכנזים. הרב י. רובינשטיין נשא נאום-ברכה למורגנטאו ולג'אדווין. מורגנטאו ענה. הוא אמר כי מדינת פולין החדשה תוכל להתקבל לחבר-הלאומים רק כשתדע לכבד את זכויות כל אזרחיה, בלי הבדל לאום ודת. מורגנטאו סיים את דבריו בהבעת תקווה, כי ועדתו תמצא את הדרך ליצירת יחסי-ידידות בין הפולנים ובין היהודים.

האורחים יכלו בקושי לצאת מבית-הכנסת בגלל הקהל הרב שהצטופף בחצר וברחוב האשכנזים. ההמון הריע לכבודם.

ביום השבת ביקר מורגנטאו אצל ראש המדינה יוזף פילסודסקי, שעשה אז בעיר. פילסודסקי אמר, כי היהודים הקימו רעש גדול מדי לרגל המאורעות בוויילנה. הדבר עורר את דעת הקהל באמריקה נגד פולין וגרם לה נזק רב. פילסודסקי הודה, כי היהודים נפגעו בימים הראשונים, לפני שהשלטון התארגן, אך עם בואו לוויילנה נפסקו הפגיעות. פילסודסקי הבטיח לעשות הכול, שלא יפגעו ביהודים. הוא הבטיח לשחרר על-ידי אמנסטיה את כל האסירים שאינם מזיקים לציבור. הוא הזמין את מורגנטאו לבוא יחד עם נציגי הקהילה היהודית אל הממונה על שטחי המזרח אוסמולובסקי, כדי לדון בדרכים לשיפור היחסים בין היהודים ובין הפולנים.

באותה השבת נערכה קבלת פנים לכבוד מורגנטאו ומשלחתו אצל הרוזן טישקביטש. היו נוכחים רבים מהאצולה ומהפקידות הבכירה וכן אישים מהציבור היהודי.

ביום הראשון התקיימה הפגישה אצל הממונה הכללי יזי אוסמולובסקי. מהיהודים השתתפו הרב י. וינשטיין, ד"ר צ. שבד, ד"ר י. ויגודסקי ולייב יפה. מלבד המארח השתתפו בעלי משרות בכירות בממשלה, כתוכם עוזרו של המארח מר ראצ'קביטש. בנאמו הדגיש הד"ר י. ויגודסקי כי על השלטונות לעשות, ולא רק לדבר יפה. הוא דרש להפסיק את התעמולה האנטישמית בעתונות וקרא להבטיח את בטחון הציבור בהתאם לחוק.

אוסמולובסקי אמר, כי עכשיו עובר השלטון מהז'אנדרמריה הצבאית לשלטון האזרחי, שישקוד על הסדר והבטחון.

הרב י. רובינשטיין עמד על הצורך התכוף לשחרר את האסירים החפים מפשע. הד"ר שבד עורר את עניין החיפוש בכיתו של הרב י. רובינשטיין וההודעה שנתפרסמה אחרי החיפוש.

ל. יפה אמר, כי היהודים רוצים לחיות בשלום עם הפולנים וקרא לעשות למען שיפור היחסים.

מורגנטאו קיים באותו יום ראשון בערב מסיבה עם עתונאים יהודים. על שאלות העתונאים נמנע מלחת תשובות פסקניות כי טען שהחקירה נמשכת. מורגנטאו נסע ללידה, אך בוויילנה נמשכה פעולת החקירה בשתי ועדות משנה. הקפיטן גוטהארד ביקר בליוויית יאן פילסודסקי בכלא בלוקישקי. הוא עבר מתא לתא ושוחח עם האסירים. הוא ביקר גם בבית-החולים ליד בית-הכלא, שבו שכבו שלושה חולי-טיפוס וכן בבית-המעצר ברחוב הדומיניקנים.

בסך הכול נשמעו במשך שבועת ימי פעולותיה של הוועדה בעיר כחמש-מאות עדויות, בתוכן שתיים של נוצרים. לוועדה נמסרו העתקים של למעלה מ-1,500 פרוטוקולים וכן קטעי עתונים וכרוז שהופץ על-ידי הפולנים בקרב חיילי הצבא האדום ושבו נקראו לעבור לצד החיילים הפולנים. בכרוז נאמר כי די לשפוך את דמם למען קומיסרים יהודים ולמען "האימפריאליסט טרוצקי".

בדו"ח של מורגנטאו, שנתפרסם ביום ה-12 בינואר 1920, נאמר, כי בשלושת ימי הקרבות נהרגו 33 איש, ובאותו זמן קיפחו את חייהם 56 יהודים; הוכח, כי ליהודים ההרוגים לא היה שום קשר לבולשביקים; אנשי השלטון הפולני הודיעו, כי אזרחים נלחמו משני הצדדים וכי אזרחים ירו על חיילים. בדו"ח צוין, כי בימי הקרבות נכוזו למעלה מ-2,000 בתים וחנויות של יהודים, וכי לדברי ועד הקהילה מגיע הנזק לעשרה מיליון רובל ומעלה. ממשפחות עניות רבות שדדו כלי-מיטה, שמיכות, נעליים ובגדים. מאות יהודים נאסרו ונשלחו מהעיר בקרונות-משא והוחזקו בלי מזון ובלי מים במשך ארבעה ימים. עד יום השלישי באוגוסט, היום שבו עזבה הוועדה את וילנה, לא נענש אף אחד מהחיילים ומהאזרחים שהתעללו ביהודים, ולא נערכה חקירה.

הדו"ח של מורגנטאו נראה בעיני היהודים פושר, הוא לא הדגיש את אשמת האחראים לפרעות הדמים. מטרתו המוצהרת של מורגנטאו להביא לידי שלום בין הפולנים ובין היהודים גם היא לא הושגה. התעללויות נמשכו. השלטונות העליונים השתדלו אמנם לרסן את החיילים והתושבים הפולנים, שהיו אחוזי-שנאה, אך קשה היה לעצור בעדם. כאשר התקדם הצבא הפולני לעבר מינסק, נתלווה הגנרל ג'אדוויץ, לפי הזמנתו של המפקד הגנרל שפטיצקי למסע ופרסם קול-קורא ליהודי מינסק. למרות ההוראות של המפקד לא לפגוע ביהודי מינסק היה ג'אדוויץ עד לשור ולהרג. נשדדו 376 חנויות ונהרגו 31 יהודים. מהאזרחים לא ירה בחיילים אף אחד.²⁰

ועדת החקירה של סמואל. עוד לפני שנתפרסם הדו"ח של ועדת מורגנטאו שלחה ממשלת בריטניה גם היא ועדת חקירה לפולין. שגריר בריטניה בווארשה שלח לממשלתו דו"ח שבו נאמר, כי בימי הקרבות נהרגו רק בולשביקים שנלחמו בצבא

20 פנקס החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה, וילנה 1922, עמ' 295-305; "יידישע צייטונג" 1919, גל' 70, 71, 73, 74, 75, 87; "טאג" מהימים 1, 3 באוגוסט 1919.

פולין. מהציבור היהודי נשמעו מחאות נגד דעה זו של השגריר. ש. אניסקי פרסם בעתונות היהודית בווארשה מכתב-גלוי אל השגריר בקשר למאורעות בוויילנה. מכתב שנוסח בחריפות ועשה רושם חזק. התחילו להגיע אל ממשלת בריטניה שאלות בקשר למאורעות בפולין. הממשלה החליטה אפוא לשגר ועדת חקירה בראשותו של סיר סטיוארט סמואל. יושב-ראש ועד שליחי הקהילות באנגליה. השתתף בוועדה הקפיטן רייט. אליהם הצטרף נציג משרד החוץ הפולני.

הוועדה באה לוויילנה ביום ה-13 בנובמבר. היא נפגשה עם נציגי הקהילה ושוחחה על המאורעות בחודש אפריל ועל מצבם של יהודי פולין. סמואל התעניין ביחוד אם "המאורעות" קרו מפני שהיהודים מואשמים ב"בולשביזם", ועד כמה נכונות השמועות, כי יהודים ירו בחיילים פולנים.

ביום השבת התפלל סמואל בבית-הכנסת הגדול, עלה לתורה, תרם אלף מארק והקשיב לנאומו של הרב י. רובינשטיין. ביום א' נערכה לכבודו מסיבה חגיגית ב"מזרחי". בזמן ביקורו בוועד הקהילה הראה סמואל בנוכחותם של הקפיטן רייט והנציג הפולני העתק תעודה חתומה בידי חברי השגרירות הדנית בפטרבורג, לפיה ראו חברי המשלחת בעברם את וילנה ביום ה-19 באפריל 1919 בזמן שהותם בתחנת הרכבת, יהודים יורים מחלונות בתים על חיילים פולנים. התעודה נשאה את התאריך: וארשה, 25 באפריל 1919. את נכונות ההעתק אישרו בחתימתם שלושה פולנים, המקור נשמר בתיקי המפקדה של וארשה. בצד נראתה חתימה עם חותם ובו הנשר הפולני וכתוב למעלה: "המיניסטרוין לענייני חוץ".

התעודה עוררה השתוממות אצל חברי ועד הקהילה. לאחר שהם פנו לקופנהאגן התברר, כי בשגרירות הדנית בפטרבורג לא היו כלל אנשים בשמות הנזכרים בתעודה, וכי חברי השגרירות הדנית לא עברו כלל את וילנה.

למרות ביקורי ועדות החקירה מחוץ לארץ נמשכה ההתעללות ביהודים. אנשים נחטפו לעבודה, היו מקרי שוד, חיפושים, מאסרים, התנפלויות בגנים ציבוריים, ביחוד בגן הברנרדינים. כל האווירה היתה טעונה שנאה מצד הפולנים ליהודים. השלטונות טענו, כי מקרי ההתעללות הם בודדים.

מקרה-ההתעללות חמור קרה ביום ה-8 בדצמבר 1919. בשעה שתיים בצהריים הותקפו על-ידי חיילים כ-80 סבלים ועגלונים יהודים, שבאו לתחנת המשאות של הרכבת, לפרוק מלח בשביל ועד הקהילה. הם נדרשו להציג את תעודות הזהות שלהם. כעשרים מהם שוחררו ואילו השאר נעצרו והוכלו רחוק מהעיר. הם נצטוו לרוץ לאורך פסי הרכבת במרחק קילומטר. את הזקנים שפיגרו בריצה, היכו בקתות הרובים. העמידו את כולם בשורה ליד הקיר ואחר-כך לקחו אותם זוגות-זוגות לקסרקטין. השכיבו אותם על ספסל והילקו במגלבים ובמקלות. בין מקבלי המלקות היו נער בן 13 וזקן חולה-שבר בן 75. אחד היהודים, שלפי מראהו החיצוני נראה כפולני, שוחרר על-ידי החיילים. רוב האנשים שהולקו נפלו אחר-כך למשכב.

עורך-הדין סמילג, שניהל את הלשכה המשפטית של הקהילה, פרסם בעתון "יידישע צייטונג" מאמר נרגש, הקורא לשים קץ להתעללויות. שלושה מחברי נשיאות

הקהילה עם הד"ר י. ויגודסקי בראשם הלכו אל המפקד של חזית המזרח הגנרל שפטיצקי והגישו תלונה חריפה. באותו יום הגישו נציגי היהודים בעיריה שאילתה בעניין המעשה המחפיר ודרשו לחקור ולהעניש את האשמים. העיריה קיבלה את ההצעה ופנתה אל השלטונות. המפקד נתן הוראה להקים ועדת חקירה, שבה ישתתף גם הד"ר י. ויגודסקי.²¹ את האשמים אי-אפשר היה להביא לדין, כי נאמר שהם נמצאים בחזית.

ימים אחדים אחרי מעשה ההלקאה ההמונית נערך חיפוש ברובע היהודים ובחצר בית-הכנסת. ביום השישי, ה' 12 בדצמבר, הקיפו שתי פלוגות חיילים ושוטרים את המבואות של חצר בית-הכנסת ולא נתנו לצאת. בבית-הכנסת הגדול נערך חיפוש. הרב י. רובינשטיין והד"ר צ. שבד, שהוזעקו למקום, נעצרו גם הם עד גמר החיפושים, שנמשכו שעתיים ומחצית השעה.

חיפוש שני בבית-הכנסת הגדול נעשה כעבור זמן קצר. הפעם חיפשו בארון הקודש והוציאו את ספרי-התורה לשם בדיקת המקום.

כאשר התייצבה אחרי מקרה זה משלחת מטעם הנהלת הקהילה בפני מפקד החזית והתאוננה על ההתעללויות והחיפוש בבית-הכנסת, שאל אותם המפקד: זה הכול? חברי המשלחת ענו: זה הכול! תשובת המפקד היתה קצרה: להתראות!

בדירתו של הד"ר צ. שבד חיפשו פעמיים. במיטתו חיפשו שמיכות של הצבא. בבית-העלמין הישן, ליד העץ שעל קברו של גר-הצדק, קברו פגרי סוסים והעמידו שם את אחת המצבות. כאשר ניגשה העיריה לסדר מעברה מעל לנהר ויליה, לא מצאה מקום אחר בשביל חפירות לעמודים אלא בשטח בית-העלמין הישן. לא הועילו השתדלויות הרב י. רובינשטיין ואחרים. את העצמות והגולגלות אספו בארגז.

כאשר עברה ביום ה' 29 בפברואר 1920 לווייה יהודית בפרבר זארצ'יה, יצאו מיליציונרים וחיפשו בארונות המתים זהב וכסף. כאשר ניסו אחדים מהמלווים להתדיע, הוכו.

השלטונות האזרחיים הירשו בדרך כלל לאגודות ולארגונים יהודיים לפעול ולכנס אספות פומביות; ובכל זאת התייחסו בחשד לפעולותיהם של ארגונים מסוימים. כך נערכו חיפושים באגודת עוזרי בתי-המסחר ובמועדון על-שם גרוסר. בזמן חיפוש בבניין ועד הקהילה, הוא הבניין ששימש לפניו את האינסטיטוט למורים, הופסקו הלימודים בקורסים למורים ואחדים מהתלמידים נעצרו. את הסתדרות "מכבי" סגרו בחודש אדר תר"ף. לאחר השתדלותו של הציר לסיים הירשהורן, קיבלה הסתדרות זו לספורט רשות לחדש את פעולותיה בקיץ.

השלטונות האזרחיים העליונים השתדלו להסביר פנים ליהודים. אוסמולובסקי ביקר אצל הד"ר י. ויגודסקי ואצל לייב יפה. הוא ביקר בלוויית פקידים גבוהים בבית-הכנסת הגדול. פקידי הממשלה היו עונים באדיבות על בקשות לסיוע לבתי-הספר,

21 יידישע צייטונג, גל' 179, 180, 184, 189; ד"ר י. ויגודסקי, אין שטורם, 1926, עמ' 181-182.

אך הסיוע שניתן היה קטן מאד. שר־העבודה של פולין נתן הוראה, לאחר שביקר בוויילנה, להעביר אלף ילדים מהעיר לערים אחרות בפולין, לשם הבראתם. מתוך אלף הילדים — ארבע מאות צריכים היו להיות יהודים. משרד־העבודה דרש מקהילת וארשה, שהיא תדאג להחזקת הילדים בפנימיות. ואמנם נשלחו קבוצות של ילדים יהודים לווארשה בלווית משגיחים מוויילנה (ד"ר ברודסקאיה, ל. ברודסקי ועוד).²²

גם האינטרנציונאל הסוציאליסטי קיבל בחודש אוגוסט 1919, לפי הצעתו של הסוציאליסט הצרפתי רנדל, החלטת מחאה נגד הפרעות ביהודי פולין. האינטרנציונל שלח לפולין, ועדת חקירה ובה שני אישים, רנדל ואוסקר קוהן מגרמניה. הם באו לוויילנה ביום ה־14 במאי 1920 ושוחחו עם נציגי הקהילה, "פועלי ציון" וה"בונד". הצנזורה שמה עין על העתונות היהודית. במלאת שנה למאורעות הדמים לא הורשו העתונים היהודיים לפרסם מאמרים בנושא זה. כאשר רצו להזכיר את הקדושים בצורת מודעה, הוחרמו הגליונות הללו והעתונים הופיעו בלי המודעה.

פעולות ועד הקהילה

בימי מאורעות הדמים ואחריהם פעל ועד הקהילה בראשותו של הד"ר י. יגודסקי במרץ ובגאון לאומי. נציגי הקהילה פנו אל השלטונות, נפגשו עם ראש־המדינה יוזף פילסודסקי, הגישו מכתב־מחאה חריפים לשלטונות, הושיטו עזרה לנפגעים ודאגו לשחרור עצורים. על יסוד העדויות, שאספה הוועדה המשפטית, הגיש ועד הקהילה לממונה הראשי אוסמולובסקי תזכיר מפורט על הפגיעות ביהודים.

אחת המשימות התכופות היתה השגת מיצרכי מזון בשביל האוכלוסיה היהודית, כיוון שלא נתנו ליהודים לעבור בגשרים, שהובילו לכפרים. בקרב האוכלוסיה הנוצרית התנהלה תעמולה לא למכור ליהודים מיצרכי־מזון תוך איום בחרם על האיכרים שימכרו ליהודים. ועד הקהילה הקים ועדה לאספקה. על הוועדה הזאת היה לקבל לידיה את המיצרכים, שהתחילו להגיע מארצות הברית בשביל האוכלוסיה בכללה, ולחלק את החלק המגיע ליהודים. ועד הקהילה חידש את פעולות המסעדות העממיות, שהיו קיימות בימי הכיבוש הגרמני, הפעיל את המסעדות לילדים ליד בתי־הספר וסייע למושב־הזקנים ולמוסדות אחרים במזון. שליח מיוחד מטעם הוועדה יצא לווארשה להשיג מצרכי מזון. ועד הקהילה פתח 19 חנויות עירוניות וקסר לשישה קואופרטיבים את חלוקת מיצרכי־המזון שנתקבלו ממשלוחים מאמריקה. 21 מסעדות היו מספקות 21,700 ארוחות ליום; המסעדות לילדים ומושב־הזקנים חילקו 7,000 ארוחות ליום. 10% מהארוחות היו מחלקים בחינם.²³

"הג'וינט" שלח רבע מיליון מארקים פולניים בשביל יהודי וילנה. הכסף נמסר לידי הד"ר צ. שבד כיושב־ראש ועד ה"עקאפא". ועד ה"עקאפא" החליט למסור

22 'טאג', בגליונות מיום 3 ביולי ו־10 באוגוסט 1919.

23 'יידישע צייטונג', וילנה, 1919, גל' 4.

שני שלישים מסכום זה לוועד הקהילה בוויילנה ואילו את השאר להקדיש לצרכי הקהילות שבסביבה. ועד "יעקאפא" דרש כי בחלוקת הכסף ישותפו נציגי אותם הזרמים, שאינם מיוצגים בוועד הקהילה.²⁴

לוויילנה הגיעו נציגי ה"ג'וינט" יעקב ביליקוף, יליד וילנה, חתנו של לואי מארשאל, ד"ר בוגן ואחרים. מתוך דין-וחשבון של הד"ר בוגן אנו למדים על מידת הסיוע של ה"ג'וינט" לוויילנה והסביבה. בחודש ספטמבר 1919 חילק ה"ג'וינט" 7,698,000 מארק, מזה ניתנו לקהילת וילנה והסביבה 850,000, לאגודה לחקלאות (אור"ט) 35,000 ועל-ידי הקפיטן קופר 35,000 מארק. בסך הכול קיבלו אפוא וילנה וסביבתה 920,000 מארק. באותו זמן קיבלו פינסק והסביבה וכן בריסק דליטא וסביבתה כל אחת מהן 200,000, ואילו גרודנה והסביבה רק 125,000 מארק. סכומים דומים חילק ה"ג'וינט" גם בחודשים הקודמים.²⁵

במאבק על זכויות לאומיות רצה ועד הקהילה, כי שפת יידיש תהיה שוות-זכויות לשפות המקומיות האחרות. הוועד החליט להגיש את בקשותיו לשלטונות בידיש בצירוף תרגום פולני; העתונות היהודית פרסמה החלטה זו וקראה למוסדות אחרים ללכת בעקבות הוועד. בעיית היידיש היתה ביום ה-22 במאי נושא לשיחה בין הד"ר י. ויגודסקי ובין הממונה הראשי אוסמולובסקי. השלטונות רצו, כי הפניות למוסדות הממשלתיים תתנהלנה בפולנית. הממונה אמר לד"ר ויגודסקי, כי ועד הקהילה רשאי לנהל את ישיבותיו בידיש.

כאשר ממונה על רובע מסוים בעיר לא רצה לקבל מיסמכים מוועד הקהילה, שעליהם הוטבעה חותמת עברית, הגיש הוועד מחאה לממונה על העיר יאן פילסודסקי ובה דרישה להכיר בידיש בכל המוסדות כמו בכל שפה מקומית אחרת.²⁶ השלטונות לא היו מוכנים לקבל דרישה זו.

ארגון מחדש של הנהלת הקהילה. עם חזרתם של חברי מועצת הקהילה הסוציאליסטיים (פרט לחברי "פועלי ציון") למועצה, התארגן מחדש הרכב הנשיאות וההנהלה. בישיבה חגיגית ביום ה-25 במאי 1919 נבחרה נשיאות בת שבעה חברים. כיושב ראש נבחר הד"ר צ. שבד. כסגנים נבחרו: הד"ר י. ויגודסקי, הרב יצחק רובינשטיין ושלמה קלייט, בונדאי; כמזכיר כללי — ד"ר יוסף ברגר (ציוני) וכמזכיר מ. ויינרייך (בונדאי). השביעי בנשיאות היה נציג בעלי-המלאכה. ליד הנשיאות פעלה הנהלה ובה שבע מחלקות. כיושב-ראש ההנהלה נבחר אליעזר קרוק — בעלי-מלאכה, כראש המחלקה לענייני הדת — הרב חיים-עוזר גרודזנסקי, ולענייני חינוך — הד"ר י. ברגר, שהתפטר מתפקידו כמזכיר כללי.

לאחר שהתחילו להתקבל באמצעות ה"יעקאפא" כספים רבים מה"ג'וינט" ניגשה הנהלת הקהילה לרכז בידיה את הדאגה לכל מוסדות החינוך הציבוריים ולמוסדות הצדקה. פעולות הנהלת הקהילה התרחבו אפוא עד מאד ומנגנונה גדל.

24 שם, גל' 2, 8.

25 "יידישע צייטונג", וילנה, 1919, גל' 100.

26 "יידישע צייטונג", 1919, גל' 10, 13, 15, 74.

מועצת הקהילה החליטה להכריז על יום כ' בסיוון כעל יום אבל לזכר קדושי וילנה ולערוך באותם הימים מגבית לעזרת הנפגעים. בשלושת הימים הראשונים נאספו 130,000 רובל.

הנהלת הקהילה היתה מעוניינת לקבל לידיה את הרכוש והתפקידים של "הצדקה הגדולה" אך גבאיה של זו סירבו לכך. הגבאים יעקב פרנס ונחום גורדון עמדו על כך, ש"הצדקה הגדולה" תמשיך להתקיים.

הנהלת הקהילה ביקשה מהשלטונות רשות להטיל מס-חובה וכן רשיון לעריכת הגרלה במדינה לשם הגדלת ההכנסות. ממלא-מקום הממונה על שטח-המזרח השיב לנציגי הקהילה, כי רשיון להטלת מס-חובה יכול להיות רק זמני. הנציגים דרשו, כי העיריה תחזיק את מוסדות החינוך והצדקה של היהודים. התשובה היתה, כי אמצעי העיריה הם דלים, היא מחזיקה בקושי מוסדות צדקה. בנוגע לבתי-הספר נאמר לנציגים, כי ייתכן שהעיריה תחזיק אותם, אך צריך יהיה ללמוד בהם פולנית. הנציגים עמדו על כך כי בבתי-הספר היהודיים שפת ההוראה תהיה יידיש או עברית. המחלקה לעזרה סוציאלית של הקהילה. בתקופת המלחמה נידלדלה האוכלוסיה היהודית עקב שוד בבתים ובחנויות, המאסרים וניתוק העיר מסביבתה. מבעלי מלאכה שדדו חמרי-גלם ותוצרת. פועלים, פקידים, ובעלי מלאכה איבדו את פרנסתם. שבויי-מלחמה רבים חזרו לעיר, מהם — נכים. "הצדקה הגדולה" חזלה לתמוך בעניים המקומיים בגלל חוסר אמצעים. כמחצית האוכלוסיה היהודית, שנאמדה בזמן כיבוש הצבא הפולני ב-48,000 נפש, היתה זקוקה לעזרה. על המחלקה לעזרה סוציאלית של ועד הקהילה היה לעזור לנצרכים. ב-19 מסעדות שנפתחו ע"י הקהילה אכלו צלחת מרק 22,000 מבוגרים.

בסוף שנת 1919 הוקל מצב האספקה בעיר, הצורך במסעדות אלה פחת והלך והן נסגרו בחודשים הראשונים של שנת 1920, פרט לשלוש: המסעדה הזולה (בית-התמחוי), מסעדת הפועלים ומסעדת בעלי-המלאכה.

עזרה בכבדים ישנים וחדשים הגיעה לוועד הקהילה מוועדי עזרה יהודיים בארצות הברית ובאנגליה, וכן מהוועד הפולני בווארשה לעזרה לילדים (ק.פ.ד.). האגודות המקצועיות של הפועלים היהודים בוילנה קיבלו גם הן משלוחי בגדים מאמריקה. הבגדים סייעו להלבשת האסירים ולמשפחות שנשדדו. הנעליים והבגדים, שנתקבלו מהוועד הפולני לעזרה לילדים, נמסרו לילדים, שהיו רשושים במסעדות לילדים ובמוסדות לילדים.

לקראת החורף של שנת תר"ף סיפקה המחלקה הסוציאלית עצים להסקה למוסדות של הקהילה ולעניים. המחלקה קיבלה לצורך זה מיליון וחמישים אלף מארק מה"גוינט".

לחג הפסח תר"ף (1920) חילקה המחלקה הסוציאלית מצות חינם או כתשלום קטן. היא קיבלה לצורך זה מהגוינט 925,000 מארק וכן 33,375 פוד של קמח חיטה מאמריקה. המחלקה חילקה לפנימיות גם מיצרכים אחרים, כגון תפוח-אדמה, אפונה, ול"סדרים" בשר ודגים. לזקוקים ביותר חילקה המחלקה גם כסף מזומן: על-

ידי הרב י. רובינשטיין 87,250, על-ידי הלשכה המרכזית של האגודות המקצועיות של הפועלים 25,000, על-ידי אגודת בעלי-המלאכה 40,000, ולמאתים ועשר משפחות 25,898 מארק. כן נתנה המחלקה מצות וארוחות חנם לאסירים היהודים ולחיילים היהודים בצבא פולין.

עזרה רפואית. השלטונות האזרחיים הגרמניים העבירו לוועד הקהילה את בית-החולים בפרבר זווייריניץ, שהפך לבית-חולים לנשים ולילדים. ועד הקהילה החזיק את המוסד הזה על חשבוננו. כאשר פנה אל העיריה, כי תקבל עליה את החזקתו, נענה בשלילה. ועד הקהילה תמך גם במוסדות רפואיים אחרים. ועד הקהילה הקים "מועצה רפואית" בהשתתפות נציגים של מוסדות הבריאות היהודיים בעיר.

"המועצה הרפואית", עם הד"ר ג. גרשון בראשה, הפעילה את המרפאה של "משמרת חולים" ופתחה מרפאה נוספת של "אזע", אירגנה ביקורי-בית של רופאים אצל חולים עניים באמצעות "משמרת חולים" ואירגנה מחדש את פעולות "משמרת חולים". שקיבלו תנופה בהנהלתו הרפואית של הד"ר ו. פרלמן.

חשובה היתה המלחמה במחלת הגזות, שהתפשטה בקרב הילדים; מספר הילדים הנגועים נאמד בלמעלה מאלף. המחלקה לריפוי מגזות, שיסדה "אזע", ריפאה במשך חצי שנה 153 ילדים.

בבית-החולים בזווייריניץ טיפלו במחלקת הילדים בריפוי השחפת. ילדי העניים קיבלו את הריפוי חנם או בתשלום קטן. במחלקת הנשים היה מדור לילודות ומדור כללי לנשים חולות.

לתזונת הילדים בפנימיות ובבתי-הספר, לבגדים ונעליים בשביל הילדים הזקוקים, דאגה ועדה מיוחדת שהפעילה מסעדות רבות לילדים בבתי-הספר, בפנימיות, בבתי-הילדים וגם במגרשי-המשחקים לילדים. בקיץ סידרו יחד עם "אזע" 18 קייטנות לילדים חלשים, בהן השתתפו 1,472 ילדים.

המחלקה לעזרה יצרנית של הקהילה פתחה קורסים טכניים לעבודות חשמל ולבניה וייסדה ליד חברת "עזרה על-ידי עבודה" קורסים לליטוגרפיה. היא הזמינה עבודות אצל בעלי-המלאכה בשיפוץ בתים, בכריכת ספרי-לימוד, בייצור נעלי-עור ונעלי-עץ ובעבודות חפירה בשביל המחלקה לעזרה סוציאלית. המחלקה התחילה לעשות עבודת שיפוץ גדולה ב"מעונות הזולים", שעמדו ברובם עזובים, להכשירם לשיכון בתי-יתומים. חברת יק"א הקציבה לצורך זה למעלה מחצי מיליון מארק. לצרכי עבודה יצרנית נתקבלו מה"גוינט" חצי מיליון מארק ומוועד יהודי לעזרה בסקנדינביה 114,000 מארק. המחלקה לא יכלה להעביר לאחריותה מוסדות לעבודה יצרנית, מפני שעליהם השתלטו אנשי השמאל. היא הסתפקה אפוא במתן תמיכות לאירגונים, שעסקו בעבודה יצרנית, וכן לאנשים שונים שעסקו בעבודה כזאת. נהנו מתמיכה זו: אגודת בעלי-המלאכה, הקואופרטיבים היצרניים, "עזרה על-ידי עבודה", אור"ט והלשכה המרכזית של האגודות המקצועיות.

המחלקה לצרכי הדת שילמה משכורות לרבנים ולמגידים, ותמכה בישיבת ר' מיילא ובארבעה קיבוצי לומדים.

עלתה בעיית המגיד דמתא, הרב מנחם קראקובסקי, לפני כן רב בנובוגורדק. שישב בוויילנה זה כשנה, אך לא הוכנס לתקציב המשכורות לרבנים, בגלל חוסר הכנסה מספיקה לכל צרכי הקהילה. דוד גרשטאר, חבר "שומרי תורה" במועצת הקהילה, טען, כי זה כשנה שהעיר ברה ברכ מנחם קראקובסקי כמגיד ומו"צ דמתא, וכי חתמו על ההסכם אתו אלפי אנשים ודרש בשם 75 קלויזים להכניס את הרב המגיד לתקציב משכורות הרבנים.²⁷ ואמנם נתקבל הרב מ. קראקובסקי למגיד דמתא. לקראת יום הכיפורים תר"ף דרש בבית הכנסת הגדול את הדרשה המסורתית, כפי שהיו נוהגים לדרוש המגידים דמתא.

משבר בהנהלת הקהילה. הנהלת הקהילה, שנבחרה בשיטה דימוקרטית ורצתה להקיף את כל צרכי הקהילה, לא יכלה לנהל את פעולותיה כרצוי בגלל החיכוכים בין המפלגות ובגלל חוסר אמצעים מספיקים.

המנגנון של הקהילה גדל עד לאלף איש בגלל הרחבת שטחי הפעולה, כגון: החזקת כל בתי-הספר הציבוריים, הגמנסיה העברית והיידישאית, הספריות, המסעדות, החנויות העירוניות עם המחסן המרכזי, מושב-הזקנים, בית-החולים, המרפאות, המוזיאון וכו'. בגלל ההתייקרות הגישו הפקידים והמורים מדי פעם דרישות להעלאת השכר. העובדים איימו בשביתות והתנגדו לצמצום המנגנון. הנהלת הקהילה הועמדה במצב כספי קשה. בחודש ספטמבר 1919 מוכרחה היתה לעכב תשלום של 20% מהמשכורות. ביום השני בספטמבר שבתו פקיד הקהילה יום אחד. הנהלת הקהילה ניסתה להטיל מס, אך התוצאות היו עלובות. הגרעון גדל והלך. בחודש דצמבר התקיימו שוב התייעצויות בדבר מס-עצמי של בעלי-יכולת, אך ללא תוצאות. בחודש ינואר 1920 פרצה שביתת מורים ובחודש פברואר שבתו גם הפקידים. השביתה שנמשכה שלושה שבועות, גרמה לאי-סדרים בפעולות הנהלת הקהילה ולהתפטרות היושבי-ראש, הד"ר צ. שבד, מן הגשיאות.

הנהלת הקהילה התחילה לצמצם את פעולותיה ולהקטין את המנגנון. במשך חודשי אפריל-יוני 1920 נסגרו 13 מסעדות, 9 חנויות עירוניות ומיספר הפקידים צומצם במאה וחמישים איש ויותר. בקיץ הוחלט, כי החל משנת הלימודים הבאה לא תחזיק הנהלת הקהילה את בתי-הספר, אלא רק תתמוך בהם.

נציגי המפלגות השמאליות בנשיאות הקהילה עזבו אותה בחודשי מארס-אפריל 1920. הורכבה אפוא נשיאות חדשה משבעה אנשים עם הד"ר יעקב ויגודסקי כיושב-ראש, הרב י. רובינשטיין ואליעזר קרוק כסגניו, ד"ר י. ברגר, הרב חיים-עוזר גרודונסקי, אריה לויט ויעקב שסקין כחברים. אלה היו ציונים, דתיים ובעלי-מלאכה. סיעת ה"בונד" הודיעה ביום ה-6 במאי 1920 על עזיבתה את הנהלת הקהילה.

היידישאים, הד"ר צ. שבד וה"בונדאים", שהיו מאורגנים בצב"ק (מרכז בתי-הספר היידישאים) והיו להם קשרים עם אוהדיהם בארצות הברית ועם "ועד העזרה העצמי" ("פיפלס רליף"), פנו אל חבריהם וקיבלו מהם כספים, ישר בשביל הצב"ק.

הרב חיים-עזר גורדזנסקי פנה גם הוא בשם מוסדות החינוך של החרדים אל "ועד העזרה המרכזי" האמריקאי ("סנטרל רליף") וקיבל ממנו כספים. בתי-הספר של "תרבות" קיבלו סכומים לא גדולים גם הם מוועד העזרה האמריקאי הכללי. הד"ר י. ברגר נשלח ללונדון והשיג שם 350 ל"ש בשביל בתי-הספר העבריים. בכספים אלה פיתחה הסתדרות "תרבות" פעולה ענפה בערי-השדה. בעיירות התנהל מאבק בין הצב"ק ובין "תרבות" על כל בית-ספר. בוילנה עצמה השתלט הצב"ק על בתי-הספר מיסודה של חברת "מפיצי השכלה" והאגודה למען הילד, ובעזרת הכספים הרבים, שהתחיל לקבל מארצות הברית, הרחיב את פעולותיו.

השתתפות יהודי וילנה במועצת העיריה

עם כיבוש העיר על ידי הפולנים מינה ראש המדינה עיריה זמנית ובה גם שלושה יהודים. כעבור זמן קצר החליטו השלטונות לערוך בחירות לעיריות בוילנה ובערי המחוז (לידה, סוויניציאני, אושמיאנה). היתה זו פעם ראשונה, שניתנה ליהודי העיר הזכות להשתתף בבחירות דימוקרטיות לעיריה. לשם הבטחת רוב מכריע לפולנים הגדילו השלטונות את שטח השיפוט של העיר על ידי סיפוח כפרי הסביבה במרחק רב, עד 25-30 ויירסטאות. לפי דוחות של הלשכה לסטטיסטיקה של העיריה חיו בחודש יולי 1919 בוילנה 46,265 יהודים, ו-70,000 פולנים. לבחירות נרשמו כ-20,000 בוחרים יהודים מבין קרוב ל-70,000 בוחרים. לפי התקנות עמדו לשלול את זכות הבחירה מנתינים של המדינות, הנמצאות במצב מלחמה עם פולין, ולהיבחר יוכל רק היודע לדבר ולכתוב פולנית. היהודים הביעו התנגדות נמרצת להגבלות אלה והן בוטלו. המועד לבחירות נקבע ליום השבת, אולם לפי דרישת היהודים נדחה ליום ה-7 בספטמבר.

ה"בונד" החליט לא להשתתף בבחירות, ואילו הציונים, הדימוקרטים ואירגונים כלכליים (סוחרים, בעלי-מלאכה ובעלי-בתים) החליטו להשתתף כדי להגן בעיריה על דרישות האוכלוסיה היהודית. מתוך 48 חברי מועצת העיריה נבחרו רק 14 יהודים: 6 דימוקרטים (בתוכם הד"ר צ. שבר, ברוך לובוצקי והמהנדס א. קלייבאנוב), 4 ציונים (בתוכם ד"ר י. ויגודסקי, המהנדס אלעזר ספירא ואלהו רודניצקי), 3 סוחרים (בתוכם אדולף גורדון ושאל טרועקי) ובעל-מלאכה אחד (אליעזר קרוק). רבים מאנשי השמאל הצביעו כנראה בעד רשימת הדימוקרטים. מהפולנים נבחרו 31 חברי המפלגה הלאומית-דימוקרטית (נ"ד), 2 מהמפלגה הסוציאליסטית (פפ"ס) ואחד דימוקרט.

בישיבה החגיגית הראשונה של מועצת העיר הקריא הד"ר י. ויגודסקי בידיש, הודעה, שהכילה הסתייגות מ"וילנה רבתי", ההופכת את היהודים בעיר למיעוט קטן. הנציג היהודי הודיע, כי ישתפו פעולה בכל ענייני המשק העירוני, אך יתנגדו להפיכת העיריה לבמה של הכרזות מדיניות. את ההודעה תרגם מידיש בו במקום אליעזר ספירא.

להנהלת העיר ("לאווניק") נבחר רק יהודי אחד, א. קאבאצ'ניק. היהודים דרשו

שיהיו להם שני נציגים בהנהלה.

הנציגים היהודים דרשו, כי יכירו בעיריה בזכותם לשאת דברים בישיבות ביידיש. ואמנם אליהו רודניצקי וברוך לובוצקי התחילו בישיבה אחת לדבר ביידיש אבל היושב-ראש הפסיקם. רבים מחברי העיריה מחו נגד הדיבור ביידיש. היושב-ראש הכריז על הפסקה ובהתייעצויות בזמן ההפסקה החליטו היהודים לא לעורר את בעיית השפה בגלל דחיפות הדיון בענייני האספקה לעיר. רודניצקי ולובוצקי ויתרו על רשות הדיבור.

הד"ר י. ויגודסקי הציע כעבור זמן-מה לראש העיר לקיים ישיבה מיוחדת מוקדשת לבעיית השפות בעיריה. ראש העיר הסכים לקיים ישיבה פרטית בלשכתו. בישיבה ביום ה-9 בדצמבר 1919 באו אל לשכת ראש העיר שלושה יהודים, הד"ר י. ויגודסקי, הד"ר צ. שבר ושאלו טרודניצקי וארבעה פולנים. הישיבה נמשכה שעתיים והפליגה לבעיית היחסים בין הפולנים והיהודים בכללה. הפולנים הציעו, כי הנבחרים היהודים ידברו ביידיש בישיבות הוועדות אך לא במליאה. לא נתקבלה החלטה, העניין נשאר פתוח לדיון נוסף.

נציגי היהודים בעיריה נמנעו מלהצביע בבעיות מדיניות שהפולנים היו מעלים לדיון. כמו כן לא הצליחו הנציגים היהודים ברוב המקרים להשיג תמיכה במוסדות יהודיים במידה השווה לזו של המוסדות הפולניים, ובכל זאת היו להם הישגים מסוימים: העיריה הביעה את מחאתה נגד מקרה-ההלקאה ופנתה אל השלטונות בעניין זה; היא פנתה אל ה"סטארוסטה", מנהל המחוז. לאחר שהחליטה העיריה למסור את עבודת ניקוי הארובות למכבי-האש, דאגו הנציגים היהודים שלא תקופח פרנסתם של מנקי הארובות היהודים. כך גם השתדלו שלא יגרשו יהודים בעלי-דוכנים מהשוק בבנין ה"האלעס" וסבלים יהודים מתחנת הרכבת.²⁸ על הנציגים היה להילחם בקיפוח היהודים בחלוקת מיצרכי-מזון, שנתקבלו מארצות הברית ומהוועד למען הילד בווארשה.

העיריה החליטה לקרוא רחובות אחדים ברובע היהודים, או במקומות שגרים בהם כמעט אך ורק יהודים, על שמות אישים יהודים וילנאים מהעבר. כך נקרא רחוב על שם הגאון, (ר' אליהו) ורחובות על שמות שטראשון (מתתיהו) ופינ (שמואל-יוסף). רחוב אחד נקרא גם על שמו של קלאצ'קו (ויליאן). יהודי שהתנצר והפך לסופר פולני, מעשה שלא מצא חן בעיני היהודים.

חיי ציבור וכלכלה

זמן קצר לאחר שחרור העיר משלטון הבולשביקים התחילו השלטונות הפולניים בהכנות לחידוש הלימודים באוניברסיטה, שהיתה קיימת לפני כן בוילנה ונסגרה על ידי שלטון הצאר בשנת 1832. היו בעיר צעירים יהודים רבים, שהיו בעלי תעודות

28 יידישע צייטונג' 1919, גל' 18, 83, 85, 87, 94, 96, 97, 100, 104, 168, 177 'טאג' 1919, בגליונות מהימים 5, 7, 9, 15 בספטמבר; ד"ר י. ויגודסקי אין שטורם, 1926, עמ' 171-178.

בגרות מגמנסיות רוסיות, והם רצו להתקבל ללימודים. הוגשו 600 בקשות של יהודים, אך שלטונות האוניברסיטה החליטו, כי תעודות בגרות מגמנסיות רוסיות אינן מספיקות. מהמעטים שנתקבלו נדרשה כחינה בשפה הפולנית ובהיסטוריה של פולין. מתוך 600 המבקשים הורשו לגשת לבחינות רק שלושים. לצעירים יהודים שבאו מפולין, היה קל יותר להתקבל. לשנת הלימודים הראשונה נתקבלו לפי הדת: 378 קתולים, 69 בני דת משה, 4 אבאנגליים, 6 פראבוסלביים ועוד שניים שונים. מתוך 69 בני דת משה רשמו רק 49 את לאומיותם כיהודים. רובם של הסטודנטים היהודים היו ממחוזות אחרים של פולין.

הפתיחה החגיגית של האוניברסיטה על ידי יוזף פילסודסקי, ראש הממשלה, נערכה ביום ה' 11 באוקטובר 1919. בנאומו אמר בין השאר: "בל תהא אוניברסיטה זו בשביל אף אחד מה שהיו בשבילנו בתי-הספר הזרים, ששירתו את העניין הרע". חברי מועצת העיריה היהודים סירבו לחתום על אדריסה (מקמה) שהגישה העיריה, מפני שהם לא שותפו בעריכתה ומפני שלמשלחת, שצריכה היתה למסור את כתב-הברכה, לא צורף נציג יהודי. אגודת הרופאים היהודים הגישה אדריסת-ברכה. הד"ר י. ויגודסקי פרסם בעתון הווילנאי 'יידישע צייטונג' מאמר מוקדש לפתיחת האוניברסיטה. הוא ציין, כי דחיית הצעירים היהודים תגרום, כי יסעו ללמוד בחוץ-לארץ, וכך לא יקלטו תרבות פולנית.²⁹

ייסוד טכניקום יהודי. קבוצת צעירים יהודים, בוגרי גמנסיות, שלא נתקבלו לאוניברסיטה יזמה ייסוד טכניקום יהודי בוויילנה. קורסים טכניים היו כאמור קיימים כבר ליד "מפיצי השכלה" בימי הכיבוש הגרמני. המחלקה לעזרה סוציאלית של הנהלת הקהילה פתחה גם היא קורסים טכניים בשביל בעלי-מלאכה. בוגרי הגמנסיות רצו בטכניקום, שיתן הכשרה מקצועית טכנית רחבה יותר. ביום ה' 3 בנובמבר 1919 התחילה הרשמה לטכניקום. העתונות וראשי המוסדות הציבוריים תמכו ברעיון.³⁰ המהנדס ישראל אוקון, שבא בשנת 1918 מרוסיה והשתקע בוויילנה, ניהל את הלימודים בטכניקום וחברת אור"ט קיבלה את המוסד לרשותה. הטכניקום הפך לבית-ספר טכני מעולה.

החיים הציבוריים. עם השתחררות העיר משלטון הבולשביקים התעוררו לחיים מוסדות ומפלגות, שדוכאו או צמצמו את פעולותיהם. בזמן הראשון הושם לב בעיקר לפעולת הצלה של האסירים ועזרה לנפגעים וכן לאספקת מיצרכי-מזון. אולם עם זרם התמיכה מארצות הברית בכסף ובמצרכים הוקל המצב הכלכלי. בתי-חרושת אחדים התחילו לפעול שוב, נוסדו גם בתי-חרושת חדשים. הקשר עם ערים אחרות הלך והתרחב. והוקם קשר גם עם וארשה, עיר הבירה של פולין.

פעולות "ועד העזרה" ("יעקאפא"). פעולת עזרה חשובה עשה ועד "יעקאפא", שהתחיל לשמש כעין סניף של ה"ג'וינט" בשביל וילנה והסביבה. ה"ג'וינט" היה

29 יידישע צייטונג' 1919. גל' 100, 127, 128, 135, 136, 181; פנחס קוהן בפנקס החברה להיסטוריה ואנתוגרפיה, 1922, עמ' 773-774.

30 יידישע צייטונג' 1919. גל' 141, 146, 147.

מעביר את הכספים מוורשה ל"יעקאפא", שהיה מחלק אותם בין הנהלת הקהילה בוילנה ובין הקהילות והוועדים שלו בעיירות. ה"יעקאפא" קיבל כספים גם מהיק"א ומהוועד הלונדוני למען יהודי אוקראינה. ה"יעקאפא" תמך בכל פעולה פרודוקטיבית והקדיש מהכספים גם לצרכי חינוך ותרבות. ל"יעקאפא" יד בייסוד קופות גמ"ח, קופות מילווה וחיסכון וכן קואופרטיבים; בסיוע לפליטים לחזור לעיירותיהם ובבניית בתים להם; בסיוע לפליטים מאוקראינה להגר הלאה, לעלות לארץ-ישראל; בחלוקת מזון ובגדים ומתן עזרה רפואית. ה"יעקאפא" הקציב כספים לפעולות "אזע" (בריאות) ו"אור"ט" (מלאכה). ה"יעקאפא" תמך בבתי-ספר, ספריות, במוזיאון, בפעולות אגודות הסופרים והעתונאים היהודים. אם כי בוועד ה"יעקאפא" השתתפו אנשים מזרמים שונים, הרי היושב-ראש הד"ר צ. שבד והמזכיר הכללי משה שליט הטביעו את חותמם על פעולותיו. בחודש ספטמבר 1919 התקיימה בעיר ועידה של כל הקהילות והוועדים, שהיו בחוג פעולתו של ועד "יעקאפא". באביב של שנת 1920 קיבל הוועד מחברת ההגירה היהודית האמריקאית "היא"ס" את ניהול פעולותיה בוילנה והסביבה. הוועד סייע אפוא להגירה לארצות הברית. ואמנם התחילה אז הגירה לאמריקה. הנהלת הקהילה היתה עורכת רשימות של קרובי-משפחה בארצות הברית והיתה שולחת שמה את הרשימות. ה"יעקאפא" קיבל לידו אחר-כך, כאמור, את הטיפול בהגירה.

החברה "אור"ט". חברת "אור"ט" פיתחה בשנת 1919 פעולה בעיר ובכפר. היא סידרה קורסים לחקלאות והעסיקה בחווה ז'וראוויצ'י ליד וילנה בקיץ למעלה ממאה צעירים יהודים, ביניהם חלוצים, שרצו לעלות לארץ-ישראל.

החברה ניגשה בסוף שנת 1919 לעריכת שני סקרים, האחד על מצב המלאכה בקרב יהודי העיר, והשני על מצב החקלאות בקרב היהודים בסביבה. הסקר על המלאכה הראה עד כמה היא ירדה בין יהודי העיר. באלפיים בתי-המלאכה שנחקרו היו רק קצת למעלה מ-900 פועלים וכן 183 שוליות. הסקר על החקלאות הקיף 1,229 משפחות של חקלאים יהודים בסביבה.

החברה "אור"ט" כינסה בחודש פברואר 1920 ועידה ראשונה של חקלאים יהודים. באו נציגים מ-24 מקומות יישוב (מושבות ועיירות). הוועידה קיבלה את התכנית של אור"ט בדבר אספקת זרעים, מכונות חקלאיות, סוסים ואשראי. הודות לסיוע הכספי מה"ג'וינט" יכלה החברה להושיט את העזרה הדרושה לחקלאים. היא פתחה בעיר מחסן למכונות חקלאיות, שלחה מדריכים, סיפקה כסף באשראי וזרעים. חברת "אור"ט פתחה בעיר מסגריה ובה למדו 40 תלמיד מלאכה וגם קיבלו השכלה כללית. תלמידי בית-ספר זה, שאורגן בצורת בית-מלאכה, היו מקבלים את ההכנסות מתוצרתם בשבילם עצמם. היתה להם אפוא ההרגשה, כי הם עובדים בשביל עצמם. החברה סידרה בקיץ 1920 ליד בתי-ספר רבים בעיר גנים, שבהם עבדו למעלה מאלף תלמיד.

החברה אור"ט קיבלה כאמור לרשותה את הטכניקום היהודי. היא סידרה קורסים

פוליטכניים בשלוש מחלקות: חשמל, מכניקה וכלכלה. נרשמו 250 תלמיד.³¹ קואופרטיבים יצרניים. לרגל המצב הכלכלי הקשה ששרר בעיר, השיתוק בתעשייה הפרטית, וחוסר-העבודה, התארגנו ביזמת קבוצת פועלים ותומכיהם מחוגי האגודות המקצועיות קואופרטיבים יצרניים אחדים. ועד העזרה "יעקאפא" תמך בהקמתם וסייע בידי המייסדים. גם ועד הקהילה תמך בהם. ארבעת הקואופרטיבים הראשונים היו קטנים: בקואופרטיב לעבודות נגרות — 4 נגרים, לתפירה — 2 חייטים, לעשיית גרביים — 3, למכססה 7 איש. אחרי כחצי שנה היו כבר 15 קואופרטיבים עם 282 פועלים, ואילו אחרי שנה — 19 קואופרטיבים עם 402 פועלים. כל קואופרטיב עבד כיחידה נפרדת, אך היתה גם הנהלה מרכזית. המנהל הראשי היה המהנדס י. אוקן. מכל הקואופרטיבים הביאו הפסדים רק המכבסה וזה של חייטות לבגדים מוכנים. את הקואופרטיב לעשיית גרביים לא היה כדאי לנהל, כי הובאו גרביים מוכנות מלודז'. הסנדלרים עבדו לפי הזמנת ה"יעקאפא" וועד הקהילה בהכנת נעלי-כד עם סוליות עץ בשביל מוסדות החינוך, אך קיבלו מהם אחר-כך גם הזמנות גדולות לנעלי עור. בחווה ז'וראוויצקי, שניהלה "אור"ט" קרוב לעיר, התארגנו הפועלים שעבדו שם בחקלאות, כקואופרטיב יצרני. חשיבות קואופרטיב חקלאי זה היתה באפשרות לספק תוצרת חקלאית בתנאים נוחים לחברי שאר הקואופרטיבים ולחברי הקואופרטיב הצרכני "ארבעטער" (פועלים).³²

"הבנק היהודי". האגודה למילווה וחסכון, שנוסדה בשנת 1898 ושפעלה גם בימי הכיבוש הגרמני בהיקף מצומצם, התארגנה מחדש בחודש מאי 1919 עם שובם של חברים אחדים שלה מרוסיה. "הבנק היהודי" הזה קיבל מה"ג'וינט" 100,000 מארק, סכום שאיפשר לבנק לתת הלוואות. בשנת 1920 עברה ההנהלה לידי חברים, בעלי-מלאכה וסוחרים זעירים, ושותפו בה גם כמה מהאינטליגנציה.³³

המפלגות. למפלגות היהודיות, שלא נראו חשודות בקומוניזם, ניתן לפעול באופן חפשי יחסית. אנשים, שנראו חשודים, היו נאסרים ונשלחים למחנות הסגר. בחודש דצמבר נערך חיפוש במועדון על-שם גרוסר, שעמד תחת השפעת ה"בונד". אחרי בדיקת התעודות של הנוכחים, שוחררו כולם. כמעון האגודה של פקיד המסחר נערך באותו זמן חיפוש ומאה איש נעצרו ונלקחו למאסר. רובם שוחררו למחרת ואילו למעלה מעשרים נשארו במאסר לבירור עניינם.³⁴

המפלגות הציוניות פיתחו פעולה רחבה. ביום כ' בתמוז תרע"ט יום הזיכרון להרצל, נערכה אספה גדולה כאולם העירוני בהשתתפות ד"ר י. ויגודסקי, לייב יפה, ד"ר יוסף ברגר, ש"ל ציטרון, פ. אנטוביל ואליהו רודניצקי. לאחר שאנטוביל, מראשי "צעירי ציון", סיים את נאומו, קראו לו שני ז'אנדרמרים מהאולם ואסרו אותו. הוא

31 'אונזער טאג פאר אמעריקע', וילנה, מארס 1921, עמ' 23-25.

32 "באריכט פון די ווילנער ארבעטער פראדוציר-קאאפראטיוון פאר דעם ערשטן יאר פון 15 יוני 1919 ביז 1 יולי 1920".

33 'טאג', וילנה, מיום 20 באוקטובר 1923.

34 'טאג', וילנה, גל' 97, 186.

הובל לבית-הכלא בלוקישיקי. רק אחרי השתדלויות שוחרר. באותו יום, כ' בתמוז, נערך איסוף תרומות למען הקרן הקיימת לישראל. חנויות ובתים התקשטו בתמונות הרצל במסגרות עטופות בצבעי הלאום. נערכו אזכרות להרצל בכל בתי-הכנסת בעיר. לרגל מלאות לד"ר נורדאו שבעים שנה נערכה אספת עם.

לייב יפה עזב בחודש ספטמבר 1919 את וילנה בדרכו ללונדון ולארץ-ישראל. נערכה לכבודו מסיבה בהשתתפות ציונים ואנשי רוח. לרגל נסיעתו הצטרפו למרכז הציוני הד"ר י. רגנסבורג, הד"ר י. ויגודסקי, הד"ר ג. גרשון הד"ר עמנואל כהן והמהנדס אל. ספירא.

"צעירי ציון" היו פעילים בשטח החינוך העברי והשתתפו בכל פעולה ציונית. הם פתחו ברחוב רודניצקי מסעדה קואופרטיבית, סידרו קורסים לעברית, פתחו גן-ילדים עברי ליד בית-הספר העברי שלהם ברחוב גיאורגי, פתחו מועדון משלהם ברחוב האשכנזים 20, ושלחו צירים לווארשה לוועידת המורים העברים.

הסתדרות החלוץ סידרה 35 חברים בעבודה חקלאית בקיץ בחווה ז'וראווני. בחורף הוטל עליהם לעבוד בחטיבת עצים בעיר ובפעילות תרבות. כאשר פתחה חברת "אור"ט" קורסים לחקלאות, חייבה הסתדרות ה"חלוץ" את חבריה לבקר בהם. היא שלחה את נציגיה שלה לגרודנה, לוועידה-מוקדמת של "החלוץ".³⁵

הסתדרות הנוער הציוני "חירות ותחיה" קמה לתחיה וערכה בחודש יוני 1919 רישום מחדש של חבריה. סייע הרבה להסתדרות נוער זו בעבודתה אליעזר פרלסון, שבא מרוסיה. חברי "חירות ותחיה" כינו אותו בברכתם לשנה החדשה, שנת תר"ף, "מנהיגנו וחברנו בעבודה הלאומית".

את יום מלאות שנה לקיום הסתדרותם ציינו חברי "חירות ותחיה" בנשף. היושב-ראש, יעקב נוביק פתח בעברית ואחריו הירצה אחיו מרדכי על הנוער היהודי החדש. נציגי "צעירי ציון", "החלוץ" ואירגונים אחרים הביאו את ברכותיהם.

אגודות "חירות ותחיה" נוסדו גם בערים ועיירות שונות בליטא. בוילנה נוסדה על-ידי "חירות ותחיה" הסתדרות צופים עברים בשם "יהודה המכבי". בוילנה הוקם "ועד מרכזי לליטא" של אגודות "חירות ותחיה", ואילו בגרודנה ועד גלילי. ועידה מוקדמת של הסתדרות "חירות ותחיה" התכנסה בסוף שנת 1919 בוילנה.³⁶

מלבד "השומר", כלומר הצופים על שם "יהודה המכבי", קמה בעיר גם הסתדרות "השומר הצעיר".

"פועלי ציון" ניהלו בית-ספר ערב למבוגרים. הם היו מזמינים מרצים מווארשה. כמלאות שנתיים לפטירתו של בר ברוכוב ערכו "פועלי ציון" אספת אזכרה ובה נאמו האורחים ד"ר א"ש יוריס, ד"ר ה. אייזנשטאדט, מ. ארם ואחרים.

המזרחי הקים מרכז בוילנה. בין המשתתפים באספת היסוד בראשית שנת תר"ף (סוף ספטמבר 1919), היו 13 רבנים וילנאים וכן רבנים מהעיירות שבסביבה. הרב

35 'טאג', וילנה, גל' 15, 124, 145, 153.

36 'טאג', וילנה, גל' 26, 125, 127, 150, 154, 158, 184, 193.

חנוך-הניג אייגס, שלא יכול לבוא לאספה כי נסע לווארשה, שלח מכתב התנצלות. בין 13 הרבנים הווילנאים היו יצחק רובינשטיין, שמואל פריד, מאיר קארליץ, מאיר באסין, דוב פילובסקי, חיים שקלארינסקי ויעקב כהן. ר' יחיאל-חיים שקלארינסקי היה רב צעיר ופעיל מאד. איש וילנה, בן 25, נתמנה בימי שלטון הבולשביקים, לאחר מות חותנו, לרב בקלויז ר' זאנוויל. הוא ייסד אגודת נוער דתי-לאומי בשם "ישורון" ושם לימד תורה והשתלמות רוחנית ברוח "המזרחי". את ברכת "צעירי מזרחי" לאספת היסוד של מרכז המזרחי הביא בעברית חבר של ארגון זה.

רבני וילנה יצאו לפעולת הסברה רחבה על מטרות המזרחי ולהפצת "שקל המזרחי". המגיד דמתא הרב מנחם קראקובסקי נאם בשבת בראשית בקלויז חברת גחש"א (הקברנים) על מטרות המזרחי. רבנים אחרים נאמו אחר-כך בבתי-כנסת שונים בעיר. בין הנואמים היו: ר' חנוך-הניג אייגס, ר' מאיר קארליץ, ר' משה קארליץ, ר' אליהו גורדון, ר' שמואל פריד, וכן ר' יחיאל שרואלוב.³⁷

"אגודת ישראל" קיימה אסיפת ייסוד בוילנה במוצאי שבת, ה-13 בדצמבר 1919. השתתפו בה כשישים איש מווילנה ומעיינות, בתוכם הרבה רבנים. פתח את האסיפה ר' חיים עוזר גרודזנסקי שאמר, כי "אגודת ישראל" היתה קיימת בליטא כבר לפני המלחמה העולמית, היא הפסיקה לפעול בימי המלחמה, והוא הציע להחליט בדבר חידוש פעולתה. בדבר הצורך בחידוש הפעולות של "אגודות ישראל" דיברו הרב טופ מווילנה והרב י. שוסטר מסוקולקה. באספה נבחר ועד מרכזי לליטא ובו הרבנים ר' חיים-עוזר, ר' מאיר מאסון והרב טופ. הוועד המרכזי שלח חוזר לערי-השדה לייסד סניפים.³⁸

בימי הכיבוש הסובייטי השני

בקץ שנת 1920 חל שינוי במצב המדיני. צבא פולין פלש בחודש אפריל לאוקראינה וכבש את קיוב, אולם בהתקפת נגד של הצבא האדום במחצית חודש מאי, נאלצו הפולנים לסגת במהירות.

הצבא האדום הלך והתקרב לוילנה. הפולנים התחילו בראשית יולי לפנות מהעיר את הפקידים ורבים מהמשכילים הפולניים והנוער הפולני עזבו את העיר. גם עשירים יהודים ברחו. חיילים פולנים התחילו לרדת מתחנת הרכבת העירה לשם שוד. חזר המחזה של חטיפת יהודים לעבודה וגזיות זקנים של יהודים ברחובות. היה חשש כי הפולנים יערכו פרעות ביהודים לפני עזבם את העיר. ביום ה-14 ביולי התחילו חיילים יחד עם אנשים מההמון הפולני לשדוד חנויות במרכז העיר. לד"ר י. ויגודסקי נודע כי השוד הוא רק הקדמה לפרעות-דמים, העומדות להתחולל באותו יום בשעה שש אחר-הצהריים. לשם מניעת הפרעות הוחל בארגון משמר מזוין של נוצרים. מפקד חיל-המצב הבטיח את עזרתו וחיל-חלוץ של קוזאקים הגיע לעיר בבוקר, כדי

37 יידישע צייטונג' 1919, גל' 109, 131, 132 (כתבה מאת א. וירשופ), 169, 185; על הרב י"ח שקלארינסקי נקדולוג ב'אונזער פריינד', ל' ניסן תרפ"א.

38 יידישע צייטונג' 1919, גל' 182.

יומיים לפני כיבוש וילנה על-ידי הצבא האדום נחתם במוסקבה הסכם בין ברית-המועצות לבין ממשלת ליטא, שלפיו יעברו וילנה וסביבתה, עד גרודנה, לידי ליטא. ביום ה-15 ביולי נכנסה פלוגת חיילים ליטאים לעיר והמפקד הרוסי מסר בטקס חגיגי את העיר לידיהם. אבל, למעשה נשאר השלטון בעיר בידי אנשי מוסקבה. בין נציגי ליטא לבין השליטים המקומיים ממוסקבה נוצרה מתיחות עקב השלטון הכפול, שבו יד הרוסים היתה על העליונה. הליטאים מנעו הבאת מצרכי-מזון מליטא. היוקר האמיר והשלטונות הרוסיים התחילו להלחם ב"ספקולציה" ולהחרים סחורות. כיוון שבברית-המועצות היה מחסור במיצרכים ובסחורות, רצו הרוסים להוציא מהשטחים הכבושים כל מה שרק אפשר. הוקמה ועדה משותפת של ממשלת ליטא ושל "הוועד המהפכני" ("רעו-קום") שתפקידה היה לקבוע מה מותר לבולשביקים להחרים. כנציג הוועדה הזאת מטעם ברית-המועצות נשלח לוויילנה משה ראפאעס, מי שהיה מפעילי ה"בונד" בוויילנה ואחר-כך חבר ה"קום-בונד" וקומוניסט. אבל, הנציג הסובייטי עשה מה שרצו הסובייטים ולא התחשב בדעת הליטאים.

הסובייטים החרים את כל הכסף בבנקים. בכספת בבנק היו שמורים גם ניירות-ערך וכסף מזומן של "מושב הזקנים". מנהל המוסד זלמן-נח קליינשטיין פנה אל משה ראפאעס, שבירו היתה ההחלטה למען לא יחרים כסף זה. במשך שלושה ימים התדפק קליינשטיין על דלת משרדו של ראפאעס ולבסוף זכה להתקבל על-ידו לשיחה. ראפאעס יצא אל קליינשטיין וצעק בקול חצוף: "מה אתה זוחל אלי, לא אתן לך לגשת לכספת; ימותו להם הזקנים שלך, למי הם נחוצים הנמושות, הסחבות הבלות שלך?" ז. קליינשטיין ניסה להשפיע על משה ראפאעס על-ידי אביו, שהיה יהודי נכבד. הבן התגורר בבית האב. האב התחנן בפני הבן, שיחזיר את כספי "מושב-הזקנים" למוסד. הבן דחה את בקשת אביו בטענה, כי סכומים אלה, שהם בכסף מתקופת הצאר, הם בעלי-ערך ויקנו בהם כלי-נשק.⁴⁰

הבולשביקים לא פיזרו את הנהלת הקהילה, אבל פגעו קשה בפעולותיה. רכוש היה כל הזמן בסכנת חרמה. היא נותקה ממקור תמיכתה, מהסיוע מאמריקה, ומהוועד לעזרת ילדים, שהיה מספק מצרכי-מזון למוסדות הקהילה. הנהלת הקהילה נאלצה לצמצם את פעולותיה כמו בימי הכיבוש הקודם של הבולשביקים. הפקידים בלשכות הקהילה פוטרו כמעט כולם, מוסדות התזונה נסגרו. המסעדות לילדים המשיכו לפעול בצמצום בעזרת המצרכים, שקיבלו מהשלטונות הסובייטים.

הבולשביקים, שידעו כי הם נמצאים בעיר זמנית, ניהלו תעמולה רחבה. הפעם לא מצאו דכריהם הד גם בחוגי הפועלים. השלטונות הסובייטים לא היו הפעם פזרנים במתן משרות ומשכורות גבוהות. רק יהודים מעטים, ביחוד צעירים מאד ומחוסרי נסיון, הלכו לעבוד אצלם. חוסר-העבודה היה גדול והמצב הכלכלי והאספקה היו

39 ד"ר י. ויגודסקי, אין שטורם, 1926, עמ' 183-189.

40 זכרונות ז'אן קליינשטיין, כתבי-יד, בארכיון הציוני המרכזי, אוסף א. דרייאנוב, מס' 172.

בכל רע. השליטים הסובייטים דאגו בעיקר למשלוח סחורות לרוסיה. החרימו סחורות, בתי-מלאכה, בתי-דפוס, רוקנו מחסנים של מכונות חקלאיות, אפילו לקחו חלקים מתחנת הכוח העירונית. הסוחרים ובעלי בתי-החרושת הרימו קול צעקה ופנו אל הליטאים. אלה הגישו מחאות בוולנה ואחר-כך במוסקבה, אך ללא הועיל. הליטאים התחילו לשלוח לחבל וילנה יותר ויותר חיילים. האוכלוסיה קיבלה את פני הצבא הליטאי בשמחה. התחילה אז התקפת-נגד פולנית עזה והליטאים העמידו לבולשביקים דרישה-אוליטימטום: להפסיק את הוצאת הסחורות ולעזוב את העיר! ואמנם פינו הסובייטים מהר את העיר. ביום ה-27 באוגוסט 1920 קיבל קצין ליטאי לידידיו את השלטון בעיר ובסביבה.

בשלטון ליטא

תפיסת השלטון על-ידי הליטאים נתקבלה בשמחה על-ידי האוכלוסיה היהודית בוולנה. השלטון הליטאי היה בתחילה צבאי, אך לא הורגש פחד מחיילי ליטא. מדינת ליטא נצטיירה בעיני יהודי וילנה כארץ ההגשמה של האוטונומיה הלאומית-פרסונלית. בממשלת ליטא היה שר לענייני היהודים, הד"ר מ. סולובייצ'יק. נתקיימו בליטא בחירות דימוקרטיות לוועדי הקהילות ונוסדה "מועצה לאומית" של היהודים עם ש. רוזנבוים כראשה. לוועדי הקהילות הותר להטיל מסים על התושבים היהודים. בתי-הספר היהודיים הוחזקו על חשבון המדינה.

בישיבת הנהלת הקהילה בוולנה ביום ה-6 בספטמבר 1920 באה לידי ביטוי אהדת יהודי העיר לשלטון הליטאי. השתתפו בישיבה גם אורחים מליטא: ש. רוזנבוים, ד"ר נ. רחמילביטש, מ. סולובייצ'יק ויושב-ראש "ועדת השלטון הליטאי" יונינאס. ד"ר י. ויגודסקי קידם בדבריה הפתיחה שלו בברכה את האורחים והביע תקווה, כי היהודים ייהנו במדינת ליטא מכל הזכויות האזרחיות והלאומיות. היושב-ראש העיר, כי כבר בימים הראשונים לשלטון הליטאי מורגש, כי מקבלים לעבודה ברכבת, במיליציה וכדומה מעט מאד יהודים.

הד"ר מ. סולובייצ'יק הקריא בשם הממשלה הכרזה, שבה הובאה ברכה לרגל האיחוד של המרכז היהודי הגדול ביותר בליטא עם שאר יהודי ליטא. השר הודיע על רצון הממשלה לקיים בחירות לעיריה וכן בחירות לוועד הקהילה; יתמנה בקרוב בוולנה נציג זמני של השר לענייני היהודים.

נציג הממשלה יונינאס אמר, כי לא יהיה עם אחד שליט, והבטיח בשם ממשלתו מתן אוטונומיה לאומית מלאה ליהודים.

דברי הד"ר י. ויגודסקי בדבר קבלת עובדים יהודים השפיעו. יהודי אחד נתמנה לסגן-מפקד המיליציה בעיר ונתקבלו יהודים רבים לשרות במיליציה, עד 50% מכלל אנשי חטיבה זו.

כממלא מקום השר לענייני היהודים בוולנה והסביבה נתמנה הרב יצחק רובינשטיין.

מפקד העיר הליטאי מינה עיריה זמנית ובה שני יהודים: אלברט קאבאצ'ניק מי

שהיה חבר הנהלת העיר, ויונה ספירא, מהדימוקרטים, חבר העיריה הקודמת, שקיבל לידיה את המחלקה למוסדות צדקה. ממשלת ליטא סייעה לעיריה על-ידי הקצבת כספים לעזרה סוציאלית ועל-ידי משלוח מוצרי-מזון לעיר. מוסדות הצדקה היהודיים התחילו לקבל סיוע כמו המוסדות הבלתי-יהודיים. נעשו הכנות לבחירות דימוקרטיות של העיריה.

הליטאים רצו לרכוש את אהדת המפלגות היהודיות השונות. נמצאו גם יהודים בדודים שרצו להידחק לתפקידים ציבוריים. כאשר מינה המפקד הליטאי על דעת עצמו שני נציגים יהודים לעיריה, הביע יושב-ראש ועד הקהילה, הד"ר י. ויגודסקי, את התנגדותו. לאחר דיונים ויתר המפקד על אחד הממונים ומינה אחר. כדי למנוע מינויים שרירותיים הוקמה ועדה מדינית ליד ועד הקהילה.

בענייני חינוך. משרד-החינוך הליטאי שלח נציג שלו לוויילנה, כדי שיארגן שני מדורים לאומיים, פולני ויהודי. כמנהל המדור היהודי לוויילנה והסביבה נתמנה לפי המלצת חוגים ליטאיים רדיקליים ג. פלודרמאכר. מינוי זה עורר התנגדות מצד הציונים והדתיים. ציוני וילנה החליטו לא להכיר בסמכות מנהל המדור היהודי. הם טענו, כי את המועמד צריך לקבוע ועד הקהילה. אנשי המוסדות היידיש-איים תמכו בפלודרמאכר והוא התחיל לפעול, אם כי היה עליו להתגבר על קשיים רבים. הובטח, כי בתי-הספר של היהודים יצורפו לרשת בתי-הספר הממלכתיים.

בעיר הורגשה התעוררות רבה בחיים הציבוריים. המצב הכלכלי הוטב, המסחר התאושש. ממשלת ליטא התחילה לתכנן ייסוד אוניברסיטה בוויילנה ודובר על הקמת קתדרות למדעי היהדות. הליטאים רצו להתבסס בעיר הבירה ההיסטורית שלהם והתחילו להעביר משרדים ממשלתיים מקובנה לוויילנה. לכל התכניות של הליטאים הושם קץ יומיים לאחר שנחתם בסובאלק הסכם בין ליטא לבין פולין על הפסקת אש בין צבאותיהן, הסכם שלפיו נשארת וילנה בידי ליטא. ביום ה-9 באוקטובר 1920 נכנס הגנרל הפולני "המתמרד" ז'ליגובסקי בראש שתי דיבizioות פולניות לוויילנה והכריז על כל חבל וילנה כעל חבל עצמי בשם "ליטא התיכונה". שלטונות ליטא עזבו בבהלה את העיר וחזרו לקובנה.⁴¹ יהודים רבים כרחו גם הם לקובנה, מי בעגלה ומי ברגל, כי חששו מפרעות מצד ההמון הפולני ומפגיעות על-ידי חיילים פולנים.

41 א"י גולדשמיד, "זעקס וואכן ליטע", בפנקס החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה, 1922, עמ' 350-382; ד"ר י. ויגודסקי בספרו אין שטורם, 1926, עמ' 190-205; ג. פלודרמאכר בשול-פנקס, 1924, עמ' 38-40.

תחת שלטון פולין, 1920-1939

"ליטא התיכונה", 1920-1922. כניסת הצבא הפולני "המתמרד" בפיקודו של הגנרל ל. זליגובסקי לוילנה ביום השבת ה-9 באוקטובר 1920 עברה לכאורה בשקט. אחרי-הצהריים כשנכנסו החיילים הפולנים קיבלה אותם האוכלוסיה הפולנית בהתלהבות. היהודים, שזכרו היטב את הפרעות מימי חג הפסח תרע"ט (1919) חששו גם עכשיו, אך הכניסה השקטה של הצבא ונוכחות נציגי מדינות חוץ, שנשארו זמנית בעיר, תרמו להרגעת הרוחות. בלילה התחילו התפרצויות. אנשים במדים ובלי מדים פרצו לבתי יהודים, התחיל שוד, רצח ואונס. ביום א', ה-19 באוקטובר פרסם הוועד הפולני המקומי קול-קורא לאוכלוסיה להימנע מהתפרעויות ולשמור על הסדר. היתה לו לקול-קורא זה השפעה מסוימת למען לא יחזרו פרעות כמו אלו של חודש אפריל 1919. אבל במידה מצומצמת קרו בכלי-זאת התפרעויות, למרות כוונתם הטובה של השלטונות הפולניים החדשים. בימים הראשונים לשלטון החדש נרצחו 7 יהודים ונרשמו כ-80 מקרים של שוד והתנפלויות. בלילות הראשונים חיו יהודי העיר בפחד והיו מסתגרים בבתים בערב. כשהיו באים בריונים ודופקים בשער, היו כל דיירי הבית מרימים קול צעקה, שהיה נשמע למרחוק, ודיירי הבתים הסמוכים היו מצטרפים לצעקות. הבריונים היו בדרך כלל מסתלקים, אך היו מקרים, שבהם היו הבריונים אומרים כי הם באו בשם המשטרה או הז'אנדארמריה, ודיירי הבית היו פותחים את השער.

ביום ה-11 באוקטובר התייצבה משלחת מטעם הקהילה שהשתתפו בה הרב י. רובינשטיין, הד"ר י. ויגודסקי והד"ר צ. שבר, בפני הגנרל זליגובסקי. זליגובסקי, מי שנשלח על-ידי יוזף פילסודסקי לבצע את הפעולה של סיפוח וילנה לפולין, היה גבר כבן חמישים. הוא קיבל את חברי המשלחת בכבוד, הביע את צערו על המקרים שקרו והסביר את הסיבות להם: בזמן חילוף השלטונות ברחו מכלא לוקישקי כל האסירים, כ-160 איש; בריונים רבים הצטרפו לצבא כמתנדבים, בעיר ובכל הסביבה, לא נשאר, עם נסיגת הליטאים, אף איש-מליציה אחד. הגנרל נתן פקודה להקים ועדת חקירה ולמסור את הפושעים לבית-דין צבאי. לוועדת החקירה צורפו שני יהודים: הרב י. רובינשטיין ועורך-הדין איזידור גורדון. הוועדה פעלה במשך כמה חודשים, אך לבסוף נתברר שלא ניתן לה כל שטח פעולה. מתוך כ-150 פרוטוקולים, שהגישה הוועדה לשלטונות, הגיעו לבית-הדין רק חמישה מקרים. השלטונות ראו בוועדת-החקירה אמצעי להרגעת הרוחות באוכלוסיה היהודית, ואת זאת אמנם השיגו. בכל זאת הוועדה השפיעה להתמעטות מקרי האלימות בעיר.

הגנרל זליגובסקי, המפקד של "צבא ליטא התיכונה", פרסם ביום ה-11 באוקטובר הודעה, כי הוא נוטל לידיו את השלטון בשטחי "ליטא התיכונה" והוא

ממנה ועדה זמנית, כלומר ממשלה, ובה מנהלי מחלקות בדרג של שרים. כסמל ל"ליטא התיכונה" קבע את הפרש הליטאי ואת הנשר הפולני גם יחד. דגל המדינה החדשה יהיה אדום ועליו סמל המדינה. הגנרל הבטיח לכנס אספה מייסדת, שעליה יהיה לאשר את הצווים של הממשלה.

לחברי "הוועדה הממשלתית" נתמנו עסקנים מקומיים משורות הדימוקרטים והסוציאליסטים, שנטו לרעיון הפדרציה של פולין עם ליטא הקובנאית. או לרעיון ליטא רבתי עצמאית. חברי הנ"ד (דימוקרטים לאומיים), שהיוו רוב בעריית וילנה, לא נתמנו, לוועדה זו, היות והם תבעו את סיפוחה המיידית של וילנה לפולין, ודבר זה היה קשה לביצוע בגלל הבעיות המדיניות שעמדה בפניהן פולין אז. (כמו ההסכם עם ליטא בסובאלק ובעיית שלזיה העילית, ענין שנדון אז בחבר-הלאומים). יוזף פילסודסקי תמך ברעיון הפדרציה. ויטולד אברמוביטש, דימוקרט וחסידי של ליטא רבתי עצמאית, נתמנה ראש "הוועדה הממשלתית". נתמנו לוועדה גם שני ביאלורוסים. היהודים והליטאים לא הסכימו להצטרף. דוֹפָּר כי יתמנה יהודי כשר לענייני היהודים, אך ויטולד אברמוביטש קבע, כי מינוי כזה אינו דרוש, היות ויהיה ליהודים שוויון-זכויות. ממשלת "ליטא התיכונה" הציעה למורים היהודים לשלוח נציג שלהם, שישימש כמנהל המדור היהודי במחלקת החינוך הממשלתית. המורים דחו את ההצעה, כי סברו שתהיה בזה הכרה מצד היהודים בממשלת ז'ליגובסקי. בישיבה הראשונה של הוועדה הממשלתית גולל הגנרל ז'ליגובסקי תכנית פעולה, שכללה רפורמה אגררית, שמירה על זכויות האזרח וכו'. הגנרל הבטיח, כי לכל העמים החיים במדינה, יהיו זכויות שוות בכל הנוגע לשפה ולצרכי התרבות.

ממשלת "ליטא התיכונה" הכריזה על גיוס חובה לצבא לכל הצעירים בגיל הגיוס. ועד הקהילה בוילנה, יחד עם ארגונים אחרים (ההסתדרות הציונית, "צעירי ציון", "אחדות" [דתיים לאומיים]), המפלגה הדימוקרטית, אגודת הסוחרים ואגודת בעלי-המלאכה) הגישו לממשלה תזכיר נגד חובת הגיוס. הם טענו כי כל זמן שלא ניתן לתושבי המקום להביע באופן חפשי את דעתם אם חבל הארץ יסופח למדינה שכנה או יהיה עצמאי, אין להטיל חובת שירות בצבא.

תזכירים דומים הגישו גם הליטאים והביאלורוסים. הממשלה המשיכה בכל זאת בגיוס. צעירים יהודים רבים התייצבו מפני שפחדו מהענשים והקנסות. הממשלה ניגשה להכנות הבחירות לסיים (אספה מייסדת). היא שלחה לוועד הקהילה הזמנה לשלוח נציגים לוועדות המכינות את הבחירות. ועד הקהילה ענה על הזמנה זו, יחד עם הארגונים שחתמו על התזכיר הקודם, כי האוכלוסיה היהודית לא תשתתף בבחירות. הפולנים שהיו מעוניינים כי ישתתפו בבחירות גם בני העמים האחרים התאכזבו. כתוצאה מכך נידחו הבחירות לסיים.

אז עלתה הצעה של חבר-הלאומים לערוך בחבל-הארץ הזה משאל-עם בפיקוחו. הפולנים והליטאים לא הצליחו להגיע לעמק-השווה בדבר התנאים לעריכת משאל-העם. הליטאים דרשו, כי צבא-ז'ליגובסקי יפנה את חבל-הארץ, והפולנים לא הסכימו לכך. חבר-הלאומים היה מוכן לשלוח גדוד חיילים מארצות נייטרליות, אבל

גם לכך לא הסכימו הפולנים. נחתמה אז, בהשפעת חברי-הלאומים, שביתת-נשק בין פולין לבין ליטא.

כיוון שההצעה בדבר משאל-עם לא ניתנה להגשמה, נאחזו הפולנים ברעיון כינוסו של הסיים, שימלא את מקום משאל-העם.

לאחר שהנסיון לשתף את היהודים בבחירות לסיים לא הצליח, ניסו חוגי הדימוקרטים והסוציאליסטים הפולנים למצוא דרך להתקרבות בין הפולנים ובין היהודים. בפגישה ביום ה-21 בפברואר 1921 השתתפו ויטולד אברמוביטש, צ'סלב יאנקובסקי, עורך העתון 'גאזטה קראיובה' והמנהל של ענייני העתונות בממשלה, וכן עוד אנשים מצד הפולנים. מצד היהודים השתתפו הד"ר י. ויגודסקי, הד"ר צ. שבד, הד"ר גלובוס וג. פלודרמאכר. בפגישה הוחלט לייסד אגודה, שתפעל למען התקרבות כזאת. נבחרה ועדה, שהוטל עליה להכין תקנון לאגודה. הפגישות נמשכו, ובפגישה בביתו של אלכסנדר חומינסקי, שהשתתפו בה מצד הציונים הד"ר י. ויגודסקי והד"ר ג. גרשון, מ"צעירי ציון" פ. אנטוביל ומ. זיידשנור, מהדימוקרטים הד"ר שבד ועוד, וכן השתתף, הרב י. רובינשטיין, העמיד המארח לדיון את בעיית אירגון הקהילה היהודית בוויילנה. מצד היהודים נאמר, כי הנה בליטא הקובנאית ניתנה לקהילות היהודיות אוטונומיה רחבה. אוטונומיה כזאת דרושה גם בוויילנה. מצד הפולנים נאמר, כי מספיק אולי שיהיה לקהילה אופי דתי בעיקרו, והיא תוכל לעסוק גם בעניינים אחרים, כמו תרבות, עזרה סוציאלית, הגירה וכו'. היהודים שהשתתפו בשיחה, לא רצו להסתפק בקהילה כזאת.

מצד הפולנים באה הצעה "מעשית" כצעד ראשון: מינוי יהודי כסגן-מנהל של המחלקה הממשלתית למסחר ותעשייה. הד"ר י. ויגודסקי דחה את ההצעה כבלתי מעשית. הוא אמר, כי מנהל המחלקה יכול בעצמו למנות לו עוזר או להתקשר בעניין זה עם אגודת הסוחרים היהודים.¹

בהשפעת החוגים הדימוקרטים הפולנים בעיר ובסיוע ממשלתי התחיל להופיע ב-8 בחודש מארס 1921 עתון בידיש, בשם 'דער נייער מארגן'. העתון היה מפרסם מאמרים, הקוראים ליהודים להפנות את עיניהם לפולין ולא לליטא (הקובנאית). סוכנות הידיעות הפולנית היתה מפיצה מאמרים כאלה בתרגום פולני ומשבחת אותם.

יחס הממשלה ליהודים. ממשלת "ליטא התיכונה" נהגה ביד רכה ביהודים. הגנרל ז'ליגובסקי שלח לוועד הקהילה תרומה אישית בסך 10,000 מארק למען העניים היהודים בעיר. מחלקת החינוך של הממשלה החליטה להקים מדור יהודי וביקשה להציע לה מועמד לנהל את המדור. מרכזי החינוך היהודיים ("תרבות"), צב"ק, "הוועד המאוחד" ביקשו שיתמנו שלושה אנשים (מנחם רודניצקי, מ. סניצקי וי. גורביטש). בתי-הספר היהודיים קיבלו סיוע, אמנם מצומצם, מקופת הממשלה. ממשלת "ליטא התיכונה" הכריזה על שיווי זכויות לשפות המקומיות, אך למעשה

לא התגשם הדבר, אלא כמודעות על גיוס לצבא. אל משרדי הממשלה, פרט לבתי הדין, הותר לפנות בכל אחת מהשפות המקומיות, בתנאי שיצורף גם תרגום פולני. כל מודעה היתה חייבת בתרגום פולני הזהה למקור מבחינת הצורה והגודל. הגיע הדבר לידי כך, ששוטר בא לחצר בית-הכנסת והוריד מודעות ביידיש ובעברית מפני שלא היה בצדן תרגום פולני.²

מצד האוכלוסיה הפולנית והחיילים היו מקרי התנפלויות ורצח. נערים פולנים היו מתקיפים באבנים תלמידי בתי-ספר יהודיים שעברו ברחוב. גם בגנים ציבוריים לא היה בטחון. ביום ה-15 באפריל 1921 עמד חייל ליד חלון ברחוב הגיאורגי וראה שני נערים משחקים; אחד הנערים היה יהודי; הוא ירה ביהודי והרגו. החייל טען אחר-כך כי הכדור נפלט בשגגה. יהודים, שנסעו ברכבת מווילנה לגלובוקי, נזרקו על-ידי חיילים מתוך הרכבת בזמן נסיעתה (אפריל 1921). שני אנשי מיליציה לקחו יהודים לעבודת כפיה. הם נענשו על מעשה זה שלהם. חיילים נכנסו כלילה לבית-העלמין החדש בפרבר זארצ'ה, שברו מצבות יקרות ונטלו מהן חלקים עשויים ממתכת (ראשית מאי 1921). אליעזר קרוק, עסקן של בעלי-המלאכה וחבר נשיאות הקהילה, עבר ביום ה-22 באוגוסט 1921 בתשע בערב ברחוב הווילנאי. חייל שעבר שם בלוית בחורה, דחף אותו בחזקה. קרוק נשאר עומד על מקומו משתומם. החייל ניגש אליו, שאל: "לא מוצא חן בעיניך?" והוריד על ראשו מכה חזקה באגרוף. קרוק פנה אל קצין צעיר, שעבר ברחוב, אך זה אמר: "אם הוא נתן לך מעט, אני יכול להוסיף". הלך קרוק אל המשטרה שהבטיחה לחקור. הפגיעה באלעזר קרוק נתפרסמה בעתונות. הגנרל ז'ליגובסקי, כששמע על המקרה, פנה אל המפקדה הצבאית. החייל נאסר אז, הודה על מעשהו ונענש. גם אל ר' יחיאל שוואלוב, ראש אגודת "תפארת בחורים", ניגש ביום ה-26 באוגוסט בשמונה בערב כפינת רחובות טרוקי-האשכנזים חייל והתחיל למרוט את זקנו. הרב הקים קול צעקה והחייל הירפה ממנו.³

סיפוח לפולין. כחבר הלאומים נעשו כל הזמן נסיונות לפתור את בעיית וילנה ו"ליטא התיכונה" בדרך של משא ומתן בין פולין לבין ליטא. שני הצדדים נפגשו בחודש מאי 1921 בכריסל, שם, הציע השר הבלגי, שישב בראש הוועידה, הצעה משלו. הצעה זו דיברה על ליטא כמדינה פדרטיבית, שיש בה שני קאנטונים — קאנטון קובנה וקאנטון וילנה, כשעיר הבירה היא וילנה; לפי הצעה זו — תהיינה השפות הפולנית והליטאית שפות רשמיות של המדינה; למיעוטים הלאומיים יובטחו זכויותיהם בנוגע לבתי-הספר, השפה והדת; הצבא, הנמצא כעת בחבל וילנה יעוזב אותו, וכן גם הפקידים שאינם בני החבל הזה; צבא ליטא ייכנס לשטח לאחר שיאורגן החבל הליטאי; בעניינים משותפים למדינות פולין וליטא, כמו בענייני חוץ, בטחון וכלכלה, ייחתמו חוזים מיוחדים בין שתי המדינות. הצעתו של השר הבלגי, שהיתה הצעת פשרה, לא נתקבלה על דעת הליטאים

2 'אונזער פריינד', וילנה, מיום ה-3 במארס וה-2 בנובמבר 1921.

3 'אונזער פריינד' 1921, מהימים 17 באפריל, 12 במאי, סוף מאי, אוגוסט; 'אונזער טאג' 1921, גל' 101.

מועצת חברי-הלאומים ביקשה בסוף חודש יוני לחדש את הממשל ומתן בין הצדדים; המועצה אישרה שמותר הן לפולין והן לליטא להזמין לשיבת חברי-הלאומים את נציגי העמים המקומיים, כדי שיביעו את עמדתם; מהצבא של זליגובסקי יסולקו אלה שאינם בני "ליטא התיכונה"; במקומם תוקם מיליציה בהנהגתה של ועדת ביקורת מטעם חברי-הלאומים.

אבל הן פולין והן ליטא לא היו מרוצות מהחלטה זו. פולין היתה מוכנה לקבל את הצעת השר הבלגי כיסוד לממשל ומתן; בנוגע להקטנת צבאו של זליגובסקי, טענה פולין שפנתה כבר אל הגנרל וביקשה ממנו להציע תכנית לסילוק אזרחים וחיילים פולנים מהפקידות ומהצבא של "ליטא התיכונה", ואילו ליטא הודיעה, כי אין לה אִמון בפולין כל עוד אינה מוציאה את הצבא הפולני מווילנה.

נציגי פולין וליטא נפגשו אחר-כך שנית. השר הבלגי הציע הצעה חדשה, נוחה יותר לליטא, אך ביסודה דומה לקודמת. ליטא דחתה את ההצעה ופולין היתה מוכנה לדון בהצעה הקודמת. חברי-הלאומים המליץ ביום ה-20 בספטמבר על הצעת השר הבלגי כעל פתרון לבעיית וילנה. הסיים הליטאי בקובנה דחה ברוב קולות את ההצעה הזאת. מועצת חברי-הלאומים הציעה שצבא-זליגובסקי ייהפך למיליציה שתעמוד תחת פיקוח ועדת ביקורת מטעם החבר. ממשלת פולין לא דחתה הצעה זו, אבל פנתה אל הגנרל בשאלה בעניין ביצועה. זליגובסקי ענה, כי עליו לשאול לרעת נציגי האוכלוסיה. שוב עלתה בעיית כינוס ועידה שתביע את דעת התושבים. זליגובסקי הזמין אליו נציגים של חוגים שונים, בתוכם את הרב י. רובינשטיין, את הד"ר י. ויגודסקי, את המהנדס אליעזר ספירא ואחרים. הוא שאל אותם בדבר עמדתם כלפי כינוס אספה של נציגים מקומיים. הוועדה הממשלתית החליטה לכנס ועידה של סיימים-מחוזיים יחד עם עיריית וילנה. ימים אחדים לפני כינוס הוועידה נוצרה מפלגת "אוטונומיסטים-פדרליסטים" יהודים, שהשתתף בה רק עורך העתון "דער נייער מארגן". החברים היהודים של מועצת העיריה הווילנאית פרסמו יום לפני התכנסות הוועידה בעיר, ביום ה-13 באוגוסט, כי הם, כנבחרים לצרכי ניהול משק העיריה, לא יוכלו להשתתף בוועידה, שיהיה לה אופי מדיני. ואמנם החליטה הוועידה, להשאיר את צבא זליגובסקי ולצרף את חבל וילנה לפולין.

ממשלת פולין שלטה למעשה ב"ליטא התיכונה", כדי לשים קץ למצב של קיפאון בממשל ומתן עם ליטא, החליטו הפולנים לכנס בוילנה "סיים", שימלא את מקום משאל-העם. זליגובסקי התפטר, מסר בחודש נובמבר 1921 את השלטון האזרחי לידי יושב-ראש הוועדה הממשלתית הזמנית אלכסנדר מיישטוביטש, וקבע את יום ה-8 בינואר 1922 כיום בחירות לסיים.

השלטונות הפולניים רצו לרכוש את לב היהודים, כדי שיתפסו עמדה לטובת פולין. פקיד גבוה של ממשלת פולין בא כבר בקץ של שנת 1921 לוילנה וניהל שיחות עם ראשי המיעוטים הלאומיים. הוא שאל מה יהיה יחסם של היהודים לכינוסם של סייים, מועצה לאומית וכדומה. תשובת הד"ר י. ויגודסקי היתה, כי הדבר

תלוי בגודל השטח, בתנאים שבהם תקוימנה הבחירות וכן בסמכות שתהיה לסיים בפגישה שהייתה ביום ה-28 באוקטובר לנציגי היהודים בעיר, שבאו אל הגנרל ז'ליגובסקי בעניין סגירת החנויות בימי א' בשבוע, נתגלגלה השיחה לבעיית השתתפותם של היהודים בסיים. הד"ר י. ויגודסקי אמר, כי היהודים לא החליטו עדיין. זו בעייה קשה, בכל אופן יהיו היהודים לויאליים. ז'ליגובסקי הגיב: "נכון זו בעיה קשה; אנחנו הפולנים היינו כמובן רוצים כי תשתתפו בסיים".

חוגים דימוקרטיים פולנים ניסו להשפיע על היהודים, כי ישתתפו בבחירות לסיים. הם טענו, כי על-ידי העדרותם מחזקים היהודים את עמדת הנ"ד ומחלישים את כוחם של הוררשים פדרציה. היהודים חזרו על תנאיהם ולא הסכימו להשתתף בבחירות בתנאים הקיימים. יהודי פולין ניסו גם הם להשפיע על יהודי וילנה כי יצדדו בשלטון פולין. "הוועדה הפוליטית" ליד ועד הקהילה החליטה להימנע מהשתתפות בבחירות לסיים. חברי הוועדה ידעו, כי בזה הם מרגיזים את הפולנים, אך לא רצו להחשב כ"בוגדים" בליטא. יושב-ראש הוועדה הממשלתית הזמנית גיסה לפעול מעל לראשי המנהיגים היהודים. הוא הזמין אליו אחדים מהסוחרים היהודים החשובים, בתוכם את יעקב שסקין ואדולף גורדון, ודיבר אתם על הצורך שישתתפו בסיים, אך גם זה לא הועיל. נציגי היהודים, הרב י. רובינשטיין, הד"ר י. ויגודסקי והד"ר צ. שבד, הוזמנו לווארשה לשיחות עם ראשי הממשל הן בדבר הסיים והן בבעיות היהודים בחבל וילנה. לנציגים היהודים נרמז, כי אפשר יהיה להרשות אירגון קהילות לפי הדוגמה הוילנאית, כלומר קהילות שתהיינה להן סמכויות רחבות יותר מאשר בענייני הדת בלבד. ואילו בהקמת מועצה לאומית, כלומר איגוד של הקהילות יש לחכות עד שהחיים יראו כי יש צורך בזה. השרים הציעו כי הנציגים יגישו בהקדם הצעה לתקנות של הקהילות, השרים ישתדלו לאשר אותן וכן למלא את הבקשות בדבר תקציב להחזקת בתי-הספר היהודיים וכדבר רשות ליהודים לסחור בימי א' בשבוע.

יהודי וילנה החליטו כאמור להימנע מהשתתפות בבחירות. מפלגות השמאל היהודיות לא השתתפו גם הן בבחירות. יהודי העיירות כמעט לא השתתפו בבחירות אך היו מקרים, כמו בפודברוז, שבהם הופעל לחץ על יהודי המקום והם ראו את עצמם אנוסים להצביע.

לסיים בוויילנה נבחרו רק פולנים. לפתיחה הוזמנו ובאו הרב י. רובינשטיין וחבר הנהלת העיריה קאבאצ'ניק. הסיים החליט בישיבתו מיום ה-20 בפברואר 1920, כי חבל וילנה הוא חלק בלתי נפרד ממדינת פולין, לכן הוא דורש מממשלת פולין ומהסיים הפולני לפעול בהתאם לכך.

בזה הושם למעשה קץ ל"ליטא התיכונה". במקום הדגל של "ליטא התיכונה" הורם דגל פולין. "הוועדה הממשלתית הזמנית" המשיכה באופן פורמלי לפעול עד שהסיים הפולני יחליט בדבר האיחוד. חלו עיכובים באיחוד עם פולין בגלל ניסוח חוזה-האיחוד, שבו הוכנסה על-ידי ממשלת פולין מתוך זהירות פיסקה, שהסיים הפולני ינסח בשביל חבל וילנה סטאטוט (תקנות) מיוחד. הנ"ד חששו, כי במלה

"סטאטוט מיוחד" טמונה אפשרות של אוטונומיה לחבל. מעצמות המערב הזהירו בפני קבלת נוסח חוזה-האיחוד כפי שהציעה המשלחת של הסיים הווילנאי. החוזה נוסח אפוא בחודש מארס 1922 כפי שהציעה ממשלת פולין והאיחוד קם. עשרים צירי הסיים הווילנאי צורפו לסיים הפולני.

הנציג הפולני החדש לחבל וילנה פרסם בבואו לוויילנה קול-קורא אל האוכלוסיה ובו הודיע, כי עם סיפוח וילנה לפולין ייהנו כל האזרחים בלי הבדל לאום ודת מכל הזכויות בהתאם לחוקת פולין. לחגיגות לרגל האיחוד הוזמנו גם יהודים, הרב י. רובינשטיין, הד"ר י. ויגודסקי ואחרים. הנציג הפולני החדש ביקר אצל הרב י. רובינשטיין ושוחח אתו ארוכות.⁴

פעולות ועד הקהילה בשנים 1920-1922

בעיות תקציב. ועד הקהילה בוויילנה, שלחם למען קהילה בעלת תפקידים נרחבים אשר תגשים את האוטונומיה הלאומית-פרסונלית, היה נטול בסיס כספי. הוועד התפרנס מכספי הסיוע מאמריקה, מתמיכות שהיה מקבל מהעיריה ומהממשלה וממיצרכי המזון, שהיה מקבל מ"הוועד לעזרה לילדים" (קפ"ד). לאחר שהסיוע מה"ג'וינט" הלך והצטמצם עד שהוחלט בחודש פברואר 1921 להפסיקו, נשאר ועד הקהילה בחודש מאי במצב כספי קשה מאד. הוועד ניסה לגבות מס-עצמי מתושבי העיר האמידים, אך הוועדה להטלת המס-העצמי הגיעה למסקנה כי רק 3,000 מתוך 16,000 המשפחות היהודיות בעיר יכולות לשלם את המס. כמחצית התושבים היהודים בעיר היו זקוקים לתמיכה.

אמנם המצב הכלכלי בעיר התחיל להשתפר. התחילו לפעול בתי-חרושת אחדים (כמו בית-החרושת לשוקולדה של בונימוביטש) ומנסרות, והלכו ונוסדו בתי-חרושת חדשים. נפתחו בנקים: בית-הבנק של טוביה בונימוביטש, "הבנק היהודי", המשכה של "קופת מילווה וחיסכון" היהודית, ו"הבנק הקואופרטיבי העממי" מיסודה של "יעקאפא" (נפתח במחצית חודש יולי 1921).

מחוסר תקציב עמד ועד הקהילה אובד עצות, הוא פנה אל הממשלה ואל העיריה בבקשת סיוע לשלושת בתי-היתומים, למושבי-הזקנים, לבית-החולים ליולדות ולחולי שחפת בפרבר זווייריניץ ולפנימיות (ב"תלמוד תורה", פנימיות פועלים ופנימיה לתינוקות). העיריה החליטה לתת לוועד הקהילה 36% מהכספים שהיא מקציבה להחזקת מוסדות צדקה. אבל ראשי העיריה רצו להתחמק מביצוע ההחלטה והמציאו תואנות, כדי לקפח את מוסדות-הצדקה היהודיים. כך טענו, כי אין העיריה חייבת לתמוך בילדים שבאים מחוץ-לעיר בכספים שהיא מקבלת כשביל מוסדות-צדקה עירוניים. העיריה פנתה אל הממשלה, שתקבל עליה החזקת 2/3 מהפנימיות העירוניות. נציגי הקהילה, הרב י. רובינשטיין והד"ר י. ויגודסקי, פנו אל מנהל

4 "פנקס" החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה, וילנה 1922, עמ' 383-462; ד"ר י. ויגודסקי בספרו אין שטורם, 1962, עמ' 211-265; 'אונזער פריינד', וילנה 1921, גליון מיום 30 באוקטובר, 1922; גליונות מארס-אפריל; 'אונזער טאג', וילנה, גליון מיום 19 בדצמבר 1921.

המחלקה הממשלתית לענייני פנים בבקשה, שהממשלה תקבל על עצמה החזקת פנימיות אחדות של הקהילה ותיתן סיוע לשאר מוסדות הצדקה היהודיים. המנהל ענה להם, כי הממשלה אינה לוקחת על עצמה את החזקת כל הפנימיות של העיריה, אלא רק מגישה להם סיוע, משום כך על העיריה להקציב 36% למוסדות היהודיים. הממשלה הקציבה מצדה לחצי שנה 1,200,000 מארק למוסדות הצדקה היהודיים. ראש העיר העביר בחודש יולי 1921 לוועד הקהילה תרומות, שהעיריה קיבלה מאנשים שונים, 200,000 מארק. ה"גוינט", שפעולתו אחרי המלחמה נחלשה והלכה הבטיח להמשיך לתמוך רק במוסדות הרפואה בעיר ובאופן חלקי גם ביתומים. התמיכה למזונות ש"הוועד למען הילד" ("קפ"ד") היה מושיט, נפסקה ביום ה' 1 ביוני 1922.

החזקת 16 רבנים ו-5 מגידים היתה מעמסה כבדה על ועד הקהילה. ארבעה רבנים וכן המגידים נתקבלו "הודות להשתדלותן של פראקציות שונות". הרבנים, שלא קיבלו משכורת במשך חודשים אחדים, פרסמו קול-קורא בעתון "צייט" בלונדון ובו התאוננו על מצבם הקשה (קיץ תרפ"א). ועד הקהילה הקים ועדה מיוחדת, שהוטל עליה לאסוף בעיר כסף לתשלום המשכורת לרבנים. יושב-ראש הוועדה הממשלתית הזמנית (ממשלת "ליטא התיכונה") הוציא בראשית שנת 1922, צו בדבר ה"קורובקה", מס שהיה נהוג לגבות מבשר כשר, ומהכנסותיו נהנו הרבנים והשוחטים.

פקידי הקהילה שבתו כאמור, בחודש ינואר 1921. בקיץ הם לא קיבלו במשך שלושה חודשים משכורת. יושב ראש ועד הקהילה, הד"ר י. ויגודסקי, פרסם ביום ה' 4 באוקטובר קול-קורא נרגש אל יהודי העיר לתרום תרומה חד-פעמית, מפני שמאמריקה חדל להגיע סיוע.

גם למורים היה ועד הקהילה חייב שישה מיליון מארק והביע את נכונותו לשלם לעת עתה רק 820,000 מארק על חשבון החוב. המורים היהודים כולם, היידישאים והעבריים, התאספו והחליטו להכריז על שביתה. המורים הבינו בכל זאת, כי מה-15 בינואר על מרכזי החינוך לדאוג לבתי-הספר שלהם. הוועד החליט להקציב לבתי-הספר, מתוך הרגשת חובה מוסרית, סיוע חודשי בסך 300,000 מארק; תמורת זאת, הוא דרש לעצמו זכות ביקורת על בתי-הספר ועל מרכזי החינוך. הוועד פרע כעבור זמן קצר את כל החוב למורים. בלחץ נציגי הקהילה תמכו גם העיריה והממשלה בבתי-הספר. בסוף שנת 1921 תרם יוזף פילסודסקי 15 מיליון מארק לצרכי תרבות בוויילנה. מתרומתו של יוזף פילסודסקי הוקצבו שלושה מיליון למרכזי החינוך היידישאי (צב"ק) ושני מיליון ל"וועד המאוחד".

ועד הקהילה פנה גם אל הרב חיים-עוזר גרודזנסקי, שימסור סכום של שבעה וחצי מיליון מארק, שהיה בידו לצורך הקמת בתי-יתומים על-שם הגאון ר' אליהו לצרכי החזקת בתי-היתומים הקיימים. הרב הסכים, כי בתי-היתומים "אחיעזר" ישמש כבתי-היתומים על-שם הגר"א. שמו של בית היתומים הזה הוסב מאז ל"בית אליהו" (ינואר 1922).

בכדי להמשיך ולהחזיק את בית-החולים ליולדות בפברר זוויריניץ החליט ועד הקהילה להפעיל מחדש את האגודה למען יולדות עניות (פברואר 1922). מושב-הזקנים, שהיה במצב קשה מזמן שנפסקה התמיכה מה"ג'וינט", סידר הגרלה וקיווה להיבנות ממנה. למרות כל הקשיים הכספיים דאג ועד הקהילה לארוחות בחג הפסח תרפ"א לחיילים היהודים בצבא ז'ליגובסקי.

ועד הקהילה חדל להחזיק את הספריה על שם מתתיהו שטראשון כבר מאז חודש מארס 1920. לפני חג הפסח תרפ"ב (1922) קיבלה עליה "הצדקה הגדולה" את החזקת הספריה.

סיוע מיהודי חוץ-לארץ. שני נציגים של איגוד יוצאי וילנה בלונדון הגיעו בקיץ לחילנה והביאו אתם 200 ל"ש בשכיל מוסדות וכן כ-500 ל"ש, ששלחו קרובי משפחה לקרוביהם. במאה ל"ש ייסדו ליד הקהילה קופת גמילות חסד על שם האגודה בלונדון, ואילו עוד מאה ל"ש חילקו למוסדות שונים בעיר.

שליחים מוועד העזרה של יוצאי וילנה הגיעו גם מניו-יורק. הם חילקו למוסדות ולאנשים פרטיים למעלה ממיליון מארק. כאשר נסעו חזרה לקחו אתם 3,000 מכתבים לקרובים באמריקה וכן את האמהות של חוברת אונזער טאג פאר אמעריקע, שהדפיס העתון הווילנאי 'אונזער טאג' בחודש מארס 1921. בחוברת נתפרסמו סקירות על וילנה בימי הכיבוש הגרמני, על המצב הכלכלי בעיר ועל המוסדות היהודיים הקיימים בה. בחוברת השתתפו בעיקר ידישאים. הד"ר צ. שבד קרא ליוצאי וילנה באמריקה להתארגן היטב ולתמוך בעיקר במוסדות החילוניים של היהודים. על מרכז החינוך הדתי "הוועד המאוחד" ניתנה בחוברת סקירה, על המוסדות של "תרבות" — לא. בסוף החוברת פורסם דו"ח כספי על סך 2 מיליון מארק ששלח עד אז ועד העזרה הווילנאי לידי הד"ר צ. שבד, מכספים אלה קיבלו ועד הקהילה כ-300,000, "אזע" מיליון, קייטנות לילדים חצי מיליון, מושב-הזקנים 100,000, "הבנק היהודי" 50,000, אגודת בעלי-המלאכה 25,000, והמרכז לחינוך (בוודאי היידישאי, צב"ק) 25,000 מארק.

הקראים. ועד הקהילה הקראית בעיר פנה לפני חג הפסח תרפ"א אל ועד הקהילה הרבנית בבקשה למסור לו 20 פוד קמח למצות במחיר עממי. אם כי הקראים התרחקו לגמרי מעם ישראל, נשאר בכל זאת קשר דתי קלוש. קהילת הקראים בוילנה, שמנתה לפני מלחמת העולם 300 נפש ירד מיספרה ל-150 נפש, מהם 60 גברים.⁵ הכנות לבחירות ועד חדש. מאחר שלא נתקיימו בחירות לוועד הקהילה כבר מאז סוף שנת 1919, רצה הוועד לערוך בחירות חדשות. יושב-ראש הוועדה המכינה את הבחירות, משה שליט, הזמין לישיבה את כל האירגונים היהודיים בעיר, המפלגות, האירגונים המקצועיים, מרכזי החינוך, הקואופרטיבים, אור"ט, "אזע", "משמרת

5 שיחה בין פנחס קון עם אחד מראשי הקהילה הקראית בימי חג הפסח תרפ"ב, פורסמה ב'אונזער פריינד', וילנה, בחודש מאי 1922.

חולים" ו"אחיעזר". מה"בונד" בא לישיבה רק פלג ימני של המפלגה. באי-כוח "פועלי ציון" הציגו בישיבה הרביעית של הוועדה לדחות את הבחירות עד שיגדור תפקידו של ועד הקהילה. בקהילה דתית הם לא היו מוכנים להשתתף. המהנדס י. אוקון הציג, כי בוועדת הבחירות יש לשתף רק מפלגות ולא אירגונים כלכליים וכדומה. הד"ר צ. שבד לא היה מרוצה מעמדת הרוכ בוועדה ועזב גם הוא את הישיבה. יושב-ראש הוועדה הודיע אז על התפטרותו (מאי 1921).

התארגנה ועדה חדשה להכנת הבחירות, שבה היו מיוצגות הרשימות שהלכו לבחירות הקודמות. ממפלגות השמאל והדימוקרטיה לא בא אף איש לישיבות הוועדה.

את שאיפת יהודי וילנה לקהילה, שתגשים את האוטונומיה הלאומית-פרסולנית, ביטא הד"ר י. ויגודסקי בהרצאתו בוועידה של ציוני וילנה והסכימה בחודש אוגוסט 1921. לדעתו אין לחכות עד שהחוק יגשים את האוטונומיה המקונה, אלא יש ליצור אותה ולעשותה לעובדה קיימת. יש לקיים בחירות דימוקרטיות לוועדי הקהילות. הקהילות צריכות לקבל רשות להטיל מס על התושבים היהודים. כל זמן שאין רשות כזאת, יש לגבות "מס מוסרי". ליד כל ועד-קהילה צריכה לפעול ועדה מדינית בהשתתפות כל המפלגות והאירגונים לשם ייצוג כלפי חוץ וועדות ארצישראלית, להגירה ולתרבות. המדיניות של נציגי היהודים בעיריות ובמוסדות נבחרים אחרים צריכה להיות רק לאומית. ברוח זו אמנם פעל הד"ר י. ויגודסקי במשך כל השנים. בניין האינסטיטוט למורים. המחלקה הממשלתית למסחר ותעשייה הודיעה לוועד הקהילה, כי הבניין של האינסטיטוט למורים לשעבר, שבו נמצאו משרדי הוועד ומוסדות יהודיים, הוא רכוש הממשלה. מנהל המחלקה הודיע כי על ועד הקהילה יהיה לשלם שכר-דירה החל מחודש יולי 1922. הד"ר י. ויגודסקי נפגש עם המנהל, שהתנצל וביקש להגיש לו את התעודות, המאשרות כי הבניין שייך לקהילה. המנהל אמר, כי גם אם אין לוועד הקהילה תעודות כאלה, תשלום שכר הדירה יהיה רק סימלי (אוקטובר 1921).

בית-הספר החקלאי בווליטשאני נפגע בימי חילוף השלטונות קשות והתלמידים ברחו העירה. עם התבסס השלטון בידי הפולנים חזרו תלמידיו לחווה ואגודת "עזרה על-ידי עבודה" החליטה לחדש את הלימודים. בחורף של שנת 1920-1921 ציוו השלטונות לפנות את החווה ולמסור אותה עד ה-1 באפריל 1921 לידיהם, לשם הקמת בית-מעצר לפושעים צעירים. תלמידי בית-הספר התפזרו והמוסד חדל להתקיים.⁶

פעולה למען יהודי אוקראינה. למרות המצב הכלכלי הקשה, שבו היו נתונים רוב התושבים היהודים בעיר, ולמרות הקשיים להחזיק את מוסדות הצדקה של הקהילה, נחלצו יהודי וילנה וכן יהודי העיירות לעזרת יהודי אוקראינה, שסבלו חרפת רעב. בחודש מאי 1922 נבחר ועד לאיסוף תרומות למען היהודים הרעבים באוקראינה.

איסוף התרומות התנהל בהרגשה, כי יש בעזרה משום הצלה. הרב משה קארליץ, רב בשכונת שקאפלרניה, עיכב ביום השבת, ב' דחג השבועות, את הקריאה והתיר ללכת הביתה ולהביא כסף. בו במקום נאספו 300,000 מארק. הרב בעצמו, שמשכורתו החדרשית היתה: 20,000, תרם 25,000 מארק. איסוף כספים נערך גם בעיירות. עד חודש דצמבר נאספו 21 מיליון מארק. בכספים אלה נשלחו באמצעות הוועד האמריקאי להצלה חבילות מזון לערים שונות באוקראינה (לחרסון, קרמנצ'יג, אודיסה, יקטרינוסלב ועוד), וכן הוחלט להחזיק על חשבון קהילת וילנה ארבע מסעדות לילדים יהודים בערי אוקראינה. מייקטארינוסלב ומאודיסה נתקבלו מכתבי תודה על העזרה, בתוכם מאת שאול טשרניחובסקי מאודיסה, שקיבל חבילה ביום ה-13 בספטמבר 1922.

הוועד הווילנאי בראשותו של הרב י. רובינשטיין פעל בשיתוף עם ועידת העזרה היהודית העולמית, שהביעה את הוקרתה לקהילת וילנה, המשמשת דוגמה לקהילות אחרות בחבלי-המזרח של פולין.

השתתפות יהודי וילנה בחיי מדינת פולין

ראשי הציבור היהודי בוילנה ראו הכרח להסתגל למציאות החדשה, שנוצרה עם סיפוח וילנה ושאר חבלי-הספר המזרחיים לפולין. השלטון בוילנה והסביבה הלך והתמזג בצורת השלטון המקובלת בפולין כולה. קהילות ישראל בוילנה והסביבה הפכו לחלק מקהילות ישראל בפולין.

בחירות לבית-הנבחרים הפולני, 1922. בחודש נובמבר 1922 עמדו להתקיים בחירות לסיים ולסנאט הפולניים. הציונים, "אגודת ישראל" ואירגונים כלכליים בבירת פולין, ויחד אתם אנשי וילנה, הקימו רשימה מאוחדת בשם "הבלוק הלאומי היהודי", שהתקשר ביזמתו של יצחק גרינבוים עם "בלוק המיעוטים הלאומיים" במדינה. המפלגה הדימוקרטית בוילנה הצטרפה לרשימת ה"פאלקס-פארטיי" (המפלגה העממית), שבראשה עמד נח פרילוצקי. אנשי וילנה, הד"ר צ. שבד והגברת חנה בלאנקשטיין הוצגו במקום הרביעי והששי ברשימה. המפלגות היהודיות הסוציאליסטיות הלכו לבחירות ברשימה עצמאית. ה"בונד" בוילנה הציג רשימה משלו. "פועלי-ציון" בוילנה החליטו לא להגיש רשימה משלהם, כדי לא להזיק לבחירתו של הד"ר י. ויגודסקי, שעמד בראש הרשימה של "הבלוק הלאומי היהודי". ברחוב היהודי התנהל אפוא מאבק בין רשימות הבלוק הלאומי, ה"פאלקיסטים" דימוקרטים, וה"בונד". הד"ר י. ויגודסקי לא נבחר כי חסרו לו למעלה ממאה קול. רשימת הדימוקרטים קיבלה כ-3,000 קול וגם היא לא השיגה מנדט. ה"בונד" משך כמה מאות קולות.⁷ מווילנה לא נבחר אם כן, אף נציג יהודי, לעומת זה נבחרו על-ידי "הבלוק הלאומי היהודי", בשיתוף עם בלוק המיעוטים הלאומיים במחוזות אחרים, יהודים וילנאים: לסיים — הד"ר י. ויגודסקי ועורך-הדין מיכאל סטוצ'ינסקי.

7. ד"ר י. ויגודסקי: אין סמבטיון, זכרונות פון צווייטן סיים, 1922-1927, וילנה 1931, עמ' 7-8.

ולסנאט — הרב יצחק רובינשטיין ואדולף גורדון. מהרשימה "העממית דימוקרטית" נבחר בכל המדינה רק ציר אחד, נח פרילוצקי. "הבלוק הלאומי היהודי" בשיתוף עם הבלוק של המיעוטים הלאומיים השיג נצחון גדול. הוא השיג 35 צירים לסיים ו-12 מקומות לסנאט. ה"בונד" ו"פועלי ציון" לא השיגו אף מנדט.

בסיים הפולני. הצירים היהודים, פרט לנח פרילוצקי, הקימו "חוג יהודי" בסיים ובסנאט. נדמה היה, כי לנציגות היהודית הגדולה והמאוחדת תהיה השפעה בכיוון סיפוק דרישות היהודים לאוטונומיה לאומית-פרסונלית. אבל עד מהרה נתברר, כי ההתקשרות עם המיעוטים הסלאביים שהיו להם שאיפות לעצמאות מדינית, עוררה בקרב הציבור הפולני, בייחוד בקרב מפלגות הימין, רוגז רב. פרופ' גבריאל נארוטוביטש, שהוצע על-ידי חטיבת איכרים שמאלית והיה ידידו של יוזף פילסודסקי נבחר לנשיא המדינה בתמיכת המיעוטים הלאומיים, כולל היהודים. מפלגת הנ"ד התחילה בתעמולה ארסית נגדו והתחוללו הפגנות של סטודנטים לאומנים ושל אספסוף מוסת. איש נ"ד, צייר לאומני קנאי, ירה בנשיא והרגו בפתחת תערוכה אמנותית (ביום ה-16 בדצמבר 1922). כתוצאה מהעזוץ התגבש, לקראת בחירת נשיא חדש, רוב של השמאל עם המרכז של האיכרים ובתמיכת המיעוטים, כולל היהודים. כראש ממשלה נתמנה הגנרל ולאדיסלב סיקורסקי, שהיה קרוב לחוגי השמאל ואהוד על פילסודסקי. היהודים קיוו, כי הממשלה החדשה תראה נכונות לממש את תביעותיהם לאוטונומיה, והופתעו כאשר ראש הממשלה, בנאום הבכורה שלו במליאת הסיים השמיע רמזים ואזהרות כלפיהם.

הממשלה החדשה פעלה לקירוב המיעוטים הסלאביים על-ידי הבטחות לשיפור מצבם ושאפה להרחקתם מהמיעוט היהודי. ואמנם התגלה מהר מאד, כי בלוק המיעוטים הוא ללא כסיס משותף ואין לו עתיד.

את ממשלת סיקורסקי החליפה כעבור חצי שנה ממשלה בעלת אופי ריאקציוני מובהק, שכללה יסוד לאומי-קתולי וסיעת האיכרים ("פיאסט"). ממשלה זו פעלה לפי העקרון של "רוב פולני טהור". הממשלה החזיקה מעמד רק חודשים ספורים. את מקומה תפסה ממשלה ימנית, שהגורם המכריע בה היו הנ"ד. פילסודסקי התפטר מראשות הצבא, דבר שסימן קרע גלוי בין המחנות. בוועדה לענייני החינוך ובמליאת הסיים נתקבלה הצעת חוק להגבלת מיספר היהודים בבתי-הספר הגבוהים במדינה ("נומרוס קלאוזוס") ורק בהתערבות נשיא צרפת, פואנקרה, לא הועבר החוק להצבעה סופית בסיים. שר-החינוך גלומבינסקי, אחד מראשי הנ"ד העביר אז לאוניברסיטאות חוזר שהמליץ בו להגביל קבלת יהודים ללימודים אקדמאיים והפעיל בכך את ה"נומרוס קלאוזוס".

שיטת המונופולין והאטטיזם, כלומר ניהול מפעלים כלכליים על-ידי הממשלה, גרמה לנישול הפועל, התעשיין והסוחר היהודי מענפים מסוימים, כמו הטבק, תעשיית המשקאות החריפים, הגפרורים והמלח. מיספר בעלי-בתי-המסחר היהודיים, שהיו להם רשיונות לסחר ביי"ש וביין, צומצם בוויילנה בשנת 1922-1923 מ-40% ל-10%. מיספר הרשיונות ללא-יהודים הוגדל. כל בתי-החרושת לטבק

בווילנה נסגרו, נשאר רק זה שהיה שייך לבאלברישסקי ואף הוא עבר לבעלות המדינה. גם בשלב הביניים של מכירת תוצרת הטבק, צומצם מיספר היהודים. בוועדת החינוך בסיים התריע הד"ר י. ויגודסקי ובסנאט הרב י. רובינשטיין נגד סגירת בתי-הספר היהודיים מטעמים פוליטיים. לטענתו, אהדת הממשלה ליהדות החרדית היא תוצאה של ראיית היהודים כעדה דתית ולא כעם. ועד הקהילה החליט לערוך מגבית מקומית לטובתם של בתי-הספר היהודיים בווילנה בגלל מצבם הקשה. הד"ר י. ויגודסקי קרא לציבור היהודי בעיר לבוא ביום ה-14 בספטמבר 1924 לאספה באולם העירוני בעניין בתי-הספר. אלפיים באו לאספה. אחרי נאום של הד"ר י. ויגודסקי הביעה האספה מחאה נגד הרדיפות על בתי-הספר העברי והידי ויצאה בדרישה למימוש הזכויות הפומביות לבתי-הספר היהודיים; להחזקתם על-ידי הממשלה והעיריות כשם שהן מחזיקות את בתי-הספר הפולניים.

נח פרילוצקי, הציר היחידי מטעם המפלגה העממית, הציע בחודש דצמבר 1924 בסיים, כי הממשלה תכסה את הגרעונות של בתי-הספר היידישניים ותכיר בהם. שאר הצירים היהודים לא יכלו להצביע בעד הצעה זו, כי לא כללה את בתי-הספר העברי. חברי "החוג היהודי" הגישו הצעת תיקון, שמדובר בה גם על בתי-הספר העברי והצביעו נגד הצעתו של נח פרילוצקי. כשהגיע נח פרילוצקי לווילנה והירצה שם בעניין הצעתו נתקבלו לאחר ההרצאה החלטות מחאה כנגד "החוג היהודי" בסיים. הד"ר י. ויגודסקי כינס אספת עם, שבה ניסה להסביר מדוע הצביעו חברי "החוג היהודי" כפי שהצביעו.⁸

הרב י. רובינשטיין, הרב הסנטור, התריע בוויכוח על תקציב משרד החינוך, על שאין מקציבים כל תקציב לבתי-הספר של היהודים, בשעה שלבתי-הספר של כל העמים האחרים מקציבים סכומים ניכרים ודרש הקצבה לכל בתי-הספר היהודיים מכל הזרמים (יולי 1925).

פעולות הארגון "רוזבוי" (התפתחות). הארגון "רוזבוי", שנוסד בשנת 1913 לשם דחיקת רגלי היהודים מהמסחר והתעשיה בפולין, התחיל לפעול גם בווילנה בקיץ של שנת 1921. אחד המטיפים של הארגון היה י. תאמיץ, שידע להלהיב המונים. בקיץ של שנת 1922 הוא עמד להגיע לווילנה ולהרצות בפרברים ובאולם העירוני. לקראת בואו הופצו בעיר עלונים אנונימיים ומודעות גדולות שקראו לתושבים לבוא ולשמע את דבריו. הכותרות בעלונים היו: "הסכנה היהודית", "היסודות לחיזוק כלכלי של פולין ושחרור מהעבדות ליהודים", וכדומה. הכניסה להרצאות, כך נאמר בעלונים, היתה מותרת רק לפולנים-נוצרים.

הפקידות הממשלתית הגבוהה בעיר, שהיתה ממקורבי יוזף פילסודסקי ונהגה בדרך כלל בצורה ליברלית כלפי היהודים, התחשבה באזהרות מצד העתונות היהודית ואסרה את הופעת התעמלן בעיר. ביום השני ביולי קרא בכל זאת העתון

8 ד"ר י. ויגודסקי מספר בזכרונותיו. בספרו אין סמבטיון, עמ' 139-140, כי הוא קם להצביע בעד, שאר הצירים נשארו יושבים; אחר-כך התחרט ויגודסקי שלא נשאר גם הוא יושב; מאז היה דורש תמיד הכרה בבתי-הספר הן העבריים והן היידיים.

הפולני 'דזיינניק וילנסקי', שופר הנ"ד, לקוראיו לבוא לאולם העירוני להרצאה. חאמיץ הספיק להרצות פעם אחת בפרבר אנטוקול. בשעה 12 בצהריים התחילו להתאסף ליד האולם העירוני קבוצות של פועלים פשוטים ונשים. בקרב ההמון התהלכו תעמלני "רוזבוי" והסיתו. המשטרה דרשה באדיבות להתפזר. לאחר שהקהל לא ציית, הביאה המשטרה תגבורת של שוטרים, שביקשו מההמון להתפזר. אז התנפל ההמון על הרוכבים והוריד שוטר אחד מהסוס. השוטרים ירו באויר ואחר כך גם בקהל. מהיריות נפגעו חמישה אנשים, בתוכם חייל ואזרח אחד — נפצע פצעים אנושים. החייל מת מפצעיו, כי נפגע בראשו. רבים מההמון התחילו לברוח בבהלה. פולני אחד חטף רובה משוטר וניסה לירות בו, אך סטודנט יהודי, באלכרישסקי, שהיה בקרב ההמון, תפס את המתנקש בידו, הוציא מידי את הרובה ומסר לשוטר. המתנקש נעצר והובל למשטרה. השוטרים פיזרו את ההמון ולקחו אתם אחד התעמלנים. ההמון המתפזר התקיף כל יהודי שפגש בדרכו.

בשעה שש בערב הועמד ברחוב האשכנזים וברחובות הסמוכים שוטרים רוכבים, ששמרו על הסדר. בשעה שבע הופיעה ברחוב האשכנזים תהלוכה וגנרל בראשה. המשטרה לא רצתה לתת להם לעבור, אך הגנרל טען, כי הוא פועל בהסכם עם נציג הממשלה הפולנית מר רומן. מפקד המשטרה הסיר את המשמר, ואז פרץ ההמון עם שקים גדולים מלאי-אבנים, לתוך רחובות הרובע היהודי. הם ידו אבנים והיכו כל יהודי שעבר ברחוב. היהודים הסתגרו בבתיהם.

ברחוב רודניצקי, הקרוב למקום שבו התאסף ההמון, פרצו כנופיות של בריונים, ניפצו שמשות והיכו כל יהודי שפגשו ברחוב. כנופיה אחת בת כארבעים איש וכראשה צעיר לבוש בגדי צופים וחבוש כובש סטודנטיים, התפרצה לחצר של בית זאליקנד, הם שכרו את דלת החנות, היכו את בעל החנות, את אשתו ואת תינוקם בן שמונת החודשים, ושדדו למעלה מ-250 זוגות נעליים. משם עברו לדירת חייט, שכרו את מכונת התפירה, לקחו שני מעילים, לבשום בו במקום ופיזרו כל מה שהיה בבית. משם פנו לדירה נוספת, שכרו בגרזן את הדלת, ניפצו שמשות ונכנסו בצעקות כאילו משם זרקו אבנים על פולנים. בדירה היו ארבעה צעירים ושתי צעירות יהודיים. הצעירים שהיו בדירה הוכו. הבריונים צעקו, כי היהודים שיחדו את המשטרה ואפילו את השלטונות הגבוהים עם פילסודסקי בעצמו. בין המתקיפים היו גם חיילים.

ברחוב גיטקע-טויבעס נתקלו הבריונים בהתנגדות מצד צעירים יהודיים שהניסו את המתקיפים. ברחוב זה ניפצו הבריונים הרבה שמשות. נפגעה בייחוד דירתו של הרב יעקב כהן. נזרקו אליה אבנים, ששכרו רהיטים ופצעו את הרב. גם ברחוב קומניצקר ניסתה קבוצת בריונים לפרוע פרעות, אך היהודים יצאו נגדם וגרשום. מאוחר יותר, קרוב לשעה תשע, הגיעו צבא ומשטרה, שעמדו בפניו הרחובות ומסביב לתיאטרון העירוני. פרשים סיירו בסכיבה. ברחוב הרחב, קרוב לבית העיריה, פעלו בכל זאת הבריונים כרצונם וכל יהודי שעבר שם הוכה. האוכלוסיה היהודית הסתגרה בכתים מפחד הפרעות. רק בשעה עשר נראו משמרות חיילים ברחובות וחלה הרגעה.

הנציג של ממשלת פולין, רומן, פרסם למחרת יום המאורעות קול-קורא לאוכלוסיה לשמור על השקט. הוא הודיע, כי החקירה נמסרה לשופט-חוקר לעניינים מיוחדים.

החקירה הוכיחה כי ההתנפלויות הוכנו מראש, האנשים באו מצוידים במקלות גומי, אבנים וזורקי-אבנים. הצעיר, שעמד בראש הכנופיה ברחוב רודניצקי וחבש כובע של סטודנטים, נעצר למחרת היום בעברו ברחוב האשכנזים. הנפגעים הכירו אותו והזעיקו את המשטרה. הוא הועבר לבית-הסוהר. התברר, כי לא היה כלל סטודנט, אלא ראש קבוצת צופים. נאסרו עוד כמה מהמתנפלים. אצל חלק מהם מצאו נשק. מיספר היהודים שנפגעו בימים 2-3 לילולי הגיע ל-51.

המפלגות הפולניות פרסמו כרוזים לרגל המאורעות. הדימוקרטים (אנשי wyzwolenie ועוד) כתבו בכרוזם, כי המאורעות האלה ממיטים חרפה על פולין, ההמון התנפל על פקידי הממשלה, שרצו להרגיע כדי למנוע את ההתפרעויות וגרם לשני קרבנות בין הפולנים. מפלגת הסוציאליסטים הפולנים פפ"ס האשימה בכרוזה את מפלגת הנ"ד בארגון ההתפרעויות. הנ"ד, טענה הפפ"ס, רוצה לפגוע בממשלה. הנ"ד קראו בכרוזם לשמור על השקט. החקירה, נאמר בכרוז, תקבע מי האשם, היו בלי ספק פרובוקציות.

בעירייה הוגשו בקשר למאורעות שתי שאילתות, אחת של פפ"ס ואחת של חברי המועצה היהודים. הפפ"ס דרשו לגנות את ההתפרעויות ולדרוש את הענשת האשמים. היהודים דרשו גם הם לגנות את המקרים ושאלו מדוע לא הירשטה העירייה להשתמש במכבייה-האש לשם פיזור ההמון; מדוע הודבקו המודעות על ההרצאה של חאמיין בלי רשיון מהעירייה, ומדוע לא אחזה העירייה באמצעים לשמירה על הסדר ולא כינסה ישיבה תכופה. הנ"ד, שהיה להם רוב במועצת העיר, ניסו להוריד את הדיון מסדר-היום של הישיבה, אך לא הצליחו בזה. ול סטודניצקי, מוותיקי הפטריוטים הפולנים, איש ליברלי, מחה נגד הנסיון להוריד את הנושא מסדר-היום. לפי הצעת הנ"ד נתקבל נוסח של קול-קורא, שבו נאמר, כי העירייה מצטערת על המאורעות, השלטונות חוקרים ובוודאי יענישו את האשמים.

עניין המאורעות בווילנה בקשר להרצאות י. חאמיין עלה לדיון גם בסיים. ציר פולני הגיש שאילתא לשר-הפנים וקיבל תשובה, כי השלטונות בווילנה אסרו על י. חאמיין להרצות, מפני שהרצאותיו מעוררות אי-שקט; החקירה המשפטית תקבע מהכדורים של מי נהרגו שני האנשים; היו נסיונות של התפרצות לדירות פרטיות, אך המשטרה והצבא מנעו את ההתפרעויות.

התעמולה של "רוזובוי" נמשכה בווילנה גם אחר-כך. בחודש דצמבר 1922 התקיימה אספה של "רוזובוי", שבה הוחלט לקרוא להחרמת עסקים של יהודים.⁹ האירגון "רוזובוי" פוזר בפקודת ראש-הממשלה סיקורסקי, אך חבריו המשיכו לפעול באירגונים אחרים.

נסיון להגיע להסכם עם ממשלת פולין. ולאדיסלב גראבסקי, אחד מראשי הנ"ד, שנתמנה על-ידי הנשיא לראש הממשלה בשנת 1923 בלא שהיה לממשלה זו רוב פרלמנטרי, עמד מחוץ למאבק שבין אנשי הנ"ד ובין מחנה פילסודסקי. הוא פעל רבות לעצירת האינפלציה של המאבק הפולני ולייצובו של הזלוט. היקף משלמי המסים הורחב, כשעול המסים פגע במיוחד באוכלוסיה העירונית היהודית. הבראת המצב הכספי במדינה איפשרה לוולאדיסלב גראבסקי להחזיק מעמד כראש ממשלה במשך כשנתיים. בתקופה זו נעשה נסיון על-ידי הממשלה לחפש דרכים חדשות לטיפול במיעוטים הלאומיים במדינה בכלל וביהודים בפרט. בחוגי המרכז ואפילו בחוגי הימין נשמעו קולות, שדרשו לקרב את המיעוטים הלאומיים לממלכתיות הפולנית. מנהיג הנ"ד סטאניסלב גראבסקי, אחיו של ראש הממשלה, התמנה כשר ההשכלה, והיה בדעתו לנסות לפתור באופן תחוקתי את בעיית המיעוטים. גם בקרב הציבור היהודי נשמעו קולות, שקראו למצוא בסיס להשתלבות בתוך המסגרת הממלכתית הפולנית על יסוד אינטרסים משותפים כלכליים, תרבותיים ומדיניים. בניגוד לגישתו של י. גרינבוים, שדגל באופוזיציה, סברו אחדים מראשי "החוג היהודי", ביחוד הד"ר ליאון רייך והד"ר יהושע טהון, כי יש להגיע לידי הסכם עם הממשלה הפולנית ולהפיג את המתרחקות שבינה ובין היהודים, הנמשכת זה שלוש שנים. הדוגמה של ליטא הקובנאית הראתה, כי האוטונומיה, שהשיגו היהודים שם, הלכה ונהרסה: בוטל שם המיניסטריון לענייני היהודים ופוזרה המועצה הלאומית היהודית (ספטמבר 1924). משא ומתן בין ממשלת פולין ובין הצירים היהודיים הביא לידי ניסוח הצעת הסכם, שכלל התחייבויות מצד הממשלה לשיפור תנאי חייהם של היהודים והתחייבויות מצד הנציגים היהודים, מאידך.

הובטח ליהודים להאחיד את הארגון הקהילתי של היהודים בכל רחבי המדינה, להרחיב את סמכויותיו ולקבוע כמוסד עליון לקהילות מועצה דתית. בהרחבה זו של סמכויות הקהילה ניתן סיפוק לררישות היהודים לאוטונומיה רחבה יותר, אך בראש אירגון הקהילות לא תעמוד "מועצה לאומית" אלא מועצה דתית. בזה הובטח העקרון של קהילה דתית בעיקרה. הובטחה הענקת זכויות פומביות למוסדות חינוך אשר לשון ההוראה בהם היא עברית או יידיש; בבתי-הספר הממלכתיים לילדי היהודים בלשון הפולנית יקדישו מספר ניכר של שעות לימוד ללימודי היהדות; הלימוד ב"חדרים" יוכר על-ידי חוק חינוך חובה; יישלח חוזר הקובע כי אין מקום להגביל מטעמי דת או לאומיות קבלת תלמידים למוסדות להשכלה גבוהה; באסיפות ציבוריות מותר יהיה להשתמש בשפות העברית והיידיש.

בהסכם הובטח להסדיר את זכויות האזרחות של היהודים. הדבר היה חשוב בייחוד לפליטים, שחזרו מרוסיה. הובטח לבטל את ההפליה הלאומית לגבי מינוי קצינים ולהימנע ממשלוח חוזרים, המכוונים נגד יהודים במסגרת הצבא. ההסתדרות הציונית תקבל ליגליזציה לשם הקלת העליה לארץ-ישראל ויוענק זכיון לבנק-הגירה. בשטח הכלכלה הובטח להכניס תיקונים בחוק מנוחת יום א' לגבי יהודים שומרי-שבת; ייעשו הקלות בנוגע למונופולים; יהודים יתקבלו לעבודה במשק הממלכתי

כפקידים וכפועלים; יבוטלו מניעים לאומיים ודתיים בהטלת מסים, במתן אשראי ממלכתי ובתמיכה בקואופרטיבים יהודיים; יהודים יתמנו למועצות במוסדות כלכליים וכספיים, ללשכת המסחר, התעשייה והמלאכה; הממשלה תמנע פעולות החרם הכלכלי מצד ארגונים אנטי־יהודיים; בקביעת מועדי הירידים יתחשבו בדרישות היהודים.¹⁰

ההסכם כלל 12 סעיפים גלויים ועוד 30 סעיפים שנשמרו בסוד. אחד הסעיפים החשאיים הראשונים, שהצירים היהודים דחוהו פה אחד היתה ההצעה, כי יינתנו זכויות וסיוע כספי לבתי־הספר העבריים ואילו בתי־הספר ביידיש ייסגרו. הד"ר י. ויגודסקי, שהיה חבר ועדת התרבות של הסיים, סיפר, כי הצעה זאת הוצעה לו כבר לפני כן על־ידי שר החינוך סטאניסלב גראבסקי והוא דחה אותה.¹¹ הסעיף בדבר סיוע לבתי־הספר היהודיים כלל סעיף שעל הסיים לאשר בכל פעם את התקציב הזה. היהודים מצדם התחייבו להצהרה, האומרת:

"החוג היהודי", בעמדו בהתמדה על עקרון יציבות הגבולות והגנת האינטרסים המעצמתיים של פולין, וכן בראותו הכרח בקונסולידציה הפנימית, קובע כי בתחום הסיים ינהל את מדיניותו הן הכללית והן הלאומית בהתאם לעקרונות אלה, לשם הגנה על האינטרסים של האוכלוסיה היהודית.

ההסכם עורר ויכוח בקרב הצירים היהודים בסיים ובקרב הציבור. הד"ר י. ויגודסקי לא היה מרוצה מנוסח ההסכם ולא האמין בקיומו על־ידי הממשלה. מ. סטוצ'ינסקי תמך בעמדת י. גרינבוים, שגרס מלחמה למען זכויות היהודים בכל האמצעים.

באספה של ציוני וילנה, שבה הירצה מ. סטוצ'ינסקי על פעולות "החוג היהודי" בסיים, נתקבלה החלטה התומכת בעמדת י. גרינבוים (דצמבר 1925).

הציבור היהודי בכללו קיווה, כי ההסכם יביא לשיפור המצב וחיכה לביצוע מהיר של התקנות. ההתלהבות התחילה לפוג כאשר הורגש, כי הצעדים הממשיים לתיקון המצב מתמהמהים. באותו זמן נתערער מעמדה של הממשלה בגלל זעזועים כלכליים וכספיים. ממשלת גרמניה התחילה במלחמת מכס, לאחר שפולין סירבה להסכים לתנאי חוזה מסחרי חדש. שער הזלוטי התחיל לרדת בבורסות האירופיות ונתגלו קשיים בהשגת מילוות חוץ. סיעת הנו"ד בסיים החליטה כי עמדתה בבעיית היהודים לא נשתנתה ואין יסוד להבטחות לשיפור מצב היהודים. ה"רוזבווי" הגביר את תעמולתו נגד היהודים על רקע ירידת ערך הזלוטי. באווירה זו של ערעור מעמדה לא היתה הממשלה מסוגלת לנקוט אמצעים ממשיים לתיקון המצב של היהודים. החוזר המיוחד מצד משרד החינוך בדבר ביטול ה"נומרוס קלאוזוס" יצא באיחור, לאחר שנגמרה ההרשמה לבתי־הספר הגבוהים.

בחודש נובמבר 1925 התפטר ולאדיסלב גראבסקי מראשות הממשלה, מאחר

10 על פטיי ההסכם עיין בחיבורו של הד"ר משה לגדא: היהודים כמיעוט לאומי בשנותיה הראשונות של פולין העצמאית, 1918-1926, ירושלים תשל"ב (בהכפלה, עבודת ד"ר), עמ' 150-160.

11 ד"ר י. ויגודסקי, אין סמבטיון, וילנה 1931, עמ' 160.

שלא זכה לתמיכה בדרישתו להעניק לו סמכויות נרחבות. הממשלה הקואליציונית החדשה בראשותו של מי שהיה שר החוץ סקשינסקי, שהיה פעיל בהכנת ההסכם, לא יכלה לבצע את ההסכם בגלל היריבות בין חברי הקואליציה, שמנעה מהממשלה אפשרות למלא את תפקידה. לאחר התפטרותו של סקשינסקי ביום ה' 8 במאי 1926 הוקמה ממשלה ימנית, המנוגדת לפילסודסקי, עם ויטוס בראשה.

מהפכת מאי 1926. פילסודסקי החליט לתפוס את השלטון בעזרת גודי-צבא, נאמני הגנרל ז'ליגובסקי, שריכוז סביב וארשה. במערכה צבאית, שנמשכה 2-3 ימים ושבה נמנעו הצדדים משפיכות דמים, תפס את השלטון ונהנה מאהדת הפועלים ואזרחים רבים כאחת. הציבור בכללו היה כִּמָּה לאישיות חזקה, כריזמטית, שתכניס סדר במדינה. גם היהודים תלו תקוות בשלטון החדש. הם קיוו, כי הציבור היהודי בפולין יזכה סוף סוף לימים טובים יותר. "החוג היהודי" תמך בממשלה החדשה, בראשותו של הפרופ' בארטל. בנאום הפרוגרמטי שלו בסיים ביום ה' 19 ביולי 1926 הבטיח ראש-הממשלה שלילת גילויי הפליה מצד פקידי הממשלה או כל פגיעה שהיא בזכויות הצודקות של אזרחים בני לאומיות לא פולנית; מתוך הנחה כי האנטישמיות הכלכלית מזיקה למדינה, תקפיד הממשלה על כך, שבמיסוי ובאשראי ינהגו אך ורק לפי מניעים ענייניים ולא לאומיים ודתיים; שעות המסחר חייבות להיקבע בהתאם לנומרות העבודה המחייבות ובהתאם לאינטרסים של הקונים והמוכרים כאחד; הממשלה תכטל את כל ההגבלות החוקיות, שהוטלו בעבר על יהודים על-ידי שלטונות השעבוד.¹²

דברי ראש-הממשלה עשו רושם רב על הצירים היהודיים בסיים ועוררו התלהבות ברחוב היהודי. היה חידוש בהשמעת דברים ברורים כאלה מעל במת הסיים. למעשה לא הכניסה הממשלה החדשה תיקונים רבים ביחס למצב היהודים. נשלח חוזר נגד השימוש בהגבלות בבתי-הספר הגבוהים ("נומרוס קלאוזוס"), אך החוזר נשלח בסוף חודש ספטמבר, לאחר תום ההרשמה. כעבור שנה אמנם תוקן הדבר ושר-החינוך החדש שלח את החוזר במועדו (כ' 18 ביולי 1927). נשלח חוזר בדבר הרשות להשתמש בעברית ויידיש באספות ציבור וניתנה ליגליזציה להסתדרות הציונית (חוזר מיום 27 במאי 1926). בתי-הספר היהודיים בלשון ההוראה העברית והיידיש הוכרו כממלאים את חוק חינוך חובה. לא חלה התקדמות בבעיית מנוחת יום א'.

נציגי היהודים בסיים נוכחו, כי הציפיות מממשלת פילסודסקי לביצוע ההבטחות שהשמיע בארטל בזמנו, הוגשמו רק בחלקן הקטן. המסים לחצו על האוכלוסיה היהודית כמו קודם.

ביתניים הוכרו בחירות חדשות לסיים. בחירות לבית-הנבחרים 1928. בבחירות לסיים בשנת 1928 לא ניתן ליהודים להקים בלוק רחב עם שאר המיעוטים הלאומיים. ציוני גליציה טענו, כי הלאומנים

האוקראינים הם אנטישמיים לא פחות מאשר הלאומנים הפולנים. "אגודת ישראל" לא הסכימה למצע הלאומי של הציונים בראשותו של י. גרינבוים והתקשרה עם "הפולקיסטים" של נ. פרילוצקי. היא גם שיתפה פעולה עם "הבלוק הבלתי מפלגתי לשיתוף פעולה עם הממשלה". רק ציוני פולין "הקונגרסאית" (פלכי הפנים של פולין) וחבלי-הספר, יחד עם המפלגה הדימוקרטית בוויילנה, עם הוועד המרכזי של בעלי-המלאכה, אגודת הנשים וקבוצת חסידים (חסידי אלכסנדרוב) הקימו "בלוק לאומי יהודי", כחלק של בלוק המיעוטים. אגודת הסוחרים נתנה יד חפזית לחבריה. ה"בונד" בוויילנה ניסה להקים בלוק עם כל המפלגות הסוציאליסטיות אך התקשר, כמו גם בווארשה, רק עם "המפלגה הסוציאליסטית הבלתי-תלויה". מה"בלוק היהודי הלאומי" נבחרו שבעה צירים לסיים, ביניהם הד"ר י. ויגודסקי שהיה הציר הנבחר של וילנה והסביבה, וחמישה צירים לסנאט. בתוכם הרב יצחק רובינשטיין והד"ר צ. שבר, שנבחרו מפלכי קיילץ וביאליסטוק. ה"בונד" ו"פועלי ציון שמאל" לא קיבלו אף מנדט. גם רשימת נ. פרילוצקי לא זכתה באף ציר. מ"אגודת ישראל" נכנס על-ידי רשימת ה"בלוק הבלתי מפלגתי לשיתוף פעולה עם הממשלה" אחד לסיים ואחד לסנאט. אגודת הסוחרים העבירה גם היא נציג אחד באמצעות הרשימה הממשלתית.

הקשר עם שאר המיעוטים היה רופף; בסיים היו למפלגת הממשלה, שדגלה בסיסמת ה"סאנאציה" — הבראת המצב במדינה, 122 ציר מתוך 444. מפלגות הימין נחלשו ואילו מפלגות השמאל היו באופוזיציה. בקרב הנציגים היהודים לא היתה אחדות. י. גרינבוים, יושב-ראש ה"חוג היהודי", דרש להצביע נגד תקציב הממשלה, ואילו נציגי יהדות גליציה דרשו להימנע מהצבעה. הד"ר צ. שבר רצה להשתתף בוועדת החינוך של הסנאט, אך הרוב הציוני ב"חוג היהודי", העדיף את הרב י. רובינשטיין, שפעל בוועדת התרבות גם קודם. ד"ר צ. שבר טען כלפי החברים הציונים על שהם מכניסים לכל דבר את נושא ארץ-ישראל. "האם אין זה מצחיק", אמר, "שריך רואה בהקמת קונסוליה פולנית בארץ-ישראל יחס חיובי ליהודים מצד ממשלת פולין? גם הציר לסיים הלך, כשהוא מדבר על דרישת היהודים לקבל שטחי-קרקע בזמן חלוקת קרקעות, מזכיר את החלוצים — זה עושה רושם כאילו המטרה העיקרית של האוכלוסיה היהודית בחקלאות היא הכשרת הנוער לעליה לארץ-ישראל".¹³

בחירות לכית-הנבחרים, 1930. מפלגת השלטון, "הסאנאציה", רצתה להגיע לרוב בבית-הנבחרים. המתיחות בין האופוזיציה בסיים, שבה התאחדו מפלגות המרכז והשמאל, ובין יוזף פילסודסקי, גברה. לאחר שמפלגות האופוזיציה התכנסו בקראקא בקיץ של שנת 1930 והחליטו על ארגון מחאות המוניות, נאסרו כשבעים צירים מהאופוזיציה ונשלחו למאסר במצודת בריסק. מפלגת השלטון החליטה לפזר את הסיים ולקיים בחירות, שבהן קיוותה לקבל רוב. לפי צו מהנשיא פוזר הסיים ונערכו

היהודים לא יכלו הפעם להקים בלוק עם מיעוטים לאומיים אחרים, וגם לא הוקמה רשימה יהודית על כסיס אחדות לאומית. ה"בלוק הבלתי-מפלגתי" של מפלגת השלטון משך לצדו קולות יהודים רבים, מאנשי "אגודת ישראל", וגם של סוחרים ובעלי-מלאכה. הוקם בוויילנה "מועדון יהודי לרעיון הממלכתי", שריכוז סביבו סוחרים ובעלי-מלאכה, שקיוו להטבת מצבם הכלכלי. המועדון הוציא כתב-עת בשם 'אונזער געדאנק' (מחשבתנו), 14.1930.

הציונים בפולין הקונגרסאית ובחבלי-הספר הקימו רשימה בשם "בלוק להגנת הזכויות הלאומיות של היהודים בפולין". המועמד שלהם בוויילנה והסביבה היה הד"ר י. ויגודסקי. הוא קיבל בבחירות 15,494 קולות ואילו מועמד מפלגת הנ"ד 20,834 קול, חסרו אפוא למועמד היהודי כ-3,800 קול והוא נכשל. כך קרה גם לשאר הרשימות היהודיות בוויילנה, ה"בונד", "פועלי ציון שמאל" ורשימה של אנשי כלכלה. לסיים נבחרו הפעם בסך הכול עשרה יהודים, בתוכם 6 ציונים, מהם 4 מגליציה, וכן אחד מ"אגודת ישראל". עוד אחד מ"אגודת ישראל" נכנס לסיים על-ידי רשימת מפלגת השלטון. לסנאט נבחר רק יהודי אחד, איש "אגודת ישראל", אף הוא נציג רשימת השלטון. ה"בונד" לא קיבל אף מנדט. מפלגת השלטון קיבלה בסיים 247 ציר, רוב מוחלט, ובסנאט — 74 נציגים.

שלטון ה"סאנאציה" שהאוטוריטה של יוזף פילסודסקי עמדה מאחוריו, נראה ליהודי פולין נוח יותר מאשר שלטון הנ"ד, אך חיש מהר נתברר להם, כי גם שלטון זה ממשיך לדחוק רגלי יהודים מעמדות כלכליות. מפלגת השלטון לא רצתה להיראות בפני הציבור הפולני כמפלגה האוהדת יהודים. בחבל-הספר, בייחוד בוויילנה, עמדו בראש השלטון ידידי ומקורביו של יוזף פילסודסקי, ואלה היו בדרך כלל אנשים ליברליים. מפלגת הנ"ד נלחמה בשלטון ואחד האמצעים לכך היתה התקפה על יהודים, ליכוי יצרים של ההמון נגדם ותעמולה לדחיקת רגליהם מהמסחר והמלאכה. השתלטות הנאצים בגרמניה והשפעת תעמולתם בפולין החריפה את המאבק של היסודות הימניים נגד היהודים. גם במחנה ה"סאנאציה" נתגלו נטיות אנטישמיות, בעיקר לאחר שיוזף פילסודסקי נפטר במחצית שנת 1935.

התקרבות בין פולנים ליהודים. בוויילנה נערכו בשנת 1928 פגישות בין סופרים ועיתונאים יהודים ובין עמיתיהם הפולנים. לאחר שאגודת הסופרים והעיתונאים היהודים הזמינה למעונה את חברי אגודת הסופרים הפולנים, הזמינו אלה את עמיתיהם היהודים. הסופרים והעיתונאים היהודים עם נשותיהם נתקבלו במעון הסופרים הפולנים בברכה על-ידי יושב-ראש האגודה והפרופ' מאריאן וזייכובסקי. מאקס עריק, הירצה בפגישה על תולדות הספרות היהודית ושיבח דרך אגב בדבריו את הספרות הפולנית. הירצה גם פנחס קון על חיי התרבות של יהודי וילנה. הסופרים

היהודים ראו בפגישות אלה צעד בדרך להבנה הדדית.¹⁵

נסיון נוסף להתקרבות בין שני העמים נעשה בחגיגות לזכר ברק יוסלביטש, יהודי תושב וילנה, שלחם למען שחרור פולין ונפל בקרב במרד לפני 125 שנה. החגיגות נערכו בחסותו של יוזף פילסודסקי. בוויילנה הוקם ועד, שחברי הכבוד שלו היו הרב י. רובינשטיין, הווייבודה (מושל המחוז) ראצ'קביטש, הקוראטור של גליל וילנה, ראש-העיר פולייבסקי ועוד אישים מראשי הציבור היהודי והפולני בעיר. החגיגות התחילו במוצאי-שבת, יום ה-5 במאי 1928, בתהלוכת לפידים שהשתתפו בה חברי "מכבי", צופים וכן "הקלעים" הפולנים עם תזמורותיהם. למחרת נערכה תפילה בבית-הכנסת "טהרת הקודש", שאליה באו בצעדה אירגוני הנוער הנ"ל. היו נוכחים בכית-הכנסת הווייבודה, קצינים ואישים אחרים. הרב י. רובינשטיין נאם מענייני דיומא. בערב התקיימה אספת עם, שבה הירצה על ברק יוסלביטש הפרופ' לימאנובסקי. שחקן פולני דקלם והחזן גולדשטיין שר.

הוועד הציבורי החליט להוציא לאור אלבום-יובל ופרסם קול-קורא אל הציבור, שהאלבום ימצא בכל בית בפולין.¹⁶

הספר, בעריכתו של הפרופ' מאיר באלאבאן, הופיע בווארשה בשנת 1934. הוא כלל מאמרים בתולדות התקופה, שבה פעל ברק יוסלביטש, תצלומים רבים ודברי-ספרות. הספר יצא בהידור רב בהוצאת הוועד הווילנאי ובחסותו של המרשל יוזף פילסודסקי.

הבעת נאמנות למדינת פולין. יהודי וילנה השתתפו בחגיגות במלאות עשר שנים לעצמאות פולין. משלחת של ועד הקהילה הניחה זר-פרחים על קברו של החייל האלמוני על הר-המצודה. ועד הרבנים חיבר תפילה מיוחדת. בכית-הכנסת הגדול נערכה תפילה חגיגית בהשתתפות החיילים היהודים החונים בעיר והציבור הרחב. בבית-הכנסת הכורלי "טהרת הקודש" נערכה תפילה בהשתתפות כל תלמידי בתי-הספר היהודיים הממשלתיים, של צב"ק, "תרבות" ו"הוועד המאוחד".

קהילת וילנה השתתפה תמיד באירועים ממלכתיים כאלה. כאשר ביקר הנשיא מושצ'צקי בקיץ של שנת 1930 בעיר, יצאה משלחת יהודית לברכו. הנשיא ביקר בבית-הכנסת הגדול ביום ה-20 ביוני והרב י. רובינשטיין נאם לכבודו. נערכה תפילה גם במלאות 19 שנה לשחרור וילנה על-ידי הפולנים. יום ה-3 במאי, שהיה נחוג במדינת פולין כחג לאומי צוין בתפילה בבית-הכנסת הגדול.

אגודת לוחמים יהודים למען שחרור פולין. בוויילנה הוקם בשנת 1933 סניף של אגודת הלוחמים. האגודה בפולין החליטה לקיים את ועידתה ביום ה-30 במאי 1935 בוויילנה. משלחת של אגודת הלוחמים היהודים, סניף וילנה, ובה היושב-ראש שלה י. שטרנברג, נסעה אל הגנרל ז'ליגובסקי, שחי באחוזה שלו קרוב לעיר, והזמינה אותו לוועידה. הגנרל קיבל אותם בלבביות ושיבח את החיילים היהודים, שנלחמו

15 הירש אברמוביטש במאמרו ב'צייט', וילנה, מיום 18.4.1929.

16 'ווילנער טאג' מיום 4.5.1928; 'צייט' מיום 2.8.1928.

בשנת 1938 היו בסניף וילנה של האגודה 104 חבר.¹⁷

שיחות אצל הווייבודה. המשבר הכלכלי, שהתחיל בשנת 1929, השפיע על הנוער היהודי, בייחוד זה שהתחנך בבתי-הספר היידיש-איים לראות בקומוניזם ובברית המועצות אידיאל חיים. השלטונות ידעו על כך וסגרו בשנת 1931 בית-ספר יידישאי אחד ואת הסמינריון למורים היידיש-איים. ראשי השלטון רצו, כי היהודים ירסנו נטיה זו. הווייבודה קירטיקלים הזמין אליו לפגישה ליום ה-27 במאי 1931 בערב בארמונו 28 מנכבדי היהודים, בתוכם הד"ר י. ויגודסקי, המהנדס אליעזר ספירא ועורך-הדין י. צ'רניכוב, ומהציבור הפולני פקידים גבוהים, הקוראטור של גליל וילנה, שופטים, רקטור האוניברסיטה והצירים והסנאטורים ממפלגת ה"סנאציה". בפגישה נוכח גם יחיאל מאססבובים מהמזכירות הכללית של המועדון היהודי ליד מפלגת השלטון. הווייבודה פתח את האספה בבקשה לדון תוך רצון טוב. י. צ'רניכוב פתח את השיחה בסקירה היסטורית על מצב יהודי פולין. — הוא ציין, כי היהודים מילאו תפקיד חשוב בכלכלת המדינה, ואילו בפולין, שקמה מחדש, הורע מצבם הכלכלי; המוני היהודים הולכים ומתדלדלים, ואין להם תקווה לשיפור מצבם, כי המדינה אינה דואגת להם לגמרי. כדוגמה הביא את העובדה שבעירית וילנה יש רק 2% של פקידים יהודים; היהודים משלמים מסים מכספים שהם מקבלים כתמיכה מקרוביהם באמריקה.

הד"ר י. ויגודסקי עמד בדבריו על האטטיזם, ההורס את הכלכלה של היהודים ועל קיפוח היהודים בזכותם לעבודה; על התעלמות מדרישות היהודים לתמיכה ממשלתית בבתי-הספר העממיים, על אי-מתן זכויות לגמנסיות בעברית וביידיש ואי-קבלת תלמידים יהודים לגמנסיות הממשלתיות. המרצה עמד גם על בעיות הסטודנטים היהודים, על בעיית הגופות לניתוחים ואי-מתן משרות בשכר לסטודנטים יהודים, שגמרו לימודיהם ברפואה ובמשפטים, בתקופת התמחותם. הוא גם טען נגד האופי הדתי שכפו על הקהילות היהודיות.

המהנדס קביונקי הציג את הדרישות הכלכליות של היהודים. הוא דיבר נגד האטטיזם, הגזירה של מנוחת יום א' ועל גזירת הצכים לבעלי-המלאכה.

לאחר הרצאות אלה קם פקיד זוטר בבנק יהודי מקומי, חבר "המועדון היהודי לרעיון הממלכתי", והתחיל להקריא מהנייר הכרזה. הווייבודה הפסיק אותו באמצע, כי אין כאן מקום להכרזות.

הקוראטור של גליל וילנה אמר, כי חוסר הזכויות של בית-הספר היהודי מוצדק, מפני שהחוק מכיר כשפות פומביות רק את הפולנית, אוקראינית, ביאלורוסית וליטאית. בנוגע לאחוז היהודים בגמנסיות הממשלתיות הרי בוועלן הוא מגיע ל-25. האמצעים שנגקטו בזמן האחרון נגד בתי-ספר יידיים הם תוצאה מגילוי תאים קומוניסטים בהם. הקוראטור הודיע, כי הטכניקום היהודי בוויילנה יקבל בקרוב זכיון

וכי הסמינריון למורים של הד"ר ש"י טשארנו יקבל זכויות ממשלתיות. הווייבודה דיבר האחרון. הוא אמר, כי היהודים לא השתתפו במלחמת השחרור של פולין. לכן אין להם לצפות, כי הממשלה תעדיף אותם על פני נכיי-המלחמה במתן זכויות וכדומה. המאבק לקיומה של פולין נמשך ועל הממשלה לפתור בעיות חשובות יותר מאשר את בעיית היהודים; כשיעבור המשבר הכלכלי העולמי, שפגע גם בפולין, ישופר מצבה של כל האוכלוסיה במדינה; הוא עבר בזמן האחרון בפלכים וראה את הדחקות הנוראה, שחי בה האיכר. לא רק אצל היהודים גדולה הדלות. הווייבודה סיים את דבריו בהערה, כי קיבל ידיעות על קיום תאים קומוניסטים בכמה בתי-ספר יהודיים, והוא קרא לציבור היהודי להילחם ביסודות מזיקים אלה. ההערה האחרונה עשתה רושם מדכא על היהודים.¹⁸ השיחה חרגה מעניינים מקומיים והפכה לדיון במצב היהודים במדינה כולה.

התגברות האנטישמיות

על התגברות התנועה האנטישמית במדינה במחצית הראשונה של שנות השלושים השפיע לא רק המצב הכלכלי הירוד, אלא גם עליית הנאציזם לשלטון בגרמניה. שונאי ישראל בפולין הלכו בעקבותיהם, אם כי נתנו לפעולתם גוון לאומי פולני ודתי נוצרי. נוסדה מפלגת פועלים פולנית נאציונל-סוציאליסטית. מרכזה היה בסוסנוביץ שבשלזיה. בחודש ינואר 1933 בא שליח מהמרכז לוויילנה, והקים בעיר-סניף של המפלגה. הסניף הגיש בחודש אוקטובר 1933 תקנון לאישור השלטונות. בתקנון נאמר, כי לאזרחים הפולנים — שני אויבים: היהודים וההון הגדול; רק על-ידי איחוד האזרחים הפולנים "הקטנים" עם הפועלים יוכלו להביס את היהודים, שהשתלטו על המסחר, התעשיה, המקצועות החופשיים במדינה ועכשיו רוצים להשתלט גם על העתונות. הנאצים הפולנים רצו לשלוח את כל היהודים לפלשתינה, ואם זה בלתי-אפשרי, — לפזרם בין כל עמי העולם. בראש הסניף הווילנאי עמדו שלושה אנשים, אחד מהם השליח מהמרכז ושני האחרים — מבין חברי מועצת העיריה מטעם הנ"ד שעברו למפלגה הנאצית. החברים התחלקו לשבע קבוצות מזוינות, שתפקידן העיקרי היה לפגוע ביהודים, ולהפריע למפלגות אחרות. הנאצים הווילנאים פרסמו קול-קורא בשם Pobudka (התעוררות) אך השלטונות החרימוהו. בכרוז נאמר: "די לסבול! פולניה לפולנים! המסחר והמלאכה לפולנים!", "דגלנו אדום, סמלנו-הברק!" (ברק — במקום צלב הקרס). אחד מראשי המפלגה הזאת הוציא לאור שבועון בשם Przebojem (פריצה בכוח), הופיע ממנו רק גליון אחד (נובמבר 1933). עוד אחד מראשי המפלגה הוציא לאור גם הוא עתון בשם 'חזית הסוציאליזם הלאומי' שני הפרסומים היו מלאי שנאה והסתה כנגד היהודים.

¹⁸ 'אונט קוריער', וילנה, מיום 27.5.1931; 'היינט', וארשה, מיום 25.5.1931; 'הצפירה' מיום 31.5.1931. כתבה מאת מ. דבורצקי.

בניגוד לנאציזם הגרמני דגל הנאציזם הפולני בנצרות. השלטונות היו מחרימים את הכרוזים ועוצרים אנשים שהפיצו (פברואר 1934). לאחר שנתגלו איסדרים נעצרו על-ידי המשטרה שני המנהיגים של הנאציזם, חברי מועצת העיריה. החקירה העלתה, כי פעולתם סותרת את החוק. השלטונות אסרו בחודש יוני 1934 על פעולות המפלגה ושני ראשיה הועמדו לדין. המפלגה הנאצית חוסלה, מנהיגיה נתגלו כרמאים, שהוציאו במרמה כספים של החברים.¹⁹

המפלגה הלאומית-רדיקלית ("נארא"). התקרבות פולין לגרמניה, לאחר שבחודש ינואר 1934 נחתם חוזה עם גרמניה ל"אי-התקפה לעשר שנים", גדלה ופתחה פתח להשפעה הגרמנית בפולין. יהודי פולין, שהכריזו חרם על ייבוא סחורות מגרמניה וקיבלו בתחילה עידוד לכך מהממשלה, הוכרחו לצמצם את פעולת החרם וכעבור שנה אף להפסיקו. ה"סאנאציה" איבדה מכוחה בגלל הפופולריות שלה בקרב האוכלוסיה היהודית. שר התעמולה של היטלר, גבלס, ביקר בפולין.

ממפלגת הנ"ד האנטישמית, שפעלה נגד ממשלת ה"סאנאציה" ונגד היהודים ושפוזרה על-ידי השלטונות בשנת 1933, פרשו בשנת 1934 חוגי צעירים, שקראו לעצמם "מחנה לאומיים רדיקליים" ("נארא"). הם קראו לשלול מהיהודים את זכויותיהם האזרחיות, להחרים את רכושם ולמסור לאיכרים העניים. הם שאבו את עקרונותיהם מהנאציזם הגרמני וייחדו לו צביון פולני-נוצרי. הארגון "נארא" נוסד בווארשה, וסניפים שלו הוקמו בערים רבות בפולין. בוילנה נתמנה למנהיג הסניף אחד בשם סמולנסקי ואחריו תדיאוש גאנזיבסקי, מהנדס-אגרונום בן 27. הם הפיצו את העלון של הארגון 'שטאָפּט' (השליח), התחילו בפעילות חרם על חנויות של יהודים ובהתקפות על יהודים. "נארא" פעלה במדינה כארגון ליגלי רק מחודש אפריל עד חודש יוני 1934, עד שנרצח שר-הפנים ואנשי "נארא" נחשדו ברצח. ראשי הארגון נשלחו למחנה-הסגר. גם בוילנה נתן הסטארוסטא הוראה להפסיק את פעולות ה"נארא" על שהוא מסכן את הסדר והשקט הציבורי (יולי 1934).

אנשי ה"נארא" המשיכו להפיץ כרוזים אנטי-יהודיים והשתתפו בהתקפות על היהודים ובהנחת פצצות בחנויות של יהודים.

אנשי "נארא" פרסמו בוילנה בשנת 1935 קול-קורא, שבו נאמר כי הם יילחמו על קיומם עם נשק ביד. השלטונות עשו מאמץ לשים קץ לפעולותיהם. חברי "נארא" נכנסו אז לאירגונים ליגליים והמשיכו לפעול משם. הם ייסדו שני ארגונים: האחד ארגון לפועלים בשם "העמל הפולני" והשני לסטודנטים בשם "אגודה בלתי-תלויה של הנוער הלאומי".

ראש "נארא", גאנזיביטש, ועימו עוד שני סטודנטים מאוניברסיטת וילנה הועמדו בקיץ של שנת 1936 למשפט באשמה של הכנת פצצה וזריקתה לחנות יהודית בשם "אוניברסל", וכן הואשם עוד סטודנט בנסיון לשים פצצה ליד חנות יהודית, של

19 'אוונט קריער', וילנה, בליונות מיום 22.8.10.1933; 20.12.11.1933; 28.23.19.2.1934; 6.7.1934; 20.3.1935; 3.10.1934

פרווד'אן ברחוב מיצקביטש, בהפצת ה'שטאפטה' ובהשתתפות בארגון בלתי-ליגלי. גאנייביטש נידון לחמש שנות מאסר, 2 סטודנטים נדונו לשלוש שנות מאסר ופחח אחד — לשתי שנות מאסר. כשהוציאו את הנדונים מאולם בית-המשפט ערכו להם חבריהם קבלת פנים בקריאות "מעונים" ! ובקריאות נגד הממשלה ונגד היהודים. מ"נארא" צמחה קבוצה קיצונית שנקראה Ruch Młodych (תנועת הצעירים). שדגלה בתורת הגזע. תנועה זו קיבלה בשנת 1935 את השם Falanga (פלנגה) לפי בטאונה, ואילו "נארא" המקורית, שייצגה את החוגים האינטלקטואליים, נקראה A.B.C. (א.ב.צ.) לפי שם בטאונה. כל אלה היו פאשיסטים פולנים, אנטישמיים, שדגלו בתרבות הנוצרית והיה להם גוון פאן-סלאבי.²⁰

⋮

²⁰ 'אוונט קוריער', וילנה, 6.7.1934; 15.11.1934; 23.12.1934; 'צייט', וילנה, 4-7.6.1936; 16.3.1937; (על האידאולוגיה של "נארא", לפי ה'רובוטניק', בטאון הפפ"ס).

בימי יורשיו של פילסודסקי, 1935-1939

עם פטירתו של יוזף פילסודסקי במאי 1935 אבדה ליהודי פולין סמכות עליונה במדינה, שהם האמינו בדבקותה בעקרון שוויון הזכויות ליהודים, ובמקרים מסוימים אף סייעה בידם כדי למנוע עוול, למרות שבשנים האחרונות לחיי פילסודסקי התגברה האנטישמיות בפולין, כתוצאה מהמשבר הכלכלי ומההסתה של הנ"ד נגד היהודים ונגד הממשלה; היחס ליהודים השתנה לרעה גם עקב התקרבות פולין לגרמניה לאחר חתימת החוזה לאי-התקפה בראשית שנת 1934. היהודים במדינה ראו בפילסודסקי אישיות חזקה, המסוגלת לסן את ההתקפות עליהם. היהודים הביעו את צערם הרב על פטירתו של י. פילסודסקי. קהילת וילנה שלחה את נציגיה לווארשה והשתתפה אחר-כך בהלוויה של לבו בוילנה (מאי 1935). עסקנים ציונים יחד עם אחרים בוילנה החליטו לנטוע בארץ-ישראל יער על-שמו של י. פילסודסקי ופרסמו קול-קורא לציבור להשתתף בתרומות למענו (יוני 1935).

בחירות לסיים, 1935. כשלושה שבועות לפני פטירתו של פילסודסקי הצליחה ה"סנאציה" להעביר שינויים בחוקה. החוקה החדשה הבטיחה אמנם לכל האזרחים זכויות שוות ללא הבדל דת, מוצא או לאומיות, אך היא החלישה את הסיים וחזקה את הסנאט. בוטל העקרון של בחירות ישירות. הבחירות לסיים היו נערכות בשני שלבים; על-ידי בחירת בוחרים באמצעות אירגונים ציבוריים, כמו עיריות, אירגונים כלכליים ואגודות מקצועיות. שליש מחברי הסנאט היו מתמנים על-ידי הנשיא. לנשיא גם ניתנו סמכויות חקיקה על-ידי צווים מיוחדים. הנשיא נחשב לראש המדינה, שהשרים, הסיים ובית-הדין כפופים לו.

הצירים היהודים בסיים נמנעו מהצבעה על החוקה החדשה בגלל ביטול העקרון של בחירות יחסיות. בגלל התקנות החדשות לבחירות החליטו אירגוני פועלים להכריז על שביתה. ה"בונד" היה פעיל מאד באירגון השביתה. בוילנה שבתו ביום השני ביולי 1935 חברי אגודות מקצועיות רבות. שבתו גם חלק מהפועלים הפולנים. העתוננים היהודיים המקומיים לא הופיעו באותו יום ועתוני וארשה, שהגיעו לעיר, לא הופצו, כי מוכרי-העתוננים שבתו. ברחוב זאוולאני התקהלו צעירים. המשטרה פיזרה אותם ועצרה ארבעה צעירים יהודים.

הנשיא פיזר ביום ה-10 ביולי 1935 את הסיים ואת הסנאט. האופוזיציה הימנית, הנ"ד, מפלגת האיכרים ומפלגת הפועלים, פפ"ס, החליטו להחרים את הבחירות. ה"בונד" ו"פועלי-ציון" צ"ס החרירו גם הם את הבחירות. בחוגי היהודים בוילנה הובעו ספקות אם יש להשתתף בבחירות מפני שלא ראו סיכויים, כי ייבחר ציר יהודי. ה"סנאציה" לקחה לעצמה את כל 26 הבוחרים שהגיעו לעיריה.

הציונים בוילנה החליטו להציב כמועמד היהודי היחיד לסיים מוילנה את הד"ר

י. ויגודסקי; אם חברה-הבוחרים יציג את מועמדותו של הרב י. רובינשטיין, החליטו לא יפעלו נגדו, כתנאי שינהל מדיניות בלתי תלויה בגורמי חוץ. הנימוקים להחלטה זו היו, שהרב התחיל להשתדל בדבר מועמדותו בפני גורמים בעלי-השפעה בווארשה; קבלת המנדט מגורמים אלה תשלול ממנו את האפשרות לנהל מדיניות בלתי תלויה בגורמים ממשלתיים.

בישיבת נציגי הציבור הוחלט כי המועמד הוא הר"ר י. ויגודסקי, אך אם מאיזו סיבה שהיא הדבר אינו ניתן, יהיה הרב י. רובינשטיין מועמד.

ב-12 באוגוסט 1935 פרסמו ההסתדרות הציונית בוויילנה, האיגוד העולמי של ציונים כלליים, הציונים הרביוניסטים, מזרח"י, אגודת בעלי-המלאכה ואגודת הסוחרים הזעירים הודעה ליהודי וילנה, כי הרב י. רובינשטיין הוא המועמד היהודי הנבחר בוויילנה.

אבל הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בפולין החליט להחרים את הבחירות בגלל התקנות לבחירות. עלתה אפוא בעיית הציות של הוועד העירוני הווילנאי של ההסתדרות למוסדות התנועה.

הר"ר י. ויגודסקי, פרסם בעתון 'צייט' מאמר, שבו הזהיר את הרב, שהוא הולך בדרך פסולה. הבחירות התקיימו ב-8 בספטמבר. הרב רובינשטיין קיבל 11,155 קולות ונבחר לסיים.

הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בפולין הזמין את באי-כוח הוועד העירוני בוויילנה לבירור בעניין הפגיעה במשמעת המפלגתית. מטעם הוועד העירוני נסע לפגישה מאיר זיידשנור.

מהיהודים נבחרו לסיים בסך הכול 4 צירים ולסנאט 2 סנאטורים. לא היתה להם למעשה כל השפעה. הרב י. רובינשטיין פעל בשיטת השתדלנות, שלא תמיד הועילה. המפלגה הלאומית, כלומר הנ"ד, וכן הפלג הקיצוני שלה ה"נארא" הגבירו את התקפותיהם על הממשלה כשאחת המטרות העיקריות לפגיעה הם היהודים. הם עברו לפעולות אלימות נגד היהודים.

בראש הממשלה עמד אמנם אדם ליברלי, מאריאן קושצ'אקובסקי, אך הוא לא פעל במרץ לריסון פעולות האופוזיציה הלוחמת. ההסתה נגד היהודים גברה והוגשה הצעה בסיים לאסור את השחיטה היהודית. החרם הכלכלי נגד היהודים התפשט ופרצו פרעות נגדם בכמה עיירות בפולין, בתוכן בפשיטיק. ראש הממשלה גינה מעל במת הסיים את האלימות נגד היהודים אך לא את החרם הכלכלי עליהם. ראשי ה"סאנאציה" נוכחו לדעת כי התעמולה האנטישמית של הנ"ד וה"נארא" הקיפו חוגים רחבים של הציבור הפולני, ולכן התחילו גם הם לפעול ברוח זו, כדי למשוך את ההמונים לצדם. הממשלה עודדה מעבר של סוחרים ובעלי-מלאכה פולנים מפלכי המערב לפלכי המזרח, והקמת קואופרטיבים פולניים ונתנה להם אשראי זול, כדי לדחוק את רגלי היהודים מהמסחר והמלאכה.

ראש הממשלה הבא, הגנרל פ. סלאבובי-סקלאדקובסקי, שנתמנה במחצית מאי 1936, ביטא את עמדת הממשלה ביחס ליהודים כנאום הפרוגרמטי הראשון שלו

בסיים ביום ה-4 ביוני 1936: "ממשלתי סבורה, כי אסור בפולין לפגוע בשום איש, כפי שבעלי-בית הגון אינו מרשה לפגוע בשום אורח בביתו; מאבק כלכלי — אדרבא, אך שום פגיעה". השלטונות לא אסרו קיום משמרות ליד חנויות של יהודים, אך לא הירשו לחדור לתוך החנויות ולמשוך משם קונים. מנוחת יום א' בשבוע נשמרה על-ידי השלטונות בהקפדה והדבר פגע במסחר היהודי.

מחנה ה"סאנאציה" התארגן בחודש פברואר 1937 כ"מחנה הליכוד הלאומי" ("אוזון"). ראש המארגנים של "האוזון", הקולונל א. קוך, השמיע את עמדת המחנה לבעיית היהודים: נגד מעשי אלימות, אבל יחס של הבנה לתחושה של הגנה עצמית תרבותית של הפולנים ולשאפת האומה הפולנית לעצמאות כלכלית. "האוזון" קיבל למעשה את תורת הנ"ד, אם כי בצורה עדינה יותר, בלי אלימות. ליהודים לא ניתן להצטרף ל"אוזון".¹ היה זה ההיפך מיחס ה"סאנאציה" בימי פילסודסקי, שקירבה גם את היהודים למסגרתה. לצעירי "האוזון" מה"פאלאנגה" ניתן חופש פעולה והם הגבירו את פגיעותיהם ביהודים. "לגיון הצעירים", ארגון חסידי פילסודסקי הצעירים, פרשו משום כך מה"אוזון".

בסוף שנת 1937 ניגשו חברי הנהלת העירייה בוילנה מטעם הנ"ד, גלינסקי ורקס, להקמת מפלגה "פוליטית חברתית" חדשה, קיצונית יותר מהנ"ד. המפלגה החדשה "בליסקביצה" (ברק) פרסמה כרוזים, שבהם קראה לפועלים, לאיכרים ולאינטליגנציה העובדת להיאבק למען "צדק סוציאלי"; דהיינו, שחרור גמור של המסחר, התעשייה והמלאכה מהיהודים; נטילת כל זכויות האזרח מהיהודים והגירת כל היהודים מהמדינה.² אנשי ה"פאלאנגה" התקנאו במתחריהם אלה בשנאת יהודים. הם פוצצו את השמשות במעון של המפלגה היריבה. אבל כעבור עשרה חודשים בכל זאת התאחדו ביניהם. קירבת ההשקפות בין שני השותפים האלה היתה רבה.

הגבלת השחיטה היהודית. האנטישמים, בעיקר ממחנה הנ"ד, ניסו כבר בשנים 1923, 1928 לדרוש את איסור השחיטה הכשרה בפולין. בראשית שנת 1935 חודשה הדרישה הזו. הרוח החיה בתעמולה זו היה הכומר סטאניסלב צ'צ'יאק, שחיבר ספר בשם 'השחיטה הכשרה לאור המקרא והתלמוד' שבו ניסה להוכיח, כי אין לשחיטה הכשרה יסוד במקרא. הוא טען, כי השחיטה הכשרה היא אחד הביטויים לאכזריות היהודים. פרופסור פולני, מומחה למדעי המזרח, הוכיח בספר שלו את בורותו של הכומר במדעי היהדות.

בעיריית וילנה העלו נציגי הנ"ד בחודש פברואר 1935 את בעיית השחיטה הכשרה. הם רצו להוכיח, כי הנוצרים משלמים בעד בשר יותר מאשר היהודים בגלל השחיטה היהודית. כמה מנציגי ה"סאנאציה" תמכו בעמדת הנ"ד. האמת היתה, כי הנוצרים, שהיו צורכים את חלקי הבשר בלי ניקור שהקצבים היהודים היו מוכרים

1. מובא לפי מחקרו של עמנואל מלצר: יהדות פולין במאבק המדיני, 1935-1939, תל-אביב, 1975 (בהכפלה, עבודת ד"ר), עמ' 155 והלאה.

2. 'אונט קורדער', וילנה, מיום 12.12.1937-22.

בזול יותר, היו משלמים פחות בעד בשר.³ המסע נגד השחיטה הכשרה היה חלק מהפעולה של הנ"ד וגרוריהם לנישול היהודים מהמסחר בבקר ובשיווק הבשר השחוט. היהודים ראו בזה נסיון לפגוע בחופש הדת.

הנהלת העיריה קיבלה החלטה נגד השחיטה הכשרה. החבר היהודי של ההנהלה הגיש הסתייגות (Votum Separatum) וועד הקהילה מחה נגד החלטת העיריה (נובמבר 1935). בישיבת מועצת העיריה הודיע צ'רינוכוב בשם החברים היהודים, כי הם אינם מקבלים את החלטת ההנהלה.⁴

גם בסיים הגישה הצירה יאנינה פריסטור ביום ה-7 בפברואר 1936 הצעת חוק לאיסור מוחלט על השחיטה הכשרה החל מיום ה-1 בינואר 1937. בוועדה הוקם ועד מאוחד להגנה על השחיטה הכשרה. הוועד פרסם גילוי דעת ושלח מחאות לראש הממשלה, לשרים, לראש הסיים ואחרים. ועד הרבנים קרא להתפלל, לומר פרכי תהלים ופרסם קול-קורא. בכל 105 בתי-המדרש בוויילנה קיימו תפילות ורבנים דרשו כנאומיהם על רוע הגזירה. רבני וילנה, עם ר' חיים-עוזר בראשם, קראו לתפילה ליד אוהל הגר"א בבית-העלמין הישן ולאמירת סליחות במשך חודש אדר. הסיים טיפל במהירות בהצעת החוק, למרות התנגדות הממשלה לניסוח המקורי של ההצעה.

ביום ה-5 במארס 1936 אישרה הוועדה האדמיניסטרטיבית של הסיים את הצעת החוק. כמומחים מטעם הוועדה נקבעו הרב י. רובינשטיין והכומר צ'צ'אק. היהודים החליטו, כי הרב לא ישתתף בוויכוח עם הכומר. הרב הודיע במכתב ליושב-ראש הוועדה, כי מינויו של כומר נוצרי כמומחה לענייני הדת היהודית הוא פגיעה ביהודים. הציר זומרשטיין טען בוועדה, כי הצעת החוק מנוגדת לחוקת המדינה, המבטיחה חופש הדת. נציגי הממשלה, ובייחוד שר החקלאות, התנגדו לביטול מוחלט של השחיטה הכשרה. הוועדה קיבלה את תיקוני הממשלה, שאיפשרו אספקת כמות מוגבלת של בשר כשר ליהודים. קביעת הכמות נמסר לעיריות. הסנאט אישר את הצעת החוק המתוקנת והחוק נכנס לתקפו ב-1 בינואר 1937.

ועדת השחיטה של העיריה ייקרה את מחיר הבשר הכשר בחמישים אחוז בגלל ההיטלים שלה. החבר היהודי בוועדה, אל. קרוק, מחה נגד ייקור זה. נאמר לו כי ההוראה לכך באה מווארשה. הקצבים היהודים נדרשו להגיש בקשות לזכיון. הכמות של הבשר הכשר נקבעה החל מה-1 בינואר 1937 כל חודש לפי מיכסה. ועד הקהילה דרש לקבוע 27% מכל הבשר הנשחט בעיר, כ-300 טון בשר, אך העיריה קבעה מיכסה של 216 טון לשנה. מ-69 קצבים, שהגישו בוויילנה בקשות לזכיון, הוא אושר רק ל-51 קצבים, כך שיהודים רבים נפגעו מצמצום כמות הבהמות הנשחטות לבשר כשר. בוועד הקהילה דנו בהקמת ועד לעזרת הנפגעים. השחיטה הבלתי-לגיטלית,

3 'ציט' מיום 23.2.1935.

4 'ציט', 7.12.1935.

שהיתה קיימת למעשה גם לפני כן, התרחבה. קצבים, שנתפסו בשחיטת בהמות מחוץ לתקן של העירייה, נידונו לא פעם למאסר ולקנסות. בחודש אחד, אוקטובר 1938, נתגלו בעיר 13 בתי-שחיטה בלתי-ליגליים וכן 8 אטליזים חשאיים, שבהם מכרו בשר כשר.

חרם כלכלי על היהודים. תעמולת החרם ("בויקוט") על המסחר והמלאכה היהודיים שהתנהלה על-ידי חוגי הנ"ד במשך כל השנים, התגברה. אנשי הנ"ד ואנשי ה"פאלאנגה", סטודנטים ותלמידים, ניהלו תעמולה, העמידו משמרות ליד חנויות של יהודים ואף חדרו לחנויות ומשכו מהם החוצה קונים פולנים. הם השתמשו גם במעשי אלימות: הפיכת דוכנים של רוכלים יהודים, הנחת פצצות בחנויות וכדומה. הנ"ד אירגן קורסים לניהול מסחר בדוכנים, והיו מסייעים לגומרי הקורסים להקים דוכנים, על מנת שיתפסו את מקום הדוכנים היהודיים.

האגודה "עמל פולני" מיסודה של "נארא" הקימה בוויילנה קואופרטיב לסנדלרים והפיצה כרוזים לא לקנות נעליים אצל סוחרים יהודים (מארס, 1937). העתון של הנ"ד 'דזייניק וילנסקי', הודיע לקוראיו בחודש מאי 1937, כי נפתחו שני דוכנים נוצריים למכירת בדים בשוק; אותו עתון הודיע כעבור ימים אחדים, כי בשוק בפרבר לוקישקי כבר עומדים שישה דוכנים פולניים, המוכרים גם סידקית וכלי-בית. גם בשוק העצים הופיעו בעלי-דוכנים נוצרים. האירגון, שהפעיל את הקורסים לניהול דוכנים והושיט את הסיוע להקמת הדוכנים, הקים בחודש ספטמבר 1937 אגודה של סוחרים נוצרים ובעלי דוכנים בוויילנה ובחבל וילנה. אגודה זו שאפה להרחיב את פעולותיה גם בפלכים אחרים. הצלחת הדוכנים החדשים של נוצרים, שהוקמו בשווקי וילנה, לא היתה גדולה. העתון של הנ"ד בוויילנה, 'קול העם' התאונן מרה בחודש ספטמבר 1938, כי מכל הדוכנים, שעזרו בהקמתם ותמכו בהם, לא נשאר אף אחד.⁵

מאורעות פשיטיק. במרץ 1936 היו פרעות ביהודי העיירה פשיטיק לרגל ההסתה נגד הסוחרים היהודים בימי השוק. יהודי פשיטיק, שהתגוננו, הועמדו לדין יחד עם המתקיפים. ה"בונד" והוועד הארצי של האגודות המקצועיות היהודיות קראו לפועלים היהודים לשבות ביום ה-17 במארס שביתת מחאה. הוועד המרכזי של "פועלי-ציון"-צ"ס פרסם גם הוא קול-קורא אל הפועלים היהודים לשבות. לשביתה הצטרפו גם סוחרים, בעלי-מלאכה, נוער לומד, ומשרדים יהודיים במדינה כולה. בוויילנה שבתו גם פועלים נוצרים שהשתייכו לאגודות מקצועיות מעורבות. בבתי-חרושת אחדים של יהודים שבתו גם הפועלים הפולנים. אגודות הרופאים והמהנדסים היהודים החליטו אף הם להצטרף לשביתה. הסוחרים היהודים במרכז העיר, פרט למעטים, סגרו את חנויותיהם, למרות שאגודת הסוחרים לא החליטה להצטרף לשביתה. הפקידים בכל מוסדות הציבור היהודיים בעיר שבתו. כרוז, שפרסמה "לשכת התרבות" של האגודות המקצועיות היהודיות בעיר,

הוחרם על-ידי המשטרה. בזמן השביתה התארגנו ברחוב האשכנזים הפגנות ספונטאניות של אלפי אנשים. המשטרה פיזרה את האנשים ועצרה אחדים מהם. ארבעה מהנעצרים הועמדו אחרי-כך לדין באשמת קריאות נגד המדינה ואירגון הפגנות. שלושה מהם נידונו למאסר, אחד לשנתיים וחצי, אחד לשנתיים ואחד לשנת מאסר אחת.⁶

פסק-הדין הקל בעונשם של הפורעים בפשיטיק והטיל ענשים כבדים על היהודים שהתגוננו שם. הנציגים היהודים בסיים הכריזו על שביתה-מחאה ביום ה-30 ביוני 1936. שביתה זו הקיפה את כל יהודי המדינה.

תעמולה נגד המסחר היהודי. ועד הקהילה ואגודת הסוחרים נהגו לפנות אל הסטארוסטה בתלונות נגד הצבת משמרות ליד החנויות ונגד הפצת כתבי-העת 'פאלאנגה'. לפעמים היה הסטארוסטה מצווה לסלק את המשמרות ולפעמים היו השוטרים מפזרים את הקהל, שהיה מתקהל ליד החנויות, אבל את אנשי המשמרות לא סילקו (נובמבר-דצמבר 1937). הד"ר י. ויגודסקי כינס התייעצות של באי-כוח אירגונים כלכליים ומשפטיים, כדי לדון מה לעשות כנגד החרם. משלחת שהלכה אל הממונה על ענייני הבטחון במשרד מושל המחוז קיבלה תשובה ברורה: אי-אפשר לאסור ניהול תעמולה ברחוב, אבל אסור להפריע לקונה להיכנס לחנות; שום טרור לא יורשה, כל האזרחים שווים. הפקיד סיפר, כי רק לפני יום נעצרו 15 איש, שעמדו במשמרות ליד חנויות של יהודים, ושנים מהם נשלחו למחנה-ההסגר בקארטו-ברזה (דצמבר 1937).

התעמולה התנהלה בראש חוצות. עשרות תלמידים עברו ביום ה-19 בדצמבר 1937 ברחובות המרכזיים בעיר, ברחובות וילנה-האשכנזים-הרחב, ושרו במקהלה חרוז ידוע שתרגומו הוא: הקונה סחורה מיהודי, הרי הוא טפשי, טפשי. אחת החנויות, שהיתה מטרה להתקפות האנטישמיים, היתה החנות לתרופות ולקוסמטיקה של פרוז'אן ברחוב מיצקייביטש. אנשי ה"נארא" ניסו (כפי שסופר בפרק קודם) לשים פצצה ליד חנות זו ולאחר פסק-הדין על חבריהם, פרצו שמשוה באותה חנות (1936). בימים הראשונים לחודש דצמבר 1937 עמדו משמרות של סטודנטים ליד החנות ולא סולקו. קציני-משטרה בא עם שוטרים ופיזרו את הקהל שהתאסף, אך לא נגע במשמרת. יושב-ראש אגודת הסוחרים היהודים קב'ונקי פנה לסטארוסטה, אך ללא הועיל. פרוז'אן החליט להציג בחלון-הראווה לוח-מחירים מוזלים, והדבר משך קונים נוצרים לרוב. אנשי המשמרות מרחו בלילה בזפת את דלת-הכניסה לחנות; בעל החנות הוריד את הזפת וקונים המשיכו לזרום. קונה נוצרי אחד, שהפריעו בעדו להיכנס, ושקראו אחריו לאחר שיצא מהחנות עם קניותיו "משרת יהודים", זיהה את מתקיפיו ותבע אותם אחרי-כך למשפט.

עתונאית פולנית ליברלית, הגב' הלנה רומר, פרסמה בעתונות המקומית מאמר נגד המשמרות. היא סיפרה, כי פרוז'אן הוא שסיפק תרופות חינם למגינים הפולנים

בעיר בשנת 1920. אך קולה היה קול בודד.⁷

גם לערי-השדה נשלחו תעמלנים מוילנה כדי לנהל תעמולה נגד המסחר עם היהודים. בעיירות שהיה בהן סוחר פולני או עסקן מקומי של הנ"ד, היו אלה מסיתים נגד החנוונים והרוכלים היהודים. בעיירה מיישאגולה פתח פולני חנות בדים והתחיל לנהל תעמולה נגד המסחר עם היהודים. בעיירה סולי הקים חבר נ"ד מפוזנה, ארגון של נ"ד. חבריו היו מונעים ביום השוק מקונים נוצרים לגשת לדוכן של יהודי, היו הופכים את הדוכנים ומכים את הרוכלים היהודים. בעיירה זו, שבה חיו 63 משפחות יהודיות, היו היחסים בין היהודים ובין שכניהם הנוצרים טובים, עד שבא סוחר הבדים הפולני ופתח את חנותו. ביום השוק, בחודש מאי 1938, נכנס קונה אל חנותו של סוחר יהודי וביקש לקנות בדים. לאחר שגזר הסוחר היהודי את הכד, סירב הקונה לקחתו. התחיל ויכוח. בא שוטר ועצר את האיש ואת חברו שניסה לסייע לו בוויכוח עם היהודי. המון הקיף אז את השוטרים ושחרר את העצורים. ההמון, שהיו בו אנשים מהעולם התחתון בוילנה, יצא לעיירה, פוצץ שמשות, פרץ תריסים וכזו חנויות ובתי-מגורים, הרס דירות והחריב את בית-הכנסת. המשטרה הזעיקה תגבורות ועצרה עשרים איש. הוגשה נגדם תביעה לבית-המשפט.

גזר-הדין החמור על הפורעים, שהועמדו למשפט בחודש אוגוסט 1938, מראה על חומרת המאורעות: אדם אחד, שנקבע כי הוא האשם העיקרי, נידון לשתי שנות מאסר, שלושה אחרים נידונו לשנה אחת, ועוד שמונה — לשישה חודשי מאסר כפועל.⁸

כרגיל, שימשה ראשית שנת הלימודים לאנשי המשמרות כמועד מתאים להחרמת בתי-מסחר של יהודים לספרי-לימוד ונייר. כך היה בחודש ספטמבר 1937 וכך נשנה הדבר באותו חודש בשנת 1938. בעיר היו 12 בתי-מסחר יהודיים לספרים, שסיפקו ספרי-לימוד לתלמידים. המשטרה השגיחה שלא יופרע הסדר, אך היו משמרות שפעלו בתוקפנות ומשכו קונים בשרווליהם מהחנויות. כשהיה יוצא בשנת 1938 קונה פולני מחנות הספרים של הירשובסקי (ברחוב הרחב), היו המשמרות מקבלים אותו ביללת חתולים. בעל חנות הספרים לופץ גירש מחנותו אנשי המשמרות, שנכנסו ומשכו בשרווליהם קונים. אנשי המשמרות מסרו עליו במשטרה, כי הוא מכה אותם. הוא נעצר אך שוחרר.

תעמלני הנ"ד השתמשו כאמור גם בשכירים, שיעמדו במשמרות. שלושה תעמלנים-שכירים כאלה נהגו לסחוט תוך איומים מחנויות של יהודים תשלומים בסך 5 זהובים כל אחת. השלושה נעצרו ונכלאו בבית-הסוהר (ספטמבר 1938). בעיר נעשתה על-ידי הנ"ד גם פעולה נגד השכרת דירות של בעלי-בתים נוצרים ליהודים. אגודת הסוחרים הנוצרים בעיר דנה באספתה הכללית בחודש אפריל 1938 בעניין ייסוד בתי-מסחר סיטונאים של נוצרים, בכוונה להוציא גם את המסחר הסיטונאי

7 'אווט קוריער', וילנה, מיום 9.15.12.1937.

8 'אווט קוריער', וילנה, בגליונות מיום 16-17.3.38; 18-20.8.1938.

מידי היהודים. אגודה זו פרסמה בחודש יולי 1938 קול-קורא בעתונות הפולנית נגד המסחר עם יהודים. כמו כן פרסמה כרזות גדולות בעיר, הקוראות לקנות ממתקים, פירות ומשקאות קרים רק אצל נוצרים.

נציגי הנ"ד בעיריה הציעו להפריד בין הדוכנים של נוצרים ובין דוכנים של יהודים בשווקי העיר. נציגי ה"אוזון" הכשילו הצעה זו והיא לא נתקבלה (נובמבר 1937). הנ"ד החליטו לפעול נגד העגלונים היהודים הרבים שעבדו בעיר עם כרכוריהם. ארבעה בריונים התנפלו בחודש נובמבר 1937 על עגלון יהודי ברחוב האטליזים, אבל זה הראה את נחת זרועו לשנים מהם וכל הכנופיה נאלצה לנדוד אל המשטרה. ברחובות וילנה הופיעו בסוף הקיץ 1938 עגלונים עם תג על דש בגדיהם: "עגלון נוצרי".⁹

שלטים של בתי-עסק יהודים, בייחוד אלה שהיו כתובים באותיות אשוריות, היו כצנינים בעיני הלאומנים הפולנים. מבתים רבים במרכז העיר סולקו שלטים יהודיים רבים בחודש מאי 1931.¹⁰ היתה סברה, כי זוהי פעולתה של קבוצה מאורגנת. העיריה פעלה לסילוק שלטים עם כתבות באותיות אשוריות במסגרת הפעולה "לשיפור פני העיר". היא דרשה, במקום שלטים כתובות באותיות בולטות מעץ על הקיר. המשרד למסחר ותעשייה דאג, כי על השלטים יצוין שם בעל העסק, בדיוק כפי שהוא רשום בתעודת הזהות. הבריונים הין הולכים ומורידים, או מורחים בצבע, שלטים של עורכי-דין, רופאים, צלמים, חנויות של יהודים. המשטרה עצרה שלושה חברי נ"ד, שהורידו שלטים של יהודים (מאי 1938). באחד הלילות בחודש אפריל 1939 הורידו בריונים בחשאי את כל השלטים של יהודים ברחובות פוהולאנקה, סלובצקי ופילסודסקי. שלטים מעטים באותיות אשוריות, שנשארו אחרי התקנה של העיריה בדבר אותיות מעץ, אפשר היה למצוא עוד רק בחצרות. בחודש מאי 1939 עברו מבקרים מטעם העיריה ודרשו לסלק את השלטים גם מהחצרות.

פגיעות בנפש. שונאי ישראל הפולנים קראו לפגוע לא רק ברכוש היהודי אלא גם בנפשם של יהודים. הפגיעות היו ביהודים בודדים, אך היו גם מקרים של פרעות המוניות. לפעולה זו הצטרפו סטודנטים, תלמידים, אנשי ה"פאלאנקה" המון מוסת ושכירים.

תכפו התקפות על יהודים שטיילו בגנים הציבוריים, כמו הגן הברנארדיני או ה"טיילאטניק", וכמו כן גם התקפות על הלוויית המתים. קייטנים יהודים, שהיו נוהגים לבלות בחודשי הקיץ בסביבות העיר, בוורקי, וולקומפיה, "צ'ארני בור", זאקרט — היו מותקפים. מתרחצים או שטים בסירות בנהר ויליה היו מוטרדים גם הם.

פיצוץ שמשות, הנחת פצצות, דקירות בסכין, מכות ככפפות ברזל, במקלות ובאגרופים הפכו למעשים של כל יום.

9 'אונט קוריער', וילנה, בגליון מיום 1.8.1938.

10 'אונט קוריער', וילנה, מיום 11.5.1931.

כך קרה שתלמידים פולנים הכריחו תלמידים יהודים להסתלק מהגן הברנארדיני (מאי 1937). ביום א' של אותו חודש, בשעה 12 בצהריים, כשהגן היה מלא מטיילים יהודים, הופיעו בו כחמישה-עשר סטודנטים עם מקלות בידיהם ודרשו מהיהודים לעזוב את הגן.

מקרה אחר — כשקבוצת "הנוער הציוני" שיצאה לטיול בפרבר אנטוקול הותקפה על-ידי פולנים שזרקו עליהם אבנים. ראש הקבוצה נפצע אז באבן בראשו (מאי 1936).

חודש נובמבר, בייחוד יום הזכרון לסטודנט ואצלמבסקי,¹¹ היה תמיד חודש של פעולות הנ"ד נגד היהודים, הן בוויילנה והן בערים אוניברסיטאיות אחרות. בחודש נובמבר 1934 תכננה מחלקת הנוער של הנ"ד בוויילנה הנחת פצצות בבתי-כנסת אחדים: בפרברים לוקישקי, פופלאווי וסניפישוק, וכן במרכז העיר ברחוב פילסודסקי ובבית הכנסת "טהרת הקודש". טיפלו בתכנית שני סטודנטים, שהכינו בקבוקים מלאים בחומר הצתה ופצצות. הם שכרו למסרתם צעירים מאנשי העולם התחתון ונתנו בידם כסף וגם אקדח, למקרה שהמבצע יראה צורך להתגונן מפני יהודים. המתכננים הוציאו לפועל רק חלק מתכניתם. נפגעו אז רק בתי-המדרש בפופלאווי ובלוקישקי. בקלויז בפופלאווי הונחה הפצצה ביום ה-9 בנובמבר בזמן קבלת שבת. מההתפוצצות נעקרה הדלת, נופצו שמשות ורהיטים הושחתו. במקרה, בגלל הקור, התפללו אז בעזרת הנשים ולא באולם הראשי, ולכן לא היו קרבנות. רק יהודי אחד, שעבר במקום, נפצע מרסיסי הזכוכית.

למחרת התפוצצה פצצה ליד הכניסה לקלויז בלוקישקי.

המתכננים והמבצעים זוהו בסוף החודש עם תפישת שני פושעים צעירים פולנים, שרצחו אשה נוצריה. הם הודו בהנחת הפצצות והצביעו על שולחיהם. מארגני הפעולה נתבעו למשפט.¹²

יהודים עוברים ושבים ברחובות העיר הותקפו על-ידי בריונים, על-ידי סטודנטים, תלמידים, אנשי "נארא", "פאלאנגה" והמון מוסת. הפגיעות בוצעו ברוב המקרים בשעות המאוחרות של הערב, אך היו גם מקרים של פגיעות לאור היום ובמרכז העיר. הסטארוסטה נתן הוראה למשטרה לעצור כל מתקיף ולהעמידו לדין, אך ההוראה לא מנעה מן הבריונים להמשיך בפעולתם.

במשך שני החודשים ממחצית ינואר עד ה-18 במארס 1937 הניחו אנשי הנ"ד 14 פצצות, שרק אחדות מהן לא התפוצצו. מקור הפצצות נתגלה כאשר במעון של מפלגת הנ"ד התפוצצה פצצה בזמן הכנתה. נתבעו לדין שמונה אנשים, בתוכם אשה, שהיתה לפניו מורה בלובלין, ובזמן האחרון — מחוסרת עבודה. בית-הדין דן את האשה לשנתיים וחצי מאסר, את אחד הנאשמים — לשנה וחצי מאסר, ועוד שני נאשמים לשנה אחת מאסר לכל אחד.

11 ראה פרטים על כך בפרק על סטודנטים יהודים באוניברסיטת וילנה.

12 'אוונט קוריער', וילנה, מהימים 6.9.1.1935; 14-15.2.1935; 'צייט', וילנה, 11.11.1934.

מצב הבטחון של יהודים העובדים ושבים בעיר הלך והחמיר. אנשי ה"פאלאנגה" התחילו לעבור ברחובות המרכזיים, כמו רחוב האשכנזים, בכנופיות של עשרים איש ויותר, להשמיע קריאות ולפגוע ביהודים. הבריונים השתמשו בכפפות ברזל, בכפפות עם קפיצים, בסכינים ובמוטות ברזל. אחד המותקפים היה המשורר הצעיר א. סוצקבר.¹³ בחודשי אפריל-מאי 1938 נפגעו 25 יהודים בעיר. הם פנו אל הרב י. רובינשטיין ומסרו לו עדויות ששימשו לו חומר לשאילתא.

כאשר התקיפו שלושה בריונים בחודש אוגוסט 1938, יהודים ברחוב קיוב, רדף אחד העובדים, מיכאל גרינפלד, אחרי התוקפים בכרכרה. הוא השיג אותם וניסה לעצורם. בריון אחד הלם בראשו באבן. העבירו את הפצוע קשה לבית-החולים, הוא נאבק שם שלושה ימים עם מר המוות ולבסוף נפטר. משפחת ההרוג, שהיה עגלון עני, נשארה במצב קשה מאד. המשטרה קבעה מי הרג את היהודי. בית-הדין פסק לרוצח רק שני חודשי מאסר, מפני שהוא טען להגנתו, כי הותקף והיכה באבן לשם התגוננות.¹⁴

מצב הבטחון של היהודים בפרכרים ובקייטנות היה גרוע עוד יותר מאשר במרכז העיר. "המעונות הזולים" נמצאו בקירבת מקום למעון הסטודנטים הפולנים. בסביבה הזאת קרו הרבה מקרים של התקפת יהודים. ב"מעונות הזולים" שמו בשנת 1936 פצצה וכעבור שנה ארבו ליהודי והיכוהו מכות רצח. דיירי ה"מעונות הזולים" סידרו להם בשנת 1937 שמירה כלילת: בשעה עשר בערב הם היו סוגרים את הדלתות. ארבעה אנשים, בתוכם שנים מהקיבוץ "שחריה", היו שומרים כלילה. הם פנו אל ועד הקהילה בבקשה לסייע להם להתקין פנסים ומנעולים.¹⁵

שמעון דובנוב, נוהג היה לטייל בסביבות העיר וילנה כשהיה בא לביקור בעיר. בחודש אוגוסט 1935 נסע יחד עם בתו סופיה (ארליך) ונכדו בסירת קיטור מוורקי לווילקומפיה. היו באותה סירה גם פולנים מפוזנה ואלה רצו לזרוק את הילד המימה. החזיקה האם בילד והגנה עליו: היא קראה כי מוטב שיזרקו גם אותה למים יחד עם בנה. אף אחד מהנוסעים, בתוכם שני כמרים, לא מיחה בידי הפוזנאים. אז הרימה מזכירתו של ש. דובנוב קול צעקה. אחד הבריונים הוציא אקדח ואיים לירות בה. שתי נשים נוצריות התערבו והנהג של הסירה הוריד את ש. דובנוב ופמלייתו בחוף, מול ווילקומפיה.¹⁶

קייטנים יהודים, שהיו נוהגים לשכור כל שנה בתים ב"צ'ארני בור" לחודשי הקיץ, הובהלו בקיץ של שנת 1936 על-ידי מהומות, שעוררו שם בריונים. הקייטנים היהודים ברחו משם. יהודי העיר חדלו לשכור בתים במקום-נופש נאה זה. בראשית העונה של 1937 באו האיכרים בעלי-הבתים לבקש מהיהודים, שיבואו להתארח בשכונתם בקיץ, אך היהודים סירבו. בעונה הבאה, בקיץ 1938, פנו בעלי-הבתים אל

13 'ציט', וילנה, מיום 25.7.1938 ; 2.3.5.1938

14 'ציט' מהימים 15.18.22.11.1938

15 'אינוער טאג', וילנה, מיום 18.11.1937 ; 'ציט' מיום 17.11.37

16 'אוונט קוריער', וילנה, מיום 31.8.1935

הד"ר י. ויגודסקי במכתב, שבו הבטיחו כי יהיה שקט ב"צ'ארני בור", וכי כל בעל קייטנה ישמור על ביתו. רבים מאלה, שהיו נוהגים לבלות בקיץ במקום-נופש זה, פנו אל הד"ר י. ויגודסקי בבקשת עצה. הד"ר ענה, כי איננו יכול לקבל עליו אחריות (יוני 1938). רק בקיץ של שנת 1939 חזרו יהודים לנפוש בקייטנות ב"צ'ארני בור".

הבריזנים חמדו להם לפגוע ברכנים העוברים ברחובות. ביתו של הרב יצחק רובינשטיין שימש כמה פעמים מטרה לניפוץ שמשות. ביום ה-8 בפברואר 1937 הניחו פצצה בפרוודור של הבית. מההתפוצצות נשברו שמשות בבית-הרב ובבתים הסמוכים. כשהלך הרב בחג שמחת-תורה בלווית מורה לבית-הכנסת "טהרת הקודש", צעדו אחריו סטודנטים פולנים, השמיצו אותו ולעגו לצילינדר שלו. אחד-הסטודנטים הנחית במקל מכה על ראשו של הרב, הצילינדר נמנע ונפל ארצה. המורה רדף אחרי הבריון, אך זה הצליח לברוח.

כשעבר המגיד מבאראנוביטש ברחוב, התנפלו עליו כמה מעובדי הרכבת ומרטו את זקנו (אפריל 1937). לרב מאולשאני חתכו בריונים ברחוב בסכיני-גילוח את מעילו וברחו (אוקטובר 1937). כל אלה הם אך מעט מהמקרים שהפכו לשיגרת יום-יום בעיר וילנה, והמצב החמיר והלך.

היחס ליהודי המדינה מחמיר והולך. מחנה יורשיו של יוזף פילסודסקי הלך והתקרב בעמדתו כלפי היהודים לעמדתה של מפלגת ה"נ"ד. כל המפלגות הלאומיות הפולניות רצו בהגירת היהודים מהמדינה. ממשלת פולין דרשה מחבר-הלאומים מושבות ליישוב יהודים (אוגוסט 1936), עודדה עליית יהודים לארץ-ישראל וקיבלה ברצון את תכניתו של ז. ז'בוטינסקי לפינוי 750,000 יהודים במשך עשר שנים. יצחק גרינבוים שביקר אז בפולין, אמר גם הוא בהרצאתו בפני עתונאים פולנים, כי יש להכרח ביציאת יהודים רבים מפולין. גם בשנים קודמות טען גרינבוים, כי בכדי לשפר מצבם של יהודי פולין צריכים מליון יהודים להגר מהמדינה.¹⁷ כאשר דנו בסיים בהצעה להקמת קרן לתרבות לאומית על-שם פילסודסקי, הציעה צירה אחת להכניס בחוק סעיף, כי הקרן תתמוך גם בתרבות המיעוטים. ז'ליגובסקי תמך בהצעה זו, למעט תמיכה בתרבות היהודית, הוא גם טען, כי היהודים תרמו מעט מאד לתקומת המדינה ועליהם לעזוב את פולין. הוא תמך בהגירה רבתי של יהודים שתתאים לכבוד שני העמים.¹⁸

ממשלת פולין דרשה בקונגרס בין-לאומי לעבודה, שהתקיים בז'נבה, לעזור לה בהגירת היהודים מפולין ושלחה ועדת חקירה למאדאגאסקאר כדי לבדוק אפשרות של הגירת יהודים לשם.

באסיפת ייסוד הסניף של מפלגת "ארוזון" בחודש אפריל 1937 דובר הרבה על בעיית היהודים, שתופסים מקום כה נכבד בכלכלת המדינה, ועל כך שיש לחנך

17 י. גרינבוים במאמרו מחודש אוגוסט 1936, שכונס בספרו מלחמות יהודי פולניה, תש"א, עמ' 407; פרץ הירשביין על שיחה שלו עם גרינבוים, "ווילנער טאג" מיום 10.12.1929; "הצפירה" 1931, גל' 35, בהרצאת גרינבוים.

18 "צייט", וילנה, מיום 17.6.1937.

פולנים לתפוס את העמדות הכלכליות החשובות.¹⁹

איגוד צעירי "אוזון" הפיץ בחודש אוקטובר 1937 בעיר כרוזים, על נייר ירוק נגד היהודים. ראשי ועד הקהילה פנו אל הסטארוסטה בעניין זה.²⁰ אנשי הנ"ד וה"פאלאנגה" המשיכו בהתנגדותם לממשלה ובפגיעותיהם ביהודים. בעיר הופצו כרוזים נגד היהודים, ה"סאנאציה" והמאסונים (ראשית דצמבר 1937). על שער בית-המערכת של העתון: 'Dziennik Wileński' ('היומן הווילנאי') הודבקה כרזה ועליה ציור, המראה מטאטא ומאחוריו יהודים בעלי צורה משונה המחזיקים בידיהם דגלים אדומים ועליהם מגן-דוד. מעל לתמונה כתוב "יהודים בגיטו" ומוסבר: גיטו זהו מקום, שבו מותר ליהודים לחיות, לסחור ולעשות כרצונם כשהם מנותקים מכל מגע עם העולם החיצוני; שם עליהם לחיות עד שייעלמו מפולין.²¹ אותו עתון של הנ"ד העליב במאמר את זכרו של יוזף פילסודסקי. קבוצת קצינים הלכו למעון המערכת והיכו את חברי המערכת. הסטארוסטה מיהר למקום המריבה וסגר את המעון, אסר את חברי המערכת והפסיק את הופעת העתון עד לבירור משפטי. מפלגת הנ"ד בעיר ובפלך נסגרה ושלוש ממנהיגיה נשלחו למחנה-המעצר קארטו-ברזה.²²

אירגון צעירי "אוזון" "לגיון הצעירים", הפיץ כרוזים בעיר: בעד צדק חברתי, נגד קפיטליזם, ליברליזם וקומוניזם ונגד הנ"ד והיהודים.²³ העתון של הנ"ד התחיל להופיע שנית כעבור חמישה שבועות בשם אחר 'Głos Narodowy' ('קול העם'). כבר בגיליון הראשון נדפסה בו הסיסמה: לגרש את כל היהודים מפולין! מפלגת הנ"ד הורשתה גם היא לחדש את פעולותיה (אפריל 1938). ברחוב האשכנזים וברחובות אחרים הופיעו על בתים כתובות "הכה את היהודי". בית-דפוס חשאי הדפיס עלונים אנטישמיים. האשמים נאסרו ונתבעו לדין (יולי 1938).

פרעות בברסק. אנשי "מחנה האיחוד הלאומי" — "אוזון" — התנגדו לאנארכיה ולבריונות כלפי היהודים; השיטה שבה נקט "המחנה של פולין הגדולה", הוא מפלגת הנ"ד בשינוי שם, ששאף לערער את שלטון ה"אוזון", היתה — להכות ביהודים, לדחוק את רגליהם ולגרשם. אחרי הפרעות בפשיטיק היו פרעות במינסק-מאזובייצק בחודש יוני 1936, שהרסו כמעט לגמרי את הקהילה היהודית בעיר זו. בברסק פרצו פרעות ביום ה-13 במאי 1937 לאחר שקצב יהודי צעיר, בן 17-18, תקע סכין בגבו של שוטר, שעמד להחרים בשר משחיטה בלתי מורשית. מותו של השוטר גרם לפרעות, שנמשכו שש-עשרה שעות רצופות. הפורעים שדרו, בזזו והיכו יהודים. עשרים ושנים פצועים יהודים פונו לבית-חולים, אחדים מהם מתו מפציעהם.

19 'אונזער טאג', וילנה, מחודש אפריל 1937.

20 'אונזער טאג', וילנה, מיום 25.10.1937; 'ציט' מאותו יום.

21 'ציט' מיום 1.2.1938.

22 'ציט', 16-17, 19, 20.2.1938.

23 'ציט' מיום 7.3.1938.

כשמונה מאות משפחות יהודיות נפגעו, מאות חנויות נשדדו. יושב-ראש אגודת הסוחרים היהודים בוויילנה, המהנדס קב-וונקי, נסע לבריסק לבדוק את המצב. בשיבת מועצת הקהילה בוויילנה ביום ה-23 כמאי הוחלט על מחאה ועל הבעת השתתפות בצערה של קהילת בריסק, וכן על הקמת ועד עזרה לנפגעים בבריסק. נציג "הבונד" ז'לזניקוב הודיע, כי ה"בונד" לא ישתתף בוועד העזרה, מפני שהבורגנים אינם תורמים מספיק, לדעתו; בדעת מפלגתו להקים ועד-פועלי למטרה זו. הצירים היהודים בסיים ובסנאט וכל המפלגות היהודיות, פרסמו קול-קורא נגד הפרעות בבריסק, שבו קראו לכל יהודי פולין לשבות מעבודה במשך שעתיים, ביום ה-24 במאי 1937.

ה"בונד" ו"פועלי ציון" לא הצטרפו לשביתה הזאת. ה"בונד" טען, כי הוא יחפש דרכים משלו להגיב. הוא סבר, כי המלחמה באנטישמיות אינה בעיה רק של היהודים, אלא של כל העמלים; משום כך החליט ה"בונד" לפנות בעניין זה אל כל התנועה הסוציאליסטית הפולנית המאורגנת וקיווה להיעזר בה.

בשעה 12 בצהריים באותו יום נסגרו כל החנויות, בתי-המרקחת, הבנקים ומוסדות יהודיים. רק מעטים לא צייתו לקריאה. המשטרה לא נתנה להתקהל ואף עצרה יהודים אחרים. הד"ר י. ויגודסקי פרסם ב"צייט" מאמר חריף, אך הגליון הוחרם על-ידי השלטונות. הוחרם גם עתון הערב "ווילנער עקספרס" בגלל סיסמאות חריפות נגד הפרעות. ועד הקהילה שלח מכתב-עידוד לקהילת בריסק וכן הקצבה ראשונה בסך אלף זהובים בשביל הנפגעים.

ועד-העזרה למען נפגעי בריסק, שהקים ועד הקהילה בוויילנה, אסף במשך חודשיים 27,000 זהובים. היה זה סכום נכבד בהשוואה לסכומים שנאספו על-ידי קהילות אחרות; ביאליסטוק תרמה 10,000, פינסק 65,000, גרודנה 15,000, לכוב 26,785 זהובים.

המשפט נגד הקצב היהודי הצעיר מבריסק ונגד תשעה פורעים, ששדדו מהיהודים, התנהל בבית-הדין בוויילנה. הקצב, שנחבש בבית-כלא בוויילנה, נידון בראשונה למוות בתליה, אך בית-הדין לערעורים החליף את עגשו למאסר עולם.²⁴ בחירות לסיים, 1938. הנשיא א. מושציצקי פיזר ביום ה-13 בספטמבר 1938 את הסיים ואת הסנאט, שנבחרו בסוף שנת 1935 לחמש שנים. הבחירות לסיים נקבעו ליום ה-6 בנובמבר. כציבור היהודי התחיל ויכוח, אם להשתתף בבחירות. ציוני גאליציה החליטו בחיוב, ציוני פולין הקונגרסאית מסיעת "על המשמר" — בשלילה. "אגודת ישראל", ציונים כלליים מסיעת "עת לבנות", הצה"ר, מזרחי וארגוני הסוחרים החליטו בחיוב, ואילו ה"בונד", הדימוקרטים-פאלקיסטים, "פועלי-ציון" — צ"ס ו"פועלי-ציון" — שמאל — בשלילה. המפלגות הפולניות נ"ד פפ"ס (סוציאליסטים), האיכרים ומפלגת העבודה החליטו לא להשתתף בבחירות. הד"ר י.

24 'אונוער טאג', וילנה, מהימים 19 במאי — 16 באוגוסט 1937; 8.9.37; 13.11.37; 4.12.37; 10.2.38; 'צייט', 22-24.5.37; 16.8.37; 28.1.1938.

ויגודסקי הביע את דעתו בעתון הווילנאי 'צייט', כי על היהודים להשתתף בבחירות. אך הוא לא הציג את מועמדותו, כי היה ספק אם יוכל להיבחר על ידי יהודי וילנה. היהודים תמכו אפוא במועמדים של המפלגה השלטת "אוזון". הקשרים של הארגונים הכלכליים עם ה"סאנאציה" נמשכו עוד מימי שלטונו של פילסודסקי. התקיימה אז בוילנה בחודש אוקטובר 1933 ועידה של "המועדון היהודי" ליד "הבלוק הבלתי-מפלגתי" ("ב"ב") מפלגי וילנה ופולסיה בהשתתפות 120 ציר. בסוף שנת 1934 חדל המועדון היהודי בוילנה לרעיון הממלכתי להתקיים.²⁵ בזמן הבחירות לסיים קראו שמונה אירגונים כלכליים יהודיים להצביע בעד מועמדי ה"אוזון". היהודים השתתפו בבחירות והמועמד של "אוזון" נבחר בעזרת הקולות שלהם. בוילנה נבחר גם הגנרל סקווארטשינסקי, שהיה אנטישמי. גם באזורי בחירה רבים אחרים נקרא הציבור היהודי להצביע עבור "אוזון". היהודים סיעו בזה לבחירת צירים אנטישמיים. בכל המדינה, נבחרו בסך הכול חמישה צירים יהודיים לסיים; שניים מווארשה, אחד מלודז' ושנים מלובור ומקראקא. לסנאט נתמנו הרב יצחק רובינשטיין ופרופסור יהודי מתבולל. במינויו של הרב י. רובינשטיין ניתן ליהודים פיצוי בעד הצבעת יהודי וילנה על מועמדי ה"אוזון" לסיים.

תמיכת היהודים ברשימת מפלגת השלטון לא שינתה לטובה את יחס מחנה ה"אוזון" ליהודים אחרי הבחירות. אירגון הנוער של "אוזון" (שורות הצעירים) הפיץ ביום השנה השביעי למותו של הסטודנט ואצלבסקי עלון שבו נאמר, כי עדיין יושבים יהודים טפילים על הגוף הלאומי הפולני; 90% מההון בידיהם; 58% מגכסי דלא ניידי בידיהם; הכרוז דרש את סגירת היהודים בגיטו והרחקתם מכנסיות ומקסרקטינים. העלון הסתיים בקריאה להגביר את החרם על המסחר של היהודים. הארגון מודיע, כי לשם זה הציב לו למטרה הקמת מרכז-מסחר בשלוש עיירות בפלך וילנה, בראקוב, גלובוק ודונילוביטש. העלון נדפס בוילנה והופץ ביום ה' 11 בנובמבר 1938.²⁶

בדצמבר 1938 הגישו צירי ה"אוזון" שאילתה לראש הממשלה "בדבר האמצעים שהוא נוקט להגירה המונית של יהודים מתוך פולין", בהסתמכם על החלטות ה"אוזון" מיום ה' 21 במאי 1938 הם שאלו מה עושה הממשלה, כדי להקטין את מספר היהודים בפולין. תשובת ראש-הממשלה סקלאדקובסקי היתה, כי הממשלה מסכימה לעמדת בעלי השאילתה, כי הגירת היהודים מהמדינה היא אחת הדרכים החשובות לפתרון בעיית היהודים; כל דעת הקהל הפולני תומכת בהגירתם, אך בזמן האחרון הפכה דווקא פולין למקום-מקלט לפליטים יהודים מגרמניה.²⁷ הציר מטעם "אוזון" בסיים, בנדיקט קיינץ, ראש צעירי ה"אוזון" בוילנה, העלה בפני הצירים חברי ה"אוזון" הצעות קיצוניות — לשלול מיהודי פולין את הזכויות

25 'אוונט קוריער', וילנה, מהימים 8.9.33; 23.10.38; 'צייט', וילנה, 22.12.34.

26 'צייט', וילנה, מיום 13.11.38.

27 'צייט', וילנה, מיום 21.1.1939.

האזרחיות ולהפקיע חלק ניכר מרכושם לשם מימון הגירתם. לפי הצעה זו תישלל מהיהודים הזכות לבחור ולהיבחר לסיים, לשרת בצבא, לשרת במשרה ממשלתית, ללמוד בבתי-ספר ממשלתיים, החל מבית-הספר העממי וגמור בבתי-ספר גבוהים, להיות מורים בבתי-ספר כאלה, לעבוד בעתונים, בקולנוע ובתיאטרון (ממשלתיים); על בעלי-מקצועות חפשיים יהודים ייאסר לעבוד בשביל אזרחים פולניים; ייאסר על היהודים לרכוש מקרקעים, לנהל באנקים, להקים מפעלים חדשים בתעשיה, במלאכה, במסחר ובתכלה.²⁸

מטה ה"אחוזן" לא קיבל הצעות אלה. המצב המדיני שהחמיר לא איפשר לממשלה חקיקת חוקים המגבילים את זכויות היהודים, אך הציבור הפולני, בהשפעת הנ"ד והעקרון הגזעני של הנאצים, התחיל להוציא יהודים מאירגונים מקצועיים וכלכליים. אנשי ה"פאלאנגה" המשיכו בתעמולה אנטישמית ובמעשי-אלימות. השלטונות השתדלו לרסן אותם, ואמנם בקיץ של שנת 1939, נפסקו המשמרות ליד חנויות היהודים.

נסיונות לכנס קונגרס ליהדות פולין. יהודי וילנה השתתפו בהקמת הקונגרס היהודי העולמי. הרב י. רובינשטיין השתתף בוועידה המכינה בג'נבה בשנת 1934. כאשר הוחלט על כינוס יהודי עולמי בסוף קיץ שנת 1936, כונסה בוילנה ועידה גלילית. באו אליה כמאתיים צירי מ-14 ערי שדה וכמה עשרות באי-כוח של אירגונים כלכליים ופוליטיים בעיר. הוועידה התקיימה במעון ועד העזרה היהודי "יעקאפא"; פתח אותה הד"ר י. ויגודסקי. מהוועדה המארגנת בווארשה הגיע לוועידה אנשל רייס. הרב י. רובינשטיין נסע לקונגרס היהודי העולמי, שהתכנס בז'נבה.²⁹

הציונים בפולין העלו בשנת 1937 הצעה לכנס קונגרס של יהודי פולין, שישימש נציגות של יהודי המדינה ויאחד אותם במאבקם נגד האנטישמיות. קונגרס יהודי פולין צריך היה להיות מסונף לקונגרס היהודי העולמי, שנוסד שנה אחת קודם לכן. הציונים רצו לשתף בקונגרס את כל המפלגות והזרמים. הנסיונות לשתף את "אגודת ישראל" לא הצליחו וגם ה"בונד" התנגד באופן עקרוני לנציגות כלל-יהודית בפולין. הוועדה המארגנת, שהתחילה בפעולתה בחודש יולי 1937, פרסמה קול-קורא ליהודי פולין, הכינה תקנות לבחירות, הפיצה כרטיסי-בוחר וקבעה מועד לבחירות — 27 בפברואר 1938.

בוילנה התכנסה אספה במעון ההסתדרות הציונית בהשתתפות כל הזרמים בתנועה הציונית וכן נציגי אגודות בעלי-המלאכה, הסוחרים, הסוחרים-הזעירים, וכן נציגות של אגודות הנשים וויצ"ו. נבחר ועד, שכחר מתוכו נשיאות (ראשית ינואר 1938). הנשיאות החליטה לכנס ועידה של כל הקהילות והאירגונים בפלך וילנה. בוועידה הזאת עמדו להשתתף נציגים מהוועד המארגן בווארשה. מושל המחוז סירב לתת רשיון לכנס את הוועידה בנימוק, כי היא חורגת מהסמכויות של הקהילות בחבל וילנה.

28 מובא לפי איזנבאך המדיניות ההיסטוריוסטית להשמדת היהודים (בפולנית), וארשה 1961, עמ' 117-118.

29 'צי"ט', מיום 8.6.1936; 21.8.1934.

בכל המדינה הופצו כרטיסי-בוחר לקונגרס, אך הוא נידחה מפעם לפעם. "אגודת ישראל" וה"פאלקיסטים", החליטו לא להשתתף בקונגרס. גם מרכזי אגודות הסוחרים ובעלי-המלאכה החליטו לא להשתתף. הלשכה לכינוס הקונגרס נסגרה בחודש אוגוסט והתכנית נגנזה.³⁰

אנשי ה"בונד", שנוכחו לדעת כי הנסיונות של הציונים לכנס קונגרס לאחדות לאומית יהודית בפולין אינם עולים יפה, החליטו לחדש את הרעיון לכינוס קונגרס פועלי יהודי. בשנת 1936 אסרו השלטונות את כינוס הקונגרס.

הקונגרס הפועלי למלחמה באנטישמיות עמד להתכנס בחודש אוקטובר 1938. "פועלי ציון"-שמאל סירבו להשתתף בו, הפעם מפני שהמצע שלו הכיל התנגדות "לכל התכניות של הריאקציה הציונית להגירה ולפינוי". מפלגת הסוציאליסטים הפולנית פפ"ס והאגודות המקצועיות שבהשפעתה תמכו בזמנת ה"בונד", אבל ההכנות לכינוס הקונגרס חדלו, בגלל איסור השלטונות.³¹

איסור מוחלט על השחיטה היהודית. בחודש פברואר 1938 הועלתה בסיים הצעה לאסור לגמרי את השחיטה הכשרה. לקראת הדיון בסיים פרסמו רבני וילנה קול-קורא, שבו הגדירו את ההצעה כ"גזירת-שמד". הרבנים קראו לומר בבתי-המדרש תהלים ביום ו' עד תפילת מעריב. מגידים נאמו בפני קהל-המתפללים. ההצעה לאסור את השחיטה הכשרה עברה בסיים ביום ה'-25 במארס 1938 והפכה לחוק. רבני וילנה עם ר' חיים-עוזר בראשם, הכריזו על תענית ציבור בעיר ובחבל וילנה. תענית הוכרזה גם ביתר קהילות פולין.

קהילת וילנה השתתפה בוועידה של קהילות פולין, שהתכנסה בווארשה לרגל הגזירה על השחיטה.

הציר לסנאט הרב י. רובינשטיין, ציין בנאומו לאחר קבלת החוק, כי כל המפלגות היהודיות, מ"אגודת ישראל" ועד "פועלי-ציון שמאל", וכן גם האגודות המקצועיות היהודיות הן תמימות דעים כנגד הגזירה. ה"בונד" לא הופיע בגלוי נגד הגזירה והסתפק בהשתתפות האגודות המקצועיות.

החוק בדבר איסור השחיטה הכשרה לא הופעל למעשה, מפני שהסיים פוזר ביום ה-13 בספטמבר 1938 על-ידי הנשיא. ההצעה הועלתה שוב בסיים החדש בחודש פברואר 1939. הוחלט להגשימו בשלבים, החל משנת 1940.

הגזירה על השחיטה גרמה לריבוי מיספר הקצבים היהודים שמכרו בשר-טריפה. בהתאם להחלטת ועידת הרבנים בווארשה הכריזו רבני וילנה חרם על מוכרי בשר-טריפה כבשר כשר. החרם חל על כל אלה; שעסקו בהבאת בשר בלתי כשר לצרכן היהודי והוא הוכרז בבית-הכנסת הגדול ביום ו' בניסן תרצ"ט לפנות ערב בפני ארון-קודש פתוח ונרות שחורים דולקים. קהל רב, כששת אלפים איש, בא לבית-הכנסת.

30 'צייט', 5.20.23.1.1938.

31 עיין במאמרו של ישעיה טרונק בקובץ שטודיעס וועגן יידן אין פולין, 1939-1919, ניר-יורק 1974, עמ' 92-94; על קונגרס יהודי פולין והקונגרס הפועלי היהודי השווה את מחקרו של עמנואל מלצר יהדות פולין במאבק המדינה על קיומה, 1935-1939 (בהכפלה), תל-אביב 1975, עמ' 244.

הרב ש. פריד הקריא את נוסח החרם והקהל ענה אמן. אחר-כך תקעו בשופר וסיימו בקריאה "לשנה הבאה בירושלים". המעמד עשה רושם של ערב יום-הכיפורים. כמה עשרות קצבים פנו אל הרב יעקב כהן וצעקו, כי עקב החרם תקופח פרנסתם. הרב היפנה אותם אל ועד הקהילה. ועד הקהילה ביקש מהווייבודה להגדיל את מכסת הבשר הכשר.³²

התנכלויות ודחיקת רגלי היהודים. הרעיון — להוציא מידי היהודים את המסחר, המלאכה והמקצועות החפשיים ולגרשם מהמדינה — נקלט כחוגים רחבים של הציבור הפולני. אגודת אנשי המילואים בוילנה ערכה בחודש נובמבר 1938 הרצאה לחבריה על הנושא: "וילנה בלי יהודים והלאמת המסחר בפולין". הנושא הגיע אף לאגודה הקתולית למלחמה בשכרות. שם הירצו על "אלכוהוליסם ובעיית שחרור פולין מהיהודים"...

בחודש נובמבר 1937 הלכו הסטודנטים הנ"ד לבית-הקפה של "שטראל הירוק" ודרשו מבעל בית-הקפה לפטר את תזמורת הנשים היהודיות שניגנה שם. בעל העסק טען, כי יש לו חוזה עם המנגנות ולא יוכל לפטרן. הסטודנטים ישבו שם עד שמונה בערב ויצאו להפגין נגד "משרתי היהודים". המשטרה הלכה בעקבות המפגינים, אך לא פיזרה אותם. הסטודנטים התעכבו ליד מועדון ה"אוזון", וקראו קריאות נגד ה"אוזון" ונגד מדיניות הממשלה. אחר-כך חזרו לבית-הקפה, כבר מצוידים במקלות, תפסו את כל מקומות הישיבה וקראו: "הלאה התזמורת היהודית!" התזמורת מוכרחה היתה להפסיק בגלל הרעש וילל-החתולים שהקימו הסטודנטים. כעבור כמה ימים הבטיח בעל בית-הקפה לסטודנטים, כי החל מה-1 בדצמבר תפסיק התזמורת הזאת לנגן.

הסטארוסטה דן אחד מאלה, שהפגינו בבית-הקפה נגד התזמורת היהודית, לחודש מאסר. בית-הדין, שאליו הוגש ערעור, אישר את פסק-הדין (מאי 1938). השלטונות דחקו אף הם את רגלי העובדים היהודים ממקומות עבודתם. הנהלת הרדיו בוילנה פיטרה שמונה מוסיקאים יהודים וקיבלה במקומם פולנים. על מצב הרוחות בציבור הפולני מעידה המריבה, שפרצה בקולנוע בוילנה בין צופים יהודים לבין צופים פולנים. כשהקרינו סרט על כניסת הגרמנים לווינה, קראו הצופים היהודים קריאות גנאי. כנגדם קראו צופים פולנים קריאות בשבחו של היטלר. העניין הגיע לידי התכתשות ויהודים אחדים הוכו.³³ עם התחדדות היחסים בין פולין לבין גרמניה השתדלו השלטונות לבלום את הפעולות התוקפניות של אנשי ה"פאלאנגה", אך אלה המשיכו בהסתה ובפגיעות, עד כמה שיכלו.

במקצועות החפשיים. חלקם הרב של היהודים במקצועות החפשיים, בייחוד ברפואה ובעריכת-דין, היה תמיד כזנינים בעיני הפולנים, בעלי-מקצועות אלה.

32 צייט' 25.27-28.30.3.1938 ; 3.6.4.1938

33 צייט', מיום 25.4.1938

הממשלה פעלה לצמצום חלקם של היהודים באמצעים אדמיניסטרטיביים ובחקיקה, ואילו אירגונים מקצועיים פוליטיים פעלו להנהגת "סעיף ארי", המוציא את היהודי מכלל חברי האירגון. כך החליטה אגודת הרופאים בפולין בוועידתה בווארשה, בראשית חודש מאי 1937, להנהיג סעיף "ארי", כלומר, שיהודים לא יוכלו להיות חברי האגודה. קבוצת רופאים פולנים בוויילנה הודיעו לד"ר גלובוס, כי אין הם מזדהים עם החלטה זו של האגודה המרכזית בווארשה.

אגודת הרופאים היהודים בוויילנה כינסה ביום ה-16 במאי 1937 ועידה של הרופאים היהודים בפלכי וילנה ונוכגורודק. הוועידה החליטה, כי וילנה תהיה המרכז לשני הפלכים ותתקשר עם אגודת הרופאים היהודים בווארשה, על מנת ליצור אגודה כללית של הרופאים היהודים במדינה.

בסניף הווילנאי של אגודת הרופאים במדינה התכנס הוועד, בלא שהוזמנו חברי היהודים לישיבה, והחליט לקבל את "הסעיף הארי". החברים היהודים של הוועד הודיעו, כי הישיבה הזאת אינה חוקית, מפני שהם לא הוזמנו (דצמבר 1937). חברי הוועד הפולנים קראו לאספה כללית, אך לפני פתיחת האספה התברר, כי לפי התקנון אסור היה לכנסה בלי החברים היהודים. הסטארוסטה הזמין אליו לשיחה את יושב-ראש האגודה. האספה נדחתה אפוא והוועד החליט לקרוא לאספה שניה בהשתתפות הרופאים היהודים. לא היתה לרופאים הפולנים ברירה אלא להחליט על ביטול הסניף הווילנאי של האגודה ועל ייסוד אגודה חדשה, שבה יופעל "סעיף ארי"; אספה כזאת לא התקיימה, מפני שהרופאים הנ"ד הודוהו עם הרופאים היהודים ולא רצו להשתתף בה.

בעיר הוקם במחצית שנת 1938 סניף של אגודת הרופאים הפולנים שבתקנון שלו היה "סעיף ארי". בעלון 'אינפורמטור' של הסניף התפרסמה רשימה של כל הרופאים, האחיות, המיילדות, בתי-המרקחת ובתי-החולים הפולניים (יולי 1939). בכל עמוד של העלון סיסמה: "פולני מתרפא רק אצל פולני". בחוזר ששלח הסניף לחבריו יעץ להימנע מכל מגע עם יהודים ולא לפרסם מודעות בעתונים שבהם מתפרסמות גם מודעות של יהודים.

כדי להגביל את מיספר עורכי-הדין היהודים הוערמו על-ידי הממשלה קשיים בפני יהודים מסיימי הפקולטה למשפטים. קשה היה להם להתקבל כ"אפליקנטים" (מתמחים) בבתי-הדין, בו בזמן שלבוגר פולני היה קל להתקבל כמתמחה ומיד היה מקבל גם משכורת. יהודי צריך היה לחכות בתור כשנה, ובמשך שלוש שנות התמחותו לא היה מקבל כל משכורת. המינוי ל"אפליקנט" בבית-דין נעשה קשה ליהודי יותר ויותר; הוא היה תלוי במינויו בשר-המשפטים. בחודש מאי 1938 קיבל הסיים חוק, המיפה את כוחו של השר לסגור את רשימת עורכי-הדין לשבע שנים. בוועידת עורכי-הדין במדינה הוחלט לדרוש כי מיספר עורכי-הדין היהודים יוגבל לאחוז האוכלוסיה היהודית במדינה.

עורכי-הדין היהודים בוויילנה ובפלך וילנה התארגנו באגודה משלהם. היא מנתה חמישים עורכי-דין מהעיר ועוד חמישים מהפלך. תקנון האגודה אושר רשמית בסוף

בסינדיקט העתונאים. היחסים בין סינדיקט העתונאים הפולנים בעיר ובין סינדיקט העתונאים היהודים היו תקינים. בשנת 1934 החליט הסינדיקט הפולני לקבל את היהודים כסקציה יהודית לידו, אבל ההחלטה לא הוגשמה. בחודש מאי 1937 דן הסינדיקט בבעיית צירוף החברים לאגודה. רוב העתונאים, 15 במספר — התנגדו להצעה, ורק 5 תמכו בקבלת היהודים. באספה כללית של הסינדיקט הפולני, בראשית שנת 1938, הוחלט ברוב קולות, כי לא יוכל להיות בו חבר מי שאינו ממוצא "ארי". באספה השתתפו בסך הכול 22 חברים; 13 היו בעד, 5 התנגדו, 4 חברי "אוזון" נמנעו מהצבעה. להחלטה לא היה ערך מעשי, כי רק יהודי אחד, רפורטר שעבד בעתון פולני, היה חבר בסינדיקט.

מלבד סניף וילנה הנהיגו את "הסעיף הארי" גם סניפי פוזנה ופומרניה. בוועידה הארצית של העתונאים, שהתקיימה במחצית חודש מאי 1938, לא דנו ב"סעיף הארי". היושב-ראש והמזכיר של הסינדיקט היו ממוצא יהודי... בעלי-הבתים. בוועידה הארצית של איגוד בעלי-הבתים השתתפו מאתיים ציר, מהם חמישים יהודים. בוועידה הוחלט, כי לאיגוד יכולות להשתייך רק אגודות שאינן מקבלות יהודים כחברים (מאי 1938).

על סף מלחמת עולם שנייה

ממשלת פולין הפגינה תקיפות כלפי שכנותיה הקטנות: ליטא וצ'כוסלובקיה. לאחר תקרית ליד הגבול עם ליטא, שבה נהרג חייל פולני, הגישה ממשלת פולין לליטא ביום ה-18 במארס 1938 אולטימטום שבו דרשה לקשור קשרים דיפלומטיים תקינים בין שתי המדינות, לפתוח את הגבול לתנועה, לחתום על חוזה מסחרי ולמחוק מהחוקה הליטאית את הסעיף, שבו נאמר כי וילנה היא בירת מדינת ליטא, ולפצות את פולין על התקרית. בו בזמן, התחילה פולין לרכוש צבא על גבול ליטא. בוילנה נערכה ביום ה-19 במארס אספת עם גדולה בככר אוז'שקו, שבה הושמעו קריאות לעלות על קובנה. באותו יום בא לוילנה המרשל רידז-סמיגלי. קיבלו את פניו תלמידים, שעמדו משני צדי הרחובות וקראו "נלך על ליטא!" המרשל נאם בפני הקהל מעל מרפסת בכיכר-נפוליון והקהל קרא "נעלה על קובנה!" כשהמפגינים התחילו להתפורר, נעצרו ברחוב הרחב שני צעירים יהודים, שהואשמו בהעלבת המרשל. הם שולחו למחנה-מעצר בקארטו-ברזח, אם כי היו חפים מפשע.³⁵ אקשי "נארא" הפיצו בעיר כרוזים ובהם דרישה לגיוס.

ממשלת ליטא נכנעה לאולטימטום. בין חבל וילנה ובין ליטא חודשו קשרי הדואר, נתאפשרו ביקורים הדדיים ונתמנו נציגים דיפלומטיים. זמן קצר לאחר ועידת מינכן, שבה נכנעו בריטניה וצרפת לדרישותיו של היטלר

34 'צייט', 28.9.1938 ; 17.11.1938.

35 'ווילנער טאגבלאט', מיום 20.3.1940.

כלפי צ'כוסלובקיה, פרסם הד"ר י. ויגודסקי בעתון המקומי 'צייט' מיום ה-2 בספטמבר 1938 מאמר בשם "ערב מלחמת עולם?".

הד"ר סבר, כי הזמן פועל לטובת המדינות הדימוקרטיות. אם אנגליה וצרפת משתדלות להגיע לידי פשרה בין גרמניה ובין צ'כוסלובקיה, הרי זה רק כדי להגביר את החימוש בינתיים. מטרת היטלר היא להתקיף את ברית-המועצות, אך מדינה זו תכין לו "קבלת פנים חמה". הד"ר ויגודסקי היה בטוח, כי לא תפרוץ מלחמה בגלל צ'כוסלובקיה, ואם תפרוץ היא תסתיים במפלת גרמניה.

הד"ר ויגודסקי חזה הרבה דברים נכונים, אך בינתיים נפל הפור על פולין. דרישות גרמניה בנוגע לרנציג ופרוזדור למזרח-פרוסיה גרמו למתיחות רבה. המדינה, והעיר וילנה בכללה, חיו באווירה של כוננות מלחמתית. הציבור נקרא לתרום לחיזוק כוחו של צבא פולין. נערכו ניסויי אזעקה והתגוננות מפני התקפות אוויר וגאזים.

יהודי וילנה והסביבה תרמו בעין יפה לצרכי הצבא. אגודת סוחרי העץ היהודים תרמו בחודש דצמבר 1938 שתי מכונות יריה. עם החרפת המצב פרסמו הסנאטור וראשי הקהילה — הרב י. רובינשטיין, הד"ר י. ויגודסקי, י. צ'רניקוב, קול-קורא לתמוך במילווה לאוויריה ולהגנה האווירית. באירגונים היהודיים קיימו אספת עם בעניין המילווה (אפריל 1939).

הד"ר ויגודסקי שלח מברקים לקהילות רבות בפלך וזירז אותן לחתום על המילווה. תוך זמן קצר תרמו היהודים בעיר ובפלך יותר מחמישים אחוז מהסכום שנאסף מכל האוכלוסיה. יהודי וילנה הכניסו שני מיליון זהובים (מאי 1939). השחקנים היהודים ועובדי הקונסרבטוריון היהודי ותזמרתו ערכו קונצרט, שהכנסותיו הוקדשו ל"קרן המתכת" של הצבא. היהודים אספו גרוטאות ברזל לצרכי הצבא. תלמידי בתי-הספר העממיים, הן הפולנים והן היהודים אספו סכום נכבד, 16,454 זהובים, שהוקדש לרכישת שלוש מכונות יריה. התלמידים היהודים בבתי-הספר התיכונים אספו גם הם סכום של 1,669 זהובים, שנמסר לקרן ההגנה הלאומית. אגודת הסוחרים היהודים אספה כספים לרכישת מערכת תותח-זניט, שצריכה היתה לעלות 160,000 זהובים (אוגוסט 1939).

בעיר נעשו הכנות להגנה נגד התקפות בגאזים. השלטונות פרסמו בראשית חודש אוגוסט צו בדבר רישום-חובה של כל בעלי-המקצועות לשם גיוסם לצרכי הגנה. תלמידי בתי-הספר התיכוניים נדרשו להתאמן בשיטות הגנה. היהודים השתתפו בכל הפעולות להגנה בפני התקפת אויב.

במחצית חודש אוגוסט 1939 בא לוילנה נשיא המדינה לחגיגות של יחידת הקרב של הלגיונרים הווילנאים. בחגיגות השתתפו גם באי-כוח אירגונים ותלמידים יהודים. בבית-הכנסת הגדול נערכה תפילה לכבוד המאורע. לנשף לכבוד הנשיא הוזמנו באי-כוח הקהילה.

קלגסי גרמניה פלשו לפולין ביום ה-1 בספטמבר 1939. צבאות ברית-המועצות, שחתמה על חוזה עם גרמניה על חלוקת פולין ביניהן, פלשו לחלק המזרחי של פולין. ביום ה-19 בספטמבר נכנס הצבא האדום לוילנה.

השתתפות היהודים בעיריה

תמיכה בבתי-הספר. אם כי בעיריה היה רוב לנ"ד, היה יחס ראשי העיר לדרישות היהודים די ליברלי.

בשנת 1923 דנו בהנהגת חוק חינוך חובה בקרוב. חוק זה הטיל על העיריות לדאוג לבניינים לבתי-הספר, להסקה, למאור ולריהוט שלהם. השתתפות העיריות בתקציב בתי-הספר הסתכמה ב-25% ממצלות החזקתם. ועד הקהילה כינס את נציגי כל ארבעה מרכזי-החינוך היהודיים ואלה החליטו לפעול במאוחד ביחס לעיריה. כאשר נידונה בעיית התמיכה בבתי-הספר היהודיים ציין ראש-העיר, כי הקוראטור לא הגדיר בתי-ספר אלה בין בתי-הספר הציבוריים המוקרים על-ידי החוק. הנציגים היהודים הצביעו על הסיוע הכספי שנותנת הממשלה לבתי-הספר היהודיים ולכן דרשו, כי גם העיריה תשתתף בהחזקתם. מועצת העיריה החליטה להקציב, עד שיוחק חוק חינוך חובה, לבתי-הספר הציבוריים היהודיים 36% מכלל הסכומים שמוציאה העיריה להחזקת בתי-הספר בעיר. האחוז נקבע לפי אחוז היהודים ב"ווילנה רכתי".

חוק חינוך חובה נתפרסם בנובמבר 1923. גילאי 7-14 חויבו ללמוד בבית-ספר ממשלתי או בבית-ספר המוכר על-ידי הממשלה. המפקח על בתי-הספר מטעם הקוראטוריון הודיע לעיריה, כי עליה להפסיק את התמיכה בבתי-הספר היהודיים. למרות זה החליטה העיריה להמשיך בתמיכתה בשיעור שנקבע כבר, 36% מהסכום הכולל.

כאשר דנו בעיריה ברכישת בית בשביל בתי-ספר פולניים, הציעו הנציגים היהודים, כי גם בשביל בתי-הספר היהודיים ייקנה בית. הרוב בעיריה דחה את ההצעה (1925). ראש העיר הסביר, כי ההחלטה בדבר מתן 36% לבתי-הספר היהודיים מתייחסת רק להוצאות השוטפות בהחזקת בתי-הספר.

תמיכה במוסדות צדקה. מצב מוסדות הצדקה היהודיים היה קשה מאד בשנת 1923. ועד הקהילה פרסם קול-קורא לבוא לעזרת היתומים, בקריאה לעזור ליתומים שב"תלמוד תורה" יצא גם העסקן חיים סולונוויץ.

העיריה החליטה בקיץ של שנת 1924 לתמוך בכל מוסדות הצדקה בעיר, בהתאם לחוק בדבר מוסדות עזרה סוציאלית ציבוריים, בהגבלה אחת, כי התמיכה תינתן רק לתושבי העיר. כפנימיה שליד ה"תלמוד תורה" היו אז 120 ילד, בתוכם 104 וילנאים, וב"מושב הזקנים" 259 איש, כולם וילנאים. התמיכה, שקבעה העיריה, לא היתה גדולה. גם הציבור היהודי צריך היה לדאוג למוסדות אלה.

העיריה החליטה לתמוך גם בבית-החולים לילדים בפברר וווינירניץ ולהחזיק בו על חשבונה 30 מיטות וכן, להקציב לבית החולים הקצבה חד-פעמית.

מנוחת יום א'. כעניין חוק מנוחת יום א' לסוחרים, בעלי-מלאכה ופועלים יהודים התנהל משא ומתן עם השלטונות והעיריה. השלטונות הבינו, כי אין לכפות על היהודים מנוחה של שנים וחצי ימים בשבוע. העיריה החליטה בחודש ספטמבר 1921, כי החנויות חייבות להיות סגורות ביום א' בשבוע בין השעות 5-1 אחר-

הצהרים. עם החל חוק מנוחת יום א' גם על חבל וילנה בסוף שנת 1923, קיימו היהודים אספת מחאה, שהשתתפו בה הד"ר י. ויגודסקי, אליעזר קרוק מטעם בעלי-המלאכה, פולאק וא. זיידשנור מטעם אגודת הסוחרים. נגד קרוק, פולאק וזיידשנור הוגשה תביעה משפטית על דבריהם באספה נגד החוק. להגנתם טען עורך הדין ע. סמילג, כי בימי "ליטא התיכונה" היו בתי-המסחר של היהודים בעיר פתוחים בימי א' בשבוע כל היום ובחגאות בשעות 5-1 אחר-הצהריים. היה קשה לסוחרים לעבור בבת אחת לסדר שקבע החוק החדש; הנואמים רצו להשפיע בדבריהם על השד שיידחה את הפעלת החוק בחבל וילנה לחצי שנה. בית-הדין זיכה את הנאשמים (יוני 1925). בעיית המנוחה ביום א' הטרידה את יהדות פולין כולה.

הבחירות לעיריה, 1927. בבחירות לעיריה בשנה זו, התחרו ביניהן 3 רשימות יהודיות, של הציונים יחד עם אירגונים כלכליים, של ה"בונד" ושל המפלגה הדימוקרטית. הפיצול גרם לאיבוד חמישה מנדטים. נבחרו רק 12 יהודים (במקום 14 בשנת 1919). מהם 3 מה"בונד" ששנים מהם הצהירו, כי הם בני בלי דת. ל"בלוק היהודי" הצטרפו רק תשעת החברים ה"אזרחיים". ככל זאת היה להם משקל רב בבחירת ראש-העיר בגלל הפיצול הרב בקרב הפולנים. נציגי היהודים דרשו כי המועמד לראשות העיר, יבטיח יחס הוגן ליהודים. יאן פילסודסקי, אחיו של ראש המדינה, שהיה מועמד ה"סאנאציה", אמר, כי איננו צריך להכריז על יחס ליהודים. עשרים וחמש שנות פעולתו הציבורית מדברות בעדו. נציגי היהודים לא הסתפקו בכך ותמכו במועמדותו של פקיד ממשלתי גבוה, העורך-דין יוזף פולייבסקי. שהודיע להם, כי לא יפלה בין בני דתות ולאומים שונים ויתייחס אל כל אחד במידה שווה, אבל לא נתן שום הבטחות בנוגע לחלוקת תקציבים.

פולייבסקי נבחר בעזרת הקולות של היהודים. כסגנו נבחר איש המפלגה הסוציאליסטית הפולנית (פפ"ס), כחבר הנהלה ("לאונויק") נבחר מטעם היהודים אברמוביטש, שהתפטר כעבור זמן קצר מטעמי בריאות. במקומו נבחר בחודש אוקטובר 1928 אליעזר קרוק, עסקן באגודת בעלי-המלאכה.

הבחירות לעיריה, 1934. תקופת כהונתה של מועצת העיר נסתיימה בקיץ של שנת 1930, אך מפלגת השלטון לא היתה מעוניינת בעריכת בחירות, היות ולא היתה בטוחה בנצחונה. מפלגת הנ"ד כנגד זה דרשה לקיים את הבחירות, אך השלטונות דחו את דרישתה. ראש העיר, פולייבסקי, התפטר ובמקומו נבחר באפריל 1932 הד"ר מאלישבסקי, רופא, שהיה לפני כן חבר הנהלת העיר (לאונויק), איש ה"סאנאציה". לקראת הבחירות לעיריה הוקם בסוף שנת 1933 "בלוק לאומי" יהודי בהשתתפותם של הציונים, המפלגה הדימוקרטית וחוגים כלכליים. ה"בלוק הלאומי" הגיע להסכם עם ה"סאנאציה". היהודים קיוו, כי על-ידי ההסכם ישיגו סגנות ראש-העיר ליהודי. בין השותפים ל"בלוק הלאומי" התחילו מריבות בדבר איזו התפקיד הזה והדבר גרם, כי ביום הבחירות התפרק הבלוק. היהודים קיבלו רק 11 מנדטים, בזה אחד של ה"בונד" ואחד של "פועלי ציון" צ"ס. ה"סאנאציה" קיבלה רוב מוחלט, אך גם בקרב חבריה חל פילוג. הנ"ד התחזקה בבחירות. בחירתו של

סגן-ראש-עיר יהודי הועמדה בסימן שאלה. בישיבת המועצה שבה עמדו לבחור בראש העיר וסגניו, נעדרו שנים מתשעת חברי "הבלוק הלאומי" היהודי, שלא היו בעיר. בראש העיר נבחר שוב הד"ר מאלישביסקי. היהודים והנ"ד לא הצביעו בעדו, הם שמו פתקאות לבנות. היהודים הציעו את הד"ר י. ויגודסקי לתפקיד סגן-ראש העיר, אך היתה זו רק הצעה הפגנתית. להצעה כזאת היו דרושות 16 חתימות של חברי המועצה. נבחרו אפוא סגנים רק ממפלגת השלטון. כחברי הנהלת העיריה נבחרו לפי הסכם מוקדם 4 מה"סאנאציה", 2 מהנ"ד ואחד יהודי, מיכאל טאוב, יושב-ראש אגודת התעשיינים, מנהל ושותף בבית-בישול הבירה "שופן" (ספטמבר 1934). בראשית שנת 1936 החליף אותו ב. סגל, מנהל אגודת הסוחרים הזעירים. פעולת הנציגים היהודים בעיריה. הנציגים היהודים בעיריה חייבים היו לשקוד על ענייני האוכלוסיה היהודית, כגון החזקת בתי-הספר, בית-החולים היהודי, עזרה סוציאלית, סיוע למסדות תרבות וכד'.

בתי-הספר. חוק לימוד חובה הונהג בשנת הלימודים 1927-1928. העיריה פרסמה מודעות בדבר חוק זה, אך לא בידיש. הנציגים היהודים בעיריה הגישו שאילתא בעניין זה, אך היא נדחתה.

בעיריה היתה השפעה רבה לנציגי המפלגה הפולנית הסוציאליסטית פפ"ס. נציגי ה"בונד" רצו להיעזר בעמיתיהם הפולנים, כדי לקדם את ענייני בית-הספר היידישאי. נציגי הפפ"ס לא רצו להיות קשורים להחלטות העיריה בדבר מתן 36% מתקציב בתי-הספר לבתי-ספר עממיים יהודיים בעיר. הם טענו, כי יש לתת כמה שנחוץ לכל בית-ספר בלי הבדל דת ולאום. ערעור העקרון של מתן 36% ליהודים עלול היה לגרום להקטנת הסיוע לבתי-הספר היהודיים.

בישיבת נעדת החינוך של העיריה מסר חבר-הנהלה פולני דו"ח על מצב בתי-הספר בעיר. בדו"ח נמסר, כי בבתי-הספר העממיים היהודיים לומדים בסך הכל 1,700 תלמיד. חברי-הוועדה היהודים טענו לעומתו כי זה לא נכון — לומדים 3,700 תלמידים! מוסר הדו"ח טען כי מקור הידיעה הוא הדו"ח שהגיש הצב"ק (מרכז החינוך היידישאי בעיר). ואמנם התברר, כי הצב"ק הגיש רשימה רק של תלמידי בתי-הספר שלו, בלי להזכיר את בתי-הספר של שאר הזרמים. הנציגים היידישאים אמרו, כי היתה גם רשימה נוספת של שאר בתי-הספר היהודיים, אך מוסר הדו"ח הפולני הודיע, כי אין רשימה נוספת.

חבר פולני של הוועדה הציע, כי העיריה תתמוך רק בבתי-ספר עממיים ממלכתיים, שפירושה: לא לתמוך בבתי-הספר היהודיים.

חבר פולני אחד של הוועדה, חבר מפלגת הנ"ד, היה ליברלי יותר וחייב את התמיכה בבתי הספר היהודיים החילוניים — אך לא בבתי-הספר הדתיים.

הד"ר י. ויגודסקי נטל את רשות הדיבור והסביר, כי כל בתי-הספר היהודיים, הן בעברית והן בידיש, הם בתי-ספר עממיים, וכי חובת לימודי הדת נוסחה בחוקה של המדינה. אין אפוא לדבר על בית-ספר חילוני או דתי. הד"ר י. ויגודסקי דרש להמשיך ולהקציב 36% לכל בתי-הספר היהודיים.

נציג ה"בונד" הגן בנאומו רק על בתי-הספר של הצב"ק. בתי-הספר של "יבנה" ו"הוועד המאוחד", של "אגודת ישראל" ושל המזרחי — אמר — הם חשובים, ואלה של "תרבות" מחנכים לציונות, ולהתבוללות, נוטעים חיבה לארץ-ישראל וגורמים להינתקות מהארץ שבה אנו חיים. הוא לא דרש להמשיך בהקצבת ה-36%. הד"ר צ. שבד הודיע, כי אינו מסכים לכל מה שאמר נציג ה"בונד" והציע גם הוא כמו הד"ר ויגודסקי, להשאיר את העקרון של הקצבת 36%.

בהצבעה נפלה הצעת ההקצבה של 36%; רק שלושה נציגים יהודים, הד"ר י. ויגודסקי, הד"ר צ. שבד ונחום אפשטיין תמכו בה. נתקבלה הצעת הפפ"ס; המדברת באופן כללי על שיווי זכויות לכל בתי-הספר, בלי הבדל דת ולאום. ההצעה לא חייבה לשום תמיכה כספית. נאמר בה, כי בתי-ספר פרטיים אינם צריכים לקבל סיוע ונבחרה ועדה שתקבע איזה בתי-ספר צריכים לקבל סיוע, הועדה מנתה שני חברים: הד"ר צ. שבד והמפקח הממשלתי על בתי-הספר.

בישיבת מועצת העיריה, שדנה בהחלטות ועדת החינוך, חזר ארנוביטש על דבריו בוועדה, אך הודיע, כי לא יתנגד לתמיכה גם בבתי-ספר דתיים. נאם גם י. צ'רניכוב, שניסה לרכך את הרושם הרע, שעשו דברי ארנוביטש. הד"ר י. ויגודסקי הסביר בנאומו את מצב בתי-הספר העממיים היהודיים, שאינם מוחזקים על-ידי הממשלה, ודרש להמשיך במתן 36% מהכספים, שהעיריה מקציבה לבתי-הספר בעיר. מועצת העיריה החליטה החלטה דומה לזו של ועדת החינוך: לתמוך בבתי-הספר בלי הבדלי שפה, אם הלימודים בהם מתנהלים בהתאם לתכנית הלימודים הממשלתית. המועצה הטילה על ועדת החינוך להחליט באיזה בתי-ספר יש לתמוך. היא החליטה גם להגדיל את התמיכה בבתי-הספר היהודיים בגלל מצבם הקשה.³⁶

בוועדת החינוך הוחלט, כי העיריה תישא בהוצאות המשקיות של כל בתי-הספר בעיר; בשכר-דירה, תאורה, נקיון וכדומה. מלבד זאת החליטה הוועדה, כי יש לתת לבתי-הספר היהודיים סיוע חד-פעמי מיוחד בסך 100,000 זהובים. כאשר דנו אילו מבתי-הספר העממים היהודיים יקבלו את התמיכה, טען החבר הפולני בוועדת השנים, כי בתי-הספר של "יבנה" אינם מתאימים לדרישות. הד"ר צ. שבד לעומתו טען, כי שלילת התמיכה מבתי-הספר של "יבנה" תעשה רושם רע על חלק מהציבור היהודי. החבר הפולני הציע אפוא, כי בתי-הספר של "יבנה" יקבלו תמיכה מוקטנת, עד שיהפכו לבתי-ספר עממיים רגילים.

ההחלטה לצמצם את התמיכה בהחזקת בתי-הספר של "יבנה", עוררה מחאות. בביתו של הרב ר' חיים-עוזר התקיימה התייעצות בהשתתפות כל חברי מועצת העיריה האזרחיים וכן המורים של "יבנה" והוחלט לשגר משלחת של המורים והורי התלמידים אל ראש העיר. יהודים חרדים החתימו על הצהרת מחאה. גם אגודת הסוחרים ואירגונים אחרים קיבלו החלטות מחאה. בשבת הופיעו בבתי-התפילה נואמים מטעם "אגודת ישראל", שמחו נגד הקיפוח. ה"בונד" שימש מטרה

להתקפותיהם. בקלוז'ר ו'אנוויל עיכבו את הקריאה ונאמו נגד הבונדאים. הד"ר צ. שבד הסביר לציבור את עמדתו. הוא פרסם ב'ווילנער טאג' מאמר, שבו ציין, כי לא היו סיכויים להשאיר את עקרון התמיכה ב-36%. החבר הפולני בוועדת השנים התנגד למתן תמיכה לבתי-הספר של "יבנה", מפני שבהם לומדים רק עשר שעות בשבוע לימודים כלליים. הוא, הד"ר שבד, לא יכול עקרונית להתנגד לעמדה זו, אך לא רצה להרוס את בתי-הספר של "יבנה", לכן דאג כי תינתן התמיכה לפחות לשניים מבתי-ספר אלה במקום לשבעה, כפי שביקשה "יבנה". הצעתו של החבר הפולני בוועדת-השנים לא נתקבלה בוועדת החינוך, הצביעו בעדה רק הוא, הד"ר שבד והד"ר י. ויגודסקי.

"יבנה" ו"אגודת ישראל" הגישו לוועדת החינוך בקשה לדון מחדש בהחלטה. הוגשה גם תכנית הלימודים בבתי-הספר של "יבנה" וכן מחאות של אירגונים. הד"ר צ. שבד הציע לדון בתמיכה בשני בתי-ספר של "יבנה" שבהם לומדים 18 שעות בשבוע לימודים כלליים. הרוב בוועדה החליט לא לדון מחדש בעניין. בתי-הספר של "יבנה" נשארו אפוא בלי השתתפותה של העיריה בהוצאות המשקיות.

באספה, שכינס ה"בונד" ובה נמסר דו"ח מפעולות נציגיו בעיריה, אמר י. ז'לניקוב, כי ה"בונד" היה תמיד נגד בתי-ספר עבריים ודתיים, לכן הצביע נגד מתן התמיכה ל"יבנה".³⁷

הסכום, שעליו החליטה ועדת-החינוך של העיריה, קוצץ על-ידי הנהלת העיריה מ-100,000 ל-20,000, אח"כ הקטינו אותו ל-16,000. ובתקציב, שהוצע למועצת העיריה לאישור, נשארו רק 10,000 זהובים. הצעה זו נתקבלה במועצה בקולות הנ"ד, ה"סאנאציה" ופפ"ס. לאחר שאחדים מחברי הפפ"ס יצאו נגד החלטה זו, הציעה הפפ"ס, שהסכום יינתן רק לבתי-הספר החילוניים. הצעה זו נדחתה (מארס 1928). לאחר ויכוח החליטה העיריה לתמוך גם בבית הספר המקצועי של "עזרה על-ידי עבודה".

בדיון בתקציב לשנת הלימודים 1928-1929, חזרו הנסיונות של נציגי ה"בונד" להשיג הקצבה רק לבתי-הספר היידישאים. הם הציעו, לאחר שהשיגו בחשאי חתימות מנציגי פפ"ס להצעתם, להקציב 50,000 זהובים לבתי-הספר של הצב"ק. חברי המועצה היהודים, אפילו הדימוקרטים, לא ידעו לפני כן על ההצעה שה"בונד" עומד להציע. ד"ר י. ויגודסקי יצא בהתקפה על ה"בונד" על שהוא מסווג את בתי-הספר לפי ראות עיניו לבעלי-ערך ולפחותי-ערך. נציג ה"בונד" טען, כי אי-אפשר לחלק את הסכום המוצע בין כל מרכזי-החינוך, מפני שישאר סכום זעום לכל מרכז. המועצה החליטה להעביר את העניין לוועדת הכספים. בוועדה הציעו הנציגים היהודיים, פרט ל"בונד", להקציב 100,000 זהובים לכל בתי-הספר היהודיים בעיר. הוועדה דחתה את ההצעה והגישה דו"ח, שבו נאמר, כי בתי-הספר היהודיים בעיר מקבלים מהעיריה יותר מאחרים ושהמורים היהודים מקבלים שכר יותר ממורים

אחרים. מורי בתי-הספר היהודיים קיבלו בכל זאת מהעיריה 10,000 זהובים. בקשות "יבנה" ו"תרבות" להשתתף בהוצאות המשקיות של בתי-הספר שלהן נידחו, הראשונה מפני שבתי-הספר של "יבנה" הם דתיים, והשניה מפני שבבתי-הספר של "תרבות" פחות מדי תלמידים.

בעיית השתתפותה של העיריה בהוצאות המשקיות של בתי-ספר דתיים עלתה שוב לדיון בחודש מארס 1930. בית-ספר אחד מזרם "תחכמוני" ושנים מ"יבנה" ביקשו להכניסם לרשימת מקבלי הסיוע. ועדת החינוך של העיריה קיבלה ברוב קולות החלטה להעניק להם את הסיוע. נגד הצביעו ה"בונד" ופפ"ס, בעד הצביעו כל שאר חברי הוועדה כולל נציגי ה"סאנאציה" והנ"ד.

איחוד בתי-ספר. השלטונות, ששאפו להרחיב את רשת בתי-הספר העממיים הממשלתיים ליהודים, ה"שבת-ובקי", נעזרו גם על-ידי העיריה בפעולתם זו. העיריה טיפלה בבתי-הספר הציבוריים היהודיים כאילו מנקודת ראות משקית גרידא: כיצד לצמצם את ההוצאות להחזקתם, ליטול מהם את הדירות, שלדעתה היו מרווחות מדי, או לאחד שני בתי-ספר ולשכנם בדירה אחת. כן אוחדו בחודש מאי 1931 בית-הספר היידי בן 8 המחלקות ע"ש ש. פרוג עם בית-הספר היידי ע"ש קופרשטיין והועברו מקצה אחד לקצה שני של העיר. את השתתפותה בהוצאות המשקיות של בית-הספר היידי ע"ש שלום-עליכם ביטלה העיריה.³⁸

שיטה זו של צמצום מיספר הבניינים העומדים לרשות בתי-הספר העממיים היהודיים, נמשכה. הנהלת העיריה החליטה בחודש אוגוסט 1932 לסגור שני בתי-ספר יידישאים של הצב"ק, 3 של "הוועד המאוחד", 8 של "תחכמוני", 1 של "תרבות" ואחד של "יבנה". העיריה והצב"ק הגיעו אז להסכם בדבר איחודם של שני בתי-ספר של הצב"ק לבית-ספר אחד, וכן הושג הסכם גם בין העיריה ובין "תרבות".

בחודש אוגוסט 1932 החליטה העיריה לקחת את המעון של "בית-הספר ע"ש מפייזי השכלה" (ברחוב ביליני 4) ולמסרו לבית-ספר פולני, ואילו לבית-הספר היידי לתת מעון קטן יותר (ברחוב פוהולאנקה 23). החסכון הסתכם ב-300 זהובים לשנה. בחודש מאי 1935 החליטה העיריה לאחד 4 בתי-ספר של הצב"ק, 3 של "תחכמוני", 2 של "יבנה", ואילו את ה"תלמוד תורה" לסגור ולאחד אותו עם "תורת אמת". נציגי מרכזי החינוך הביעו התנגדות להחלטה זו. בעיר נאספו כ-10,000 חתימות מחאה נגד ה"איחודים". ועד הקהילה הזמני פנה בענין זה אל העיריה, אך זו לא התחשבה בהתנגדות. ב"תלמוד תורה" היו אז 330 תלמיד, "בתורת אמת" 330 ואליהם רצתה העיריה לצרף גם את תלמידי ה"תלמוד תורה" "בית יהודה" בסניפי-שוק, יחד כ-800 תלמיד. באיחוד שני בתי-הספר של "יבנה" לא חסכה העיריה מאומה.

העיריה רצתה להוציא את הרהיטים משני בתי-ספר יידיים, שהחליטה לחסלם, זה אשר ע"ש פרוג וזה אשר ע"ש שלום-עליכם. תלמידי הכיתות הגבוהות וברוגרי שני

בתי־הספר האלה החליטו למחות. כשבאו ביום ה־25 ביוני 1935 בבוקר פקדי העיריה עם משאיות, כדי להוציא את הרהיטים משני בתי־הספר, התקהלו התלמידים והבוגרים ליד בית־ספרם וקיבלו את מבצעי החיסול בקריאות מחאה. פקדי העיריה נאלצו לקרוא למשטרה, זו עצרה כארבעים נערים ונערות, העבירה אותם למשטרה ואחר־כך שחררה אותם. השאר התפזרו. בשעה 12 בצהריים התחילו התלמידים שוב להתאסף, אך המורים השפיעו עליהם שיתפזרו.

העיריה החליטה לדרחות לשנה את החלטתה בדבר חיסול בית־הספר ע"ש שלום־עליכם, ואילו בבית־הספר ע"ש פרוג חדלה לתמוך. הצמצומים בתקציב התמיכה בבתי־הספר היהודיים גרמו, כי בחודש יוני 1937 הופסקה לבית־הספר ע"ש שלום־עליכם התמיכה של העיריה. עובדי העיריה הוציאו מבניין בית־הספר את כל הריהוט שהיה שייך לעיריה מאז הקמתו, הפסיקו את החשמל והשאירו רק את הקירות ואת הספסלים, שהיו רכושו של הצב"ק. מרכז בתי־הספר היידישאים החליט לחדש את בית־הספר על חשבוננו. הורים־סיידים באו וסיידו בהתנדבות, הורים זגנים הכניסו שמשות, אגודות מקצועיות תרמו לשיקום בית־הספר ולרגל חידוש הלימודים נערכה חגיגה (נובמבר 1937).

הקצבות לבתי־הספר. השתתפות העיריה בהחזקת בתי־הספר העממיים היהודיים בעיר הסתכמה בשנת 1934 בסך 116,000 זהובים. בשנת 1935 — 115,000 זהובים, בשנת 1936 — 86,000 זהובים, בשנת 1937 — 70,000 זהובים. בראשית שנת 1938 מחקה העיריה לגמרי את התמיכה לשנה הבאה. חבר הנהלת העיריה היהודי הסביר, כי ההחלטה נתקבלה מטעמים פורמליים — ועדת הביקורת של איגוד הערים בפולין מחקה את הסעיף הזה מתקציבה. ועד הקהילה הגיש מחאה נגד ההחלטה. אגודת הסופרים והעתונאים היהודים אף היא הגישה מחאה. ה"בונד" רצה לכנס אספת מחאה, אך השלטונות לא הירשו. בוועדת התקציב הציעה נציגה פולניה להקציב 38,863 זהובים למאור, מים ושירותים אחרים בבתי־הספר העממיים היהודיים. חברה־הנהלה היהודי, ב. סגל, הציע להקציב כמו בשנה הקודמת — 70,000 זהובים. הצעתה של החברה הפולניה קיבלה את כל הקולות של הפונים, זו של ב. סגל — רק את קולו הוא. משלחת של הוועד הציבורי היהודי להגנה על התמיכה הלכה אל ראש העיר. הוא ענה, כי הוא לא יתערב, מה שתחליט המועצה זה יקום. ועדת החינוך של העיריה אישרה מתן 38,863 זהובים. לא הועילה תנועת המחאה, שקמה נגד קיצוץ התמיכה. העצומה שחתמו עליה רבים בעיר, ובראשם חברי ועד הקהילה, מחאות וקול־קורא אל התושבים היהודים מאת מרכזי החינוך בעיר (מאריס 1938), נשארו ללא מענה.

בראשית שנת 1939 החליטה ועדת החינוך של העיריה למחוק לגמרי מתקציבה לשנה הבאה את התמיכה בבתי־הספר היהודיים הציבוריים. ועד הקהילה שוב החליט למחות נגד החלטה זו.³⁹

39 צייט, וילנה, מיום 22.1.1939; כדאי לציין כי גם כביאליסטוק הפסיקה אז העיריה לתמוך בבתי־הספר העממיים היהודיים.

עם הפסקת הסיוע דרשה העיריה מבתי-הספר, שיחזירו לה את הספסלים ושאר הרהיטים, שקיבלו ממנה. בחודש אוגוסט 1939 הוציאה מה"תלמוד תורה" 65 ספסלים.

בתי-ספר מקצועיים. לרגל אישור התקנון של בית-ספר מקצועי עירוני, הציעו הנציגים היהודים בעיריה, כי יפתחו בבית-הספר כיתות מקבילות בשפת יידיש. ההצעה נתקבלה (מארס 1931).

בסוף שנת 1936 הקציבה העיריה מהכספים, המיועדים לבתי-ספר מקצועיים, סך 1,500 זהובים ל"עזרה על-ידי עבודה". בקשת אגודת הנשים היהודיות לסיוע לבית-הספר המקצועי שלה נדחתה. כאשר נמחק בראשית שנת 1939 מתקציב מחלקת החינוך הסיוע לבתי-הספר היהודיים, החליטה בכל זאת העיריה על הקצבת סך של אלף זהובים ל"עזרה על-ידי עבודה" (מארס 1939).

קייטנות לילדי בתי-הספר. העיריה הקציבה בשנת 1929 לתזונה בקייטנות לילדי בתי-הספר העממיים היהודיים 32% מהסכום הכללי שהוקצב על-ידה למטרה זו, ואילו בשנת 1930 רק 25%. בשנת 1938 החליטה העיריה לתת את הסיוע רק לתלמידי בתי-הספר הממשלתיים. העיריה ביטלה את ההקצבה בסך 11,000 זהובים, שהיתה מעניקה ל"אזע" (האגודה הווילנאית לבריאות היהודים) לקייטנה של תלמידים יהודים. הנימוק היה, כי התלמידים היהודים יכולים להשתתף בקייטנה הכללית שמארגנת העיריה. הד"ר י. ויגודסקי טען בישיבה של ועדת הכספים כי הילדים היהודים קופחו. ראש-העיר קם נרגז וצעק, כי אינו רוצה שיגידו, כי נעשה עוול לילדים היהודים, הוא מכיר רק בתלמידים של בתי-ספר ציבוריים כלליים. ויגודסקי ענה לו, כי אמנם נעשה כאן עוול לילדים היהודים. ראש-העיר נטל מהד"ר ויגודסקי את רשות הדיבור. הד"ר קם ועזב את הישיבה. נציג מפלגת השלטון הציע למחוק מההחלטה את המלה "ממשלתיים". הצעתו נתקבלה פה אחד וכך יושב הסכסוך והעוול תוקן (פברואר 1938). באותה שנה, בחודש אוגוסט, החליטה העיריה להקציב ל"אזע" לתזונה לילדים יהודים 800 זהובים.

בשנים 1938-1939 העניק הווייבוודה לעיריה 18,000 זהובים למושבות קיץ לילדים. העיריה הפרישה מזה לילדים היהודים בקיץ של שנים אלה 1,150 זהובים לשנה. אליעזר קרוק טען, כי יש לתת לילדי היהודים 28% מהסכום הכללי, בהתאם למספר היהודים בעיר, או לפי מספר הילדים.

בראשית שנת 1939, עם ביטול הסיוע לבתי-הספר העממיים היהודיים על-ידי העיריה, נמחק מהתקציב של המחלקה לעזרה סוציאלית גם הסכום הקטן, שהוקצב לתזונת תלמידי בתי-הספר והגנים. הנציגים היהודים בוועדה, הד"ר י. ויגודסקי ואליעזר קרוק, מחו בחריפות נגד ביטול הסיוע. לאות מחאה עזבו הנציגים היהודים את הישיבה.⁴⁰

תמיכה לביגוד לתלמידים. העיריה הקציבה סך 25,000 זהובים לעזרה לכגדים

בחורף של שנת 1936-1937 לתלמידי בתי-הספר בעיר. בהחלטה צוין, כי את התמיכה יקבלו רק בתי-הספר הממלכתיים, אבל לא שאר בתי-הספר, הנחשבים ל"פרטיים". חבר הנהלת העיריה ב. סגל מחה נגד קיפוח הילדים היהודיים, הלומדים בבתי-הספר העממיים הציבוריים. משלחת מטעם מרכזי החינוך פנתה בעניין זה אל ראש-העיר, שהבטיח להשתדל לשנות את ההחלטה, אך העוול לא תוקן. גם כעבור שנה, כשהעיריה הקציבה 35,000 זהובים לבגדים ולנעליים לעזרה בחורף, לא נהנו מזה הילדים היהודים, פרט לאלה שלמדו ב"שבתיובקיי".

מילגות לתלמידים. העיריה החליטה על מתן 6 מילגות לתלמידים יהודים בשנת הלימודים 1932-1933. אחת לתלמיד בית-ספר תיכוני וחמש לתלמידים בבתי-ספר מקצועיים. נציגי היהודים בעיריה דרשו להקציב גם למוסדות תרבות יהודיים בעיר. "יוו"א. נציג ה"בונד" השיג בשנת 1928 הקצבה בסך 2,000 זהובים למכון המדעי היהודי "יוו"א". כעבור שנה הוקצב סך 3,000 ואילו בשנה שלאחריה שוב רק 2,000 זהובים.

הספריות היהודיות בעיר. בשנת 1928 לא הוקצב כלום לספריות היהודיות הציבוריות, אבל בשנה שלאחריה ניתן סכום של 12,000 זהובים. בשנת 1930 הופחת הסכום ל-6,000 זהובים.

הקונסרבטוריון והמכון היהודי למוסיקה. לקונסרבטוריון היהודי הקציבה העיריה בשנת 1929 2,000 זהובים ובשנה שלאחריה רק 1,000 זהובים. בשנת 1932 הקציבה לקונסרבטוריון 600 ולמכון המוסיקלי היהודי 400 זהובים.

התיאטרונים היהודיים. "אגודת התיאטרון היהודי" השתדלה, כי העיריה תתמוך בתיאטרונים היהודיים בעיר כשם שהיא תומכת בתיאטרון הפולני. בסוף שנת 1928 הקציבה העיריה למטרה זו 2,000 זהובים. את הכסף העבירה ל"אגודת התיאטרון". נציגי היהודים בעיריה טענו כי הסכום שמקציבה העיריה לתיאטרון היהודי הוא קטן מדי; לתיאטרון הפולני היא נותנת 170,000. תיתן אפוא לתיאטרון היהודי לכל הפחות 10,000 זהובים. ואמנם החליטה ועדת הכספים של העיריה על הקצבת 10,000 זהובים, שמהם ניכו בעד חשמל 4,000 זהובים (מאי 1930). להצגות לילדים הקציבה העיריה 12,000, שליש מזה לילדי היהודים (ינואר 1930). בשנת 1931 קיבלו התיאטרונים היהודים מהעיריה 10,000 ובשנת 1932 9,000 זהובים. בגלל קיצוצים כלליים בתקציב החליטה ועדת הכספים של העיריה בחודש מארס 1935 לבטל את התמיכה בתיאטרון היהודי בסך 9,000 זהובים. באי-כח מוסדות תרבות יהודיים בעיר מחו נגד החלטה זו.

בשנת 1936 הקציבה העיריה 4,000 זהובים לתמיכה בתיאטרון היהודי, אך התשלום התעכב במשך כל השנה, בנימוק כי הרמה האמנותית של התיאטרון היהודי היא נמוכה. באי-כוח האגודה, הירש מן והד"ר בוך טענו, כי הרמה האמנותית של התיאטרון היהודי היתה בשנת 1936 גבוהה יותר מאשר זו של התיאטרון הפולני. ראש-העיר הבטיח לשקול בדבר, כיוון שרוב חברי העיריה נטו להעניק את הסיוע (מארס 1937). "אגודת התיאטרון" קיבלה כעבור חודש ימים 2,000 זהובים. לשנת

1937 לא הוקצבה ל"אגודת התיאטרון" אף פרוטה.

פרס לעידוד עבודה ספרותית. כאשר דנו בוועדת התרבות בחודש מארס 1928 בפרס בעד עבודה ספרותית, הציע נציג ה"בונד", כי פרס נוסף בסך אלף זהובים יוקצב גם עבור עבודה ספרותית בשפה שאיננה פולנית. כשדנו אחר-כך בחודש פברואר 1929, בפרס הספרותי, שאל המהנדס אליעזר ספירא, ציוני, אם יינתן פרס גם בעד חיבור בעברית. תשובת יושב-הראש, פולני, היתה: כן! נציג ה"בונד" י. ארונוביטש יצא בדברים חריפים נגד פירוש כזה להחלטה. הוא טען, כי יושב-הראש לא רשם נכון בפרוטוקול את ההחלטה בעניין השפות. יושב-הראש נזף בנציג ה"בונד" והעמיד להצבעה הבעת אמון לו כיושב-ראש. הובע אמון ביושב-ראש. המוזיאון של החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה ע"ש ש. אניסקי. קיבל מהעיריה בשנת 1932 500 זהובים.

לאירגוני ספורט יהודיים הקציבה העיריה בשנת 1929 7,000 ואילו בשנת 1930 רק 3,000 זהובים.

בראשית שנת 1939, כאשר קיצצה העיריה בתמיכה שלה בבתי-הספר העממיים היהודים, מחקה גם את תמיכתה בכל מוסדות התרבות היהודיים בעיר. קריאת רחוב על שם הירש לקרט. העיריה החליטה לקרוא רחוב על שם הירש לקרט, שהתמרד נגד שלטון הצאר, ירה בגנרל-גוברנסטור והוצא להורג. ההחלטה לא בוצעה. בראשית שנת 1932 הציע נציג ה"בונד" בעיריה, הד"ר ראפס, לבצע את ההחלטה. הוחלט לבצעה.

עזרה סוציאלית. יחד עם ביטול העקרון של מתן 36% מכספי התמיכה לבתי-ספר עממיים יהודיים, בוטלה גם התמיכה לנזקקים יהודים בשיעור כזה באמצעות ועד הקהילה. מה-1 באפריל 1928 התחילה אפוא העיריה לחלק את הסיוע באופן אישי לכל תושב נזקק. המסעדה היהודית הזולה למשכילים עברה גם היא לידי העיריה. העיריה הקציבה בקיץ של שנת 1937 סכום להשתתפות בהחזקת 25 ילד, 40 גרוש ליום לילד, במעון-יום של אגודת י"א"פ (נשים עובדות יהודיות).

לוועד היתומים היהודי הקציבה העיריה בחודש אוקטובר 1936 אלף זהובים. למושבי-הזקנים הקטינה העיריה בראשית שנת 1939 את התמיכה והעמידה אותה על 500 זהובים לחודש.

הווייבודה היה מקציב בשנת 1938 לעיריה סך 5,500 זהובים לחודש לעזרה סוציאלית. כאשר דרש החבר היהודי בוועדה הסוציאלית של העיריה בחודש מארס לתת מזה גם לנזקקים היהודים, הציע ראש-העיר לפנות לווייבודה, שיוסיף עוד 350 זהוב לחודש וכסף זה יהיה מיועד לארבעה מעונות ילדים יהודיים ולבית-הספר לילדים מפגרים. ההצעה נתקבלה, הוועדה פנתה לווייבודה, אך הוא לא אישר את התוספת למוסדות יהודיים אלא הגדיל את הסכום למוסדות בלתי-יהודיים. הוועדה החליטה להקציב בעצמה לחודש מאי 200 זהובים, סכום שיחולק בין חמישה מוסדות יהודיים (מאי 1938).

בית-החולים היהודי. העיריה, שברשותה נמצא בית-החולים היהודי, התחילה

לסגור בו מחלקות. היה חשש, כי בית-החולים ייסגר לגמרי. הרופאים היהודים שעבדו בו הזעיקו את דעת הקהל היהודי בעיר. בישיבת ועד הקהילה בחודש אוקטובר 1933 הוטל על משלחת להשתדל בעיריה שבית-החולים יוסיף להתקיים. למשלחת נבחרו הרב ר' חיים-עוזר, הרב י. רובינשטיין והד"ר ויגודסקי. באספה מטעם ה"בונד", שבה מסרו נציגיו דו"ח מן הפעולות בעיריה, התקף ז'לוניקוב את חבר ההנהלה היהודי בעיריה אל. קרוק על ששתק בעניין בית החולים, ואת מנהל בית-החולים הד"ר א. וירשובסקי על שפעל כפי שדרשו ממנו הפולנים, כלומר — קיבל לעבודה פקידים נוצרים במקום פקידים יהודים, דרש מהחולים היהודים תשלום בעד חודש ימים מראש ואילו מנוצרים — לא דרש; לחולים יהודים עניים קשה היה להתקבל. ההשתדלויות הגיעו עד הגורם העליון במדינה, עד ליוזף פילסודסקי, והוא מנע את סגירת בית-החולים היהודי.⁴¹

הד"ר א. וירשובסקי פרש מתפקידו בשנת 1937, לאחר 37 שנות עבודה במוסד. במקומו מינתה העיריה את הד"ר אליהו סקליס.

נציגי היהודים בעיריה עמדו על המשמר גם לאחר שחלפה סכנת הסגירה. בראשית שנת 1938 קבל הד"ר י. ויגודסקי בישיבה של ועדת הכספים על שהונהג כעין "גיטו" בבית-החולים היהודי — מקבלים אליו רק חולים יהודים. הד"ר ויגודסקי העיר, כי הוא שמח על שהעיריה ניגשה לשפץ את המוסד, אך מחה על כך שבו בזמן שבשאר בתי-החולים העירוניים נעשים התיקונים והשיפוצים כמוסד על חשבון תקציב העיריה, הרי בבית-החולים היהודי הם נעשים על חשבון קימוצים בסעיפים אחרים של המוסד.

הבניין של בית-החולים היהודי על מגרשו עבר לפי הוראה ממשרד-הפנים לבעלות העיריה (יולי 1938). בתקופת שלטון רוסיה היה שיך הבניין למוסד הממשלתי לעזרה סוציאלית.

"שיפור פני העיר". העיריה פעלה לשיפור פני העיר. היא דרשה לסייד ולתקן בתים ברחובות הראשיים. להרוס בתים רעועים, לסלק מהשווקים דוכנים ורוכלים, לסלק רוכלות העומדות עם סליהן ברחובות, לסלק שלטים בלתי-אסטטיים. הדרישות האלה פגעו בפרנסתם של כל אותם הרוכלים. בצר להם רצו אל אבי כל האביונים והנרדפים — אל הד"ר י. ויגודסקי, שהיה משתדל למנוע את הגזירות או לדחותן.

עניין השלטים "הבלתי-אסטטיים" התחיל עוד בזמן הלוויית לכו של יוזף פילסודסקי (מאי 1935). שעברה ברחובות המרכזיים ובהם היו הרבה חנויות של יהודים ושלטים עם כתובות באותיות אשוריות בפתחיהן. העיריה דרשה לסלק את השלטים "הבלתי אסטטיים" ולתלות במקומם חדשים. אחר-כך באו הוראות מהממשלה, לרשום על כל שלט את שם בעל העסק (מאי 1937). אי-אלה פקידים

41 "צייט", וילנה, בג'ל' מיום 11.9.1934, בסקירתו של א. צינצינטוס "וילנה היהודית בשנת תרצ"ד"; "אונט קוריער", וילנה, 15.10.1933; 22.10.1933.

ממשלתיים דרשו לסלק את הכתבות באותיות העבריות מהשלטים, אך נתקבלה הבהרה מהשלטונות, כי לא ניתנו עדיין הוראות כאלה. בכל זאת הותר לחנויות הרשומות ברשימת המסחר להופיע עם שלט באותיות עבריות — בידיש או בעברית (מאיינוי 1938). העיריה פרסמה גם פקודה לסלק את כל השלטים מפח ולהדביק במקומם על הקיר אותיות בולטות מעץ. "באופן מסתורי", כותב העתון 'צייט' המקומי, "נעלמו הכתובות באותיות עבריות שבשלטים", אפילו המלה "כשר" על השלטים של הנקניקיות נעלמו. בעלי-הנקניקיות השתדלו אמנם שירשו להם לכתוב את המלה "כשר" באותיות עבריות, אך לא נענו. וכל זאת למרות שמעיר הכירה וארשה נתקבלה הוראה, המתירה לכתוב על השלט גם באותיות עבריות (אוגוסט 1938).

הוועדה הטכנית של העיריה, שבדקה את מצב הבתים, נתנה בחודש יוני 1938 הוראה להוריד מהכניסה לחצר מס' 39 ברחוב הרחב את הטבלה האומרת, כי בית זה חי הפסל מרק אנטוקולסקי. הד"ר י. ויגודסקי פנה אל הסטארוסטה, וההוראה בוטלה.

העיריה ניגשה גם לחיסול המסחר בחצר-המעבר, שהובילה מרחוב היהודים לרחוב האטלזים. בחצר זו היו 32 חנויות קטנות וכן התקיים בכיכר החצר מסחר זעיר בבגדים ישנים. המשטרה גרשה ביום בהיר אחד בחודש אוקטובר 1937 את כל הרוכלים. נשאר שם רק חנויות בודדות. העיריה רצתה להעביר את המסחר בבגדים ישנים לשוק הקיובי.

העיריה חתרה זה שנים לסלק את הדוכנים משוק העצים שברחוב זאוואלני. הנימוק היה תברואתי. בעלי הדוכנים היהודים היו פונים אל הד"ר י. ויגודסקי והוא היה משתדל ומשיג דחיה. בראשית שנת 1938 החליטה העיריה סופית לסלק את הדוכנים. היו שם כמאה בעלי-דוכנים יהודים ועשרה בעלי-דוכנים נוצרים. היהודים פנו אל הד"ר ויגודסקי והנוצרים — ישר אל ראש-העיר. הד"ר י. ויגודסקי יחד עם הרב י. רובינשטיין פנו אל סגן-הווייבודה, אך הוא ענה, כי עניין זה נתון לשיפוט העיריה. משלחת יהודים מוויילנה נסעה לווארשה והשיגה ממשרד המסחר הוראה לעכב את הביצוע עד שיחקרו בדבר. הדוכנים המשיכו לסחור. ביום ה-13 בפברואר 1938 פרסם הד"ר ויגודסקי בעתון המקומי 'צייט' רשימה על בעיית הדוכנים. הוא טען, כי יש לשמור על כללי ההיגיינה, אבל אין לפגוע בפרנסתם הדלה של בעלי הדוכנים. הד"ר הביע חשש, כי מאחורי המלחמה בדוכנים מסתתרת האנטישמיות. במיוחד רצתה העיריה לסלק את הרוכלות היהודיות, שהיו מחזיקות בסלים שלהן עופות למכירה. עשרים רוכלות כאלה פנו בצר להן אל הד"ר י. ויגודסקי. אגודת הסוחרים הזעירים השתדלה גם היא למענן. ועד הקהילה החליט לתת להן מקום באיטליז שבנה הוועד בבית שלו ברחוב שטראשון 6. הרוכלות שמחו על כך ול"חנוכת הבית" החליטו להזמין את ה"אבא" שלהן: את הד"ר ויגודסקי. עשרים ושבע משפחות מצאו שם את פרנסתן. (יוני 1938).

מוכרות הדגים נרדפו גם הן מאותה סיבה. למוכרי-הדגים הפולנים נבנתה אז על-

ידי קואופרטיב בעזרת העירייה בריכה לדגים חיים. ועד הקהילה דן בבניית בריכה כזאת גם למוכרות הדגים היהודיות.

הנהלת העירייה החליטה, כי בשוק העצים מותר יהיה לסחור רק בירקות. ביום בהיר אחד בחודש ספטמבר 1938, נדרשו 43 בעלי דוכנים לבדים וגלנטריה, מהם 35 יהודים, לעזוב את המקום. הרוכלות ברחובות היהודיים, שהיו עוברות עם סלים ומוכרות "בקבוקי יין" (תפוחים קפואים!), קטניות (שעועית חמה!) וכדומה, נרדפו גם הן על-ידי המשטרה. לא פעם קרה שהרוכלת לא הספיקה לברוח מהשוטר, הסל שלה נהפך וכל סחורתה נתפזה.

בחירות לעיריה, 1939. הבחירות למועצת העיר בוויילנה נקבעו ליום ה-21 במאי 1939. ברחוב הפולני התחרו שלוש רשימות, של "אוזון", נ"ד ודימוקרטים, שכללו גם את פפ"ס והאגודות המקצועיות. ברחוב היהודי הקים הד"ר י. ויגודסקי "בלוק לאומי", שצריך היה לכלול את כל המפלגות הציוניות, האירגונים הכלכליים ו"אגודת ישראל". "פועלי-ציון" ו"התאחדות" הודיעו על סירובם להשתתף בבלוק הלאומי בגלל השתתפותם של הציונים-הרביזיוניסטים. נציגי "אגודת ישראל" עזבו גם הם את הבלוק הלאומי. ה"בונד" החליט ללכת לבחירות ברשימה משלו. נציגי הדימוקרטים, יוסף צ'רניכוב, לא רצה להצטרף ל"בלוק הלאומי" והלך לבחירות ברשימה, שנקראה "הבלוק הפרוגרסיבי".

נציגי רשימת "פועלי-ציון" ו"התאחדות" פנו אל ה"בונד" בהצעה לוותר על מועמד אחד שלו במחוז-בחירות אחד, בפרבר סניפישוק, תמורת ויתור לטובתו על מועמד משלהם במחוז-בחירות אחר, בפרברים אנטוקול-זארצ'יה, וזאת כדי שתובטח בחירת יהודי בכל אחד ממחוזות-הבחירה האלה. ה"בונד" דחה את ההצעה.

תעמולת הבחירות התנהלה ברחוב היהודי בתנופה רבתי על-ידי כל הרשימות. ארבעה מחברי ה"בונד" שעסקו בציור סיסמאות על הקירות בצבע אדום, נעצרו על-ידי המשטרה. רשימת "פועלי-ציון" ו"התאחדות" קיימה אספת תעמולה בקלויז ברחוב נובוגורוד. קבוצת בונדאים רצתה להיכנס לאספה, אך לא נתנו להם. הם פוצצו שמישה בחלון ודרך הפירצה זרקו כרוזים. המשטרה דרשה לבטל את האספה. הד"ר י. ויגודסקי הפיץ עלון, שבו קרא להצביע בעד רשימת "פועלי-ציון" ו"התאחדות" במקום שאין מועמד של הבלוק הלאומי.

ברחוב הפולני ניהלו הנ"ד את תעמולתם בסיסמת שחרור וילנה מהיהודים. בבחירות קיבל ה"בונד" 10 מנדטים, "הבלוק הלאומי היהודי" — חמישה, "פועלי-ציון" ו"התאחדות" — 2. הבלוק הפרוגרסיבי נכשל לגמרי.

ברחוב הפולני ניצחו הנ"ד ופפ"ס. ה"אוזון" נחל מפלה. עליית כוחו של ה"בונד" הסתמנה בבחירות לא רק לעיריית וילנה, אלא גם לעיריות וארשה, לודז', ביאליסטוק וגרודנה.⁴² בוהלין לא התחזק ה"בונד", בעיר

42 עמנואל מלצר: יהדות פולין במאבק המדיני 1935-1939, פרק ה' (עבודת ד"ר, בשכפול); אריה טרטקובר: "ידישע פאליטיק צווישן די צוויי מלחמות", ייד. ענציקלאפדיע.

לכוב לא קיבל אף מנדט. את הצלחת ה"בונד" בעיריות יש להסביר בעמדה האופוזיציונית העקיבה שלו לשלטון הערין. בו בזמן שמפלגות ציוניות, "אגודת ישראל" ואירגונים כלכליים ניסו להידבר עם הממשלה, הרי ה"בונד" התקיף אותה כל הזמן. המצב הכלכלי של המוני היהודים, שהלך והחמיר, השפיע במידה רבה. המאורעות בארץ-ישראל הפילו פחד. "הספר הלבן", שנתפרסם ימים אחדים לפני הבחירות בוילנה, ביום ה-17 במאי, ובisher קיצוץ העליה, גם הוא תרם להחלשת כוח המשיכה של הציונות. רבים מהקומוניסטים הצביעו בעד ה"בונד" מחוסר רשימה משלהם.

ה"בונד" בוילנה רצה לחגוג את נצחונו במסיבה רבת משתתפים. אך הסטארוסטה לא הירשה לקיים את המסיבה (יוני 1939). לקראת כינוסה של הישיבה הראשונה של מועצת העיר התאספו הנציגים היהודים מרשימת ה"בלוק היהודי הלאומי". הם החליטו, כי בעניינים כלליים של העיר יתמכו בדימוקרטים הפולנים ואילו בכל העניינים החשובים יצביעו יחד כגוש אחד.⁴³

ועד הקהילה בפעולתו

מאמצים להרחבת הסמכויות. בפולין התכוננו היהודים באביב של שנת 1924 לבחירות לוועדי-הקהילות. לפי החוק משנת 1919 ("חוק פילסודסקי") הקהילות הוגדרו כדתיות; לנשים לא ניתנה זכות הצבעה; הגברים הבוחרים הם מבני 25 ומעלה והנבחרים — בני 30 ומעלה; בוועדי-הקהילות ובמועצותיהן משתתפים גם ממונים על-ידי הממשלה. יהודי וילנה, גם הדתיים, היו בעד תפקידים רחבים לוועד הקהילה, כדי שיוכל לטפל לא רק בצרכי הדת, אלא בכל צרכי התושבים היהודים בשטח התרבות והעזרה הסוציאלית. הד"ר יעקב ויגודסקי לחם בעד אוטונומיה רחבה ליהודים. הוא פרסם מאמר בעניין זה בעתון המקומי 'די צייט' (ב-27 באפריל 1924). "צעירי ציון" (פ. אנטוביל), המפלגה הדימוקרטית (הגב' בלאנקשטיין) ובעלי-המלאכה (אל. קרוק) הסכימו לדעתו של הד"ר י. ויגודסקי, כי אין וילנה וגליל וילנה יכולים להסתפק בסמכויות שניתנו לקהילה בחוק משנת 1919. בא-כוח "המזרחי", הרב מאיר קארליץ, סבר, כי החוק נותן בכל זאת מרחב-פעולה.

הד"ר י. ויגודסקי ניהל שיחות בבעיית תפקידי ועד הקהילה עם הרב חיים-עוזר גרודזנסקי. בהתייעצות של כל האירגונים הדתיים ("מזרחי", "אגודת-ישראל", "צעירי מזרחי", "צעירי אגודת ישראל" ו"שומרי תורה") יחד עם נציגי הקלויזים הגדולים בעיר, שבראשם ישב ר' חיים-עוזר, הוחלט לדרוש קהילה בעלת סמכויות רחבות. בישיבת המליאה של מועצת הקהילה הציע פ. אנטוביל לא להזכיר בדרישה, כי הקהילה תהיה "דתית" או "חילונית", אלא "לאומית". הצעה זו נתקבלה על דעת הרוב.

הד"ר י. ויגודסקי קיבל רשיון מהנציג של ממשלת פולין לכנס ועידה של ועדי

הקהילות בגליל וילנה, כדי לדון בתחומי הפעולות של הקהילות. בוועידה השתתפו כחמישים נציגים מכ-25 קהילות קטנות וכן כל חברי מועצת הקהילה בוילנה, יחד עם 75 נציגים. פתח את הוועידה הד"ר י. ויגודסקי. אליעזר קרוק הסביר את החוק משנת 1919 בדבר הקהילות הדתיות. א. ליטוואק, איש ה"בונד", הודיע, כי הוא וחבריו הם נגד קהילה דתית והעיר, כי הוועידה לא נבחרה באופן דימוקרטי, לא הוזמנו באי-כוח מוסדות של פועלים. הד"ר י. ויגודסקי ענה לו, כי גם מוסד כמו הצב"ק (מרכז החינוך של היידישאים) לא נבחר באופן דימוקרטי, ואילו הצירים שבאו לוועידה, נבחרו על-ידי הקהילות. הוועידה החליטה לדחות את החוק משנת 1919 ולדרוש קהילה בעלת שטח-פעולה רחבים בכל ענייני היהודים. "החוג היהודי" בסיים נתבקש לדרוש מהממשלה תקנון מתאים לקהילות ישראל בגליל וילנה.

הרבנים חיים-עוזר גרודזנסקי, מנחם קראקובסקי ומאיר קארליץ כינסו התייעצות של הארגונים הדתיים יחד עם באי-כוח הקלויזים והצהירו, כי לא ייתכן שבחקקון הקהילות לא ייאמר כי הקהילה היא דתית. הם הסתייגו אפוא מהחלטת הוועידה בוילנה.

מועצת השרים של המדינה פרסמה ביום ה-28 באוקטובר 1925 הוראה להחיל את חוק הקהילות משנת 1919 גם על חבלי-הספר. קהילת וילנה לא השלימה עם החוק, והד"ר י. ויגודסקי המשיך לפעול לשינוי חוק-הקהילות. הוא כינס בשנים 1925-1926 שלוש ועידות בעניין זה, אחת בגליל נובוגרודק, שניה בוילנה לגליל וילנה ושלישית בוילנה לנציגי הקהילות מפלכי וילנה, ביאליסטוק, נובוגרודק, ווהלן ופולסיה. הוועידה מכל חבל המזרח, שהתכנסה ביום ה-27 בספטמבר 1926, החליטה לדרוש קהילה לאומית, שתיבחר באופן דימוקרטי ותהיה בעלת סמכויות רחבות, שיקיפו את הצרכים הדתיים, התרבותיים, עזרה סוציאלית, הגירה וכדומה; וכן לא לשלול מהנשים את הזכות להשתתף בבחירות; שלבחר יוכל כל אזרח יהודי החל מגיל 21, ולהיבחר — החל מגיל 25; שאת הבחירות לקהילות בפלכי-הספר יש לקיים כבר במשך שנת 1926; הוועידה מחתה נגד מינוי חברים למוסדות הקהילות, ודרשה להכניס שינויים בחוק-הקהילות.⁴⁴

לפעולה זו לא היו כל תוצאות.

המצב הכספי. המצב הכספי של ועד הקהילה היה קשה בגלל העדר הזכות להטיל מס-חובה. המוסדות שהוחזקו על-ידי הוועד, כמו ה"תלמוד תורה" ובית-היתומים על-שם ג. מארקס, היו במצב נואש. הוועד היה חייב בראשית שנת 1923 לפקיד המוסדות המוחזקים על-ידו, משכורת בעד ארבעה חודשים ולפקיד המשרד בעד שני חודשים. ועד הקהילה הזמין את נציגי הסוחרים, הרופאים ובעלי-המלאכה; הוקם ועד, כדי שיערוך מגבית וימליץ על שינוי סדרי המיסוי, כך שכל אחד ישלם מס.

44 ההחלטות מובאות בספרו של הד"ר י. ויגודסקי, *אין סמבטיון*, זכרונותיו מהסיים השני, וילנה 1931, עמ' 130-131.

פקידי הוועד החליטו בחודש אוקטובר לא לשבות לעת-עתה.

העדר הזכות להטיל מס-חובה אילץ בשנת 1928 את ראשי הקהילה לקבל את דרישות הממשלה ולערוך בחירות. הם קיוו, כי גם במסגרת הקהילה הדתית ניתן יהיה להרחיב את התפקידים והפעולות.

הבחירות בשנת 1928. הוויכוח (שר הפלך) הורה לערוך בחירות לקהילות כחבל וילנה עד סוף יולי 1928. בעיר וילנה נקבעו הבחירות ליום ה-29 ביולי.

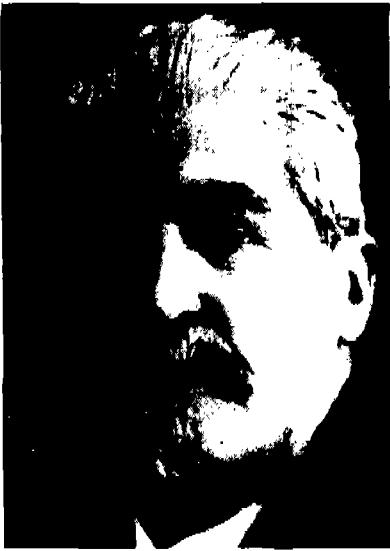
כיוון שלפי החוק ניתנה זכות הבחירה רק לגברים בני 25 ומעלה, המשלמים מס לקהילה, ואילו בוויילנה לא היה נהוג עדיין מס-חובה, צריך היה לאסוף הצהרות מהאנשים, כי ברצונם להשתתף בבחירות. המפלגות והאירגונים, שהיו מעוניינים להשתתף בבחירות, אספו 7,497 הצהרות כאלה.

הבחירות בעיר התנהלו בסיסמאות פוליטיות. פרט למפלגות (הציונים יחד עם המזרחי, "הבונד", הדימוקרטים, "האגודה" ורשימה קרובה לה "אחדות"), השתתפו בבחירות גם אירגונים כלכליים (בעלי-המלאכה, סוחרים, סוחרים-זעירים, בעלי-בתים) וכן קבוצת תושבים בפרבר נוביגורוד ואגודת הצעירים הדתיים-לאומיים "תפארת בחורים". היו 11 רשימות. הצביעו 4,707 איש. הציונים (יחד עם "המזרחי") קיבלו 905 קולות, בעלי-המלאכה 720, "הבונד" 566, "אחדות" 532, סוחרים 457, "אגודת ישראל" 386, סוחרים-זעירים 381, דימוקרטים 329, בעלי-בתים 215, "תפארת בחורים" 140, וקבוצת תושבי נוביגורוד 76 קול.

25 המנדטים למועצת הקהילה התחלקו: לציונים יחד עם המזרחי 5, לבעלי-המלאכה 4, ל"בונד" 3, ל"אחדות" 3, ל"אגודת ישראל" 2, לסוחרים-זעירים 2, לדימוקרטים 1, לבעלי-בתים 1, ול"תפארת בחורים" 1. לאחר ערעור לשלטונות פסל שר המחוז את החלוקה; לדימוקרטים אושר מנדט שני, ואילו "תפארת בחורים" הפסידה את המנדט שלה.

ליושב-ראש המועצה נבחר הד"ר י. ויגודסקי שקיבל בהצבעה שניה 13 קול. נציג בעלי-המלאכה אל. קרוק נבחר ליושב-ראש ההנהלה שמנתה 12 חבר. לאחר כינון המועצה וההנהלה הודיע הסטארוסט, כי על הקהילה לבחור כרב הקהילה ובסגניו. רבני וילנה לא היו מרוצים מהתקנה בחוק, שלפיה נבחר רק רב אחד בקהילה, ואילו השאר יתמנו כסגני-הרב ולא ייפלטו בתקציב הקהילה. יצחק רובינשטיין, שפעל רבות למען הקהילה בימי המלחמה ואחריה הוצע לרב הקהילה. חברי "אגודת ישראל" ו"אחדות" הציעו שייבחר ר' חיים-עוזר, שהיה מגדולי התורה. ברוב קולות נבחר הרב י. רובינשטיין. תמכו במועמדותו הציונים ונציגי האירגונים הכלכליים.

אנשי "אגודת ישראל" ואתם גם חוגי חרדים אחרים פתחו במאבק נגד בחירתו של הרב י. רובינשטיין. הראשון שפרסם מחאה נגד בחירתו היה ה"חפץ חיים". את מחאתו כינה בשם "עלבונה של תורה" וטען, כי בוויילנה, העיר הראשית בליטא, שימשו תמיד גדולי התורה, ואילו עכשיו "הנה ירט השטן הדרך לנגדנו, שהחליטו על-ידי הכרעת רוב הקהילה להרחיק גאוני מורי ישראל מהקהילה הדתית, שלא תהי

ד"ר צמח שבד

הרב יצחק רובינשטיין

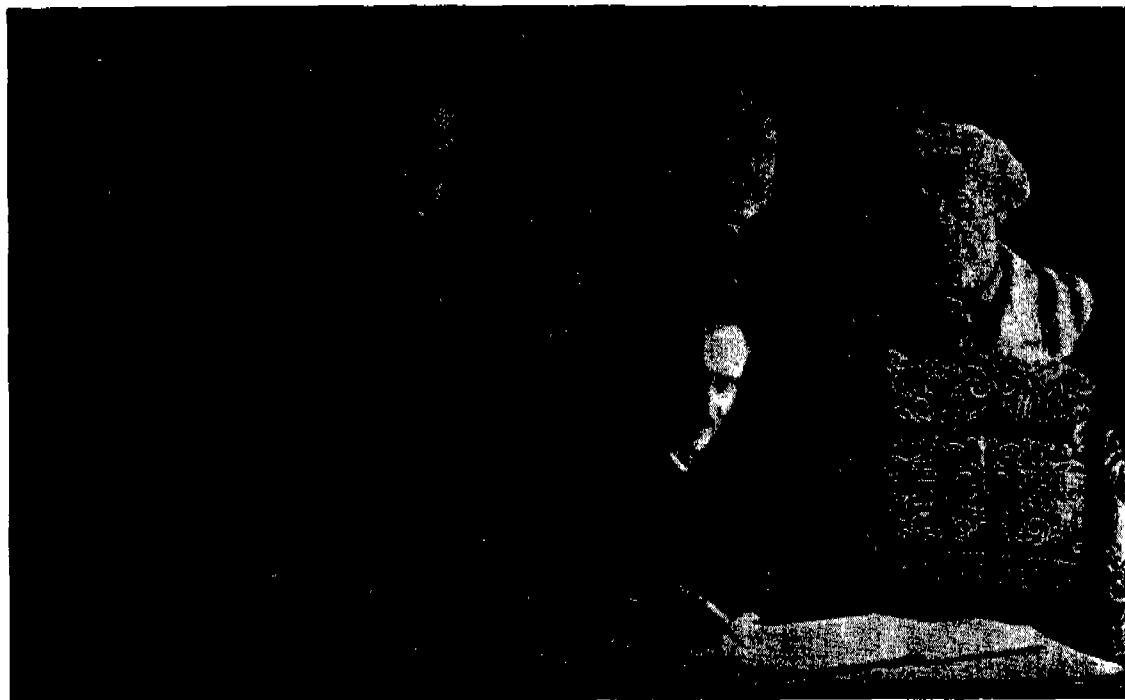

ד"ר יעקב ויגודסקי

משכנם ומעלה

בנין הקהילה בוויילנה

בבית הקהילה - מוזיאון היסטורי-אתנוגרפי ע"ש ש. אנסקי
יושב: לייב יפה. עומדים: ד. רוזנהויז וחייקל לונסקי

כלי-קודש עתיקים מבית הכנסת "יסוד" (ראשי תיבות יהודה ספרא ודיינא)

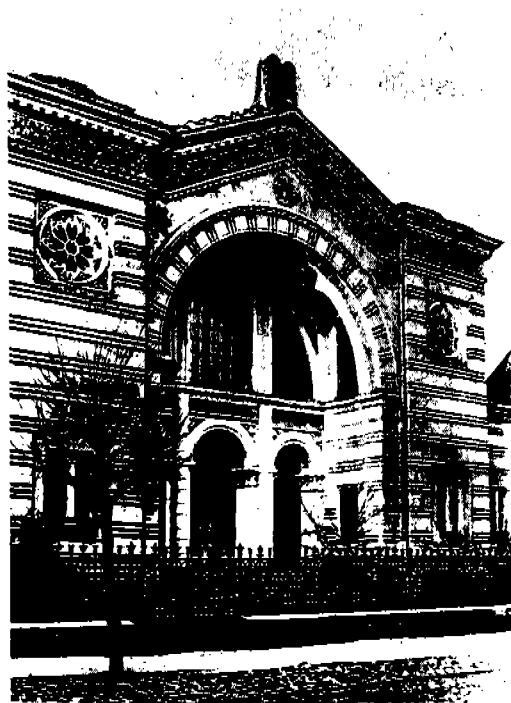

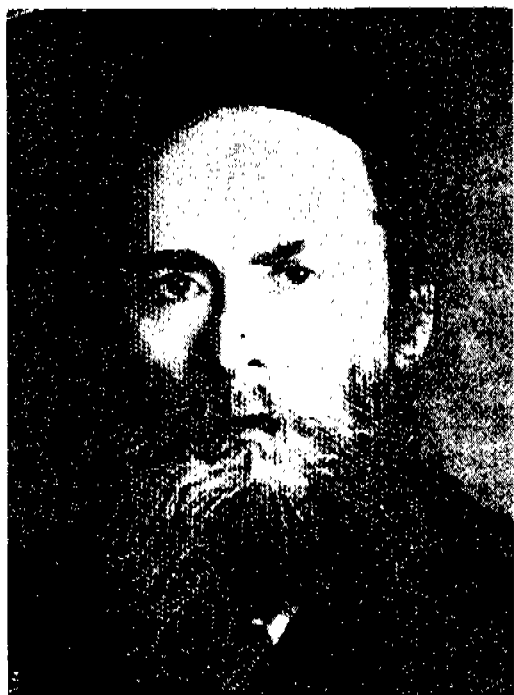
בית-הכנסת הישן

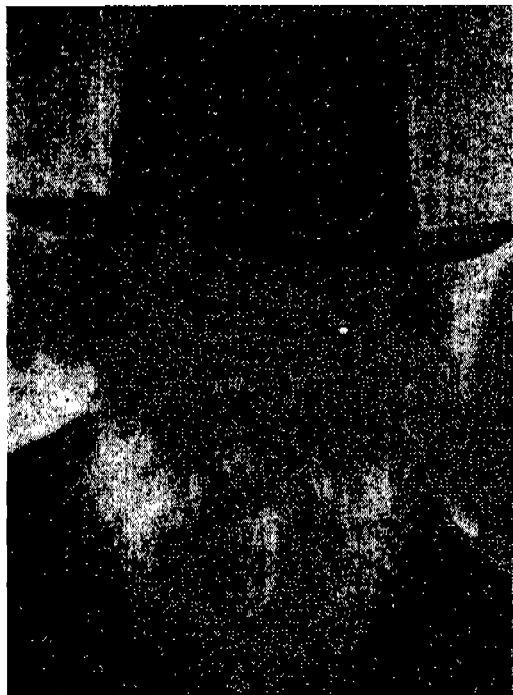
בית-הכנסת העירוני

בית-הכנסת "טהרת הקודש"

הרב אברהם ישעיהו קארליץ - ה"חזון איש"

הרב ר' חיים עוזר גרודזנסקי

גדולים בתורה

איש על דגלו: לומדי תורה.

להם השפעה בענייני הדת, ולמנות אלוף לראשם מי שאינו ראוי לכך". הוא קרא "לחגור שארית כוח ולמחות בכל עוז נגד הסכנה המרחפת עלינו" ו"לצאת במחאה גלויה נגד העוול הנורא שנעשה בקהילת וילנא". "החפץ חיים" רצה לראות את חברו ר' חיים-עוזר על כסא הרבנות.

את המערכה נגד הרב י. רובינשטיין ניהלו גם הרבנים האחים קארליץ, ר' אברהם-ישעיהו בעל ה"חזון איש" ור' מאיר, כשהראשון פועל מאחורי הקלעים. הם ניהלו את המאבק בצורה חריפה, הן בישיבות מועצת הקהילה והן מעל דפי שבועון ועד הישיבות 'דאָס װאָרט'. גליון אחד של שבועון זה הוחרם על-ידי השלטונות בגלל השמצות נגד הרב י. רובינשטיין.

לשלטונות הוגשה הצעת תקנות ל"חברה דתית", כעין קהילה חרדית נפרדת, אך השלטונות לא אישרו אותה.

המתנגדים לבחירה ניסו לפגוע בהכנסות הקהילה. הוועד פיטר את הרב מאיר קארליץ מתפקיד סגן-רב בקהילה. הרבנים ח"ה אייגש ויעקב כהן הודיעו על פרישתם מ"המזרחי", כמחאה על אי בחירתו של ר' חיים-עוזר. מהרבנים שאושרו כסגני-הרב, קיבל את המינוי רק הרב שמואל פריד. המחלוקת נמשכה כשתי שנים, עד הקיץ של שנת תרצ"ב, והזיקה לניהול תקין של ענייני הקהילה. רק לאחר שוועד הקהילה קיבל לידיו את "הצדקה הגדולה" ואת השחיטה הכשרה, שמהכנסותיהן התפרנסו הרבנים, ולאחר שהוכנס תיקון מיוחד בחוק שהתיר לבחור בוויילנה שני רבנים, פסקה המחלוקת. הרב חיים-עוזר גרודזנסקי נבחר גם הוא לרב הקהילה. "הצדקה הגדולה". אחת הבעיות הקשות שוועד הקהילה הועמד בפניה, היתה העברת "הצדקה הגדולה" לרשותו. בידי "הצדקה הגדולה" היו בית-הכנסת הגדול, בית-העלמין, בתים. מבית-העלמין היו הכנסות שוועד הקהילה רצה לקבלן לידיו. החרדים שתמכו במועמדותו של ר' חיים-עוזר לרב הקהילה נאחזו ב"צדקה הגדולה" ולא רצו למסור את הכנסותיה לקהילה. מזכיר-פנקסן של "הצדקה הגדולה", פקיד שקבע לעצמו משכורת גבוהה, אלף זהובים לחודש, הפריע גם הוא למסירת המוסד לקהילה. כיוון שפקיד זה היה חבר ה"בונד", תמכו בו נציגי ה"בונד" במועצת הקהילה. הד"ר י. ויגודסקי פרסם בעתון 'צייט' בגליון מיום 7 בדצמבר 1930 מאמר, שבו קבל מרה על העוול הנעשה להנהלת הקהילה על-ידי החזקת "הצדקה הגדולה" זה עשרים שנה בידי גבאים שאף אחד לא בחר בהם. "הצדקה הגדולה" היתה כעין קהילה שנייה. סקירה היסטורית על "הצדקה הגדולה" נתפרסמה באותו עתון על-ידי הסטודנט ישראל קלוזנר, שממנה השתמע, כי מוסד זה אינו אלא שריד של "הקהל" הקדום. השלטונות עמדו לפרסם הוראה להעביר את הרכוש והפעולות של המוסד לרשות הקהילה, אך "אנשים מהצד", מחוגי הרבנים והחרדים התערבו אצל השלטונות, שעיכבו את ההוראה. לנציגי ועד הקהילה נמסר בשפה ברורה, כי עניין העברת "הצדקה הגדולה" יסודר רק כשתבוא על פתרונה בעיית הרבנות. ועד הקהילה הגיע לידי הסכם עם גבאי "הצדקה הגדולה", שלפיו תעבור לשכת "הצדקה הגדולה" ביום ה-20 לחודש אוגוסט 1931 לבניין הקהילה; שענייני "הצדקה

הגדולה" יתנהלו על-ידי ועד הקהילה יחד עם הגבאים שלה, נחום גורדון, טוביה בונימוביטש (שתפס מקומו של אביו המנוח, הגבאי ישראל בונימוביטש), מ. דיין ובוריס פרנס; סוכם שעד שתיפתר בעיית הרבנות, ישלם ועד הקהילה לוועד הרבנים סך מאה דולר לחודש.

הגבאי נחום גורדון לא היה שלם עם ההסכם הזה. הלשכה של "הצדקה הגדולה" קיבלה ממנו ביום ה-18 באוגוסט מכתב, שבו נאמר, כי אין למסור שום פנקסים ותעודות בלי הוראה מיוחדת ממנו. כאשר באו נציגי הקהילה לקבל את הפנקסים והתעודות מלשכת "הצדקה הגדולה", חסמו אנשים רבים את הכניסה ללשכה, סגרו את הדלתות של הכניסה והודיעו לפרנסי הקהילה ולשלושה גבאים של "הצדקה הגדולה" כי לא יתנו לקחת את התעודות ויתנגדו בכח. הם טילפנו למשטרה כי באו אנשים בלתי מוכרים ללשכת "הצדקה הגדולה" ורוצים לקחת רכוש שלה. המשטרה באה וציוותה לפתוח את הדלתות, והסתלקה. ליד הכניסה נשארו אנשים ששמרו לכל יקחו שום דבר מהלשכה. הסכסוך עבר לערכאות לחקירה.

הגבאי נחום גורדון פנה בשאלה אל ר' חיים-עוזר אם להרשות למסור לקהילה את "הצדקה הגדולה". הרב, שישב אז בקייטנה בניימצ'ין, ענה ביום י' באלול תרצ"א (23 באוגוסט), כי כבר לפני שנתיים ומחצית השנה נידונה הבעיה בנוכחות הרבנות וגבאי "הצדקה הגדולה" והובעה הדעה, כי סכסוך כזה יש להביאו בפני בית-דין של רבנים מחוץ לעיר. דעת הרב היתה אפוא, כי אין לו לנחום גורדון רשות למסור את הרכוש בלי פסק-דין של בית-דין רבני. מכתבו של הרב ר' חיים-עוזר פורסם בעתון-הערב המקומי 'אוונט קוריער', בגליון מיום ה-25 באוגוסט 1931.

השלטונות ציוו למסור את "הצדקה הגדולה" לקהילה. ואמנם ביום ה-1 בספטמבר 1931 עברו מוסדותיה ורכושה לרשות ועד הקהילה. עברו בית-הכנסת הגדול, הספריה על-שם שטראשון, בית-העלמין שהכניס בשנת 1928 סך 80,000 זהובים, ושלושה-עשר בתים, שהיו ברובם במצב ירוד. הדו"ח לשנת 1930 מראה כי היו ל"צדקה הגדולה" הכנסות בסך 216,000 והוצאות בסך 226,000 זהובים. ההוצאות כללו משכורת לרבנים כ-20,000, להחזקת הספריה על-שם שטראשון למעלה מ-21,000, לבית-הכנסת הגדול כ-32,000 ולמזכירות 17,500. כיוון שנתגלו אי-דיוקים בהנהלת הפנקסים, פיטר ועד הקהילה את פקידי "הצדקה הגדולה", פרט לעובדי הספריה ובית-העלמין. עם המזכיר-הפנקסן של "הצדקה הגדולה" הגיעו לידי הסכם. הוא קיבל פיצויים.

ההכנסות והמיסוי. ועד הקהילה התחיל עם בחירתו לטפל בקביעת המס. הוא פנה לאירגונים מקצועיים והסתדרויות וביקש את רשימות חבריהם. כל הארגונים מסרו את החומר המבוקש, פרט לאגודת פקידי-המסחר, שבה שלטו אנשי ה"בונד". נציגי הארגונים השתתפו בקביעת גובה המס. הוקמה ועדת ערעור בהשתתפות נציגי המקצוע של הנישום.

ועד הקהילה רצה, כי כל חייב במס ישלם איזה שהוא סכום, ולו גם סמלי.

הערכת המס בשנים 1929-1932:

מספר המשלמים

גובה המס בהוכרים	שנה			
	1932	1931	1930	1929
50-1	6,487	6,504	4,437	4,631
100-51	741	775	777	430
300-101	567	598	1,633	294
600-301	138	112	183	181
1,500-601	39	22	37	40
3,000-1,501	3	1	3	7

סטטיסטיקה, שערכה הקהילה בשנת 1937 על גביית המס למעשה בשנים 1929-1934 מצביעה על הכנסות הקהילה ממסים:

בשנת 1929 אושר לגביה סך 303,946 גבו 213,215, כלומר 70% ;
 בשנת 1930 אושר לגביה סך 327,733 גבו 166,725, כלומר 50% ;
 בשנת 1931 אושר לגביה סך 323,887 גבו 116,923, כלומר 36% ;
 בשנת 1932 אושר לגביה סך 306,055 גבו 191,439, כלומר 62% ;
 בשנת 1933 אושר לגביה סך 252,655 גבו 177,029, כלומר 70% ;
 בשנת 1934 אושר לגביה סך 249,032 גבו 178,785, כלומר 72% ;

משלמי המס פחדו בתחילה מגביה בעזרת הוצאה לפועל ולכן היה אחוז המשלמים בשנת 1929 גבוה. לאחר שנוכחו כי אין לחשוש מאמצעי כפיה, ירד אחוז המשלמים. ועד הקהילה קיבל בשנת 1932 רשות לגבות את המס על-ידי הוצאה לפועל והדבר גרם מיד להגדלת ההכנסות מהמס.

הכנסות מהשחיטה. ההכנסות מהשחיטה היו מתחלקות שווה בשווה בין השוחטים ובין ועד הרבנים. לפי הוראה מהשלטונות מחודש פברואר 1932 עברה השחיטה לרשות ועד הקהילה. הוועד הגיע לידי הסכם עם השוחטים בדבר אחוז הכנסתם מהשחיטה: שוחטי בית-המטבחים יקבלו 40% ושוחטי-העופות — 5% \$ מההכנסה ברוטו. ההכנסה משחיטה בבית-המטבחים בשנת 1932 הגיעה ל-104,225, ואילו משחיטת עופות קרוב ל-40,000 זוחים. לרבנים, משגיחים ומגידים נקבעה משכורת חודשית קבועה.

נכסי דלא נידי. מבין 13 הבתים, שקיבל ועד הקהילה מידי "הצדקה הגדולה", היו אחדים תפוסים על-ידי בנייני-ציבור, כמו חצר-בית הכנסת ובה בית-הכנסת הגדול, בית-הספריה ע"ש שטראשון ובית-המרחץ. בניינים ציבוריים אלה גרמו רק להוצאות. שאר הבתים היו כמצב ירוד, היה צורך לשפצם ורצו עליהם חובות גדולים לממשלה בעד מסים. לשם ניהול הבתים היה צורך בפקידים. הבתים הביאו

רק גרעונות. לאחר השתדלויות ממושכות הסכים האוצר למחוק את כל חובות הקהילה בעד מסים עד שנת 1933 ועד בכלל, סכום שהגיע ל-94,317 זהובים, ואילו את שאר החובות, סך 18,000 זהובים ניתן לקהילה לשלם בתשלומים שנתיים כמשך עשר שנים (יולי 1936).

הבניין של האינסטיטוט למורים לשעבר, שבו שוכנו משרדי ועד הקהילה ומוסדות ציבור אחרים, כמו הסמינריונים למורים, בית-ספר עממי על-שם ל. גורביטש, המוזיאון של החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה ועוד, נחשב לרכוש המדינה. בשנת 1925 פסק בית-הדין לערעורים, כי על הקהילה לפנות את הבניין. לאחר השתדלויות רבות החליטו הסיים והסנט של המדינה, בשנת 1932, למסור את הבניין לקהילה לצמיתות.

לרשות הקהילה עברו גם "המעונות הזולים", שכנתה יק"א בשנת 1898, יחד עם מגרש גדול. בתים אלה היו במצב ירוד. גרו בהם אנשים מדלת העם, רובם מחוסרי-עבודה. ההכנסות מ-145 הדירות, שגרו בהן 800 נפשות, לא כיסו את ההוצאות. חברה יק"א, בעלת הבתים, החליטה למסור את רכושה בעיר לוועד הקהילה (ספטמבר 1930). ועד הקהילה לא רצה להפקיר את הרכוש וקיבל אותו לרשותו (ינואר 1933), ניגש לשפץ את המעונות ולהכניס סדר בהנהלתם.

לרשות הקהילה עברו גם עשרה בתים ומגרש שהשאיר משה רוזנסון בצוואתו. בית-הכנסת הגדול צריך היה להכניס בשנה לפי אומדן מחודש יוני 1929 סך 18,000 זהובים, ואילו ההוצאות נאמדו ב-30,000 זהובים. משכורתו של הש"ץ דמתא מ.ד. שטיינברג נקבעה כשנתקבל בשנת 1932 לתפקידו — לסך 9,000 זהובים לשנה. החזקת החזן והמקהלה עלתה בשנת 1932 סך 11,104 זהובים. החזקת השמשים, חזן שני ובעל-קריאה עלו באותה שנה, 1932, 6,043 זהובים. יחד עם תאורה והוצאות שונות עלתה החזקת בית-הכנסת בשנת 1932 סך 23,857 זהובים.

ההכנסות הסתכמו ב-14,041 זהובים, בשנת 1933 היו ההכנסות רק 7,117 וההוצאות 25,304 זהובים.

בית-העלמין היה מקור הכנסה חשוב. בשנת 1932 הכניס 149,164 וכעבור שנה 107,894 זהובים.

ההוצאות. מצבו הכספי של ועד הקהילה הלך והשתפר בהדרגה. המצב הוטב עם גביית מס-החובה, קבלת ההכנסות של "הצדקה הגדולה" והעברת הבתים מעזבון רוזנסון לרשות ועד הקהילה. על הוועד היה קודם כול לתחזק את המוסדות שקיבל לידי, להחזיק מנגנון שיאפשר לו לבצע את תפקידיו ולדאוג לצרכים הדתיים, הסוציאליים והתרבותיים של הקהילה. ועד הקהילה נעזר על-ידי ועדים מיוחדים, כגון האגודה למען היתומים היהודים; "ועד למצות לפסח לעניים"; "ועד העזרה היהודי הווילנאי" ואגודות צדקה אחרות. ועד הקהילה היה תומך בוועדים ובאגודות אלה, שעסקו בעזרה סוציאלית חשובה. המוסדות היהודיים בעיר, ראו בוועד הקהילה את המוסד המרכזי של יהודי העיר, ופנו אליו בבקשת סיוע ועזרה.

מלבד שני הרבנים הראשיים, ר' יצחק רובינשטיין ור' חיים-עוזר גרודזנסקי, היו עוד ארבעה רבנים-סגנים, שאושרו על-ידי השלטונות וקיבלו את משכורתם מתקציב הקהילה. היו אלה בשנת תרצ"ג ר' שמואל פריד, ר' חנוך-הניך אייגס, ר' חיים-שמעון טופ ור' אברהם-יעקב כהן. לפני כן היה המגיד-דמתא, הרב מנחם קראקובסקי בין ששת הרבנים, אך הוא נפטר בראשית שנת תרפ"ט ובמקומו בא ר' חיים-שמעון טופ.

מלבד ששת הרבנים הרשמיים האלה היו בקהילה עוד 11 רבנים "שכונתיים", וכן חמישה מגידים ושלושה משגיחים, שקיבלו בתחילה את משכורתם מהשחיטה, אך לאחר שזו עברה לרשות הקהילה בראשית שנת 1932, התחילו גם הם לקבל את משכורתם מתקציב הקהילה. 2 הרבנים קיבלו כל אחד 900 זהובים לחודש; ארבעת הרבנים "השכונתיים" קיבלו — אחד 725 זהובים לחודש, אחד 600, ושניים 450 זהובים כל אחד. בחודש ספטמבר 1932 היו 12 רבנים "שכונתיים", 6 מגידים ושלושה משגיחים, שקיבלו משכורת. מלבד אלה קיבלו גימלאות חמש משפחות של רבנים שנפטרו.

רבני וילנה דאגו להורשת משרותיהם לבני משפחתם. כאשר נפטר הרב של שכונת ליפובקה ר' חיים-אליעזר זאלודוק בראשית שנת תרצ"ג, דרשו כי במקומו יתמנה חתנו. ואמנם נבחר אז חתנו, הרב יקותיאל סטרוגובסקי. הרב יעקב כהן דאג, כי חתנו הרב מיכל כץ, מניצולי הפרעות בחברון בשנת תרפ"ט, יקבל גם הוא משרה בשכונה.

להחזקת הרבנות והמגידים ולמתן גימלאות למשפחות רבנים שנפטרו הוציא ועד הקהילה בשנת 1935/36 סך 84,000 זהובים.

הפקידות. על משרת מנהל ענייני הקהילה התחרו מועמדים אחדים. הציונים הציעו את ישראל ורבלניסקי. נציג בעלי-המלאכה, אליעזר קרוק, הציע את חבר המועצה של הקהילה, המורה ברוך לובוצקי, מפעילי המפלגה הדימוקרטית. הסוחרים הציעו גם הם מועמד משלהם. כמנהל נתקבל י. ורבלניסקי.

קבלת פקידים שלא באמצעות אגודת פקידי המסחר גרמה לשביתה ממושכת בקהילה. ועד הקהילה הזמין פקיד, שינהל את בית-העלמין, ופקידה קופאית. אגודת הפקידים הכריזה על שביתה של כל פקידי הקהילה (סוף מאי 1932). לשם הזדהות ומחאה הוכרזה שביתה בת יום אחד בכל המוסדות הציבוריים והבנקים היהודים; ואמנם שבחו אלה ביום ה-30 ליוני. ועד הקהילה לא נכנע לדרישת האגודה והשביתה נמשכה 7 שבועות, עד שהסטארוסטה התערב ודרש למצוא הסדר. ועד הקהילה עמד על זכותו להזמין פקידים לפי ראות עיניו. כאשר הזמין ועד הקהילה פנקסן חדש, דרשה אגודת הפקידים לסלקו, מפני שהוזמן בלי הסכמת האגודה. ועד הקהילה המשיך לקבל פקידים שלא באמצעות אגודת פקידי המסחר. האגודה מחתה נגד זה והכריזה על שביתה כל פקידי הקהילה ביום ה-29 במאי

1933.45

בקהילה עבדו בחודש מארס 1933 שלושים וארבעה פקידים, פרט לעובדים המעטים במוזיאון ההיסטורי-אתנוגרפי. המשכורות שלהם היו מ-500-700 (2 מנהלים) עד 101-200 (12 עובדים) זהובים לחודש. החזקת הפקידות עלתה בשנת 1934-1935 סך 108,000 זהובים לשנה.

עזרה סוציאלית. ועד הקהילה כיסה את הגרעון בסך 11,000 זהובים שנשאר לוועד-המצות המיוחד ("מעות חטים") בשנת תרפ"ט. המצוקה הכלכלית של האוכלוסיה היהודית גרמה לגידול מיספר הפונים לקבלת מצות חינם. לחג הפסח תרצ"א הוציא ועד הקהילה לצרכי אספקת מצות חינם 48,428, לחג הפסח תרצ"ב 44,193, ולחג הפסח תרצ"ד 25,388 זהובים.

ועד הקהילה הוציא למפעל עצים להסקה בחורף תרפ"ט 5,000 זהובים, ובשנים תרצ"א-תרצ"ב (1931-1932) 8,792 ו-11,379 זהובים. למאכל כשר לחיילים בימי החגים הוציא ועד הקהילה סך 2,810 ב-1931 ו-1,781 זהובים בשנת 1932, כן חילק הוועד תמיכה כספית לזקוקים בשנים 1931, 1932 סך 12,305, 20,809 זהובים. המחלקה לעזרה סוציאלית החליפה את התמיכה הישירה למשפחות בצורה פרודוקטיבית יותר של עזרה: היא היתה מעבירה את הילדים לבתי-ספר מקצועיים ומשלמת בעדם את שכר-הלימוד. אבל גם התמיכה האישית לנזקקים לא פסקה, היא אף גדלה.

המסעדה הזולה קיבלה מוועד הקהילה בשנים 1931, 1932 2,636 ו-4,418 זהובים.

האגודה "בית-לחם" קיבלה בשנים הללו מוועד הקהילה סיוע בסך 800, 600 זהובים.

בית-החולים לנשים בפרבר זווייריניץ קיבל 3,006, 4,970 זהובים.

"משמרת חולים" קיבלה 1,785, 3,825 זהובים.

לבית-היתומים, הפנימיה (ברחוב קופאניצה) הקציב ועד הקהילה בשנים 1931, 1932 סך 8,259, 8,273 זהובים.

לבית-היתומות ע"ש ג. מארקס — 8,776, 8,154 זהובים; ל"תלמוד תורה" — 7,899, 7,335 זהובים.

באביב של שנת 1931 גאו מי הנהר ויליה. רחובות אחדים וכן הגן הגדול הסמוך "טיילאטניק" נתמלאו מים. היה צורך לפנות משפחות רבות מהבתים על-ידי סירות. תושבי העיר חשו לעזרת הנפגעים. ועד הקהילה הוציא לצרכי עזרה לנפגעים סך 27,369 זהובים.

הנחל וילנקה, המשתפך לתוך הוויליה, שינה גם הוא את מהלכו מפני שחלק מהר נתרדרר ונפל לתוכו. ילד יהודי בן ארבע, שעמד באותו זמן על שפת הווילנקה, נסחף למים. ילד נוצרי שקפץ למים כדי להצילו, נסחף גם הוא ושניהם טבעו. לציון המאורע הוקמה במקום אנדרטה.

הגירה. ועד הקהילה סייע למהגרים על-ידי השתתפות בהוצאות הדרך. בשנת 1931 הקציב לעולים לארץ-ישראל 1,140 זהובים.

ההוצאה להחזקה מוסדות התרבות של הקהילה הסתכמה בשנת 1934 בסך 42,000 זהובים. מזה עלתה החזקת הספריה ע"ש ר' מתתיהו שטראשון 18,000 הספריה "מפיצי השכלה" 20,000, והמוזיאון ההיסטורי-אתנוגרפי, שעבר באותה שנה לרשות הקהילה, 3,000 זהובים. ועד הקהילה רכש אז גם את ספריית הד"ר י. רגנסבורג ז"ל תמורת 1,200 זהובים.

הקצבות למוסדות שונים. אל ועד הקהילה פנו בבקשת סיוע אגודות ומוסדות שונים, בתי-הספר, "ישיבות", התיאטרון היהודי והסטודיה הדרמטית העברית, "מכבי", אגודת הסופרים ועוד ועוד. ועד הקהילה לא יכול לספק את כל הדרישות לא רק מחוסר הכנסות מספיקות אלא גם בגלל הפיקוח הממשלתי, שהיה מוחק מהתקציב הקצבות שונות. בתי-הספר העממיים ומוריהם היוו אחת הבעיות העיקריות והקשות. המורים טענו, כי הממשלה אינה תומכת בבתי-הספר היהודיים ואילו העיריה תמיכתה קטנה, משום כך על ועד הקהילה להושיט את כל העזרה הדרושה.

שתי אגודות המורים, של היידישאים ושל העברים, הגישו בחודש ינואר 1929 לוועד הקהילה תזכיר שתיאר את מצב המורים: המורה היהודי נאלץ להתקיים בשכר של 50-80 זהובים לחודש; מרכזי-חינוך אחדים חייבים למורה שכר בעד 15-18 חודשים.

המורים ציינו, כי הקהילה החליטה כבר לפני כן להשיג 100,000 זהובים כסיוע חד-פעמי לבתי-הספר, אך ההחלטה לא בוצעה. המורים איימו לפתוח בשביתה. משלחת מטעם המורים הופיעה בפני מועצת הקהילה ודרשה להקציב מיד 50,000 זהובים ובן לקבוע סכום חודשי להבא. חברי המועצה ענו למשלחת, כי בקופה אין אף פרוטה, אך כשייגבה כסף, יקציבו את הסכומים הנדרשים.

מורי מרכזי-החינוך "יבנה" הכריזו על שביתה. הם טענו כי להם מגיע חוב בעד 32 חודשים. הם גם טענו, כי העיריה עשתה לבתי-הספר של "יבנה" עוול ולא הקציבה בשבילים כספים.

ועד הקהילה שילם אז לבתי-הספר 15,000 זהובים. הסכום התחלק: צב"ק 6,000, "תרבות" 4,200, "יבנה" 4,200, "הוועד המאוחד" 1,600, "שול-קולט" 800. נציגי ה"בונד" בוועד הקהילה התנגדו למתן סיוע ל"שול-קולט", אך הרוב הכריע, כי יש לתת גם לבית-ספר זה. המורים לא הסתפקו בסכום הזה והכריזו שביתה ביום ה' 21 במאס. רק לאחר שוועד הקהילה הבטיח להכניס סכום של 50,000 זהובים לתקציב שלו לשנת 1929, הפסיקו המורים את השביתה, שנמשכה ארבעה ימים. ועד הקהילה שילם לבתי-הספר בשנה ההיא 40,000 זהובים.

מורי בתי-הספר העממיים מכל הזרמים הגישו בשנת 1931 לוועד הקהילה דרישה לכסות 30% מתקציב בתי-הספר, שהסתכם בסך 537,720 זהובים לשנה. המורה ברוך לובוצקי, שהיה גם חבר מועצת הקהילה, עשה חשבון, כי הקהילה יכולה להקציב מהכנסותיה 30%, שיסתכמו בשנת 1931 בסך 151,000 זהובים — סכום הקרוב ל-30% של תקציב בתי-הספר (158,000). המורים טענו, כי

הכנסותיהם משכר-לימוד מהוות 30% מהתקציב הדרוש. בכתי-ספר שיש בהם ועדים מיוחדים, היו מקבלים 20% נוספים אבל יותר מ-50% לא קיבלו; אם ועד הקהילה יקציב את 30% הנדרשים ממנו, אפשר יהיה לשחרר תלמידים עניים משכר-לימוד.

ועד הקהילה שילם במשך שנת 1931 למרכזי החינוך של בתי-הספר בעיר בסך הכול 34,875 זהובים. המורים דרשו, כי הוועד ישלם לכל הפחות 63,000 לשנה, כפי שהוסכם לפני שלוש שנים. ועד הקהילה הבטיח שכשיתחילו להתקבל הכנסות גם המורים יקבלו. המורים טענו שהם מקבלים 60-80 זהובים לחודש, במקום 300, שהוא שכר נורמלי, ואינם יכולים לחכות. ביום ה-29 באוקטובר 1931 פתחו בשביתה. כל בתי-הספר העממיים היהודיים, פרט ל"שול-קולט", שבתו. מורי "שול-קולט" לא הצטרפו לשביתה מפני שלא הזמינו אותם לאספה שבה הוחלט על השביתה. ביום ה-10 בנובמבר הצטרפו לשביתה לאות אהדה כל פקידי הקהילה. אגודת הסופרים והעתונאים הגישה מחאה לוועד הקהילה על שאין הוא שם קץ לסכסוך. ועדי-הורים פרסמו כרוזים נגד ועד הקהילה. "ועד השביתה" של המורים דרש מוועד הקהילה לשתף את המורים בוועדה, שתבקר את פעולות ועד הקהילה. ועד הקהילה פרסם בעתונות הודעה, כי לא ירשה פגיעה בסמכותו, הוא לא ניהל אף פעם משא ומתן עם "ועד השביתה", וכי הוא ידאג גם בעתיד למוסדות התרבות היהודית וימצא את הדרך הנאותה לתמיכה בהם. השוכתים נוכחו כי אינם יכולים להשיג על-ידי השביתה את מטרתם. הם הודיעו, כי בשים לב לסכנות מבחון ולאחריותם כלפי ההורים והתלמידים הם מפסיקים את השביתה החל מיום ה-15 בנובמבר. בהודעתם ציינו המורים, כי השביתה, שנמשכה למעלה משבועיים, היא כתם של חרפה על ועד הקהילה בהרכבו הנוכחי.⁴⁶

המורים השיגו בראשית שנת 1932 מוועד הקהילה התחייבות לשלם להם 2,500 זהובים לחודש, אך הוועד לא יכול לעמוד גם בהתחייבות זו. הוועד שילם את הסיוע לבתי-הספר טיפין, טיפין, ככל שיכול היה לגבות כספים. בשנת 1932 שילם הוועד למרכזי החינוך בעיר 40,000 זהובים. בשנת 1934 הבטיח סך 30,000, אך שילם למעשה רק 25,000 זהובים.⁴⁷

ועד הקהילה הקציב בשנת 1932 לתזונה של תלמידי בתי-הספר 2,204 ולנעליים בשבילם 1,193 זהובים.

"ועד העזרה היהודי הווילנאי" קיבל מוועד הקהילה בשנת 1929 סך 12,000 ובשנים 1931, 1932 — 8,000 ו-10,000 זהובים. ועד הקהילה, העריך בוודאי את חשיבות ועד העזרה לבעלי-המלאכה ולסוחרים הזעירים והקציב לצרכיו סכומים ניכרים.

הסיוע למוסדות שונים בשנים 1931-1932 הסתכם בסכומים 90,300 ו-101,878

46 'אוונט קוריער' 1931, מהימים 30 באוקטובר, 18.16.1, בנובמבר.

47 'ציט' 8.1.1935.

זהובים ובשנת 1934 הקציב תמיכה בסך 87,000 זהובים.

סיוע לסטודנטים. קבוצת סטודנטים, שלא היתה להם יכולת לשלם את שכר הלימוד באוניברסיטה הווילנאית, פנתה בראשית שנת 1935 אל מועצת הקהילה, שתתן למאה סטודנטים סך 2,500 זהובים. ועד־הקהילה סבר, כי העניין טעון בירור וכי יש קודם כול לעזור לסטודנטים בני העיר. ועד־הפעולה של הסטודנטים הזקוקים החליט לפעול נגד ועד־הקהילה ופקידיו. הסטודנטים חסמו את הכניסות והיציאות של משרדי־הקהילה, ונאבקו עם מנהל הקהילה ועם יושב־ראש הוועד אליעזר קרוק. הוועקה משטרה שסילקה את הסטודנטים. לאחר בדיקה התברר כי רק 37 סטודנטים זקוקים לסיוע, מהם כחמישה־עשר וילנאים. ועד הקהילה הקציב 1,800 זהובים לשכר־הלימוד ועוד 700 זהובים לצרכי אגודת הסטודנטים.

שר החינוך שהיה ממונה על הקהילות נתן בחודש אוקטובר 1932 הוראה לערוך בחמשת חבלי־הספר בחירות לוועדי הקהילות. אולם הבחירות לא נתקיימו לא בשנת 1933 ולא בשנה שלאחריה. באי־כוח הקהילה שוחחו בחודש אוגוסט 1934 עם הסטארוסטה על הצורך בעריכת בחירות וביקשו לקבוע להן מועד. רק בראשית שנת 1935 נראה סיכוי שבקרוב ייערכו הבחירות. בינתיים המשיך הוועד לנהל את ענייני הקהילה היגעים, תוך לחץ מתמיד מצד המורים וההורים ומצד מוסדות וקבוצות שונים, שדרשו סיוע כספי.

תגובות על מאורעות שהתרחשו ביהדות העולם. ועד הקהילה היה ער למתרחש בעולם היהודי. כאשר נודע על הגבלות ליהודים ליד הכותל המערבי, נתכנסה אספת מחאה בבית־הכנסת הגדול ונשלחו מחאות לחבר־הלאומים ולממשלת המנדט ודברי־עידוד להנהלה הציונית בירושלים (אוקטובר 1928). עם קבלת ידיעות על המאורעות בארץ־ישראל בשנת תרפ"ט, נתכנסו המועצה והוועד של הקהילה וקיבלו החלטות מחאה נגד הפורעים ועידוד למגינים. כן פירסם ועד הקהילה קול־קורא לציבור להשתתף בהפגנת מחאה ולסגור את החנויות והסדנאות לאות מחאה. ועד הקהילה יזם איסוף תרומות למען הנפגעים, מחה נגד הגזירות על העליה ושלח נציגים לוועידה ארצית של הקהילות שנתכנסה בווארשה לשם הבעת מחאה (30 במאי 1930).

לרגל פטירתו של המשורר הלאומי ח"נ ביאליק, קיים ועד הקהילה ישיבת־אבל והחליט לארגן במשך חודש ימים אירועים לזכר המנוח. כיום השלושים לפטירתו נערכה אזכרה בבית־הכנסת הגדול (תרצ"ד). גם פטירתו של "הנדיב הידוע" צוינה באזכרה בבית־הכנסת הגדול (1934).

חרם על גרמניה הנאצית. כאשר עלו לשלטון בגרמניה הנאצים, החליטה מועצת הקהילה להביע את מחאתה נגד רדיפת היהודים בגרמניה ובו בזמן החליטה לדרוש מממשלת בריטניה למסור את ויסות העליה לארץ־ישראל לידי הסוכנות היהודית (מארס 1933). בישיבת המועצה הסתייג נציג ה"בונד" י. זילוניקוב מצורת המחאה. הוא טען, כי הנאצים רודפים לא רק את היהודים, אלא בעיקר את המוני הפועלים הגרמנים, את הסוציאלי־דמוקרטים, הנאצים אינו, אפוא, בעיה יהודית אלא

מעמדית, וכשיגיעו לשלטון בגרמניה הפועלים לא ירדפו את היהודים. לדעת ז'לניקוב תמכו עשירי היהודים בגרמניה בהיטלר. בנוגע להגירה חפשית, סבר נציג ה"בונד", כי יש לדרוש הגירה לא רק לארץ-ישראל, אלא גם לארצות הברית ולארצות אחרות. לבסוף הקריא הצהרה בשם ה"בונד". ההתנגדות לדבריו היתה עזה, הפריעו לו לדבר והוא עזב את הישיבה בליווי קריאות מעליבות.

קהילת וילנה הצטרפה לפעולות המחאה נגד הנאצים, שהכריזו עליהן הנציגים היהודים בבית-הנבחרים הפולני והמפלגות הציוניות. בהתייעצות בבניין הקהילה בהשתתפות ארגונים יהודיים כלכליים, הוקם "ועד לפעולה לאומית מאוחדת". הוחלט על סגירת החנויות ועל השבתת העבודה משעה 12 בצהריים, למשך רבע שעה. אחרי-הצהריים נערכה בבית-הכנסת הגדול תפילה לשלום יהודי גרמניה, וב'ערב כונסה אספת עם גדולה בתיאטרון העממי (27 במארס 1933). משלחת מטעם אספה זו מסרה את ההחלטות לווייבודה. הוועד קרא להטיל חרם על סחורות מגרמניה והביע תודה לממשלת פולין על שהתערבה אצל ממשלת גרמניה לטובת היהודים אזרחי פולין.

בוילנה הוקם ועד לניהול החרם, שקרא לא לייבא סחורות מגרמניה (אפריל 1933). ועד החרם בוילנה הוקיע כל מקרה של ייבוא סחורות או סרטי-קולנוע מגרמניה. פעל גם ועד למען פליטים מגרמניה. נציג בעלי-המלאכה, אליעזר קרוק, הודיע כי הוועד ידאג להושטת עזרה קונסטרוקטיבית לפליטים צעירים על-ידי לימוד מלאכה במוסדות אור"ט. נבחרה ועדה לאיסוף חפצי ערך וכספים למען הפליטים ונערכה תערוכת תמונות של אמני וילנה, שההכנסות ממכירתן הוקדשו לקרן העזרה לפליטים (אוקטובר 1933).

ביזמת ה"בונד" בוילנה כונסה התייעצות של באי-כוח האגודות המקצועיות המעמדיות וה"קולטור-אמט" ("לשכת התרבות") היהודיים. דנו בה בהחלטת האינטרנציונל הפועלי באמשטרדם בדבר הטלת חרם על גרמניה הנאצית. הוחלט להקים בוילנה ועד-פועלים אנטי-נאצי שתהיינה מיוצגות בו האגודות המקצועיות המעמדיות ומפלגות סוציאליסטיות. דובר על הצורך לצרף אגודות מקצועיות נוצריות לפעולה. ועד הפועלים היהודי האנטי-נאצי קיים אספת עם, שבה נאמו מראשי ה"בונד". אחד מהם, ז'לניקוב, טען, כי יש צביעות בפעולות ועד החרם הבורגני, כאשר החנויות, שבהן מתנוססות כרזות הקוראות לחרם, מוכרות ותוצרת גרמניה (ספטמבר 1933).

כאשר פלשו הגרמנים לאוסטריה, הכריז הוועד המרכזי של האגודות המקצועיות בפולין על שביתה לחצי שעה (פברואר 1934). בוילנה הכריזו על השביתה הוועידה הגלילית של האגודות המקצועיות המעמדיות יחד עם ועדי המפלגות "בונד" ופפ"ס (המפלגה הסוציאליסטית הפולנית).

רכני וילנה הגיבו על רדיפת יהודי גרמניה לפי דרכם. הם הכריזו על תענית ביום א' דסליחות תרצ"ה.

הרב י. רובינשטיין השתתף בישיבת הנציבות העליונה למען הפליטים מגרמניה,

שהתקיימה בלונדון בחודש נובמבר 1934. הוא היה הנציג היהודי היחיד בישיבה זו, שהשתתפו בה רק באי-כוח מדינות. הרב תמך בוועידה בהסכם בין-לאומי נגד התעמולה הנאצית. כן מחה בה נגד צמצום העלייה לארץ-ישראל.

ועד החרם על גרמניה פעל בוילנה עד יום ה' 18 בנובמבר 1936, כאשר ממשלת פולין, לאחר שחתמה על חוזה אי-התקפה עם גרמניה, החליטה לצמצם את פעולות היהודים נגד המדינה הנאצית. הסטארוסטה הווילנאי נימק את סגירת לשכת ועד-החרם באי-שביעות רצון בקרב היהודים מהטלת ענשים על סוחרים, המוכרים סחורות מתוצרת גרמניה...⁴⁸

בעיית בית-העלמין הישן. שטח בית-העלמין הישן שעל שפת הנהר ויליה, שבו נשמרו קברות הגאון והגר-צדק, עמד פרוץ ולא מגודר כראוי. השומר, שגר בבקתה ליד הכניסה לבית-העלמין, לא יכול היה למנוע כניסת אנשים שונים, שהיו פוגעים במצבות ובעץ. שצמח מעל לקברו של גר-הצדק פוטצקי. חיילים מהקסרקטין הסמוך ניסו לא פעם להוריד את שרידי הגדר, כדי להרחיב את הדרך. בחודש מאי 1925 ניסו החיילים להוריד את שרידי הגדר. הרב י. רובינשטיין פנה אל שלטונות הצבא וביקש למנוע פגיעה בבית-העלמין. סמוך לבית-העלמין התחילו להיבנות שיכונים ונסלל כביש. השכנים הנוצרים לא היו מרוצים משכנותו של בית-העלמין. באביב של שנת 1932 נפרץ באוהל גר-הצדק קיר והוצאו סורגי-הברזל, שהקיפו את האוהל.

העיריה תכננה העברת בית-העלמין ממקומו. נוכח הסכנה הזו נוסדה על-ידי החוגים החרדים אגודה בשם "גדר עולם", שמטרתה היתה להקים גדר מתאימה מסביב לבית-העלמין. ועד האגודה פרסם קול-קורא לציבור לתרום וביום ט' באב תר"ץ (1930) הניחו את היסודות לגדר. אבל הבניה לא התקדמה כראוי. בעיריה בשלה תכנית להפוך את המקום למגרש ספורט ולגן עירוני. הנציגים היהודיים בעיריה נאבקו נגד מגמה זו. ועד הקהילה ייפה את כוחם של הרב י. רובינשטיין והדר"ר י. ויגודסקי לפעול להצלת מקום היסטורי זה, שנחשב למקום קדוש ליהודי כל העולם (תרצ"ה). הקהילה פנתה אל השלטונות הגבוהים במדינה, וכן הפעילה השפעת יהודים מחוץ-לארץ. ועד הקהילה פרסם אז ספר של ישראל קלוזנר "קורות בית-העלמין הישן בוילנה", שכלל סקירה היסטורית על המקום, רשימה של כל המצבות שנשמרו בליווי מפה ותעודות. הרבנות וחברת גחש"א פרסמו כרוזים, שקראו לתפילה. בבתי-הכנסת נאמרו פרקי תהלים, ורבים הלכו להתפלל ליד קברו של הגאון וליד קברות אחרים.

העיריה מוכנה היתה לפשרה, היא היתה מוכנה לקחת רק חלק מהשטח; אך ועד הקהילה דחה כל ויתור. שלטונות המדינה החליטו, לאחר השתדלויות, לא לנגוע באתר ההיסטורי המקודש ליהודים. מיניסטריין-הפנים נתן הוראה לשמור על המקום כראוי ולשפצו. להקמת הגדר דרוש היה, לפי האומדן, סכום של 50,000 זהובים.

ביום ט' באב תרצ"ה חודשה העבודה בהקמת הגדר. קהל-המונים ביקר באותו יום בבית-העלמין ונאספו תרומות. ובשבת-חזון נאמו בכל 105 הקלויזים בעיר על הצורך לתמוך בוועד "גדר עולם".

הביקתה שבה גר השומר, בלטה במקצת לצד הרחוב. העיריה דרשה לסלק את הביקתה, המכערת את הסביבה. ועד הקהילה מוכן היה לבנות במקומה מבנה מתאים. בחודש אוגוסט 1937 הרסה העיריה את הביקתה.

ועד הקהילה שמר על בית-העלמין הישן כעל נכס היסטורי מקודש. הד"ר י. ויגודסקי, כיושב-ראש ועד הקהילה, פנה בקיץ של שנת 1939 בקריאה אל כל האדריכלים והאמנים היהודים בעולם להגיש תוך חודשיים הצעות לשיקום אוהלי הגר"א וגר-הצדק. נתקבלו כעשרים הצעות מאמנים במדינה ומחוצה לה.

ועד הקהילה דאג גם לשאר בתי-העלמין. בבית-העלמין שבפרבר זארכי"ה נמצאו מצבות, שלא במקומן הקודם וסידרו אותן בתורת מאוזוליאום. כיוון שגם בית-עלמין זה הלך והתמלא, קנה ועד הקהילה בשנת 1935 שטח של 20 הקטר בדמבובקה, לא רחוק מהעיר, וניגש להקים שם גדר (אוגוסט 1938).

הנהלה ממונה. ועד הקהילה, ששאף להיענות לצרכי המוסדות השונים שביקשו את סיועו, הגדיל את שיעורי המס המוטל על בעלי-יכולת. רבים מאלה סברו כי עול המסים המוטל עליהם כבד מדי, וכי משק הקהילה הוא בזבזני ובלתי-סביר. קבוצה גדולה של משלמי-מס גבוה, 150 איש, בתוכם רופאים, עורכי-דין, מהנדסים וסוחרים, הגישו בחודש ינואר 1935 לשלטונות תזכיר ובו תלונות על הטלת מס גבוה מדי עליהם, ועל אי-סדרים בניהול המשק של הקהילה. הם ביקשו לערוך בחירות חדשות להנהלת הקהילה.⁴⁹

הסטארוסטה שלח את הפקיד היהודי, שהיה ממונה על ענייני היהודים, רפאל וולץ, לבדוק את הפנקסים ולקבל הסברות. לאחר מכן שלח מכתב אל ועד הקהילה שהכיל 17 שאלות, וביקש הסברים.

הוועד והמועצה של הקהילה הגיבו בזעם על הגשת התזכיר. הד"ר י. ויגודסקי סבר, כי ישנה זכות לכל חבר בקהילה למתוח ביקורת על פעולות הוועד, אבל לא בדרך של פניה לשלטונות. בשיבת הוועד בראשית חודש פברואר 1935 הוחלט למחות נגד "משלמי המס" שפנו לווייכודה ומגישי התזכיר פונו "מלשינים". סגן-יושב-ראש המועצה, הסוחר אברהם זיידשנור, סיפר, כי יוזמי התזכיר ביקרו אצל 750 משלמי-מס, אך רק 150 מהם חתמו; בין החותמים 80% רופאים, וגם בעלי דיפלומות אחרים; אגודת הסוחרים סירבה לחתום ורק סוחרים בודדים חתמו. המועצה החליטה להגיש הסתייגות לפרוטוקול הביקורת וגינתה את התזכיר כמלשינות ובגידה בציבור היהודי בעיר.

השלטונות החליטו לפזר את הוועד והמועצה של הקהילה ולמנות במקומם הנהלה זמנית נימקו את המעשה באי-סדרים, בניהול משק בלתי-חסכוני ובלתי-

רציונלי; כיוון שעברו כבר שלוש שנים מגמר הקדנציה של ההנהלה הנבחרת, הטילו השלטונות על ההנהלה הזמנית להכין את הבחירות של ועד ומועצה חדשים. ההנהלה הזמנית נתמנו ביוני 1935 15 איש מאנשי המעשה: מהנדסים, עורכי־דין, רופאים ובעל־יתעשייה: בוריס פרנס, מהנדס, ממשפחת פרנס הוותיקה, שהקימה מתוכה פרנסים בקהילה; המהנדס והסוחר קב־ונקי; הבנקאי טוביה בונימוביטש; המהנדס שרייבר, מנהל הטכניקום; שאול טרזקי מהנדס, בעל בית־חרושת לשמן; הד"ר ד. ידואובניק, רופא; ד. קפלן־קפלנסקי, חתנו של הסוחר העשיר חלם, ואחרים. ד. קפלן־קפלנסקי, שהיה פעיל במפלגה הדימוקרטית, טען, כי הוא קיבל את המינוי בכדי להגן על ענייני בתי־הספר היידישאים.

פיזור הוועד והמועצה של הקהילה גרם להתרגשות בקרב חברי הוועד והמועצה. מועצת הקהילה החליטה להגיש ערעור על הוראת הפיזור, ושוב מחתה נגד מגישי התזכיר וכן הביעה בוז לממונים. אליעזר קרוק סיפר באותה ישיבה כי הפקודה לפזר באה כתוצאה מקובלנה שהגישו בעלי התזכיר, על שהעלו את המסים שלהם. ההנהלה הזמנית בחרה את בוריס פרנס כיושב־ראש שלה ואת ד. קפלן־קפלנסקי לסגנו.

בביתו של הד"ר י. ויגודסקי התקיימו התייעצויות איך לנהוג בהנהלה הממונה. הוחלט להקים ועד ציבורי "להגנת ענייני הציבור היהודי", שיתחרה בוועד הממונה, ולא לסייע בידי הממונים; וכן למחות נגד מקבלי המינוי ונגד כל אלה שפגעו על־ידי הלשנה בחיים הציבוריים המאורגנים בקהילה.

פעולות ההנהלה הממונה: מאי 1935 – מרץ 1937. השלטונות ביקשו מההנהלה הממונה חוות־דעתה על הצעת התקציב, שהגיש ועד־הקהילה הקודם. שנת התקציב 1935 נגמרה בגרעון של 115,000 זהובים לפי הדו"ח שהוגש, אך למעשה הגיע הגרעון לרבע מליון זהובים. ההנהלה הממונה ניגשה לעריכת תקציב לשנת 1936 בהתחשב בירידת ההכנסות מהמסים, מבית־העלמין וגם מהשחיטה, עקב דלדול האוכלוסיה היהודית. ההנהלה הממונה ראתה צורך דחוף לסלק חובות וכן נדרש סכום ניכר לשיפוץ בית־העלמין הישן. ההנהלה רצתה לצמצם את ההוצאות האדמיניסטרטיביות. הצורך להקטין את משכורות הפקידים הבכירים צוין כבר במועצת הקהילה הקודמת, כאשר נידונה הצעת התקציב. לפי הצעתו של י. צ'רינוב, נציג הדימוקרטים, הוחלט בחודש פברואר 1935 להקטין את המשכורות של הפקידים, שהשתכרו 2,500 זהובים לשנה ב־20%. ההנהלה הממונה רצתה לקצץ בהוצאות להחזקת הפקידות בצורה חריפה ביותר, להקטין עד המחצית: כדי לקבוע מי ימשיך לעבוד ואיזה שכר יקבל, החליטה ההנהלה הזמנית להודיע שלושה חודשים מראש על פיטורי כל העובדים.

בתשובה על פיטורים כלליים אלה הכריזו הפקידים כיום ה־4 בדצמבר 1935 על שביתה. ועד הפקידים דרש לבטל את הפיטורים הכלליים לפני שיתחיל במשאומתן. ההנהלה ביטלה את הפיטורים, אך דרשה להקטין את ההוצאות להחזקת הפקידות ב־33,000 זהובים מתוך סכום של 108,000. באי־כוח אגודת "פקידי המסחר" הסכימו

להורדה של 8,000 זהובים בלבד. ביום ה-19 בדצמבר 1935 הוכרזה שביתת אהדה לשני ימים של עובדי כל המוסדות הציבוריים היהודיים בעיר: "משמרת חולים", טו"ז, "יעקאפא" ועוד. ההנהלה הזמנית פרסמה הודעה, כי אסור שבתקציב ריאלי של הכנסות בסך 400-450 אלף זהובים לשנה יוצאו 250 אלף למשכורת של רבנים, פקידים, גובים ופנסיונרים, מזה 140 אלף לפקידים ולפועלים; כיוון שהפקידים דורשים לא לפטר אף אחד, אם כי ישנם עובדים מיותרים, שהמפלגות הכניסו אותם, יש להקטין את המשכורות של אלה המקבלים למעלה ממאה זהובים לחודש; ההקטנה תהיה מודגת, בערך 10%-30% מהמשכורת וגדולה יותר רק למיספר פקידים, שישתכרו (לאחר ההקטנה) 250-350 זהובים לחודש; גם אחרי ההקטנה תהיה המשכורת של עובדי הקהילה גבוהה יותר מאשר במוסדות ציבור יהודיים אחרים.

לרגל השביתה פרסמה ההנהלה הממונה בעתונות את גובה המשכורת שהיא מציעה לפקידים הבכירים, לעומת המשכורת שמציע המפקח הממשלתי על ענייני עבודה. ההנהלה הציעה לתת למנהל 350 זהובים לחודש במקום 700 (לפי הצעת המפקח הממשלתי על העבודה 478); למזכיר 275 (המפקח 270); לפנקסן 275 (המפקח 264) וכו'. הורדת השכר פגעה בעיקר בפקידים הגבוהים. השביתה נמשכה כחודשיים ימים.

ההנהלה הזמנית לא היתה נדיבה ביותר במתן סיוע לבתי-הספר ולמוסדות שונים. ד. קפלן-קפלנסקי התפטר משום כך מתפקידו כסגן-יושב-ראש, כבר בראשית נובמבר 1935. כעבור חודשיים התפטר עוד אחד הממונים. ההנהלה הממונה הגבירה את גביית המס והיא הגיעה בשנת 1936 ל-78% מההערכה. גבו באותה שנה 209,443 זהובים (סכום ההערכה: 267,919).

ההנהלה הזמנית מוכרחה היתה להתחשב בדלדול של האוכלוסיה היהודית. היא חילקה לחג הפסח תרצ"ו — 20,000 ק"ג מצות, 1.25 ק"ג לנפש. היה זה שיא. בשנים הרעות ביותר היו מחלקים רק עד 18,000 ק"ג מצות ובמנות גדולות יותר לנפש (בשנת תרצ"א 2.25, בשנת תרצ"ב 2, בשנת תרצ"ג רק 1 ק"ג). אם ניקח בחשבון שבעיר חיו כ-60,000 יהודים, הרי חילקו מצות חנים כמעט לשליש התושבים.

גם מרכזי-החינוך התאוננו על עוניה של האוכלוסיה היהודית. בתזכיר שהגישו לקהילה הם ציינו, כי מתוך 4,266 תלמידים בבתי-הספר העממיים הציבוריים, שוחררו 866 משכר-לימוד ואילו עוד 829 לא שילמו את שכר הלימוד בגלל חוסר אמצעים של ההורים; 1,017 שילמו חודשית זהוב אחד ואף פחות מזה; 1,729 — פחות משלושה זהובים ורק 106 משלמים למעלה מחמישה זהובים. ההנהלה הזמנית של הקהילה הקציבה לבתי-הספר העממיים לשנת 1936 סך 30,000 זהובים, כסכום ששולם להם בשתי השנים הקודמות. לצרכי תרבות הוקצבו 37,000, לעזרה סוציאלית 22,000 ולמוסדות דתיים (ישיבת ר' מיילא, "תפארת בחורים", פרושים) 2,700 זהובים.

לצרכי הגירה היה בתקציב לשנת 1936 סך 2,500 זהובים. ההנהלה הזמנית צמצמה את השתתפותה בתמיכה במהגרים ובעולים לארץ-ישראל והוציאה להגירה רק 560 זהובים. לתקציב של שנת 1937 הכניסה לסעיף הגירה רק אלף זהובים. יושב-ראש ההנהלה הזמנית גילה הבנה לפרסום ספר לתולדות הקהילה, פרי עטו של ישראל קלוזנר. למרות הצמצומים הוציאה הקהילה את הספר, שנכתב בעברית. בחירות 1936. לפי הוראת הממשלה נערכו בסוף אוגוסט ובראשית ספטמבר 1936 בחירות לוועדי-הקהילות במדינה. בוילנה נקבעו הבחירות ליום ה-6 בספטמבר.

הוועד המרכזי של ה"בונד" החליט לא להשתתף בבחירות לקהילות, אך הוועדים המקומיים בוילנה, לודז', ביאליסטוק ולובלין מחו נגד החלטה זו והוועד המרכזי התיר להם להשתתף. לאחר-מכן החליט גם הוועד המרכזי של ה"בונד" לשנות את החלטתו ולהשתתף בבחירות לקהילות.

קבוצת נשים בעיר הגישה ליושב-ראש ועדת הבחירות מחאה על שלא ניתנה לנשים רשות להשתתף בבחירות.

הסטארוסטה דרש למחוק, בהתאם לחוק, מרשימות הבוחרים את נתמכי הסעד. להנהלת הקהילה הוגשה רשימה של קרוב ל-500 נתמכים כאלה.

מיספר בעלי זכות ההצבעה, היה 12,813. לקראת הבחירות נוצרו "בלוקים" והתקשרויות. החרדים — "אגודת ישראל", מזרח"י ו"בלתי מפלגתיים" (לפני-כן "אחרות") הקימו בלוק דתי. הסוחרים הזעירים התקשרו עם בעלי-המלאכה. הסוחרים התקשרו עם בעלי-הבתים. "פועלי ציון" לא רצו ללכת ברשימה אחת עם שאר הציונים והגישו רשימה משלהם. "בלוק פרוגרסיבי" היוו ה"דימוקרטים".

הצביעו 5,683 איש. מהם 5,643 קולות כשרים. רשימת הציונים קיבלה 1,177 קול — 6 מנדטים; "בונד" 1,157 קול — 5 מנדטים; הרשימה הדתית 832 קול — 5 מנדטים; הרשימה הפרוגרסיבית 531 קול — 2 מנדטים; פועלי-ציון 318 קול — מנדט אחד; בעלי-מלאכה 450 קול — 2 מנדטים. הסוחרים ובעלי-הבתים קיבלו כל אחד מנדט אחד.

הסיעה הציונית (6) יחד עם מזרח"י (2) ו"פועלי-ציון" (1) וסוחרים ציונים היוו את הסיעה הגדולה ביותר. בבחירות הקודמות, בשנת 1928, קיבלו הציונים, שהלכו יחד עם מזרח"י, רק חמישה מנדטים.

לרגל הבחירות הופיע עלון בשם 'דער בליץ' (הברק) שהוחרם על-ידי השלטונות בגלל מאמר שנאמר בו, כי הקהילות הן נקודת המשען לשלטונות נגד ההמונים היהודיים. על עורך העלון הוטל עונש של שבוע מאסר ושלושים זהובים קנס, אך העונש נדחה.

כאשר נתכנסו הנבחרים לבחירת ועד הקהילה, נעדר נציג אחד של הציונים מחמת מחלה. משום כך לא קיבלו הציונים רוב בוועד גם לאחר התקשרות עם "אגודת ישראל". הד"ר י. ויגודסקי לא היה מרוצה מהמצב שנוצר ולא רצה להציג את מועמדותו לגשיאות המועצה או ההנהלה. "פועלי ציון", שהתנגדו להתקשרות עם

"אגודת ישראל", דרשו מנציגם הד"ר ש. מילקאנוביצקי להתפטר. הציונים התקשרו למרות זאת עם "אגודת ישראל" ונבחר ועד עם הד"ר י. ויגודסקי בראשו. ד"ר ש. מילקאנוביצקי נבחר כסגן יושב-הראש. כיושב-ראש המועצה נבחר י. צ'רניקוב מהדימוקרטים. השלטונות אישרו את הרכב הוועד והמועצה רק בחודש מארס 1937. בוועד החדש הצטיין במרצו ובפעילותו הד"ר שבתי מילקאנוביצקי. הוועד נאלץ לפעול לפי התקציב לשנת 1937, שנקבע קודם לכן על-ידי ההנהלה הממונה, ובתקופה שהתגברו בה ההתקפות על התושבים היהודים, גברה ההסתה האנטישמית, החרם על מסחר-היהודים, רדיפת הסטודנטים היהודים והפעלת ההגבלות על השחיטה הכשרה. הוועד עשה ככל יכולתו כדי לסייע לנפגעים והשתתף במחאות נגד רדיפות ופגיעות. בזמן הפרעות בבריסק בחודש מאי 1937 הביע ועד-הקהילה את מחאתו והקים ועד-עזרה למען הנפגעים.

ועד הקהילה החדש אירגן בצורה יעילה את גביית המסים ומשום כך יכול היה להיות נדיב יותר בהושטת סיוע למוסדות השונים. הוועד הושיט סיוע לסטודנטים ומסר לאגודתם מגרש בפרבר סניפישוק, לשם הקמת בית-הסטודנט היהודי (נובמבר 1936). כמו כן מסר דירה בבניין-הקהילה ל"מכבי". הרבנים מחו נגד זה; הם דרשו כי יותנה תנאי, שחברי "מכבי" לא יחללו את השבת בבניין (דצמבר 1936). כן הקציב הוועד 1,000 זהובים ל"מפעל הביצרון" שניהלו אז המוסדות הציוניים (נובמבר 1936). לחג הפסח תרצ"ז חילקה הקהילה 18,937 ק"ג מצות בסך 17,043 זהובים. הוועד חילק גם באמצעות המסעדה הזולה 18,400 ארוחות חינם וכן 5,045 ארוחות יקרות יותר לתלמידים. הוועד השתתף ב-25-30 גרושים לכל ארוחה והעניק סיוע כספי אישי ל-3,565 נצרכים. לסוחרים ובעלי-מלאכה מחוסרי יכולת אחדים פדה הוועד את הרשיונות (פאטנטים) וכרטיסי-בעל-מלאכה. הוועד הגדיל את מיספר התלמידים (ספטמבר 1937). כיוון שהעיריה קיפחה את בתי-הספר העממיים היהודיים בחלוקת בגדים חמים ונעליים לחורף, נתנה המחלקה לעזרה סוציאלית של הקהילה בראשית שנת הלימודים תרצ"ח 450 זוגות נעליים, שעלו לה למעלה מ-4,000 זהובים (בשנה הקודמת — 425 זוגות). הוועד השתתף גם בהושטת עזרה רפואית.

הפקידים, הרבנים ושאר העובדים של הקהילה דרשו להעלות את שכרם ב-15%. אגודת הפקידים הכריזה שביתה ליום אחד כמחאה על כך שוועד הקהילה לא נענה לדרישה (מאי 1937). רק פקידים בודדים קיבלו תוספת למשכורתם. השוחטים בבית-המטבחים הכריזו על שביתה, מפני שהכנסותיהם קטנו מזמן שהונהגה על-ידי העיריה (החל מיום ה' 11 בינואר 1937) מיכסה לשחיטה הכשרה. הוועד הגיע לידי הסכם עם השוחטים: הוא הבטיח להם הכנסה קבועה — לא פחות מאלפיים זהובים לחודש (אפריל-מאי 1937).

השלטונות נתנו הוראה לנהל את פנקסי הקהילה ואת חליפת המכתבים בפוילנית, החל מיום ה' 1 בינואר 1938 (מאי 1937). ההוראה נגעה לכל הקהילות בחבל-הספר.

ועד הקהילה הגיש מחאה נגד הוראה זו ופעל לביטול הגזירה. כתוצאה מכך דחה הסטארוסטה את ביצוע ההוראה עד לשנת 1938. הוועד החליט, כי ינהל את פנקסיו והתכתובת שלו בשלוש שפות. על החלטה זו הגיב העתון היידישאי 'אונזער טאג': "פולנית — חובה, יידיש — צריך, עברית — כנראה כדי להכעיס את היידישאים, ובניגוד לשכל הישר".

יובל ה-80 של הד"ר י. ויגודסקי. בקיץ של שנת 1936 מלאו לד"ר י. ויגודסקי שמונים שנה. ועד הקהילה החליט בחודש מאי 1937 לציין את המאורע בהצבת פסל של בעל-היובל, באולם הישיבות. את הפסל עשה הארכיטקט והאמן דניאל רוזנהויז. נציג "אגודת ישראל" בוועד, ראובן כהן, התנגד להעמדת פסל משום "לא תעשה לך כל פסל". בראשית יוני נערכה לרגל גילוי הפסל חגיגה בבית-הקהילה. מחברי המועצה באו רק הציונים וכן נציגי מוסדות ציבור יהודיים רבים בעיר. הד"ר ש. מילקאנוביצקי פתח את האספה ומשה שליט הירצה הרצאה מקיפה על חייו ופעולתו של בעל היובל. נציגים רבים של מוסדות הביאו את ברכותיהם. החגיגה נסתיימה בשירת "התקווה".

רבני וילנה שלחו מכתב לקהילה, כי אסור על-פי דין להעמיד פסל בבנין הקהילה. רב אחד, ר' פסח קארליץ, שלא מרבני וילנה, שיגר לד"ר י. ויגודסקי מכתב-ברכה וציין, כי אין דין האוסר להעמיד את פסלו.

הד"ר י. ויגודסקי עם אשתו נסעו בראשית חודש אוגוסט לרוסיה, לביקור אצל בתם ובנם.⁵⁰ עם שובם מרוסיה נערכה לכבוד בעל היובל חגיגה בבית-החולים לנשים בפרבר זווייריניץ והוחלט לקרוא את המוסד על שמו.

תקציב הקהילה, 1938. בהכנת תקציב הקהילה לשנת 1938 לא היה כבר הוועד הנבחר קשור לתקציב שקיבל מהוועד הממונה. הוועד החדש הכניס שינויים בשיטת הגביה של מס-החובה, הוא הקל על מעוטי-הכנסה והגדיל את המס מבעלי-יכולת. הוא ביסס את המס באופן פרוגרסיבי על אחוזים ממס-ההכנסה הממשלתי. בעלי-הכנסה מועטה: רווקים שהרוויחו עד 150 זהוב ובעלי-משפחה עד 200 זהובים לחודש, שוחררו לגמרי מתשלום המס. מתוך 6,300 חייבי-המס לקהילה שוחררו לגמרי 2,130. מיספר חייבי המס בשנת 1938 היה אפוא 4,246. הסכומים שהוטלו עליהם היו:

- 619 חויבו לשלם 8 זהובים לשנה.
- 278 חויבו לשלם 9 זהובים לשנה.
- 729 חויבו לשלם 12 זהובים לשנה.
- 190 חויבו לשלם 18 זהובים לשנה.
- 472 חויבו לשלם 24 זהובים לשנה.
- 3,667 חויבו לשלם עד 180 זהובים לשנה.

50 הבת אלכסנדרה היתה נשואה לרופא, הפרופ' ס. ברונשטיין בלנינגרד; הכן סימון (שמעון) היה מהנדס; הבת כתבה אחרי-כך ספרי זכרונות (ברוסית) 1956, 1964. בתה ניהלה להקה — "ביירחקה".

520 חויבו לשלם עד 1,000 זהובים לשנה.

591 חויבו לשלם למעלה מאלף זהובים לשנה.⁵¹

הסכום שעמד ועד הקהילה לגבות בשנת 1938 על ידי המס מהאוכלוסיה היהודית שנאמדה אז ב־59,000 נפש, לא עלה בהרבה על הסכום שנגבה בשנה הקודמת — 345,601 זהובים, אך מיספר משלמי המס פחת.

הדיונים והוויכוחים בהצעת התקציב התנהלו במשך שש ישיבות ארוכות, שבאו בהן לידי ביטוי עמדות המפלגות השונות.

אחת הבעיות, שהעסיקה את כולם, היתה הסכום שיוקצב לבתי־הספר העממיים. ועדת התרבות הציעה סך 80,000 זהובים. הוועד החליט על 60,000. נציג ה"בונד" הציע להקציב 70,000. במפתיע הציע גם אחד מנציגי הציונים להקציב 70,000 זהובים. הצעת התקציב כמיקשה אחת עמדה אפוא להתערער. הוכרזה הפסקה ולאחר התייעצות הציע אותו נציג הציונים (אליהו רודניצקי) להקציב 60,000 לבתי־הספר ו־10,000 למכשירי־לימוד בבתי־הספר. הצעה זו נתקבלה ברוב קולות. נציג ה"בונד" הציע לא להפריש חלק מהסכום שהוקצב לבתי־הספר ל"חדרים" ולבתי־ספר עבריים. היתה זו הצעה הפגנתית גרידא. נציג אחר של ה"בונד" אמר, כי הרוב הציוני עושה הנחות לריאקציונרים הדתיים ובלבד שיישאר בשלטון. נציג ה"בונד" אף הציע להקציב סכומים למוסדות של ה"בונד", כגון לבית־המרפא לילדים ע"ש מדס — 1,000 זהובים, לוועד המרכזי של ה"בונד" לקרן למלחמה באנטישמיות — 1,000 זהובים, וכן לצי"ש"א (המרכז לבתי־ספר יידישאים) 500 זהובים. בזמן שנציג ה"בונד" נימק את הצעותיו, יצאו הנציגים הציוניים מהאולם, ולא היה קוורום לקבלת החלטות. לאחר שובם דחו הציונים את ההצעות, פרט להקצבה בסך 500 זהובים לצי"ש"א. נציג הציונים הציע להקציב סכום דומה גם לארבעת מרכזי־החינוך האחרים, ל"תרבות", "יבנה", "הוועד המאוחד" ו"שולקולט". הצעה זו נתקבלה ברוב קולות, למרות התנגדות נציגי ה"בונד".

היו גם ויכוחים סביב ההקצבה לקרנות הציוניות, הקרן־הקיימת לישראל וקרן־היסוד. בא־כוח הרביזיוניסטים דרש להקציב סכום גם לקרן תל־חי ובא־כוח "אגודת ישראל" — גם לקרן־הישוב. בא־כוח ה"בונד" התנגד בחריפות נגד הקצבה לקרנות אלה. גם בא־כוח הסוחרים ובעלי־הבתים התנגדו. הד"ר מילקאנוביצקי, איש "פועלי־ציון"־צ"ס התנגד להקצבה לקרן תל־חי ולקרן הישוב. משום כך לא תמך בא־כוח הרביזיוניסטים בהצעה המקורית והיא נדחתה.

ביטול ההקצבה לקרן־הקיימת וקרן־היסוד עורר מחאות מצד האירגונים הציוניים. בישיבות מאוחרות יותר הציע נציג הציונים להקציב לק"ל ולקרן היסוד 2,000 זהובים וההצעה נתקבלה בהעדרו של נציג הרביזיוניסטים.

הסיוע למהגרים הועמד בהצעת התקציב לשנת 1938 על 2,500 זהובים. כיוון שעיקר הסכום הוצא בשביל חלוצים העולים לארץ־ישראל, הציע נציג ה"בונד"

להקציב רק אלף זהובים, כמו בשנה שעברה. בהצבעה אושר הסכום שהציע ועד הקהילה.

ל"וועד העזרה היהודי הווילנאי" הקציבה הקהילה בתחילה 8,000 זהובים. לאחר שעורכי התקציב נוכחו לדעת, כי יהיה גרעון בתקציב, הקטינו את הסכום ל-3,000 זהובים. חוגי "בעלי המלאכה" לא היו מרוצים שלמוסד שסייע להם הוקצב סכום זעום.

הסיוע ל-47 מוסדות שונים הסתכם ב-102,000 זהובים. למוסדות רבים הגדיל הוועד את הסיוע. לא כולם היו מרוצים, אך היה בתמיכת ועד הקהילה, כדי להפיח חיים ולעודד את הפעולה במוסדות.

החלטת ועד הקהילה היתה טעונה אישור השלטונות. הווייבודה מחק או הקטין את הסכומים שהקציב הוועד. הווייבודה דרש להקטין את ההוצאות בסך 92,000 זהובים — כגודל הגרעון המשוער. כך ביטל לגמרי את ההקצבה ל"וועד העזרה היהודי הווילנאי", הקטין את הסכום שהוקצב לבתי-הספר מ-66,000 ל-44,000 זהובים, וכך גם את ההקצבות למוסדות השונים. ועד הקהילה התנגד להקטין את ההקצבה לבתי-הספר ואמנם אושר הסכום כפי שהוצע.⁵²

מפעולות ועד הקהילה בשנת 1938. לקראת חג הפסח תרצ"ח חילקה המחלקה לעזרה סוציאלית של הקהילה 15,000 פתקאות למצה חינם לעניים בודדים. כן נתנה מצות וכסף לאגודות-הצדקה שחילקו את הסיוע בין חבריהן. כך נהנו ממצות חינם 10,708 איש. בימי חג הפסח חילק ועד הקהילה 7,000 ארוחות לחיילים היהודים במסעדה ועוד 200 ארוחות ליום שלח לבתי-החולים הצבאיים ולבתי-כלא. ארוחות אלה עלו לוועד הקהילה יותר מ-10,000 זהובים, כפליים מבשנה שעברה.

מלבד ועד הקהילה חילקה ועדת המצות ("מצות חטים") בראשותו של הפרנס אליהו גרודונסקי ל-786 משפחות, שכללו 3,500 נפש, למעלה מ-11,000 זהובים כ"מתן בסתר". הכסף חולק לנזקקים באופן ישיר, או באמצעות מוסדות. הרבנים חיים-עוזר גרודונסקי ויצחק רובינשטיין חילקו גם הם "מתן בסתר" — כספים שקיבלו מחוץ לארץ. האגודה "בית-לחם" חילקה 1,400 מנות מיצרנים וסכום של למעלה מ-400 דולר, שקיבלה מחוץ-לארץ. האגודה "מענגי-שבת" ערכה סדר-פסח במעונה וחילקה מיצרנים לבתים.⁵³

מעזרה רפואית של ועד הקהילה נהנו 4,881 איש. ועד הקהילה דאג לשיפוץ בית הכנסת הגדול וטיפול בחצר בית-הכנסת. בשער הברזל של החצר, שמוביל לרחוב היהודים, הוצבו פנסים חדשים, שהופעלו באמצעות גז. הפנסים החדשים עם סמלי "מגן דוד" האירו באור יקרות את החצר. לראש השנה תרצ"ט סוּד בית-הכנסת הגדול מחדש. המתפללים הרגישו, כי ישנה יד הדואגת לצורה נאה של המקום. ועד הקהילה הקציב גם סך 250 זהובים לצרכי

52 צייט', 13.12.1937-29.12.1937; 3.17.1938; 23.2.1938; 2.8.3.1938; 'אונזער טאג', 19.10.1937.

6.1.1938; 9.11.1937

53 צייט', 18.4.1938; 5.5.1938; 21.2.1939; 28.3.1939.

עוד בשנת 1937 דרשו השלטונות, כי ייערכו בחירות של גבאי הקלוזים וכי הנבחרים יישבעו בפני רב, כי ימלאו את תפקידם ביושר. בחודש מארס 1937 דרשו השלטונות לערוך את הבחירות תוך שבוע, בנוכחות באי-כוח של לשכת הרב י. רובינשטיין.

בקץ של שנת 1939 הושבעו כששים גבאי קלוזים על-ידי הרב ש. פריד, בנוכחות באי-כוח השלטונות.

ועד למען הפליטים היהודים מגרמניה. ועד הקהילה בוויילנה יזם הקמת ועד-עזרה לפליטים מגרמניה. פעולה זו תואמה עם ועד העזרה המרכזי, שהוקם בעיר הבירה. בוועד העזרה בוויילנה השתתפו נציגי אירגונים כלכליים שונים והאגודות המקצועיות המעמדיות. ועד הקהילה הקציב אלפיים זהובים לצרכי ועד-העזרה ופירסם קול-קורא לתרום (נובמבר 1938). נאספו סכומים ניכרים. לצורך זה פעלו במרץ אגודת הנשים ויצי"ו ו"לשכת התרבות" של האגודות המקצועיות. עד ראשית פברואר 1939 נאספו 76,975 זהובים. בין התורמים היו שלושה פולנים, אחד מהם, שביקש להישאר בעילום שם, תרם 1,000 זהובים, עוד אחד 100 זהובים והשלישי 5 זהובים. נאספו גם בגדים. אגודות הנשים שלחו שני משלוחי בגדים ואחריהן שלח גם ועד-העזרה שני משלוחים.

בית-חרושת יהודי בוויילנה תרם בחודש פברואר 1939 את התרומה הגדולה ביותר — 5,000 זהובים. לוויילנה התחילו להגיע בקץ 1939 פליטים מגרמניה, שביקשו תמיכה להוצאות קיום ולהוצאות הדרך. בקופת ועד העזרה אָזל הכסף. ועד הקהילה ביקש מהשלטונות רשות להטיל תוספת 10% למס, לשם תמיכה בפליטים. עד שתאושר תוספת זו, ביקש ועד הקהילה מהווייכודה רשות להעביר 10,000 זהובים מסעיף "עזרה סוציאלית" לעזרה רחופה לפליטים.⁵⁴

ועד הקהילה, שמצבו הכספי התייצב, הגדיל לשנת התקציב 1939 את תמיכתו במוסדות שונים והכניס לרשימת מקבלי התמיכה מוסדות נוספים.

מחאות נגד מדיניות בריטניה. כאשר הוכרז על-ידי יהדות פולין — בחודש מארס 1939 — על שביתת מחאה נגד ממשלת בריטניה בגלל מדיניותה בארץ-ישראל, שבתו גם יהודי וילנה. בחודש מאי הוקם בוויילנה "ועד מאוחד של אגודות יהודיות פוליטיות, כלכליות ומקצועיות", שפרסם מחאה נגד "הספר הלבן". יהודי העיר נקראו לבוא לאספת מחאה בבית-הכנסת הגדול.

אגודות ואירגונים

אגודת הרופאים היהודים שנוסדה בוויילנה בשנת 1907, מנתה בסוף שנת 1924 82 חבר. מלבד אגודה זו היתה גם אגודה של רופאי-שיניים יהודים, אגודת טכנאי-שיניים יהודים ואגודה של עובדי רפואה.

אגודת הרופאים החזיקה מרפאה בעיר, היתה עורכת הרצאות על נושאים רפואיים והיו לה ספריה ואולם-קריאה לספרות רפואית.

האגודה בווילנה ניסתה להקים אגודה ארצית של הרופאים היהודים בפולין, אך הנסיונות האלה נכשלו בגלל התנגדות הרופאים היהודים בפולין הקונגרסאית ובגאליציה. בימי חג השבועות תרצ"ז (1937) כינסה האגודה בווילנה ועדה של רופאים יהודים מפלכי וילנה ונובוגרודק. בווילנה העיר היו אז 126 רופאים יהודים ובשני הפלכים — כמאתיים. ההרצאות התקיימו ביידיש. הוחלט בה, כי האגודה הווילנאית תהווה מרכז לרופאים היהודיים בווארשה לשם הקמת איגוד ארצי. לפי החלטת הוועידה התחיל בשנת 1939 להופיע רבעון מדעי מקצועי ביידיש 'מעדיצינישע שריפטן' (כתבים רפואיים). מכתב-עת זה הופיעה חוברת ראשונה שהיתה, בגלל מלחמת העולם שפרצה, החוברת היחידה והאחרונה.

אגודת עובדי רפואה. נוסדה בעיר בשנת 1919 והיו בה בשנת 1938 מאה חברים. אגודה של טכנאי-שיניים יהודים נוסדה בעיר בשנת 1933. היא הקיפה לא רק את העיר ופלך וילנה אלא גם את פלכי המזרח (ביאליסטוק, נובוגרודק, פולסיה). האגודה הוציאה כתודשים נובמבר 1937 — פברואר 1938 דו-ירחון בשם 'דער צאן-טעכניקער' (טכנאי-השיניים, ביידיש). בשנת 1938 היו באגודה מאה חברים. אגודת סוכני-מסחר וקומיסיונרים יהודים נוסדה בעיר בשנת 1924. היא היתה מסונפת לאגודה הארצית ומנתה בשנת 1938 220 חברים.

אגודת המהנדסים היהודים התארגנה בשנת 1932. לאספת האירגון ביום ה-19 במארס באו למעלה מחמישים איש ונבחר ועד.⁵⁵

אגודת פנקסנים יהודים נוסדה בעיר בשנת 1929. השתייכו אליה חברים גם משאר פלכי המזרח. האגודה הוציאה בשנים 1937-1938 שתי חוברות של בטאונה 'דער בוכהאלטער' (הפנקסן).

אגודת בעלי הבתים היהודים הוציאה בשנת 1932 ירחון בשם 'דער יידישער הויזבאזיצער'.

אגודת השכנים פעלה להגנה על זכויות הדייר.

אגודת המוסיקאים היהודים שנוסדה בשנת 1912, מנתה בשנת 1938 70 חבר, בתוכם גם בלתי-יהודים. יושב-ראש האגודה היה אז מ. זאמשטייגמן.

אגודת "שומרי שבת" החרדים עם הרבנים בראשם ראו בצער את חילול השבת בפרהסיה וכן עכירות אחרות על מצוות הדת. הם הקימו אגודות וועדים להגנה על ימים המצוות.

השפעת הדת הלכה והצטמצמה. גרם לכך גם בית-הספר החילוני, בייחוד היידישאי, שלא חסר בו לעג לשומרי מצוות, וכן המפלגות שדגלו בחילון הכריזו מלחמה על הדתיות. היו בעיר לעתים הפגנות אנטי-דתיות.

קבוצת צעירים ערכה ביום הכיפורים תרצ"ב (1931) הפגנה אנטי-דתית בפינת

הרחובות היהודי והאשכנזי. הם הפיצו כרוזים נגד הדת. המשטרה עצרה אחדים מהם.⁵⁶ בפרבר סניפשיק הפיצו צעירים כרוזים אנטי-דתיים ליד בית-הכנסת. המשטרה ראתה בזה תעמולה קומוניסטית ועצרה אחדים מהם. בזמן הלוויות לא רצו האנטי-דתיים לכסות את הראש. בזמן הלוויות של הד"ר צמח שבד הלך ברוך כהן וירגילי הבונדאי (דודו של יצחק רבין, [המלביה"ד]), בלי כיסוי ראש. כשהגיעו המלווים לבית-העלמין הכריחו אותו לחבוש כובע. חמישה יהודים חרדים הגישו נגדו תביעה לבית-הדין על חילול הקודש (ינואר 1935). מריבה פרצה בבית-העלמין בין חסידים ובין חברי אירגון הנוער הבונדאי "צוקונפט" בזמן הלוויית חבר ה"צוקונפט". הצעירים הלכו בלי כיסוי ראש. החסידים, שהביאו לקבורה באותו זמן את אחד מחבריהם, לא נתנו להכניס את גווית הנפטר הצעיר לחדר-הטהרה. הדבר הגיע לתיגרת ידיים והמשטרה נקראה להפריד בין הניצים (דצמבר 1936).

החרדים השתדלו לבלום את ההתפרקות ממצוות הדת. אגודת "שומרי שבת" פעלה נגד פתיחת חנויות בשבת, החרדים הזהירו מאכילת בשר בלתי-כשר וכדומה. ר' זלמן קליינשטיין, איש המזרחי, נאם בשבת בחודש אדר תרפ"ח (1928) בבית-הכנסת הגדול נגד חילול שבת. כשרק הזכיר את האגודה "ווילבי"ג", העורכת שחריות בשבתות, התחילו צעירים לצעוק "רד!" ולהשמיע מלות גנאי. הנואם הוכרח לרדת מהבימה ולעזוב את בית-הכנסת.⁵⁷

האגודה "שומרי שבת" פרסמה התראה, כי תכניס את מחללי-השבת ל"רשימה שחורה", שתתפרסם בכל בתי-הכנסת, יאסרו לקנות בחנויות הפתוחות בשבת, וכדומה. האגודה היתה מזמינה את בעלי-החנויות אל ועד הרבנים שישפיעו עליהם לסגור את חנויותיהם בשבתות. האגודה קראה לוועד הקהילה להתרות במחזיקי החנויות הפתוחות בשבת, כי יוציאום מהקהילה, שהיא דתית לפי החוק: (יולי-אוגוסט 1932). בפגישות עם סוחרים מענף הקונפקציה התברר, כי 14 מהם היו מחזיקים את חנויותיהם פתוחות בשבת. שלושים מהם חתמו על התחייבות שלא לפתוח יותר את חנויותיהם בשבתות (פברואר 1935). באחת השבתות הלכו כמאתים חרדים ורבנים לשוק העצים לבדוק אם עומדות שם מוכרות-דגים יהודיות למכור את סחורתן. ואמנם נמצאו שם כאלה. כשהן ראו את הרבנים, ברחו מהמקום בעזבן את הדגים הפקר. רבות מהן סגרו אחר-כך את החנויות והבטיחו לא לפתוח אותן עוד בשבתות (דצמבר 1934).

הרבנים העמידו בלילות-שבת משמרות ליד בתי-הקולנוע ורבים נמנעו מלבקר בהם (דצמבר 1934).

חוק מנוחת השבת, שהכביד על הסוחרים היהודים, גרם לפרצות. בראשית שנת תרצ"ח חל ערב חג הסוכות ביום א' בשבוע, ובאופן כזה על הסוחרים היה להחזיק את החנויות סגורות כמעט ארבעה ימים רצופים. חנויות אחדות במרכז העיר, ברחוב

56 'אוונט קוריער' מיום 19.9.1931.

57 'ווילנער טאג' מיום 18.3.1928.

האשכנזים, שהיו בדרך כלל סגורות בחגים, היו הפעם פתוחות.

בחורף של אותה שנה עברה תהלוכה של רבנים, מגידים ויהודים חרדים אחרים ברובע היהודי. הם קראו לסגור את החנויות עם כניסת השבת. האגודה "שומרי שבת" התחילה לפרסם בעתון 'צייט' את שעת כניסת השבת ושלחה נואמים לכל בתי-הכנסת בעיר. היא גם הזמינה את מנהלי בתי-הספר הדתיים להיוועץ בהם בדבר הסברה בין התלמידים (מארס 1938). שומרת שבת אישית היתה "שרה'לי החרדה" ("שרה'לע די פרומע"), שהתפרנסה ממכירת עופות. היא היתה עומדת ביום שישי עם שקיעת החמה ליד בתי-המרחץ אשר בחצר-בית-הכנסת והיתה דואגת, כי אף אחד לא ייכנס שמה עם כניסת השבת (פברואר 1939).

נסיונות למנוע מהספורטאים לערוך תחרויות בשבתות ובחגים עלו בתוהו. כאשר הוכרו על משחקים בכדור-רגל בין "מכבי" ובין "הפועל" מארץ-ישראל בשני ימי ראש-השנה תרצ"ח, פנו ועד הרבנים וה"מזרחי" במכתבים אל שני אירגוני הספורט בבקשה לדחות את המשחקים לימי חול, אך לא נענו. הרב י. רובינשטיין פנה גם למפלגת "פועלי-ציון"-צ"ס בעניין זה, אך לשווא. המשחקים התקיימו בימי החג בנוכחות כשלושת אלפים צעירים. הרבנות והמזרחי שלחו מכתב-מחאה לשני אירגוני הספורט.⁵⁸

ה"חפץ חיים" היה דואג לטהרת המשפחה. הרב הישיש בא מראדון בחורף של שנת תרצ"א, כינס אספת נשים גדולה בבית-הכנסת הגדול ונאם כשעה, כשהוא יושב על כסא ליד ארון הקודש. בדבריו אמר, כי הוא זוכר את וילנה מלפני שבעים שנה, עכשיו אין זו כבר "ירושלים דליטא", כפי שהוא זוכרה. באספה נבחר ועד של נשים, שתפקידו לדאוג לענייני טהרת המשפחה (דצמבר 1930).

בעיית הבשר הכשר החמירה לאחר שנתקבל חוק המגביל שחיטת הבקר לבשר כשר. רבנים וילנאים ביקרו בשוק העצים, שבו היו הקצבות מוכרות בשר טריפה במקום בשר כשר, והזהירו את הקונים כי הבשר הנמכר שם הוא טריפה. הקצבות גידפו את הרבנים, קונים רבים חדלו לקנות שם, אך היו גם כאלה שלמרות האזהרות המשיכו לקנות בשר טריפה (מאי 1937). כמקרה הזה קרה גם כעבור שנתיים: מול האיטליזים הכשרים ברחוב שטראשון התמקמו איטליזי טריפה; חרדים עם רבנים בראשם הזהירו את הציבור לכל יקנה בשר אצל הקצבים מוכרי בשר-הטריפה. הקצבים יצאו, צעקו וגידפו ואף רצו להכות את הרבנים (פברואר 1939). הרבנים החליטו להטיל חרם על המוכרים והקונים בשר-טריפה. למעלה ממאה קצבים הלכו אל בית הרב יעקב הכהן ודרשו בתוקפנות לבטל את החרם; לכל הפחות — דרשו — לבטל את החרם על עקרות-הבית הקונות בשר לא כשר.

"תפארת בחורים". האגודה נוסדה בראשית המאה לשם הפצת לימוד התורה בקרב צעירים בעיר, והרחיבה את פעולותיה במשך הזמן. לאחר שהבניין שבו התנהלו פעולות האגודה נשרף בראשית שנת 1922, ניגשו לשפצו ולחדשו. כדוגמת

האגודה בוילנה נוסדו אגודות דומות בערים אחרות בפלכי המזרח. "תפארת בחורים" הפכה לתנועה: כאשר התכנסה בפניסק באביב של שנת תר"ץ (1930) ועידה מוקדמת של חברי "תפארת בחורים" בפלכי הספר, השתתפו בה נציגים מוילנה. כעבור שנתיים התקיימה ועידת "תפארת בחורים" בבאראנוביטש. מוילנה השתתפו בוועידה ראובן כהן, שלמה כהן ושמריה שאראפאן. רבם של בחורי "תפארת בחורים" בוילנה, ר' יחיאל שרואלוב, עלה לארץ-ישראל בשנת תרצ"ד. תלמידיו ערכו לו מסיבת פרידה והדפיסו עלון בשם 'עלייתך לשלום'. בעלון דברי-פרידה מאת העולה ומאמרים ושירים לכבודו מאת ש. שאראפאן, אליהו-מאיר קרוגמן ואחרים. האגודה "תפארת בחורים" פעלה בעיקר בקרב הפועלים הצעירים הדתיים.⁵⁹

מיספרים — אוכלוסיה

עיריית וילנה הקימה בשנת 1928 לשכה לסטטיסטיקה, שפרסמה בשנים 1930, 1932 שני כרכים של שנתונים. הכרך הראשון מקיף את השנים 1921-1928 ואילו הכרך השני את שנת 1930.⁶⁰ בסוף שנת 1931 ערכה הלשכה הראשית לסטטיסטיקה של ממשלת פולין מיפקד כללי של האוכלוסיה והקדישה כרך אחד לעיר וילנה. מקורות אלה מכילים נתונים רבים על מיספרם ותעסוקתם של יהודי וילנה.

שטח העיר הוגדל במשך הזמן, כפי שסופר, כך ש"וילנה רבתי" הקיפה במובן אדמינסטראטיבי לכד מ-11 הפרברים גם 26 כפרים וכן משקים מן הסביבה ותחנת רכבת. שטח העיר הוגדל מ-1,550 הקטאר⁶¹ בשנת 1901, ל-5,500 בשנת 1913, ל-9,800 בשנת 1915, ובשנים 1921-1928 ל-10,400 הקטאר. העיר עצמה השתרעה על שטח של כ-5,000 הקטאר.

בתים בנויים היו בעיר 7,369, בתוכם 5,168 בתי עץ. העיר, בייחוד הפרברים, היו בנויים אפוא ברובם מעץ. בשטח העיר עצמה חיו 165,000 תושבים ב-37,831 דירות, שהיו בהן 101,490 חדרים. בכל דירה גרו בממוצע 4.38 תושבים או 1.62 נפש לחדר. מחצית הדירות היו בנות 1-3 חדרים. בדירות בנות חדר אחד היו 3.6 תושבים לכל חדר, הצפיפות הזאת מלמדת על העוני ששרר בעיר.

העיר מנתה, לפי נתונים מהמשרה, בשנת 1910 — 181,442 תושבים, בשנת 1919 — 128,954 תושבים, בשנת 1923 — 167,452 תושבים, (ב"וילנה רבתי") ולפי המיפקד מיום ה-9 בדצמבר 1931 — 195,071 תושבים. בוילנה הגדולה, המורחבת, ירד כמובן אחוז היהודים. בשנת 1897 נאמד אחוז היהודים בעיר ב-41.4% ובשנת 1916 ב-43.5%, בשנת 1921 ירד ל-36.1% ובשנת 1923 ל-33.5%.

59 'צייט' מיום 21.5.1930; 'דאס ווארט', שבועון ועד הישיבות, מיום 11.11.1932, 2.12.1932; העלון 'עלייתך לשלום', תרצ"ד.

60 כרך א' לא הגיע לידי; לצורך ספר זה אני משתמש בסיכומים שבסקירתו של הר"צ. ש. בייווא-בלעטער, כרכים ב' ה'; עיין גם במאמרו של יעקב לשצ'ינסקי 'די יידישע באפעלקערונג אין פוילן, לויט דער לעצטער 'פאלקס-ציילונג', שם, כרך ט', 1936.

61 1 הקטאר = 10 דונם (המלבי"ד).

בסוף שנת 1931 חיו בעיר, לפי המיפקד, 55,006 בני דת משה, מתוכם 25,700 גברים, 29,306 נשים. אחוז "בני דת משה" הגיע אז אפוא ל-28.2%. על שפת האם שלהם הצהירו 47,523 יהודים כי הם דוברי יידיש, 7,073 — דוברי עברית, 393 דוברי פולנית, 15 דוברי רוסית, 3 דוברי גרמנית, 3 דוברי צ'כית, 1 דובר אוקראינית.

לפי הגיל התחלקו היהודים בסוף שנת 1931 :

תינוקות בגיל פחות משנה	בסך הכול	זכרים	נקבות
בני שנה (1930)	757	394	363
בני שנתיים (1929)	789	402	387
בני 3 שנים (1928)	734	348	386
בני 4 שנים (1927)	896	451	445
בסך הכול גילאי 4-0	885	450	435
	4,061	2,045	2,016
בני 5-9 (1922-1926)	5,586	2,822	2,764
בני 10-14 (1917-1921)	3,939	2,059	1,880
בני 15-19 (1912-1916)	5,505	2,636	2,869
בני 20-24 (1907-1911)	5,963	3,736	3,227
בני 25-29 (1902-1906)	5,286	2,382	2,904
בני 30-34 (1897-1901)	4,209	1,481	2,728
בני 35-39 (1892-1896)	4,068	1,817	2,251
בני 40-44 (1887-1891)	3,405	1,642	1,763
בני 45-49 (1882-1886)	2,988	1,353	1,635
בני 50-54 (1877-1881)	2,725	1,307	1,418
בני 55-59 (1872-1876)	2,354	1,142	1,212
בני 60-64 (1867-1871)	1,862	880	982
בני 65-69 (1862-1866)	1,352	609	743
בני 70-74 (1857-1861)	900	409	491
בני 75-79 (1852-1856)	476	219	257
בני 80-84 (1847-1851)	225	116	109
בני 85-89 (1842-1846)	62	30	32
בני 90-94 (1837-1841)	17	4	13
בני 95-99 (1832-1836)	4	2	2
בני מאה ומעלה	4	2	2
בלתי ידוע	15	7	8
סה"כ	55,006	25,700	29,306

פרנסת היהודים באה רובה ככולה ממקצועות שמחוץ לחקלאות. בה בשעה ש- 54,779 יהודים התפרנסו ממקצועות שונים. התפרנסו מחקלאות רק 227 יהודים. בסוף שנת 1931 היו בוויילנה 23,215 מפרנסים יהודים וכולם מחוץ לחקלאות. המיספר של כלל המפרנסים בעיר היה 85,701. מתוך 23,215 המפרנסים היהודים, היו עצמאים המעסיקים שכירים — 1,940; עצמאיים שאינם מעסיקים שכירים — 10,240; עובדים אינטלקטואליים — 2,985; פועלים — 6,606 (מהם 1,836 מחוסרי עבודה); עובדים בביתם לפי הזמנה מבחוץ — 426; שלא נקבע מקצועם — 1,018. רוב המפרנסים היו אפוא בעלי עסקים או בתי-מלאכה זעירים וכן פועלים. במפרנסים תלויים היו בני משפחותיהם, 24,683 נפש — של העצמאים שאינם מעסיקים שכירים, 12,790 נפש — של הפועלים. עסקו בתעשייה ובמלאכה רוב היהודים בעיר, 10,027 מפרנסים. ואילו במסחר ובכספים 7,729, בתחבורה — 964, בחינוך ובתרבות — 1,258, ברפואה, היגיינה ועזרה סוציאלית — 1,105 מפרנסים. בלי עבודה התקיימו בעיר 995 "מפרנסים", שהיו תלויים בהם 4,639 נפשות. במיספר זה כלולים לא רק קבצנים, נכים ומקבלי גימלאות, אלא גם בעלי הון. לפי המקצועות התחלקו המפרנסים: בנפחות — 56 מפרנסים יהודים (המיספר הכללי בעיר — 224), בפחחות — 188 (המיספר הכללי — 212), במסגרות — 260 (המיספר הכללי — 861), בנגרות 287 (המיספר הכללי 1,234), בסנדלרות ובתעשיית נעליים מיכנית — 762 (המיספר הכללי — 2,812), בבניה — 619 (המיספר הכללי — 3,051), בסיידות והדבקת טאפטים — 232 (המיספר הכללי 560), בתעשייה הכימית — 135 (המיספר הכללי — 273), בתעשיית מינרלים (משקאות וכדומה) 118 (המיספר הכללי — 645), בתעשיית המזון — 1,495 (המיספר הכללי — 3,232), בתעשיית העץ — 763 (המיספר הכללי — 2,163), במנסרות — 137 (המיספר הכללי — 348) בתעשיית בדים — 223 (המיספר הכללי — 657), בתעשיית גרבים וטריקוטאז' — 123 (המיספר הכללי — 419), בתעשיית העור — 299 (המיספר הכללי — 719), בתעשיית בגדים — 4,378 (המיספר הכללי — 8,940) בחייטות 2,325 (המיספר הכללי — 4,459), בתעשיית לבנים 424 (המיספר הכללי — 680), בתעשיית כובעים ודברי-אופנה — 258 (המיספר הכללי — 331), בתעשיית הדפוס — 482 (המיספר הכללי — 936). בשירות הממשלה והעירייה עבדו יהודים מעטים. בדואר עבד יהודי אחד על כל 950 פקיד. ברכבות עבדו 8 יהודים מתוך 2,891. בפקידות הממשלתית ובתי-הדין עבדו 43 יהודים (מתוך 299). ברפואה עבדו 612 יהודים (מתוך 2,030), בבתי-המרקחת 100 יהודים (מתוך 245). בספרות עבדו 383 יהודים (מתוך 673). עגלונים בעלי-כרכרות בעיר היו 213 יהודים (מתוך 597). באוטובוסים בשטח העיר עבדו 59 יהודים (מתוך 338). במלונאות עבדו 291 יהודים (מתוך 1,181). בכספים (בנקים וכד') עסקו 229 יהודים (מתוך 844), בתיווך 282 יהודים (מתוך 408). מתוך 50,945 בני דת משה בגיל 5 ומעלה (23,655 גברים, 27,290 נשים) — ידעו

לקרוא ולכתוב — 44,336 (21,409 גברים, 22,927 נשים); ידעו לקרוא ולא לכתוב — 588 (208 גברים, 380 נשים); לא ידעו לקרוא ולכתוב — 5,976 (2,020 גברים, 3,956 נשים); לא נקבעה ידיעתם בקריאה וכתובה — 45. בהשוואה לאוכלוסיה הכללית, הרי ידיעת קרוא וכתוב אצל היהודים היתה רבה יותר. מתוך 114,369 בני הדת הקתולית, לא ידעו קרוא וכתוב — 19,113 איש, 6,809 גברים 12,304 נשים; כלומר, בערך החלק השישי; ואילו אצל היהודים רק החלק השמיני.

בחינוך ותרבות היו עסוקים 1,258 יהודים (מתוך 4,151), בבתי-הספר — 534 יהודים (מתוך 2,312), בזה בבתי-ספר עממיים 249 יהודים (מתוך 827) ובבתי-ספר תיכוניים 138 יהודים (מתוך 487).

לפי דו"ח של המפקח הממשלתי על החינוך היו בשנת 1928 בעיר 24 בתי-ספר בשפת ההוראה יידיש ו-15 בתי-ספר בשפת ההוראה עברית. מלבד אלה, היו גם עשרה בתי-ספר יהודיים דתיים, ובהם 473 תלמידים ו-32 מורים.

מיספר התלמידים היהודים בבתי-הספר התיכוניים היה:

בשנת הלימודים 1927/28 בגמנסיות פרטיות 3,112; בגמנסיות ממשלתיות — 96; בשנת הלימודים 1928/29 בגמנסיות פרטיות 2,640; בגמנסיות ממשלתיות — 168. המיספר ירד אפוא, בפרטיות ב-472, אבל עלה קצת, ב-72, בממשלתיות.

בבתי-הספר המקצועיים היהודיים היו בשנת 1927/28 765 תלמיד ובשנת 1928/29 967 תלמיד.

האוכלוסיה היהודית בוויילנה, שהלכה וקטנה בעיר כיחס לאוכלוסיה הבלתית-יהודית, בעיקר הפולנית, תפסה בכל זאת גם בשנת 1931 מקום שלישי בקרב קהילות היהודים בפולין, אחרי וארשה ולודז'. בפלך (ווייבודיות) וילנה חיו בשנת 1931 בסך הכול 110,796 יהודים, המיספר הקטן ביותר מכל יתר הפלכים בפולין. לצמצום מיספר היהודים בוויילנה גרמה לא מעט ההגירה. היתה גם ירידה בגידול הטבעי. בשנת 1936 היו אצל היהודים בוויילנה 498 חתונות, 614 לידות, 726 מקרי מוות. האוכלוסיה היהודית היתה אפוא בגרעון של 114 נפש. לעומת זאת גדלה האוכלוסיה הבלתית-יהודית באותה שנה ב-555 נפש.⁶²

לפי סטטיסטיקה רשמית חיו בעיר וילנה בראשית שנת 1937, 58,511 יהודים.⁶³

;

62 לפי השנתון הסטטיסטי של עיריית וילנה לשנת 1938; מובא ב'ציט' מיום 20.8.1938.

63 'ציט', מיום 1.2.1937, בהקשר לשחיטת בשר כשר.

המצב הכלכלי

המסחר והתעשייה של וילנה והסביבה, ששותקו בימי מלחמת העולם ובזמן חילוף שלטונות, לא שבו לקדמותם גם לאחר ייצוב השלטון בידי פולין. העיר והסביבה נותקו מהשווקים ברוסיה ומהשוק במדינת ליטא הקובנאית הקרובה. תעשיות, שווילנה תפשה בהן מקום נכבד, כמו תעשיית כפפות, התחילו להתפתח שוב, אבל לא בקנה-מידה גדול כמו לפני המלחמה. גם המלאכה הצטמצמה. תעשיית הבגדים המוכנים, שפרחה לפני המלחמה, סבלה מתחרות קשה מצד מרכזי-תעשייה גדולים בפולין. מיספר בתי-המלאכה של היהודים גדל, אך הם היו קטנים. הנהגת המונופולין על תעשיית יי"ש וספירט, טבק, גפרורים ומלח נישל מפרנסותיהם פועלים, תעשיינים וסוחרים יהודים רבים. כאשר נסגרו בוילנה על-ידי השלטונות בראשית שנת 1925 שלושה בתי-חרושת לטבק והוקם במקומם בית-חרושת אחד ממשלתי, פוטרו כל 219 הפועלים שעבדו בהם, מהם 102 יהודים, בלי זכות לפיצויים. לבית-החרושת הממשלתי נתקבלו 300 פועלים, בתוכם רק 50 יהודים, שעבדו קודם לכן באותו בית-חרושת. בהשתדלותו של הד"ר י. ויגודסקי נתקבלו שוב אחרי שלוש שנים כשישים פועלים יהודים מאלה שפוטרו לפני כן.¹ הקארטלים בתעשייה הגדולה ובבנקאות פעלו גם הם נגד התעשיין והסוחר היהודי וחוק מנוחת יום א' בשבוע צמצם את פרנסתו. המיסים הכבדים והאינפלציה, שנבלמה רק עם הנהגת מטבע ה"זלוטי" בשנת 1924, גרמו לאי-יציבות במחירים ובשכר. חוסר אשראי ממשלתי למפעלי תעשייה שבידי יהודים הפריע להם לפתח את עסקיהם. השיפור במצב הכלכלי במדינה שחל בשנת 1926 לא הורגש בוילנה. המשבר הכלכלי שפקד את כל העולם המערבי בשנת 1928, עבר גם על פולין. מצבם הכלכלי של יהודי וילנה שהיה ירוד בכל שנות השלטון של פולין, החמיר מאד, וחוסר-העבודה גדל. ממשלת ה"סאנאציה" לא הקטינה את עול המיסים למרות המשבר. מפלגת ה"נ"ד, שהיתה באופוזיציה, ואירגונים שנסתעפו ממנה התחילו בחרם כלכלי על היהודים. גברו פעולות אלימות נגדם. פעולות אלה אורגנו על-ידי מפלגת ה"נ"ד תוך כוונה לפגוע גם בממשלה, על-ידי הוקעתה כמגינת היהודים. הממשלה התנגדה לשיטות האלימות של ה"נ"ד, שהביאו לידי פגיעות בנפש ורכוש של יהודים, אבל קיבלה למעשה את עקרון נישול היהודים מפרנסותיהם, על מנת להעביר מקורות פרנסה אלה לפולנים. היא עודדה העברתם של סוחרים זעירים ובעלי-מלאכה פולנים מהמערב לפלכי המזרח ואירגונם של קואופרטיבים פולנים על-ידי מתן אשראי זול. הנישול הכלכלי של היהודים החמיר לאחר שאנשי מפלגת השלטון התקרכו בייחסם

אל היהודים לעמדת הלאומנים הקיצונים.

העיריות תרמו גם הן לדחיקת רגלי היהודים ממקורות פרנסה. הן פעלו כאילו מטעמים "אסטיים" ותברואתיים.

על מידת הדלדול של האוכלוסיה היהודית בוויילנה מראה המיספר הרב של אנשים, שנוקקו לעזרת ועד הקהילה ואגודות הצדקה. לפני ראש השנה תרפ"ו (1925) התריע העתון המקומי 'ווילנער טאג', כי המשבר הכלכלי בוויילנה הגיע לממדים קאטאסטרופליים, בדומה למצב בימי הכיבוש הגרמני; "הצדקה הגדולה" חילקה אז בכל יום שישי בשבוע 450 ק"ג לחם חינם. בחודשי יולי-ספטמבר 1925 לא יכלו קרובי 21 מתים לשלם את דמי-הקבורה. אלמנות פנו אל ועד הקהילה בבקשה לקבל את ילדיהן לבית-יתומים. במסעדה למשכילים מחוסרי-עבודה גדל מיספר המבקשים ארוחות חינם, אך הנהלת המסעדה לא יכלה למלא את כל הבקשות, מפני שהעיריה הגבילה את מיספר הארוחות והשתתפה רק במחצית הסכום שעולה ארוחה (25 גרושים מתוך 50).²

בחורף של שנת 1930 גרם המשבר לפשיטות רגל, לסגירת חנויות ולרעב ממש. האגודה "בית לחם" חילקה מדי שבוע 2,500 ק"ג לחם, ולא די היה בזה. כשליש מיהודי וילנה רעבו ללחם.³

לקראת חג הפסח תר"ץ (1930) חולקו על-ידי ועד הקהילה תלושים לקבלת מצות חינם ל-3,000 משפחה, כלומר לרבע מאוכלוסיה היהודית בעיר. יחד עם אלה שקיבלו תמיכה במזומנים על-ידי מתן-בסתר הגיע מיספר הזקוקים לעזרה לכדי שליש האוכלוסיה.⁴

חוסר-העבודה בעיר היה גדול. לפי נתונים רשמיים היו בראשית שנת 1933 בעיר כ-7,000 מחוסרי-עבודה (לא רק יהודים). לשכת האגודות המקצועיות אמדה את מיספרם ב-8,000; חלק ממחוסרי העבודה לא נרשמו. מלבדם היו כ-10,000 פועלים, שעבדו רק יום אחד או שנים בשבוע והרוויחו 30-40 זהובים לחודש.⁵ בנאומו בסיים עמד הציר פישל רוטנשטרייך על המצב הכלכלי הירוד של היהודים במדינה. בוויילנה, אמר, חדלו היהודים אף לחלום על שכר של 20 זהובים לחודש.⁶

באותו הזמן קרו בעיר, כמו במדינה כולה, מקרים רבים של איבוד לדעת של יהודים-בעלי-מלאכה, סוחרים, ותעשיינים, מחוסר פרנסה. זגג מחוסר-עבודה; שהוציאוהו מדירתו ברחוב נובוגורוד בגלל אי-תשלום שכר דירה, בא בשבת עם שמונת ילדיו לבית-הכנסת הגדול ועיכב שם את הקריאה. משפחה זו עברה אחר-כך לגור בחצר-בית-הכנסת, בחדר שגרה בו לפני כן "רחל'ה המשוגעת". בחורף, בקור

2 'ווילנער טאג', 18.30.9.1925 ; 19.10.1925.

3 'צייט', 11.3.1930.

4 'צייט', 10.4.1930.

5 'אוונט קוריער', 28.3.1933.

6 'ווילנער טאג', 13.2.1933.

היו מקרים של נטישת ילדים על-ידי הוריהם שלא יכלו לראות בצער הילדים הרעבים. משפחת פועל אחד, שהיה גם חזן, הוצאה מדירתה בגלל אי-תשלום שכר-דירה. אשתו פנתה לוועד הקהילה בבקשת עזרה; שם קיבלה תשובה שלילית; האם המיואשת השאירה את חמשת ילדיה, בני 4-12, ברחוב; עם מכתב, בו ביקשה לרחם על הילדים. שלושה ילדים קטנים מסוויינציאן הובאו בראשית שנת 1935 על-ידי הוריהם לוויילנה והושארו ברחוב, בקור העז. המשטרה העבירה אותם לבית-יתומים. עם גבור העוני בוויילנה ובפלך כולו, גברה גם הפשיעה. בשנים 1929-1934 גדלה הפשיעה ביותר מ-30%. אחוז היהודים בפשיעה היה רק כ-10%. בשנת 1934 ישבו בכתי-הסוהר בעיר 1,740 פושעים, בתוכם 154 יהודים.⁷ הדלות גרמה לגניבות אפילו של נורות חשמל — בכניסות לבתים, בבתי-המדרש וב"ישיבות".

המסחר, המלאכה והתעשייה בשנים 1920-1927. הכלכלן והסטטיסטיקאי יעקב לשצ'ינסקי חקר בשנת 1927 את מצבם הכלכלי של יהודי וילנה. רוב הנתונים שכינס היו מהשנים 1925-1926. הוא פרסם את תוצאות מחקרו תחת הכותרת "חורבן וילנה".⁸

י. לשצ'ינסקי קבע לפי מס-העסקים (מס שהטילה העיריה) את אחוז היהודים במסחר, בתעשייה ובמלאכה בוויילנה בשנת 1920.

של יהודים	מהם של יהודים	בסה"כ מפעלים	
ב- %	יהודים		
75.1	2,916	3,882	במסחר
85.7	144	168	בתעשייה
74.8	488	652	במלאכה
75.5	3,548	4,702	בסך הכול

מיספר מפעלי המסחר בעיר ירד משנת 1920 עד שנת 1925 מ-3,882 ל-3,539 — ירידה של כ-9%.

מיספר הפועלים היהודים ירד מ-2,916 ל-2,700 — ירידה של כ-5%. המפעלים של היהודים היו ברובם קטנים. מפעלים גדולים ירדו ברובם לסוג נמוך יותר.

בתי-חרושת יהודים היו בעיר בשנת 1925: לסבון 17, לסוכריות 11, טחנות קמח 9, למשקאות קלים 15, לבירה 6, בורסקאות 22, מנסרות 11 לצבעים (לכה) 9, לשימורים 1, לכפפות 26, לגרביים 15, לקרטונאז' 18. בתי-דפוס יהודיים היו 23. בסה"כ היו בתי-חרושת (כולל בתי-דפוס) של יהודים 183.

7 'ציט', 1936.22.6.

8 המחקר פורסם בכתיבה של אור"ט 'ווירטשאפט און לעבן' ברלין, 1929-28, חוב' 4-2.

מיספר היהודים בתעשיה ירד משנת 1920 עד שנת 1925 ב-15%.
מיספר משלמי מס-מחזור היו בוויילנה במחצית הראשונה של שנת 1925 :

סה"כ	מתוכם יהודים	%
במסחר	5,455	78.2
במלאכה	2,971	65.8
בתעשיה	91	79.1
במקצועות החופשיים	383	39.2
סך הכול	8,900	72.4

עם בעלי-מקצועות חפשיים, ששילמו מס מחזור בשנת 1925 נימנו: רופאים 97, מהם 39 יהודים; רופאי-שיניים 67, מהם 36 יהודים; עורכי-דין 84, מהם 19 יהודים. מיספר בתי-המלאכה של היהודים בשנת 1926-1927 לא ירד בהשוואה למיספרם מלפני המלחמה, אך הם היו קטנים יותר. מיספר הפועלים שעבדו בהם ירד בכשני שלישים. בבתי-המלאכה לתפירת בגדים מוכנים, שעבדו בהם לפני המלחמה עד אלף פועל, עבדו בשנים הנידונות רק כמאה איש, כולל השוליות. מהסנדלרות הממוכנת, שהיתה מפותחת בעיר לפני המלחמה, נשארו בעיר רק כחמישה-עשר בתי-מלאכה ובהם 50-55 פועל, מהם 30-35 יהודים. לפני המלחמה עבדו בבתי-מלאכה אלה רק יהודים; גם בעלי הסדנאות היו יהודים. בתעשיית הכפפות, עבדו לפני המלחמה כ-500 פועלים יהודים, עכשיו כ-250 בלבד.

מתוך 150 הנשים, שהיו עסוקות בתפירת כפפות, עבדו רק 30-35 בבתי-מלאכה. היתר קיבלו את העבודה לביתהן. בחודש אפריל 1927 היה פועל משתכר מ-60 עד 130 זהובים לשבוע; פועלת היתה משתכרת 30-40 זהובים בשבוע בעבודה בביתה; קבוצה קטנה של פועלים, מומחים לעבודה מיוחדת, היתה משתכרת עד 200 זהובים בשבוע, אך פועלים אלה מנעו אחרים מללמוד מלאכה זו. מקצוע תפירת כפפות היה היחידי בעיר, שבו הורגשה התפתחות, בגלל מלחמת מכס בין גרמניה ובין פולין.

בשיווק הכפפות עסקו 4-5 סוכנויות. בעלי הסוכנויות היו קונים אצל בעלי-הסדנאות ומוכרים ללקוחותיהם. רק לעתים רחוקות היה היצרן בא במגע ישיר עם הצרכן.

במקצוע התפרות עבדו לפני המלחמה רק יהודים. בכמה סדנאות כאלה עבדו בשנת 1914 כחמש מאות פועל. סדנאות של פולנים היו רק שלוש ובהן כעשרה פועלים. בתקופה הנדונה היו בעיר 30-35 בתי-מלאכה של פולנים. בסדנאות של היהודים לא עבדו פועלים; בעלי הסדנא היו מוסרים את העבודה לבתים. הפועלים היהודים היו עובדים בבתיהם 16 שעות ביממה בשכר ירוד. לאחר שהתארגנו החלו לדרוש יום-עבודה בן שמונה שעות, כנדרש בחוק, ושכר הוגן.

בתעשיית הגרביים, שעבדו בה לפני המלחמה 4³ אלפי פועלים בבתי-המלאכה ובבתים, היתה ירידה גדולה עוד יותר. רק בשנת 1922 נפתח בית-מלאכה יהודי ראשון לגרביים. בשנת 1927 היו כבר 10¹² בתי-מלאכה כאלה, בשנים מהם עבדו 10¹⁵ פועל בכל אחד, ובשאר 4³ בכל אחד. 250 עד 300 נשים היו מקבלות עבודה הביתה.

תשעים אחוז מהפועלות האלה היו נוצריות. שכון המירבי הגיע ל-24 זהובים לשבוע. רבות מהפועלות השתכרו רק 15²⁰ זהובים בשבוע. מקצוע זה, שפעם היה כולו בידי יהודים נשמת מידם כמעט כליל.

בתי מלאכה בעיר בשנת 1925 לענפיהם

שם	מהם של יהודים	סך הכול	
פחים	67	71	94.4%
פרוונים	70	80	87.5%
שענים וזהבים	99	120	82.5%
ספרים	92	117	78.6%
חייטים	319	423	75.4%
כורכים	12	18	66.7%
אופים	183	281	65.1%
חשמלאים, אופטיקאים	26	48	54.2%
נגרים	75	140	53.6%
צלמים	25	49	51.0%
מסגרים	32	64	50.0%
נפחים	20	45	44.4%
סנדלרים	103	261	39.5%
מצבעות ומכבסות	22	66	33.3%
שונים	88	145	60.7%
בסה"כ	1,233	1,928	64.0%

המסחר הצטמצם ברובו לאספקת צרכי העיר והסביבה הקרובה. המיסים הכבדים, חוסר אשראי מספיק וחובת המנוחה ביום א', הכבירו על הסוחר היהודי. בראשית שנת 1930 נכתב בעתון 'צייט', שהיה במידה רבה בטאון הסוחרים, כי המשבר במסחר היהודי נמשך זה 3⁴ שנים.⁹ מסחר היהודים נדחף לשטח הצר של מניפקטורה, סידקית ומזון. גם בשטח זה היתה התחרות קשה, כי השלטונות תמכו

עם ירידת מחירי התוצרת החקלאית ודלדול האכרים, הצטמצם חוג הלקוחות במסחר ובמלאכה. הירידה במחזור במסחר פגעה לא רק בסוחר היהודי. משלחת מטעם אגודת הסוחרים היהודים ואגודת הסוחרים הנוצרים הגישה בראשית חודש מארס 1929 תזכיר לווייבודה, שבו התאוננה על כך שהחנויות עובדות בהפסדים: בשנת 1928 ירד המחזור ב-33% בהשוואה לשנה הקודמת; מהרווח ברוטו בגובה של 4%-6%, היו גובים מס-מחזור — 2.7%, ונוסף לזה צריך היה לשלם מס-הכנסה, מס-רכוש, מס-עיריה, מס קופת-חולים הממשלתית, מס לקרנות סוציאליות וללשכה למחוסרי-עבודה. נציגי הסוחרים ביקשו מהווייבודה להקל בתשלום המסים. באי-כוח הסוחרים הזעירים ביקשו לשחרר ממס-עסקים את אלה מהם שהמחזור השנתי שלהם היה פחות מ-15,000 זהובים.¹¹

משרד האוצר התחשב במצב הקשה ופיזר את תשלום החוב ממס-העסקים למשך כל שנת 1928.

סקר חנויות כארבעה-עשר רחובות בעיר באזור היהודי בין הרחובות זאוואלני והרחב שנעשה בחודש מארס 1929 העלה כי מתוך 751 חנויות נסגרו 164, שהן 22% מהחנויות.¹²

בחודש ינואר 1930 קיימו אספות מחאה נגד המסים הכבדים הן הסוחרים הפולנים והן הסוחרים ובעלי-המלאכה היהודים. לאספה של היהודים באו למעלה משלושת אלפי איש. החלטות האספות נמסרו לווייבודה, שהבטיח לתמוך בדרישות הסוחרים ובעלי-המלאכה.

שביתה ארצית ליום אחד של הסוחרים ובעלי-המלאכה נגד המסים הכבדים התקיימה בחודש מארס של אותה שנה.

פגיעות במסחר. כפי שסופר, נפגע המסחר של היהודים עלי-די המונופולין הממשלתי על משקאות חריפים, תוצרת טבק, מכירת גפרורים ומכירת מלח בסיטונות. השלטונות היו מוסרים את הזכויות למכירת יי"ש לנכי מלחמה. חנוונים יהודים היו עושים שותפות עם נכי המלחמה, היו נותנים לנכה למחייתו ואת העסק היו מנהלים בעצמם. מנהל המכס בוויילנה מצא בשנת 1937, כי דרך זו אינה חוקית, הנכה חייב להיות גם בעל-העסק. שנים-עשר חנוונים יהודים נדרשו אז למסור את עסקיהם לנכים.¹³ בערי-השדה נטלו בשנת 1938 שלטונות המכס מיהודים את הרשיונות למכור יי"ש. הציר לסיים הרב י. רובינשטיין פנה בעניין זה לשלטונות שהבטיחו לדון שוב בדבר.

השלטונות דחקו את רגלי היהודים גם מהמסחר כדגים. קואופריטיב פולני לגידול ולשיווק דגים התארגן בוויילנה בשנת 1932, אבל בגלל חוסר נסיון הוא השתלט רק

10 'צייט', 21.2.1929.

11 'צייט', 8.3.1929; ראה גם החלטות אספת העם, שכינסה אגודת הסוחרים היהודים, 'צייט', 17.3.1929.

12 'צייט', 28.6.1929; 21.3.1929.

13 'צייט', 2.11.1937.

על חלק קטן מהמסחר בדגים. בכל זאת לא עבר זמן רב וכל מסחר הדגים בחבל וילנה הוכרז על-ידי הממשלה כמונופולין של הנהלת יערות-המדינה. הקואופרטיב הפולני קיבל לידיז את כל המסחר בדגים, הן בסיטונות והן בקמעונאות. מוכרי-הדגים היהודים התארגנו בשנת 1938, כדי להגן על פרנסתם.¹⁴

בסיים נתקבל בשנת 1938, חוק שקבע, כי כל המסחר בבשר ייעשה רק על-ידי בעלי זכיון. בערים אחדות במדינה נמסרה אספקת הבשר לצבא — לפולנים בלבד. בוויילנה נמסרה אספקת הבשר בשנת 1937 לפולני, שנעזר על-ידי יהודים מומחים בענף זה. הפולני היה קונה את הבהמות מהיהודים. לאחר אישור החוק בסיים נמסרה שם אספקת הבשר לצבא בוויילנה לקואופרטיב פולני, שהחרים יהודים.¹⁵

על פעולות הבריונים של הנ"ד וה"פאלאנגה" להחרמת בתי-המסחר היהודיים ולגילוק דוכנים של יהודים דובר כבר בפרקים הקודמים. אגודת הסוחרים הפולנים פעלה גם היא למשיכת הקונים הנוצרים מבתי-המסחר של יהודים. האגודה ערכה בסוף שנת 1938 "יום הסוחר, התעשיין ובעל-המלאכה הנוצרי". באותו יום, ה-8 בדצמבר, עברה תהלוכה של 200 בתי-מסחר פולניים על גבי 200 משאיות ברחובות העיר. לקראת היום הזה נתפרסם בעתון המקומי של הנ"ד 'גלוס נארודובי' (קול העם) מאמר מאת אחד העסקנים של אגודת הסוחרים הפולנים, בו הצביע על ירידת חלקם של יהודי וילנה והפלך במסחר ובתעשיה: בשנת 1933 היה חלקם במסחר 70.4% ואילו בשנת 1937 רק 61.9%; בתעשיה היה חלקם בשנת 1933 58% ואילו בשנת 1937 רק 54%. בעיר וילנה היו בידי היהודים בשנת 1937 57.1% מכל בתי-המסחר ו-64.1% מכל מפעלי התעשיה.¹⁶

סטטיסטיקה משנת 1937, שמביא יושב ראש אגודת הסוחרים היהודים בעיר, המהנדס א. קב-ונקי, על המסחר בוויילנה מראה, כי בשנת 1937 היו בוויילנה 5,288 בתי-מסחר בתוכם 3,133 של יהודים (59.2%), 2,062 של נוצרים (39.6%) ו-93 של בעלים ששייכותם הלאומית לא נקבעה (כגון של חברת מניות וכד').

14 'אוונט קוריער', 16.2.1936; 'צייט', 19.5.1938.

15 'צייט', 22.7.1938.

16 'צייט', 4.11.1938; 1.9.12.1938.

יהודים		בלתי־יהודים		שלא נקבעה השתייכותם הלאומית		סה"כ	
מס'	%	מס'	%	מס'	%	מס'	%
1	8	57.1	2	14.3	4	28.6	14
2	437	67.7	159	24.7	49	7.6	645
3	933	64.9	480	33.5	23	1.6	1,436
4	1,753	55.0	1,417	44.5	17	0.5	3,187
5	2	33.3	4	66.7	—	—	6
סה"כ		3,133	59.2	2,062	39.0	93	1.8
						5,288	

ממיספרים אלה אנו למדים, כי רובם של בתי־המסחר היהודיים בעיר היו חנויות קטנות הרוכשות רשיונות מן הדרגות הנמוכות.

בענפי הפרוות, העור (92%), הבדים (86%), העץ ועיבוד העץ (83.7%), הקונפקציה והסדקית (75%) רב היה מספרם של הסוחרים היהודים מזה של הבלתי־יהודים. יש לציין, כי ענפי העור, הפרוות, הקונפקציה והשמשות היו עד לפני זמן לא רב בידי יהודים בלבד. רק בזמן האחרון נוספו בענפים אלה גם בתי־מסחר אחדים נוצרים.

חלקם של היהודים היה קטן יותר בענף הרוקחות (24%), הנייר והספרים (43%), המזון (53%), החמרים הטכניים והכביה (59%). באותם ענפים שייצרו עבור הממשלה ומוסדות הציבור, קטנה היתה השתתפותם של היהודים.¹⁷ הסוחרים היהודים בוילנה ובסביבה פיתחו ביזמתם ענפי מסחר אחדים, שתפשו מקום בראש המדינה כולה.

בידי היהודים הווילנאים היו בתי־המסחר הגדולים ביותר במדינה לייצוא פשתן. הם היו מייצאים אותו לצ'כיה, בעיקר לסודטים, לצרפת, אנגליה, בלגיה, גרמניה, אוסטריה, פינלנד, שוודיה, הונגריה, איטליה וארצות הברית. בתי־מסחר אלה התחילו לעבד בעצמם את החומר הגלמי, הנקנה מהאיכר ולייצאו לחוץ לארץ. גם לייצוא פטריות הקימו יהודים וילנאים בתי־מסחר מהגדולים במדינה. בעריה־השדה כחבל וילנה היו היהודים חלוצי ייצוא צמחי־מרפא. בית־המסחר הגדול והותיק ביותר במדינה היה בסווינציאני; הוא נוסד בשנת 1880. בתי־מסחר נוספים כאלה

17 א. קבינקי כווילנער אלמאנאך, 1939, עמ' 174.

הוקמו בעיר ובסביבתה והם סיפקו צמחי-מרפא לכל השוק במדינה וגם ייצאו לחוץ-לארץ. גם בשטח ייצוא הסרטנים — לצרפת, גרמניה ובלגיה, היו יהודי וילנה והסביבה החלוצים. בתי-המסחר הגדולים ביותר בשטח זה היו ברשותם. בייצוא עורות ושער-חזיר לא הגיעו סוחריו וילנה להישגים. כנגד זה עסקו בייצוא עצים ותוצרת מעץ, כמו לבידים, וכן בייצוא מבתי-החרושת לשימורים של פטריות ומלפפונים, מכשירי ראדיו וקופסאות למכשירים כאלה. לייצוא כפפות מעור הוקם קואופרטיב מיוחד.

השלטונות יזמו "יריד הצפון" בוילנה בשילוב עם תערוכה חקלאית אזורית. היריד הראשון התקיים בחודש אוגוסט 1928. ירידים אלה הביאו ברכה למסחר המקומי.

אגודת הסוחרים היהודיים בעיר, שנוסדה כבר בימי הכיבוש הגרמני, קיבלה אישור לתקנון שלה משלטונות פולין בשנת 1919. היו בה אז 350 חבר. בשנת 1925 הגיע מיספרם ל-2,700. היו באגודה סקציות נפרדות לסוחריו העץ ולתעשיינים. בשנת 1925 היו בסקציה הראשונה 1932 ובשניה 175 חברים שהיוו ביחד את ה"אגודה למסחר ותעשייה".

הסוחרים לא היו מרוצים מהשתלטות הסוחרים הגדולים באגודה. הם היו הרוב הנשלט על-ידי מיעוט ורצו לתפוס את מקומם כנציגים בעיריה ובמוסדות אחרים. הם התכנסו בחודש אפריל 1922 לאספה שהחליטה להכריז על עצמם כעל סקציה אוטונומית בתוך אגודת הסוחרים. הם השיגו באותה שנה שני נציגים בעיריה, מיספר השווה לזה של הסוחרים הגדולים.

אגודת הסוחרים הוציאה בשנת 1922 בטאון 'דער יידישער סוחר'. הסוחרים הזעירים החליטו בשנת 1922 להיפרד מהאגודה הכללית ולהקים אגודה משלהם. הם עברו בשנת 1927 למעון נפרד והכריזו על קיום עצמאי. לרגל פילוג זה חידשה אגודת הסוחרים את הופעת 'דער יידישער סוחר'. הבטאון הזה הופיע בשנים 1927-1928 כדו-שבועון.

אגודת הסוחרים הזעירים השתתפה בשנת 1928 ברשימה משלה בבחירות לוועד הקהילה. היו לה נציגים משלה בבנק היהודי. היא השתתפה אחר-כך בבחירות לעיריה ולסיים, תוך הסכם עם מפלגות וארגונים אחרים.¹⁸ עוד פילוג באגודת הסוחרים חל בשנת 1932, כאשר קבוצה אפוזיציונית הקימה אירגון חדש בשם "איגוד הסוחרים והתעשיינים היהודיים".

אגודת הסוחרים כינסה בראשית שנת 1928 ועידה גלילית; שבאו אליה 15 צירים מ-14 ערי-שדה.¹⁹

באגודה היו בקיץ של שנת 1939 תשע-מאות חבר והיא היתה קשורה ל-25 ערי-

18 יהושע וידוצ'אנסקי, 'יושב-ראש אגודת הסוחרים הזעירים, ב'אונט קוריער' מיום 10.2.1935; 'דער יידישער סוחר', חוב' 2, 1927; 'צייט' מיום 20.11.1927.

19 'דער יידישער סוחר', חוב' 7, 1928; 'ווילנער טאג' 19.3.1928; 27.9.1928.

שדה.²⁰ התעשייה ששוקמה על-ידי בעלי-תעשייה יהודים לאחר מלחמת העולם, לא הגיעה לממדים שמלפני המלחמה. ובכל זאת, פילסו להם היזמה והמרץ היהודים דרך בשטחי-פעולה חדשים והגיעו בענפים מסוימים, כמו בתעשיית מכשירי ראדיו, להישגים חשובים.

בית-החרושת הוותיק לשמן "הקורלאנדי" פעל שוב: שריפה שפרצה בו בשנת 1931 גרמה לנזקים, שנאמדו במליון ומחצית המליון זהובים. בעליו שיקמו אותו כעבור חצי שנה.²¹ היו קיימים עוד בתי-חרושת לשמן, "קרטוביה".²² (1937), "אולוויל" (1939).

בתי-חרושת אחדים לסבון ולנרות היו שייכים ליהודים. בית-מיכשל השיכר הוותיק ביותר של ליפסקי, נסגר בקיץ של שנת 1935, בית המיכשל הגדול "שופין" המשיך לפעול והפיץ את תוצרתו במדינה כולה. ש. אקסלרוד, משותפי בית-המסחר ליינות הוותיק "ש. אקסלרוד ור. שווארץ" שהיה קיים משנת 1891, פתח בית חרושת גדול בשנת 1929.²³ היה בית-חרושת נוסף לייץ — "צנטר-וויץ" (1939).

טחנות קמח וגריסים אחדות היו של יהודים. שמונה מנסרות (טארטאקים) פעלו בשנת 1933 ועבדו בהן למעלה ממאתיים פועל. באותה שנה, 1933, פרצה בהם שביתת פועלים, מפני שבעלי המפעלים דרשו להוריד את שכרם ב-30%.²⁴ בשנת 1937 פעלו רק שבע מנסרות. בבית-החרושת "דיקטא" ללבידים עבדו בשנת 1936 280 פועל, בתוכם 90 יהודים. לבידים היו נשלחים מווילנה לכל קצווי תבל: לאנגליה, לבלגיה, לצפון-אמריקה, לארגנטינה, לארץ-ישראל, לצפון אפריקה, להודו ולאוסטרליה.²⁵ בתי-החרושת לשימורים התפתחו יפה. בתי-החרושת "באלטיק" לשימורי דגים ומלפפונים, הקים בסוף שנת 1928 בניין חדש. כשנות השלושים קמו בתי-חרושת לשימורי פטריות, מלפפונים ועוד.

בתעשיית השוקולדה והסוכריות פעלו 20 בתי-חרושת שהעסיקו 300 פועלים. יצרני הממתקים התאגדו בתחילה ליד אגודת הסוחרים, אך בשנת 1924 עברו לאגודת בעלי-המלאכה. כשיצא חוק האיגודים-הצכים קיבלו תעודות של אומנים. הם נשבעו לא להוריד מחירים, אך השבועה לא ריסנה את התחרות ביניהם. בשנות השלושים קמו גם בתי-חרושת פולניים לממתקים.²⁶ בבית-החרושת לזוככית בסניפישוק עבדו בשנת 1935 מאה וחמישים פועל.²⁷

20 'ציט', 28.6.1939.

21 'אוונט קוריער', 19.5.1932; 21.1.1933.

22 לפי 'ווילנער אינפארמאטאר', בעריכת ד. יוטאן, שנה א', 1937.

23 'ציט', 10.4.1929.

24 'אוונט קוריער', 31.7.1933.

25 'ציט', 26.10.1938.

26 לפי החוברת 20 יאר ייד, האנדווערקער פאריץ, וילנה, 1936.

27 'אוונט קוריער', 5.3.1935.

בעיר היו גם שני בתי-חרושת למראות.
 בתי-חרושת ללכנים של יהודים, היו בעיר בשנת 1937, שלושה.
 בידי יהודים היה בית-ייציקה לברזל ובית-ייציקה לנחושת.
 צמר גפן ייצרו בשני בתי-חרושת יהודיים "ווילואט" ו"אורסוס".
 ענף עיבוד העורות בעיר ובסביבה ירד פלאים. על ענף זה עבר בשנת 1929 משבר
 חמור. בגלל ייבוא נעליים במחיר זול, השימוש המתפשט בנעלי גומי ובגלל המיסים
 הכבדים — נסגרו בעיר שישה בתי-עיבוד לעור.²⁸ בסוף שנת 1934 שבתו 250 פועל
 12 שבועות, בבתי-העיבוד לעורות בעיר. המעבידים דרשו להוריד את שכר הפועלים
 ב-30%-40%²⁹ מבתי-העיבוד לעור בשנה זו — ידועים "אוניון", "י. סאלמאן";
 לעיבוד עורות רכים — של אפשטיין ושל האחים טראכטנברג.
 תעשיית הכפפות מעור התפתחה יפה. כפפות חורף ייצאו מווילנה לאנגליה,
 שבדיה, שווייץ, ארץ-ישראל וצפון אפריקה. בחודש אוגוסט 1938 ייצאו כפפות עור
 בסך 62,500 ובחודש ספטמבר רק בסך 27,200 זהובים. הירידה בייצור בחודש
 ספטמבר נגרמה בגלל המצב הבין-לאומי המתוח.³⁰
 בתעשיית הפרוות תפשה וילנה מקום חשוב. מקצוע הפרווונות היה עד מחצית
 שנות השלושים כולו בידי היהודים. בווילנה פעל בית-חרושת לפרוות "Furs". בעל
 בית-החרושת, דויד מיצקון תרם, לרגל חתונת בתו, צווארונים פרווה לכל היתומים
 ב"תלמוד תורה".³¹ היה גם בית-חרושת בשם "נוטריה" (1937). ביזמת משרד
 המסחר אורגן בשנת 1934 "יריד פרוות" בווילנה, שהתקיים אחר-כך גם בסתיו של
 השנים 1935, 1937-1939 והתחזרה בירידים שבלייפציג.
 תעשיית הגרביים תפשה מקום חשוב בעיר, כמו לפני מלחמת העולם. בעל-בית-
 החרושת לגרביים, י. בלוך, תרם בשנת 1933 לבית-היתומות על-שם גולדה מארקס 5
 מכונות וחבילת חוטים לשם הדרכת היתומות המבוגרות בתהליך ייצור הגרביים.³²
 בית-החרושת "ערדל" ייצר אף הוא, לפי שמו, ערדליים.
 מפעל גדול בשטח הראדיו ייסדו בווילנה המהנדס שמואל הבולס, יחד עם שותפו
 ש. לויץ, שעבדו בו בראשית שנת 1935 450 פועלים. בתחילה עבדו בבית-חרושת זה,
 "אלקטריט" שמו, רק פועלים יהודים. במשך הזמן נתקבלו גם פועלים נוצרים, בשכר
 נמוך יותר. הפועלים, בעיקר היהודים, החליטו בחודש נובמבר 1934, להצטרף
 ללשכה המחוזית של האגודות המקצועיות. משלחת בת תשעה איש דרשה מבעלי
 המפעל להכיר באגודה החדשה של פועלי "אלקטריט". בעלי המפעל סירבו ופיטרו
 שנים מחברי המשלחת. אז פרצה שביתה שהשתתפו בה 350 פועל. בשביתה זו
 הושגו הישגים שונים: קיצור יום העבודה ל-8 שעות במקום 12 שעות לפני

28 'ווילנער טאג', 29.5.1929.

29 'צייט', 29.12.1934, 17.2.1935; 'אונט קוריער', 3.1.1935.

30 'צייט', 27.10.1938.

31 'צייט', 2.2.1935, 26.1.1932.

32 'אונט קוריער', 22.8.1933.

השבייתה; תוספת של 25% שכר העבודה. בעלי בית-החרושת לא היו מרוצים מתוצאות ההסכם. הם התחילו לקבל פועלים נוצרים רבים; בחודש דצמבר — 70 פועלים חדשים, בתוכם רק שלושה יהודים. חלק מהפועלים הנוצרים השתייך לאגודה של "הנוצרים הדימוקרטים" וחלק הצטרף לאגודה המקצועית המעמדית יחד עם היהודים. בחודש מארס 1935 סגרו בעלי המפעל את שערי המפעל והודיעו על פיטורי פועלים. אז הכריזו חברי האגודות המקצועיות על שביתה. אגודת פקדי המסחר תמכה בפועלים השוכתים. לשכת המחוז של האגודות המקצועיות המעמדיות פרסמה קול-קורא המאשים את בעלי "אלקטריט" ברצון להיפטר מן הפועלים היהודים; הכולס טען, כי פיטורי הפועלים נעשו בגלל צמצום ההזמנות; הוא מקבל לעבודה פועלים בלי הבדל דת ולאום — כך הודיע. בית-החרושת המשיך לפעול ובשנת 1938 היו בו 425 פועל.³³

מלבד "אלקטריט" היה בית-חרושת נוסף לראדיו, שנקרא "אסברוק" ('אינפורמטור', 1937).

היחסים עם הפועלים היו לעתים מתוחים מאד. יהודים בעלי מפעלים לא רצו להסכים שיתארגנו הפועלים במסגרת האגודות המקצועיות המעמדיות. פועלים נוצרים, שהשתייכו לארגון הנוצרים הדימוקרטים, נראו להם נוחים יותר; הם קיבלו משכורת נמוכה יותר, אבל משהצטרפו לאגודה המקצועית, יחד עם הפועלים היהודים, דרשו שכר שווה לשכר הפועל היהודי.

בבתי-עבוד עורות רכים (ווייס-גארבערי) עבדו בוויילנה בסך הכול 80 פועלים, בתוכם 20 יהודים. המעבידים היו ברובם יהודים. בראשית שנת 1932 נמצאו חמישה פועלים-מומחים יהודים שהיו מחוסרי-עבודה והמעסיקים היהודים לא רצו להעסיק אותם, למרות שהיתה עבודה רבה במקצוע. הם טענו כי המעבידים היהודים רוצים להעסיק דווקא פועלים נוצרים. חמשת הפועלים הללו פנו אל מצפונם של המעבידים היהודים דרך העיתון 'אוונט קוריער' המקומי (19.2.1932).

בעל בית-החרושת ללבידים "דיקטא" התנכל גם הוא לפועל היהודי והתנגד להצטרפות פועליו לאגודה המקצועית המעמדית. כשנודע לו, כי הפועלים רוצים להתארגן באגודה מקצועית, התקשר עם האירגון הפולני "סטש'לץ" ("היורה") על מנת שיספק לו עובדים למפעלו. באירגון פולני זה יכלו להיות חברים רק פועלים שלא הצטרפו לאגודה המקצועית. הפועלים היהודים, בתוכם עשרה חברי "החלוץ", סירבו להצטרף לאירגון המדובר ובעל המפעל פיטר אותם וקיבל במקומם עובדים לא יהודים. העתון 'צייט', מדווח על בית-החרושת הזה — שעובדים בו כמאתיים פועלים, בתוכם כ-15 יהודים; משכורות העובדים הן: לפועל 2-2½ זהובים ליום; לפועלת 1.60 זהובים ליום. על כך ענה בעל המפעל במכתב לעתון 'צייט', כי עובדים אצלו 280 פועלים, ומתוכם 90 הם יהודים, המהווים 30% מכלל הפועלים. בעניין שכר העבודה, טען בעל המפעל, שפועל משתכר 2-5 זהובים ליום, פועלת 1.60-2

זהובים ליום (1936)³⁴ כעבור שנה פיטר בעל המפעל את כל הפועלים בטענה, כי עליו לשפץ את הבניין. בהתערבות המפקח על העבודה נאלץ בכל זאת להשאיר את חוזה העבודה בתקפו לתקופה שלאחר השיפוץ.³⁵ בבית-דין המתכות של זלצר ושקלובסקי פרצה שביתה בהנהגת ועדה של פועלי המתכת, שליד האגודות המקצועיות המעמדיות והצליחה לשפר את תנאי הפועלים. בעלי המפעל נאלצו להכיר בזכות האגודה, לקבל ולפטר פועלים; יום העבודה קוצר ל-8 שעות, במקום יום עבודה בן 12 שעות, שהיה נהוג שם עד אז; שכר העבודה נשאר כשהיה; רק פועל אחד, יהודי, חבר "החלוץ", שנתקבל לעבודה שלא דרך האגודה — פוטר. (1935)³⁶ החוק דרש יום עבודה בן שמונה שעות. יהודי דתי, שלא עבד בשבת, הגיע להסכם עם בעל-בית-חרושת יהודי, שיחזיר לו שעות עבודה על חשבון השבת — במשך השבוע. המפקח הממשלתי לא הסכים לסידור זה (1937). העניין הגיע לבית-הדין שפסק כי מותר לבעל המפעל לנהוג כך; אולם התקיים ערעור של המפקח ופסק הדין הראשון בוטל, ועל בעל המפעל הוטל קנס כספי גבוה מאד.³⁷

מקצועות המלאכה, התעשייה והאפיה תפשו אצל יהודי וילנה, לפי המיפקד משנת 1931, מקום ראשון. מקצועות אחרים, שפרחו לפני מלחמת העולם, המשיכו להתקיים, אם כי בצמצום. היו אף מקצועות שנעלמו. אנו שומעים בשנת 1923, כי חרטות-העץ, בקישוט הרהיטים, נעלמה לגמרי; הגילוף בעץ לא התאושש; היתה במקצוע זה התחרות רבה ועבודה מועטה, בגלל יוקר חמרי-הגלם. בפחוות עבדו בעיקר בתעשיית כלי-בית; למכסי-גגות לא היתה עבודה; שרברבים היו תלויים בעבודתם במוסדות הממשלה והעיריה, שהשתדלו שלא להעסיק יהודים; מצב הנפחים היה קשה, ופועליהם השתכרו מעט מאד.³⁸

בעלי-מלאכה פולנים ערכו בעיר תערוכה בשנת 1924. הם לא שיתפו בה את בעלי-המלאכה היהודים כפי שנהוג היה פעם. האגודה היהודית החליטה לערוך תערוכה של המלאכה היהודית בעיר, בשיתוף עם האמנים והציירים ועם "עזרה על-ידי עבודה". התערוכה נפתחה בימי חג הפסח תרפ"ה (1925); השתתפו בה בעלי-מלאכה מ-40-50 מקצועות. בין המוצגים המצוינים היו רהיטים, מנורות חנוכה מעשה ידי פחחים ופרוות מקושטות בתמונות מחיי האסקימוסים וחיות של ערבות סיביר, חולקו פרסים ומכתבי-הוקרה רבים. לפתיחה באו הווייבודה, ראצ'קיטש, ראש העיר באנקובסקי ורבים מהציבור היהודי והפולני. ביקרו בתערוכה כ-7,000 איש.³⁹

חוק האיגודים ("צכים") של בעלי-מלאכה שעמדה ממשלת פולין לחוקק, הדאיג

34 'צייט', 4.8.1936.

35 'אונזער טאג', 23.10.1937.

36 'אווונט קוריער', 21.2.1935.

37 'צייט', 28.12.1937.

38 מאמר ב'אונזער טאג', 16.5.1923.

39 אליעזר קרוק בחוברת 20 יאר צענטראלער ייד. האנדווערקער פארין, וילנה 1937.

את בעלי-המלאכה היהודים. במחצית חודש דצמבר 1927 פורסם החוק ונכנס לתקפו. מטרתו היתה להעלות את רמת המלאכה ולהגביל את מיספר האנשים שיעסקו במלאכה בלי הכשרה. כדי לקבל תעודת אומן חייב היה הצעיר לעבוד כשוליה 3-4 שנים בבית-מלאכה, אצל אומן ובו בזמן לבקר בבית-ספר משלים; אחר-כך עליו להיבחן. כדי לקבל דרגת פועל, ורק אחרי שלוש שנות עבודה מעשית אצל בעל-מלאכה עצמאי יקבל את ההכשר להיות עצמאי. לפי החוק הזה, מי שלא תהיה בידו תעודת אומן ייחשב לעובד בלתי-ליגלי ויהיה צפוי לענשים ולקנסות. לבעלי-מלאכה ותיקים מבני 21 ומעלה, שעבדו כעצמאיים ביום פרסום החוק, ניתנה הרשות לקבל תעודת אומן בלי הכשרה נוספת. בעלי-מלאכה מגיל 25 ומעלה שעבדו במקצוע עשר שנים, ויודעים היטב את מלאכתם יוכלו לקבל ליגליזציה אחרי בדיקה ובחינה.

החוק הראיג את בעלי-המלאכה היהודים כעיר, שאגודתם לא הירשתה לחבריה להתארגן באיגודים ה"צכים". עסקני פועלים, אנשי ה"בונד", ראו בחוק מפגע לנוער העובד. הם קיימו בראשית חודש ינואר 1928 אספת מחאה נגד החוק אבל במשך שנת 1928 שינתה האגודה את עמדתה והמליצה בפני חבריה להתארגן באיגודים. הראשונים להתארגנות היו הספרים, שעמדו ממילא תחת השגחת השלטונות, מטעמי בריאות הציבור. אחריהם התארגנו החייטים וגם בעלי-מקצועות נוספים. אחוז בעלי המלאכה היהודים המאורגנים עלה על אחוז בעלי המלאכה הבלתי-יהודים. בכל זאת נשארו בעלי-מלאכה רבים "בלתי-ליגליים". היו אלה בעלי-מלאכה בודדים, שלא החזיקו ברשותם בית-מלאכה.⁴⁰

40 לייב פרידמן, "די יידישע מלאכה אין ווילנע נאכן איינפירן דעם צעכן געזעץ", "יו"א בלעטער 1937 : 'טאג' 8.1.1928; 'צייט' 17.10.1928.

סטטיסטיקה מפורטת של החברים באיגודים "הצכים" היהודיים בעיר ובפלך בשנים 1930-1931 אנו מוצאים בשנתון הסטטיסטי של העיריה לשנת 1931:

בשנת 1931			בשנת 1930			
חברים	פועלים	שוליות	חברים	פועלים	שוליות	
צלמים	*24	*6	*3	22	—	3
חייטים-פרוונים	550	1,100	420	473	790	745
וכובענים	*112	*150	*80	105	76	42
ספרים וגלבים	131	15	—	100	10	5
קצבים ועושי נקניק	פחחים, מסגרים עובדים					
בפליז, עושי דוודים	189	55	90	135	20	6
אופים	*112	אין	אין	125	20	6
		ידיעות	ידיעות			
שענים, גלפים,	*90	אין	אין	119	10	4
זהבים, אופטיקאים		ידיעות	ידיעות			
עובדים בעור	268	250	3	260	240	4
עובדים בעץ	57	40	6	66	35	6
סיידים וצבעים	48	אין	אין	51	14	1
		ידיעות	ידיעות			
גזרני נעליים	—	—	—	33	—	—
חייטים	—	—	—	146	82	20

* בעיר ובפלך וילנה.

הקמת האיגודים "הצכים", שהדאיגה רבים מבעלי-המלאכה, וכן הבטחות מצד אנשים מקורבים למפלגת השלטון להקלות והטבות, גרמו להקמת איגודים "צכים" מקבילים נוספים, למרות שזה לא היה בהתאם לחוק. איגודים אלה עמדו תחת השפעת מפלגת השלטון. הראשונים נמשכו לכך הספרים, אחריהם החייטים, הצלמים והסיידים. הוקם אף מרכז לאיגודים אלה. ארגונים אלה לא החזיקו מעמד זמן רב.

לפילוגים בקרב בעלי-המלאכה גרמו בשנים 1927-1934 גם אנשי המפלגה הדימוקרטית וה"בונד", שרצו למשוך אליהם בעלי-מלאכה. הם הצליחו בזה במידה מסוימת; חלק מהמקצועות עזבו את מעון אגודת בעלי-המלאכה ועברו למעונות משלהם. הוקמו איגודים "צכים" סוציאליסטיים.

ההפרדה בין אגודת בעלי-המלאכה ובין מרכז האיגודים-ה"צכים" התקיימה עד ראשית שנת 1932, שאז התאחדו. איחוד של כל בעלי-המלאכה היהודים באגודת בעלי-המלאכה הוגשם רק בשנת 1937. האגודה כללה אז 11 איגודים-צכים של כשישים מקצועות ומנתה כאלפיים חבר (מארס 1937).

התאגדות ב"צכים" לא מנעה התחרות בין חבריהם. ההתחרות בין חברי איגוד בעלי-המלאכה, שעסקו בתעשיית ממתקים (סוכריות), הביאה לדלדול של הרבה משפחות מן העובדים האלה. נתקיימו כיוורים בין חברי האיגוד-ה"צח" והסכימו ביניהם לבסוף שלא להתחרות איש ברעהו. לשם חיזוק החלטתם הלכו כולם לקלוז ונשבעו ליד ארון-קודש פתוח ונרות דולקים. (מאי 1935).

בעלי המלאכה בעבודתם ובמאבקם בתעשיית בגדים מוכנים. היו בעיר בשנת 1928 כ-60 בתי-מלאכה של חייטים לבגדי גברים ו-35 לבגדי נשים. שכר-העבודה היה ירוד. הפועלים, שעבדו אצל החייטים לבגדי גברים, 150 איש, דרשו בחודש פברואר תוספת של 25% לשכרם. משלא נענו, פתחו בשביתה. החייטים פנו לסוחרים ("הקונפקציונרים") והגישו מצידם דרישה דומה. השביתה נגמרה לאחר שהפועלים השיגו תוספת של 15% לשכרם, 5% על חשבון החייטים ו-10% על חשבון הסוחרים.⁴¹

החייטים שעבדו בתפירת בגדי נשים וקיבלו שכר יותר גבוה, שבתו גם הם. המצב בתעשיית הבגדים המוכנים הלך והחמיר. הסוחרים חדלו לנהל בתי-מלאכה משלהם והתחילו למסור את העבודה לחייטים-אומנים, שעבדו עם פועלים שכירים. הסוחרים לחצו על החייטים שיוזילו את מחירי התוצרת מבלי להתחשב בטיב העבודה. האומנים מצדם לחצו על הפועלים והתחילו לפטר פועלים ותיקים. פועלים אלה הלכו וקיבלו עבודה ישר מהסוחרים כמחיר מוזל. וכך ירד השכר מאד: 80% מהעובדים השתכרו 25-26% זהובים לשבוע, 10%-11% — השתכרו עד 35 זהובים לשבוע, והשאר 7%-8% — 35 זהובים ומעלה.⁴²

החייטים-הפועלים דרשו להכיר בסמכותה של אגודתם, לקבל או לפטר פועלים. הם דרשו גם להעלות את שכר עבודתם וכן להעסיק חלק ממחוסרי-העבודה. בסוף חודש מארס 1929 פתחו 120 פועלים בשביתה. השביתה התפשטה והקיפה גם חייטים לבגדי נשים ופקידים בבתי-מסחר לבגדים מוכנים. מאחורי השביתה עמדו עסקני האגודות המקצועיות מאנשי ה"בונד". השביתה נסתיימה אחרי כשלושה שבועות, לאחר שנפגשו מ. גרוסמן מאגודת-בעלי המלאכה עם חיים וואלט וי. ז'לזניקוב, מעסקני האגודות המקצועיות. הם הסכימו ביניהם להכיר בסמכות האגודה של הפועלים-החייטים לקבל או לפטר פועלים. בעלי הסדנאות התחייבו למצוא עבודה למחוסרי-העבודה.⁴³

החייטים והפועלים, שעבדו במקצוע זה, המשיכו במאבקם להטבת תנאי

41 'ווילנער טאג', מיום 24.2.1928; 2.3.1928.

42 'ווילנער טאג', 22.10.1928.

43 'צייט', 1.5.14.16.4.1929.

עבודתם. בחודשי יולי-אוגוסט 1930 שבתו 135 פועלים בדרישה לתוספת של 10% עד 30% בשכר עבודתם. הם טענו, כי 115 מביניהם אינם משתכרים יותר מ-25 זהובים לשבוע, 13 מביניהם משתכרים עד 40 זהובים לשבוע ורק 2 מביניהם משתכרים יותר.⁴⁴ החייטים לבגדי נשים ולבגדי גברים התאחדו בחודש נובמבר של אותה שנה והגיעו עם הסוחרים לידי הסכם שלא תינתן עבודה לחייטים שאינם חברי אגודת בעלי-המלאכה וכן שלא יביאו הסוחרים סחורה מוגמרת מחוץ לעיר.

הסוחרים בבגדים מוכנים לא קיימו את ההסכם. הם היו מוסרים עבודה גם לחייטים שאינם חברי האגודה וניסו להוריד את מחיר התוצרת. במשך השנה, עד אוגוסט 1931, ירד שכר העבודה בעד תפירה של יחידה אחת מ-30 ל-20 זהובים. מלבד זאת היו הסוחרים משלמים בשטרות שמועד פרעונם חל כעבור 4 חודשים. לשהסוחר היה משלם במזומנים, נהג לנכות 10% משכר העבודה. החייטים של בגדי גברים ונשים פתחו שוב בשביתה שנמשכה שבועות אחדים. לבסוף הסכימו חלק מהסוחרים להחזיר את תנאי התשלום כפי שהיו לפני כן.⁴⁵

החייטים-האומנים והפועלים שבתו גם בחודש אפריל 1932. שבתו אז למעלה מחמישים בתי-מלאכה וקואופרטיבים של חייטים, בדרישות לתיקונים בשכר העבודה. החייטים, למעלה מ-150 איש, שבתו גם בחודש פברואר 1933, בטענה כי הכנסותיהם ירדו בגלל הניצול שמנצלים אותם הסוחרים. החייטים ביקשו את עזרתם ותמיכתם הכספית של כל יתר בעלי-המלאכה (3,000 איש); הוקמה קרן שביתה. השביתה נמשכה שישה שבועות ונגמרה בנצחון כמעט מלא של השובתים. הסוחרים התחייבו לשלם 25% מהשכר במזומנים ואת השאר בשטרות שמועד פרעונם לא יעלה על 60 יום.

לאחר שהשביתה של החייטים-האומנים נסתיימה, פתחו הפועלים שעבדו אצלם בשביתה. הם הציגו דרישות דומות לאלה של מעבידיהם ולאחר שני ימי שביתה השיגו את מבוקשם.⁴⁶

שכר העבודה שנקבע לחייטים עם גמר השביתה, לא החזיק מעמד זמן רב. במשך חצי שנה ירדו המחירים והחייטים לבגדי גברים התחילו שוב בשביתה (אוגוסט 1933). שבתו כל שישים בתי-המלאכה. גם הפועלים, שעבדו אצל החייטים, שבתו. הם טענו, כי הם עובדים בשכר-רעב, 12-13 שעות ביממה; רובם מרוויחים 20 זהובים לשבוע ועובדים רק 4-5 חודשים בשנה. הם דרשו יום-עבודה בן שמונה שעות ותוספת 5%-15% לשכרם.

מאחר והלחץ להורדת שכר-העבודה נמשך (בעד תפירת מקטורן, ז'אקט, שילמו 2½ זהובים) פתחו החייטים האומנים בחודש אוקטובר 1934 בשביתה. כדי למנוע מפירי שביתה החליטה הוועדה המקצועית, כי על כל החייטים לבוא בצהריים לקלוז הגאון ולהישבע לפני ארון הקודש, כי לא יפרו את השביתה, כי יקבלו עבודה רק

⁴⁴ 'אוונט קוריער', 21.8.1930.

⁴⁵ 'אוונט קוריער', 4.8.1931.

⁴⁶ 'ווילנער טאג', פברואר-מרס 1933.

מאותן חנויות שהוקצו בשבילם, כי לא יתחרו איש ברעהו ולא ישחדו את פקדי החנויות. כחמישים חייטים-אומנים נשבעו בקלויז החייטים. המגיד נאם לפניהם על חומרת החטא של הפרת שבועה. כל אחד מהחייטים ניגש ונשק לספר-התורה. השבועה הועילה וכמחצית מסוחרי הבגדים קיבלו את דרישות השובתים. השביתה נמשכה כשלושה חודשים.⁴⁷ גם בעיית אורך יום העבודה לא ירדה מעל הפרק. הפועלים, שעבדו אצל חייטים לבגדי נשים, עבדו 12 שעות ליום. הפועלים, רובם נשים, שבתו בחודש פברואר 1935 בדרישה ליום-עבודה בן 8 שעות בלבד ולהטבות בשכר. ה"צף" של החייטים טען, כי יום-עבודה אינו נמשך למעשה יותר מ-8-9 שעות. הוועדה המקצועית של אגודת עובדי ההלבשה טענה כי אורך יום-עבודה הוא לא פחות מאשר 10-12 שעות; לחברי ועדת הביקורת של האגודה לא הניחו להיכנס לבתי-מלאכה והיו מאיימים עליהם בהוצקת המשטרה, כשניסו להיכנס. שבתו גם פועלים וחייטים, שהיו מקבלים עבודה לביתם ("חאלופניקים"). הפועלים שבתו כנגד החייטים ואילו החייטים שבתו כנגד הסוחרים. הסוחרים רצו לשבור את אגודת הפועלים ואת אירגון החייטים; הם הזמינו פועלים נוצרים מפירי-שביתה ושלחו עבודות לבתי-מלאכה בנארשה. מתוך הזדהות עם החייטים לבגדי נשים, הצטרפו לשביתה גם החייטים לבגדי גברים. שבתו איפוא כ-500 בעלי-מלאכה ופועלים. בעלי-המלאכה באו לידי הסכם עם הסוחרים לאחר שישה שבועות של שביתה ואילו החייטים לא הסכימו למלא את דרישות הפועלים.⁴⁸

שביתה נוספת של 200 פועלים, שעבדו אצל החייטים לבגדי גברים, פרצה בחודש ספטמבר 1935. כתוצאה משביתה זו מילאו רוב החייטים-האומנים את דרישות הפועלים.⁴⁹

שביתה החייטים לבגדי גברים בראשית שנת 1936 נמשכה 13 שבועות. מאוחר יותר הצטרפו אליה גם החייטים לבגדי נשים.

הסוחרים התחילו להביא סחורה מוגמרת מלודז' ומערי-תעשייה אחרות. כתוצאה מן השביתה בשנת 1936, חתמו הסוחרים-הקונפקציונרים על התחייבות שלא להביא בגדים מוכנים מחוץ לעיר, אך לא עמדו בהתחייבותם. בקיץ 1937 פתחו שוב החייטים המקומיים בשביתה. הפעם דרשו החייטים, כי הסוחרים יחתמו על התחייבותם בפני המפקח הממשלתי על העבודה. הסוחרים השתמשו בחייטים פולנים מפירי-שביתה מתוך ידיעה, כי במצב המדיני המתוח במדינה לא יעזו היהודים לפגוע בעובדים הפועלים. השובתים העמידו משמרות ליד בתי המסחר. שבתו גם חייטים-אומנים, המקבלים עבודה לבתיהם, וגם הפועלים שעבדו אצלם. לשם הזדהות עם השובתים הצטרפו לשביתה פקדי בתי-המסחר לקונפקציה, כחמישים פקידים בשבעה-עשר בתי-מסחר. שישה סוחרים נשבעו בבית-הכנסת "שבעה קרואים" לא לוותר לשובתים. השביתה נמשכה 11 שבועות. לפקידים,

47 'ציט', 28.10.1934, 13.

48 'אוונט קוריער', 26.28.2.1935; 26.3.1935, 5, 24.1935.

49 'ווילנער טאג', 23.9.1935.

ששבתו חמישה שבועות, הובטח בהסכם החזר משכורת רק עבור שבועיים ימים. הסוחרים התחייבו לא למסור עבודה לזרים, אבל הותר להם לייבא מיספר מצומצם של מודלים מן החוץ בכל שנה.

החייטים לא דאגו בעתו, שיחתמו הסוחרים בו במקום על חוזה העבודה הקולקטיבי. הסוחרים, ביחד 8 הגדולים שבהם, ניצלו את המצב הזה והתחילו לייבא בגדים מוכנים. החייטים, הפועלים והפרוונים פתחו שוב שביתה (אוקטובר 1937). הסוחרים חדלו לייבא בגדים מוכנים מהחוץ אבל הורידו מאד את שכר העבודה. אירגוני החייטים נחלשו. החייטים, הפרוונים ובעלי-מלאכה אחרים, שעבדו כשביל הסוחרים, נהגו ללכת לבית-המדרש ולהישבע, כי לא יתחרו ביניהם ולא יעזרו בכך להורדת שכר העבודה. אבל השבועה היתה חלה רק לזמן קצוב, וכעבור הזמן הזה פג תקפה. החייטים לבגדי נשים נשבעו בקלויז בשנת 1937, אבל כשפג תוקף השבועה, התחילה ביניהם תחרות קשה: החייטים לבגדי גברים נשבעו ביום ה-14 בפברואר 1938 בקלויז החייטים, אך גם שבועה זו השפיעה זמן קצר בלבד. אגודת החייטים לבגדי גברים נחלשה מאד ואילו אגודת החייטים לבגדי נשים חדלה לגמרי להתקיים. אז הקים "צץ" החייטים שתי סקציות, אחת לחייטים לבגדי נשים ושניה לחייטים לבגדי גברים.⁵⁰

הסנדלרים שעבדו בשביל החנויות, נאבקו גם הם על גובה השכר תמורת עבודתם ונגד תשלום שכרם בשטרות לזמן ארוך. לאחר שביתתם בשנת 1927 נקבע מחירון לשכר עבודה, אך למעשה לא שילמו הסוחרים לפי המחירון. מלבד הסנדלרים שהיו חברי אגודת בעלי-המלאכה, התארגנו בשנת 1928 הסנדלרים-הפועלים באגודה מקצועית ויצאו בדרישה להוסיף להם 50% לשכר שנקבע במחירון מהשנה שעברה, ונגד התשלום בשטרות לזמן ארוך; כמו כן דרשו להכיר בזכות אגודתם לקבלת ופיטורי פועלים ולחלוקת עבודה בין הפועלים. השביתה נמשכה חמישה שבועות (פברואר-מארס 1928). מתוך הזדהות עם דרישות הסנדלרים השוכתים הצטרפו לשביתה כל הסנדלרים שעבדו בבתי-המלאכה המוכנים וכן הרצענים. שבתו למעלה מאלפיים סנדלרים, בתוכם גם בעלי סדנאות לנעליים, יהודים ונוצרים. הושבתו מעבודה גם הפקידים שעבדו בחנויות הנעליים. ועדת השביתה ניהלה את המשא והמתן. לאספת השוכתים באו למעלה מ-1,500 איש, יהודים ונוצרים. הנואמים היהודים דיברו יידיש. השביתה נסתיימה בפשרה: הסוחרים יוסיפו 20% לפי המחירון; את בעיית ההכרה באגודה המקצועית דחו עד ה-1 במאי.⁵¹

הרצענים שעבדו בשביל החנויות לנעליים שבתו גם הם בחודשי נובמבר-דצמבר 1928. אגודת בעלי-המלאכה התגייסה לעזרתם.

הסנדלרים שעבדו בבתי-המלאכה בשביל חנויות נעליים ("החאלופניקים"), עבדו במחירים נמוכים מאד. בקיץ של שנת 1930 הם הכריזו על שביתה שהקיפה כמה

50 'ציט', מאי-אוגוסט 1937; 'אונזער טאג', 27.10.1937; 16.11.1937; 'ציט' 9.15.2.1938; 15.8.1938; 5.9.1938.

51 'ווילנער טאג', 14,18,20,22,3.1928.

בחדש מארס 1935 דרשו הסנדלרים ה"חאלופניקים", כ-1,500 איש, תוספת של 20% לשכרם וקיבלוה.⁵³

בעלי-החנויות לחצו להורדת המחירים. בשנת 1934 הם שילמו בעד הכנת זוג נעליים מסוג ג' 1½-2 זהובים, מסוג ב' — 2-5 זהובים מסוג א' — 8 זהובים; בשנת 1937 ירדו המחירים: בעד זוג נעליים מסוג ג' שילמו 0.85 זהובים, מסוג ב' — 3½-4 זהובים מסוג א' 4-6 זהובים. שני זוגות נעליים מסוג ג' דרשו עבודה של 16 שעות לפחות, לזוג מסוג ב' דרושות היו 12 שעות-עבודה, לזוג מסוג א' — שני ימי עבודה. 150 סנדלרים הגישו בחדש אפריל 1937 לבעלי-החנויות דרישה לחזור למחירים משנת 1934. לאחר השביתה הם קיבלו 20%-25% תוספת לשכרם וכן הסכם קולקטיבי. השוליות שלהם שבתו אף הם והציגו דרישות דומות למעבידיהם.⁵⁴ הרצענים, מצבם לא היה טוב מזה של הסנדלרים: הם שבתו כאמור, בחורף של שנת 1928. גם בחורף של שנת 1932 (ינואר-פברואר) פתחו בשביתה וישבו חמישה חודשים בלי עבודה. לבסוף, עם גמר השביתה, הובטח למלא את רוב דרישותיהם, אבל כמה סוחרים, בעלי חנויות נעליים, סירבו לקבל את ההסכם. הם לא חילקו את העבודה בין כל בעלי-המלאכה, לחצו להורדת המחירים ולא שילמו לפועלים במזומנים אלא בשטרות. כעבור כמה חודשים התחילה אפוא שביתה חדשה.⁵⁵ בחדש מאי 1937 נשבעו הרצענים בקלויז שלהם להיות נאמנים לאגודתם. שבועתם החזיקה מעמד במשך חצי שנה.⁵⁶

בעיר הוקמו בתי-מלאכה מכניים לנעליים. הסנדלרים והרצענים, שעבדו בבתי-מלאכה אלה, מאה איש, הכריזו בחדש מארס 1935 על שביתה. הם שבתו נגד הורדת שכרם במשך השנה שעברה ב-25%. ניהלה את השביתה האגודה המקצועית של עובדי העור.⁵⁷

בראשית שנת 1939 היו בעיר 40 בתי-מלאכה של יהודים שעבדו בהם רצענים. הפועלים, הפסיקו את העבודה לשלושה ימים, איימו בשביתה והזמינו את נותני העבודה לפגישת כירור, הם היתרו במעבידיהם כי אם לא יקבלו את תנאיהם, יפנו אל המפקח הממשלתי לעבודה.⁵⁸

בתי-מלאכה לכפפות. במקצוע תעשיית הכפפות בוויילנה חל כאמור, בשנים 1925-1929 גידול ניכר. מיספר בתי-המלאכה גדל מ-26 ל-40. בשנים אלה דחקה תעשיית הכפפות הווילנאית את אלה של גרמניה וצ'כוסלובקיה, מגלילות פוזנה,

52 'צי"ט', 1.7.1930.

53 'אוונט קוריער', 13.3.1935.

54 'אוונט קוריער', 17.4.1937; 'אינונר טאג', 9.4.1937.

55 'אוונט קוריער', 18.1.1932; 1.2.1933; 2.3.1933; 25.4.1933.

56 'צי"ט', 19.5.1937.

57 'אוונט קוריער', 20.3.1935.

58 'צי"ט', 13.1.1939.

פומרניה וגליציה.⁵⁹ אחרי המשבר בשנת 1929, גדל אמנם מספר בתי-המלאכה, אך היה זה על חשבון בתי המלאכה הגדולים, שקטנו ונתפצלו. הוקם בעיר קואופרטיב של עושי-כפפות בשם "קאזאנוויל". השתתפו בו שלושים חברים ויותר. קואופרטיב זה פעל לא רק כיצור, אלא גם כמשווק, וידע כיצד לכבוש שווקים גדולים בחוץ-לארץ. ה"ג'וינט" נתן לקואופרטיב בשנת 1931 הלוואה לזמן ארוך בסך 5,000 דולר.⁶⁰ כפפות העור מוילנה עמדו בהצלחה בהתחרות עם תוצרת דומה של יצרנים בחוץ-לארץ והיו נשלחות לאנגליה, הולנד, בלגיה, צ'כוסלובקיה ועוד. הן דחקו מהשוק הארצי את הכפפות ממשי או מחוטים אחרים, מפני שנמכרו בזול.

בשנת 1933 היו בעיר תשעה בתי-מלאכה גדולים (לפי מקור אחר 12) ו-37 או 38 קטנים יותר. למעלה מ-300 משפחות של יהודים התפרנסו מהמקצוע הזה. בין בעלי המקצוע היו דרגות שונות, החל ממומחים סוג א' וגמור בתופרות פשוטות. המומחים ואף הפועלים התנגדו ללמד אנשים מבחוץ את המקצוע. הרעיון היה להעבירו בירושה לבניהם הבאים אחריהם. תשעה בעלי בתי-המלאכה הגדולים שהעסיקו כארבעים פועל, הודיעו בראשית שנת 1933 על הורדת שכר הפועלים ב-40%. הנימוק היה — עליית מחירי חומר הגלם, כלומר — העור. הפועלים היו משתכרים לפי מיספר היחידות שייצרו; בדרך כלל עבדו רק 2-3 ימים בשבוע והשתכרו לא יותר מ-50 זהובים לשבוע; כמובן שהם התנגדו להורדת שכרם. גם בעלי-המלאכה שעבדו בעצמם בלי שכירים ויכלו לייצר בזול יותר, התחרו בפועלים. תשעת בעלי בתי-המלאכה הגדולים השביתו אפוא, את 40 פועליהם. יחד עם התופרות הגיע מיספר המובטלים מעבודה לכמה מאות. להשבתה הצטרפו גם בעלי בתי-המלאכה הקטנים, ולפועלים הוגשה הדרישה להוריד את שכר העבודה ב-60%! התחיל משא ומתן. הפועלים דרשו לא לספק עבודה לאלה המקבלים עבודה לבתיהם, ל"חאלופניקים" שאינם רשומים באגודה; לעומת זאת, לספקה לפועלים מחוסרי העבודה. הם דרשו לשלוח חזרה לוארשה את "המומחים" שהובאו משם. כנגד זה דרשו בעלי-בתי-המלאכה מהפועלים לא לקבל עבודה מ"אנשים מהצד", המתפרצים למקצוע וגורמים לתחרות, המכריחה את בעלי-בתי-המלאכה הקטנים יותר לעבוד 16-18 שעות ביממה, כדי להרוויח משהו לפרנסתם.

הכוונה ב"אנשים מהצד" היתה לבעלי-הון בלתי-יהודים, שרצו להיכנס למקצוע. שביתת תופרות הכפפות נגמרה בסוף חודש מארס 1933, כנצחונן. ההשבתה והשביתה ארכו כחודש וחצי.⁶¹

שביתה נוספת בבתי-המלאכה לכפפות פרצה בחודש ספטמבר 1935. הפועלים דרשו מבעלי-המלאכה האומנים לנהל עם אגודת הפועלים משא ומתן כגוף מאוורג; לא לקבל חניכים בלי הסכמת אגודת הפועלים, מפני שהמקצוע צריך להיות שמור

59 מנחם לינדער, "די ווילנער זעמשער-ווארשטאטן", ייו"א בלעטנער 1936, עמ' 76.

60 'אוונט קוריער' 2.8.1931.

61 'אוונט קוריער' 10.19.2.1933; 19.11.1933; 29.12.1933; 'ווילנער טאג' 17.19.2.1933; 2.27.3.1933.

לבניהם של הפועלים; הטבה בשכר. יחד עם הנשים שעבדו בתעשיית הכפפות שבתו אז 1,000-1,500 איש. כשבע מאות פועלות, שעבדו כעוזרות ביד ("האנטשילרינס"). היו מאורגנות באגודת הרצענים. הן היו מקבלות בעד זוג כפפות 70 גרושים, אחר-כך ירד השכר ל-60, 50, 35 גרושים, כך שבשכר עבודה של תשע שעות היתה הפועלת מקבלת (בשנת 1938) זהוב אחד ליום. השביתה נסתיימה אחרי עשרה ימים בנצחון מלא לפועלים. נחתם אתם חוזה קולקטיבי, הובטח שכר הוגן וכן הובטח לתת עדיפות ראשונה לבני הפועלים בלימוד המקצוע ובחניכות.⁶²

תעשיית הכפפות הווילנאית תפסה בייצוא הכפפות מפולין את המקום הראשון (1937).

הפרוונות היתה ענף חשוב בוילנה במלאכה ובמסחר ועד השנים האחרונות היתה בידי היהודים. כפי שסופר, קנים השלטון הפולני בוילנה בשנות ה-30 "יריד פרוות", שהתחרה בירידים בלייפציג. בקרב היהודים תפשו מקום מיוחד פרווני-הכובעים; היו אף פרוונים, שעבדו בשביל חנויות ההלבשה. החנויות ניהלו גם הן בתי-מלאכה, שעבדו בהם פועלים, אבל חנויות רכות היו מוסרות את העבודה לפרוונים שעבדו בבתיהם, ("לחאלופניקים").

בשנת 1928 היו בעיר 18 בתי-מלאכה של פרוונים.⁶³ השוליות של פרווני-הכובעים, כחמישים במספר, דרשו בשנת 1928 תוספת של 25% לשכרם ופתחו בשביתה. הם השביתו את הפועלים בכל בתי-המלאכה, הן אצל הפרוונים שעבדו לפי תריסרים והן ליד החנויות.⁶⁴ הפרוונים נותני העבודה טענו, כי אין באפשרותם להשיג תוספת כזאת מהסיטונאים, לכן אינם יכולים להעלות את שכר הפועלים.

הפרוונים שבתו גם בקיץ של שנת 1932 בדרישה לא להוריד את המחירים. השביתה נמשכה שלושה חודשים עד שהושג הסכם. אבל הסוחרים לא קיימו את ההסכם והפרוונים נאלצו לפתוח שוב בשביתה.⁶⁵

פרווני-הכובעים סירבו בשנת 1928 לקבל מהסוחרים שטרות במקום כסף מזומן בשכר עבודתם. הם נשבעו ביניהם לקיים החלטה זו.⁶⁶

בשנת 1930 מוכנים היו פרווני הכובעים למלא את דרישות השכר של הפועלים, אך לא להכיר באגודה המקצועית כמקבלת ומפטרת פועלים לעבודה.⁶⁷ פרווני הכובעים, בעיקר אלה שעבדו בבתיהם בשביל הסיטונאים, סבלו מחוסר-עבודה. הסיטונאים התחילו מעסיקים נערים חניכים ולא מסרו את העבודה לפרוונים לבתיהם. פרווני-הכובעים, כמאתיים אומנים ופועליהם שחוסר-העבודה פגע בהם,

62 'ווילנער טאג', 14.15.24.9.1935; 'אווונט קוריער', 12.16.18.9.1935.

63 'ווילנער טאג', 19.10.1928.

64 'ווילנער טאג', 27.4.1928.

65 'צייט', 30.7.1932; 'אווונט קוריער', 14.7.1932.

66 'ווילנער טאג', 14.3.1928.

67 'צייט', 23.7.1930.

פנו אל אגודת בעלי-המלאכה, בבקשה שתפעל למענם. האגודה הציעה להקים קואופרטיב, שימכור את התוצרת במשותף. (ינואר 1932). פרווני-הכובעים "חאלופניקים", שהיו מאורגנים כסקציה ליד אגודת בעלי-המלאכה, הכריזו בחודש אוגוסט 1933 על שביתה. גם הפועלים, שעבדו בבתי-המלאכה של החנויות הצטרפו לשביתה. השובתים דרשו למסור לידיהם ביצוע מחצית של העבודות; כמו כן דרשו לא להביא סחורה מוגמרת מחוץ לעיר; לא לקבל לבתי-המלאכה חניכים; להשאיר את המחירים כפי שהיו לפני כמה חודשים ולא להורידם; לקבוע גובה שכר-עבודה לפועלים ולחניכים העובדים בסדנאות ליד בתי המסחר.⁶⁸

פרווני-הכובעים "חאלופניקים" שבתו בראשית שנת 1935 נגד בעלי בתי-המסחר ונגד הורדת שכרם. הם נאספו לאספה בקלויז שלהם, יחד עם הפועלים, כ-80 איש,⁶⁹ ונשבעו בנוכחות רב לפני ארון הקודש, לשמור על גובה המחירים ולא להתחרות ביניהם לבין עצמם, כפי שקבעו בהסכם.⁷⁰

הזהבים היו מאורגנים באיגוד-צ"ח" יחד עם השענים, הגלפים, האופטיקאים והצורפים. מלאכת הכנת הגלופות מנחושת או מאבן, שבה הצטיינו במאה שעברה כמה אומנים (אבנר גריליכס, ראובן נידרלאנד וצמח ארקוסקי), ירדה מגדולתה מזמן שנפוצו חותמות הגומי. בשנת 1936 היו בעיר עשרה בתי-מלאכה שעסקו במקצוע הזה.

הזהבים היו במצב קשה בגלל חוסר אשראי. השענות, ששירתה במאה שעברה רק את העשירים, ורק מעטים עסקו בה, נעשתה עכשיו מקצוע נפוץ. היתה גם תחרות של שעונים זולים מייבוא. בשנת 1936 היו בעיר למעלה משמונים שענים יהודים.

ניקוי ארובות. מקצוע זה, שהיה בעבר ברובו בידי יהודים עמד עתה בפני חיסול, לאחר שהעירייה מסרה את העבודה הזאת למכבי האש העירוניים. בשנת 1928 היו באגודת מנקי-הארובות היהודיים 32 חברים. מנקי-ארובות נוצרים היו רק שישה. אגודת בעלי-המלאכה. אגודה זו המשיכה לפעול ולארגן סביבה את בעלי-המלאכה היהודים בעיר. אירגון זה הפך לגורם ציבורי בעל משקל על-ידי השתתפותו בבחירות לוועד הקהילה, לעירייה ולבית-הנבחרים. נציגי אגודת בעלי-המלאכה שימשו לעתים קרובות לשון המאזניים בזמן בחירות וכל מפלגה רצתה למשוך אותם אליה. ראשי אגודת בעלי-המלאכה ידעו לנצל עמדה זו ויושב-ראש האגודה, אליעזר קרוק, זכה באופן כזה להיבחר לתפקידים רמים: ליושב ראש ועד הקהילה ולחבר הנהלת העירייה. אליעזר קרוק, חרט-עץ בן חרט-עץ, עסק במקצוע עשיית מקלות הליכה ומטריות. השכלתו היתה מועטה, אך היה בעל אינטליגנציה טבעית ואיש מעשי. כסגן יושב-ראש האגודה שימש שמואל הורביטש, מסגר, שהשתתף לפני המלחמה בייסוד האגודה לאמנות שימושית וייסוד המוזיאון היהודי. הוא סייע

68 'אוונט קוריער', 15.1.1932; 17.8.1933.

69 'אוונט קוריער', 2.2.1935.

70 'ציט', 26.8.1937; 'איונער טאג', 29.8.1937.

לחידוש המוזיאון ליד החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה.

אגודת בעלי-המלאכה הקימה בשנת 1920 קופת חולים לחברה; כעבור שנה ייסדה קואופרטיב, שסייע לנגרים להתגבר על מצבם הקשה. הוקמה גם ועדה לתמיכה בחברים נזקקים.

יום מלאות חמש שנים לקיום האגודה צויין על-ידי הוצאת גליון עתון מיוחד בשם 'דער יידישער האנדווערקער' (בעל-המלאכה היהודי) בעריכת חיים לוין, 1921. את מלאות העשור חגגה האגודה על-ידי תהלוכה ברחובות בליווי תזמורת ובהוצאת חוברת מיוחדת. במלאות עשרים שנה לאגודה נערכה אספת עם חגיגית (1937). יצאה גם חוברת 'יובל', שהכילה מאמרים וזכרונות. אליעזר קרוק כתב במאמרו הראשי, שנקרא "התקוות בשנת 1916 והמציאות בשנת 1936": "הגורל רצה, כי החגיגה תהיה בשנה של אכזבה מרה ומצב-רוח של תשעה-באב ברחוב היהודים בכלל ואצל בעל-המלאכה היהודי בפרט".⁷¹

האגודה הכניסה בשנת 1924 שינויים בתקנונה, כדי שתוכל לפתוח סניפים בערי השדה. האגודה בוילנה שימשה מאז מרכז לאגודות בעלי-המלאכה בעיירות רבות בסביבה.

האגודה הצטרפה למרכז אגודות בעלי-המלאכה, שהוקם בווארשה על-ידי הציונים, ולא למרכז האחר, שהוקם על-ידי ה"פאלקיסטים". האגודה הווילנאית פעלה למען איחוד שני המרכזים הללו, ולאחר שהתאחדו השתתפה בוועידת בעלי-המלאכה היהודים בפולין.

לאגודת בעלי-המלאכה היו שייכים כל חברי האיגודים ה"צכים" ושאר בעלי-המלאכה כולם. בשנת 1932 היו רשומים באגודה 1,750 חבר, אבל דמי-חבר שילמו רק החלק העשירי מהם. כמנהל האגודה הוזמן משפטן צעיר, צבי צינוביטש. באגודה היו כאמור פילוגים בהשפעת המפלגות הדימוקרטיות וה"בונד". בחודש נובמבר 1932 התחיל להופיע שבועון בשם 'האנטווערקער שטימע' ('קול בעל-המלאכה') והמאמר הראשון שבו קורא להשכין שלום-בית מלא באגודה. פלג אחד של האגודה, שהשתכן במעון אחר, נאמר במאמר, אמנם חדל להתקיים אך נשארו ממנו אודים עשנים. בעל המאמר טען שהפילוג לא היה מטעמים אידיאולוגיים אלא מטעמים אישיים בלבד.

אחר-כך קמה באגודה אופוזיציה ליושב-הראש, אשר טענה, כי אליעזר קרוק דואג רק ל"רפוזנטציה"; הוא רוצה רק לייצג את בעלי-המלאכה כמוסדות שונים, אבל מזניח את ענייני אגודת בעלי-המלאכה ואינו פועל לטובתם. בשבועון התקיפו על כך את יושב-הראש. כתוצאה מהתקפה זו עזבו שניים מעורכי השבועון, המשורר ל. סטוצקי וי. אפל, את המערכת, אחרי שהתפרסם גליון מס' 4.

האגודה עסקה בפעולות תרבות. היתה לה ספריה קטנה. בשנת 1920, כשהעיר עברה לידי הצבא הפולני, תפש הצבא את מעון האגודה והספריה נהרסה. בשנת

71 20 יאר צענטראלער יידישער האנדווערקער פארײן, יובל-אויסגאבע אין וילנע, 1936-16.

1922 התחילה שוב עבודת תרבות והספריה שוקמה. נפתח אולם-קריאה לעתונות. נערכו הרצאות כלליות ומקצועיות, קורסים להשתלמות ושיעורים ללימוד השפה הפולנית.

האגודה היתה מיוצגת ב"לשכת המלאכה", בבתי-הדין לעבודה, בוועדות לערעורים על מיסים וכדומה.⁷²

בנקאות וקופות גמ"ח. "הבאנק היהודי" המשכה של הקופה להלוואות וחיסכון שנוסדה בשנת 1898, המשיך לפעול ולנציגי בעלי-המלאכה והסוחרים הזעירים היתה בו השפעה.

בסיועו של "ועד העזרה היהודי" ("יעקאפא") נוסד בחודש יולי 1921 "הבאנק העממי הקואופרטיבי", שפעל הרבה לייסוד קופות גמ"ח בעיר ובערי-השדה. באנק הסוחרים היהודים נוסד בשנת 1922. באותה שנה נוסד גם באנק הסוחרים הזעירים. באנק אחר של סוחרים ותעשיינים יהודים בוויילנה נוסד בראשית שנת 1925. הבאנק של בעלי-הבתים היהודים נוסד בשנת 1928.

מלבד הבאנקים הציבוריים היו באנקים פרטיים. הגדול שבהם היה של טוביה בונימוביטש, בנו של ישראל בונימוביטש. הבאנק פשט את הרגל בשנת 1938. הבאנק של ויניסקי פשט את הרגל בשנת 1933. בספר לאינפורמציה ווילנער אינפארמאטאר' משנת 1937 נזכרים הבאנקים הפרטיים של ט. בונימוביטש, נ. קלצק וי. לוין, מ. רינדזיונסקי וק. קויפמאנס, האחים שסקין ומ. זלאטין. בשנת 1928 היו בעיר 48 קופות לגמילות חסד.

72 ידיעות על האגודה מוסרת חוברת היובל הנ"ל 20 יאר, 1916-1936; עיין גם בזכרונותיו של שמואל הורוויטש 30 יאר (1903-1933), איף דער וואך פון אנטוויקלונג און ארגאניזירונג פון יידישער מלאכה אין ווילנע, וילנה, 1933.

הגירה

רבים מהיהודים שחזרו אחרי מלחמת העולם הראשונה מרוסיה לפולין, רצו להתקשר עם קרוביהם ולקבל מהם רשיונות כניסה לארצות הברית. גם מתושבי וילנה והסביבה נמצאו יהודים שרצו להגר. הכתובת לכל המהגרים, פרט לאלה שעלו לארץ-ישראל, היה ועד העזרה "יעקאפא". ועד העזרה בוילנה הפך לאירגון הראשון במעלה בכל פולין, שפעל למען המהגרים. כאשר התארגן סניף של היא"ס (האגודה לעזרה למהגרים יהודים, אמריקה) בפולין, התקשר אתו ועד ה"יעקאפא" וקיבל ממנו ייפוי-כוח לפעול בשמו בחבל וילנה.

קשיי ההגירה גברו בשנת 1924, עם סגירת שעריה של ארצות הברית. בעיקר סבלו מגזירה זו פליטים יהודים, שהתחילו להגיע בחורף של שנת 1922 מרוסיה והיו עוברים את הגבול ליד העיירה ראקוב.

את הקבוצה הראשונה של פליטי הפרעות באוקראינה, מאתיים נפש, שהגיעו לראקוב קפואים מקור, רצו השלטונות הפולניים לשלוח חזרה. הם הושמו במאסר ורק אחרי השתדלויות מרובות מצד עסקנים שונים הובאו לוילנה. "יעקאפא" דאג לאיכסונם, למזונם וביגודם במשך כל שהותם הזמנית בוילנה, עד שיתקבלו עבורם רשיונות כניסה לארצות הברית. השלטונות הפולניים הראו יחס הוגן לפליטים ואישרו את שהייתם הזמנית בעיר, עד שיסעו הלאה.¹ בשנת 1924 נחקק בארצות-הברית חוק המגביל הגירה לארץ זו מאותן הארצות שמהן בעיקר זרמה ההגירה היהודית. פליטים וגם תושבי וילנה הוותיקים התחילו לחפש כתובות אחרות להגירה. רבים פנו לארגנטינה והיו שפנו לקופה או למקסיקו תוך תקווה לעבור משם לארצות-הברית. באותה עת גברה גם העליה לארץ-ישראל, אבל שלטונות המנדט הבריטיים ערמו קשיים והגבלות כדי לצמצם אותה ככל שיכלו.

גם ממשלת קנדה הטילה בשנת 1927 הגבלות על ההגירה. משנת 1931 סגרה לגמרי את שערי הארץ בפני מהגרים. גם ממשלת אוסטרליה הגבילה בשנת 1928 את הכניסה לארצה עד למיספר זעום. הקונסול הבריטי היה נותן לא יותר מעשרים וחמש אשרות כניסה לחודש לאוסטרליה. החל מהאחד במאי 1930 הוטלו הגבלות על ההגירה מארצות מזרח-אירופה גם לדרום-אפריקה. אף בראזיל הודיעה בשנת 1936, כי לא תתיר הגירת פועלים חקלאים לתחומה.

בסוף שנת 1924 הצטרף ועד "יעקאפא" למרכז להגירת יהודים, שהוקם בווארשה בשיתוף עם היא"ס ונקרא "יעא"ס". בשנת 1927 הצטרף ועד "יעקאפא" לאיחוד העולמי להגירת היהודים שהשתתפו ב"א"ס, יק"א ו"עמיגדירקט", שנקרא

1 על סכלות הפליטים — במאמרה של רבקה סטרניק בפנקס של "יעקאפא" וילנה תרצ"א, עמ' 540.

בשנת 1925 ניסתה קבוצה בת 35 איש להגר לספרד; נתקבל משם מידע על סיכויים טובים להסתדר בארץ זו. הם פנו אל ה"חפץ חיים" בשאלה — האם מותר ליהודים להגר לספרד. הרב פסק, כי החרם על ארץ זו לא בוטל עדיין והאנשים זנחו את הרעיון. ההגירה זרמה לארגנטינה, לברזיל, לדרום-אפריקה, אל קרובים ומכרים, וגם, כאמור, לקובה ולמקסיקו. יש שהתעניינו גם בארצות מערב-אירופה, בעיקר בצרפת. ועד "יעקאפא" סייע להכשיר בשנים 1927-1929 קבוצות של צעירים לעבודה חקלאית. חלק מהם מצא תעסוקה בחקלאות בדרום-צרפת.

מיספר המהגרים שהיגרו בעזרת ה"יעקאפא" לארצות השונות, לא היה רב. בשנים 1925-1929 יצאו לארצות הברית 497 יהודים, לדרום אפריקה 554 יהודים, לברזיל 462 יהודים, לארגנטינה 375 יהודים ולקנדה 161 מהגרים יהודים.² הגירת היהודים מפולין כולה לארצות-הברית הצטמצמה עד מאד בשנים 1930-1937. אם בשנים 1926-1929 היגרו 20,079 יהודים, הרי בשנים 1930-1935 ירד מיספר המהגרים ל-5,572 איש ובשנים 1934-1937 ל-2,289 נפש בלבד. ירידה דומה חלה גם בהגירת יהודים לארגנטינה, ברזיל, אוסטרליה, אורוגוואי, מקסיקו וקובה. כנגד זה התחילה בשנת 1933 עליה מוגברת לארץ-ישראל, עליה שהביאה לארץ בשנים 1934-1937 50,859 יהודים מפולין. לפי אותם מקורות רשמיים היגרו ליתר הארצות בשנים 1926-1937 מפלך וילנה 7,911 ומפלך נובוגרודק 6,944 יהודים.³ לפי סקירה של מנהל "יעא"ס" (על-יד "יעקאפא") בוילנה היגרו דרך ליטקה זו, שהקיפה את וילנה ונובוגרודק וסביבותיהן, בשנים 1925-1938 רק 7,978 נפש. בלשכת "יעא"ס" בוילנה נרשמו באותן השנים להגירה 29.212 ראשי-משפחות, אך הקשיים הפורמליים, סידור התעודות השונות והתשלומים שנדרשו היקשו על ההגירה.⁴

החייאת הרעיון הטריטוריאליסטי. כיוון ששערי ארצות-ההגירה היו נעולים כמעט בפני המהגר היהודי, עוררו טריטוריאליסטים לשעבר מחדש את רעיון הטיית ההגירה לארץ לא-נושבת, שבה יוקם מרכז יהודי אוטונומי. "דימוקרטים" ו"ידישאים" חלמו על ארץ כל שהיא, לאו-דווקא ארץ-ישראל, שתוכל בה להתפתח תרבות חילונית בידיש — "פריילנד", אבל כחיפושיהם אחרי טריטוריה כזו העלו חרס בידם. כוונת ממשלת ברית-המועצות להקצות חבל-ארץ באסיה המזרחית, את בירובידז'אן, להתיישבות יהודים תוך הבטחת אוטונומיה מסוימת, הלהיכה רבים מחוגים אלה. ברעיון ההתיישבות בבירובידז'אן תמכו בעיקר אוהדי המשטר הקומוניסטי. בראשית שנות השלושים התחילו יהודים מוילנה להגר לשם, ברשיון מהשלטונות הסובייטים אבל בדרכים בלתי ליגליות. הגירה זו היתה מצומצמת והאכזבה לא איחרה לבוא.

2 הפנקס של "יעקאפא", וילנה, תרצ"א, עמ' 298-303.

3 לפי מחקרו של פרופ' אריה טרטקובר הגירת היהודים מפולין (כפולנית), וארשה 1939, עמ' 27, 45.

4 י. ראלק בוילנער אלמאנאך, 1939.

קרן התקווה היחידה היתה העליה לארץ־ישראל, אך גם בדרכה עמדו מכשולים רבים. אנשים חיפשו דרכים לעקוף את ההגבלות על העליה. על המיספר הקטן של רשיונות עליה ("סרטיפיקטים") — נאבקו רבים. סטודנטים ותלמידים התחילו לעלות ארצה ברשיונות שקיבלו ממוסדות החינוך בארץ־ישראל. במחצית שנות השלושים רבתה מעט העליה לארץ ישראל למרות ההגבלות, אך בשנת 1939, על סף מלחמת העולם, לא היתה אף ארץ אחת פתוחה להגירה חופשית.

הגירה בכירובידז'אן. המהפכה הקומוניסטית ברוסיה פגעה קשה בכלכלתם של יהודי המדינה, שהיו ברובם בעלי־מלאכה וסוחרים. ממשלת ברית המועצות, שרצתה להקל על מצוקתם של המוני היהודים המנושלים מפרנסותיהם, החליטה להעביר רבים מהם להתיישבות חקלאית. לשם תכנונה, אירגונה והכוונתה של ההתיישבות היהודית הוקם ליד נשיאות מועצת המדינה ועד, שנקרא "קומז'וט" (ראשי תיבות של השם ברוסית), ובידיש נקרא "קאמערד". הגוף הממשלתי הזה הוקם ביום ה־29 באוגוסט 1924. ביזמת השלטונות הסובייטים הוקמה גם חברה לסידור חקלאים יהודים, שנקרא בקיצור שמו ברוסית אוז'ט, ובידיש "געזערד" (17 בינואר 1925). דובר על העברת מאה אלף משפחות יהודיות במשך עשר שנים להתיישבות ובשטח אחד גדול ורצוף. יושבי־ראש הנשיאות של הוועד הפועל המרכזי של ברית־המועצות, מיכאיל קאלינין, וכן עסקנים יהודיים אחדים ברוסיה, רצו בהקמת ריפובליקה יהודית סובייטית בחצי־האי קרים ובסביבותיו. הם חשבו כי כך ניתן יהיה להבטיח את קיומם הלאומי של היהודים בברית המועצות.

בדרום אוקראינה ובקרים הוקמו כמה יישובים חקלאיים יהודיים. הטאטארים בקרים התנגדו להתיישבות היהודים בקרים וגם באוקראינה, כי לא נמצאו שטחים גדולים ופנויים ליישוב יהודים. בחיפוש אחר שטחים נוספים באה הצעה מצד השלטונות — הקומיסריון לחקלאות והקומיסריון להגנה — למסור להתיישבות של יהודים את חבל כירובידז'אן שבמזרח הרחוק. העניין הוחלט בדחיפות עוד לפני שהספיקו לעיין בדו"ח של המשלחת, אשר נשלחה על־ידי ה"קומז'וט" לחקור את האזור, ולפני שנתבצעו כל עבודות להכשרתו. בראשית שנת 1928 התחילה בקרב יהודי רוסיה תעמולה שקראה ליהודים לבוא ולהתיישב בכירובידז'אן.⁵ הקומוניסטים היהודים ראו בתכנית זו אמצעי לנגח בו את הציונות.

העתון "וילנער טאג" קידם את ההתיישבות היהודית בברית המועצות כבהרקה. כאשר הוחלט להתחיל בהתיישבות במזרח הרחוק כתב העתון, כי צעד זה יפתח תקופה חדשה בתולדות הטריטוראליזם היהודי. י. צ'רניכוב פרסם ביום ה־27 בינואר 1928 מאמר שבו טען, כי ההתיישבות בחצי האי קרים היתה התחלה מוצלחת, אך מיערה, והנה נעשה נס, ודווקא על־ידי אנשי ה"ייבסקציה", המשמיצים את היהודים. צ'רניכוב הביע תקווה, כי מעז יצא מתוק, וכירובידז'אן תיהפך לארץ

5 על ההתיישבות היהודית בכירובידז'אן עיין בספרו של י. לבכי (באביצקי), "ירושלים תשכ"ה, עמ' 50; י. לבכי הוא בנו של נחום באביצקי מווילנה.

יהודית, ארץ של המוני יהודים, השואפים לעבודה וליצירה לאומית. העתון 'ווילנער טאג' היה מביא בקביעות ידיעות על הגירת היהודים מביאלורוסיה להתיישבות במזרח הרחוק.

אבל ההגירה לבירובידז'אן לא התקדמה. יהודי רוסיה סברו כי יש להם הזכות והאפשרות למצוא עבודה במקומות מגוריהם, ולא רצו לנדוד למקומות רחוקים ששם האקלים קשה, התחבורה דלה והארץ בלתי מיושבת. כיוון שיהודי רוסיה לא מיהרו ללכת שמה בהמוניהם, הוחלט לפתוח את האזור בפני יהודים מחוץ-לארץ. מהגרים ראשונים מחוץ לארץ באו בסוף חודש מאי 1931. הם באו מארגנטינה, אורוגוואי וגרמניה. בחודש יוני של אותה שנה ביקר נציג ה"אוז"ט בארץ-מוצאו ליטא, ובהסכמתה של מדינה זו פתח ברישום יהודים, שהביעו את רצונם להגר לבירובידז'אן. נרשמו 528 "יחידות משפחתיות", שמהן קיבלו 153 אזרחות סובייטית. בסך הכול הגיעו לאזור מחוץ-לארץ 469 מהגרים בשנת 1931. לשנת 1932 נקבעה מיכסה של 4300 איש מחוץ-לארץ, למעשה הגיעו 784 איש בלבד מ-12 ארצות.⁶ מפולין באו באותה שנה בסך הכול 33 איש, כמעט כולם מווילנה. היו ביניהם 16 טכנאים ובעלי-מלאכה צעירים ועוד צעירים אחרים; עוד עשרה צעירים אחרים גנבו את הגבול מפולין. בין 16 המהגרים שיצאו את וילנה בסתיו 1937 ברשיון, היתה אסנה שמידט, בתו של שען, בוגרת הגמנסיה הריאלית היידישאית בוילנה.

בראשית שנת 1933 קיבלו הורי הטכנאים הווילנאים וקרוביהם ידיעות, כי הבנים והבנות שהיגרו, הגיעו למחוז חפצם אחרי שעברו דרך של 12,000 קילומטר וכי נערכה לכבודם מסיבה חגיגית ומצב רוחם טוב.⁷

הידיעות הטובות מקבוצת המהגרים הווילנאים עוררו בקרב רבים בוילנה את השאיפה להגר שמה, אך התברר להם מהר מאוד, כי הסיכויים להגירה לשם בזמן הקרוב הם קלושים.

ברנארד זינגר, איש המפלגה הדימוקרטית ("פאלקיסטית"), שהיה הכתב הווארשאי של העתון 'ווילנער טאג', ביקר בבירובידז'אן בקיץ של 1934. הוא פרסם מאמרים בעתונו ובא גם לוילנה והירצה שם על חיי היהודים בבירובידז'אן. הוא מצא בבירובידז'אן למעלה מארבעת אלפים יהודים, אך הרבה יותר מכך — חיילים של הצבא האדום. הוא שוחח שם עם וילנאים. אלה עבדו כל עבודה קשה, אך היו מרוצים ולא התאוננו על האקלים, ואילו יהודי אוקראינה התאוננו. יהודי רוסיה אמרו לו בגלוי, כי אין להם צורך בריפובליקה יהודית מיוחדת, כי יכולים הם למלא כל תפקיד במדינה. זינגר הסיק מכך כי ההתיישבות היהודית בבירובידז'אן היא אטית

6 ספרו של י. לכבי (באביצקי), עמ' 109-110; בשנת 1932 צורף לנשיאות ה"קומו"ט בוריס טרוצקי בנו של אליהו טרוצקי. מנהל המשק של האינסטיטוט למורים יהודים בוילנה, גבאי ב"תלמוד-תורה": בוריס גמר גמנסיה בוילנה בשנת 1899 ועוד בהיותו תלמיד השתתף בחוגים מהפכניים; אחרי מהפכת אוקטובר הצטרף לכולשביקים.

7 'אוונט קוריער', וילנה מיום 17.1.1933.

ואין להניח כי תתחיל בקרוב הגירה המונית של יהודים מפולין לבירובידו'אן. בזמן הרצאתו היו באולם צעירים וילנאים רבים, שהתעניינו בהגירה לבירובידו'אן. למען הגירת יהודים מפולין לבירובידו'אן פעלה גינה מֶדֶם, שהיו לה קרובי משפחה בוילנה. היא עשתה חודשים אחדים בבירובידו'אן, השתתפה באספת אוז'ט ושוחחה במוסקבה עם ראשי ההתיישבות היהודית בבירובידו'אן. בשיחותיה במוסקבה ביקשה כי יעשו הקלות מסוימות כדי לעודד הגירת פועלים יהודים מוילנה לבירובידו'אן. היא באה לוילנה בחודש אוגוסט 1934 כנציגת ה"געזערד" יחד עם מזכיר האגודה "אָגראָ"ד" בפולין, אגודה להתיישבות יהודים בבירובידו'אן, שנוסדה בווארשה בחודש יוני של אותה שנה. הם קיימו מסיבת עתונאים והמזכיר הבטיח כי בעוד שבועות אחדים יתחילו ברישום האנשים, הרוצים ללכת לבירובידו'אן. בתור הראשון יתקבלו פועלים ונהגים, אחריהם יבואו פועלי בניין ובעלי-מלאכה העובדים למען הבניה. גינה מדם אמרה, כי על המהגרים יהיה לנסוע עד גבול ברית-המועצות על חשבונם ואחר-כך יסיעו אותם על חשבון הממשלה הרוסית ובהשגחת ה"אוז'ט" המוסקבאי; כל מהגר יקבל פספורט סובייטי ועליו יהיה לחתום על חוזה לשתי שנים. שני השליחים הדגישו, כי היהודים הם חומר אנושי טוב בשביל הרפובליקה היהודית בבירובידו'אן.

גינה מדם הופיעה בהרצאות על בירובידו'אן בערים גדולות אחדות בפולין. בוילנה הירצתה ביום ה-11 באוגוסט באולם גדול. באו לשמוע חלוצים, חברי בית"ר וציונים רבים אחרים.

כעבור זמן-מה הוקם בוילנה סניף של "אגרא"ד". בטאונו של ארגון זה היה הירחון 'איבערבויו', שהופיע בווארשה; הגליון מחודש אוגוסט 1934, נמכר בוילנה ב-400 עותקים. סניף וילנה התחיל להוציא בעצמו כתב-עת בשם 'אויפבויו'. הגליון הראשון הופיע בחודש נובמבר 1934, השני והאחרון — בינואר 1935.⁸

באגודת המהנדסים היהודים בוילנה היו חברים רבים מחוסרי-עבודה. האגודה באה במגע עם הסניף הווילנאי של "אגרא"ד" וחברים של אגודת המהנדסים מילאו שאלונים, שנשלחו ל"קומוזט" למוסקבה (דצמבר 1934).

התנגדו להגירה לבירובידו'אן לא רק ציונים אלא גם אנשי ה"בונד". ארתור זיגלבוים, אחד מראשי ה"בונד" בפולין, הירצה בחודש דצמבר 1934 בוילנה על הנושא "פאלעסטינע און ביראבידזשאן". בהרצאתו אמר, כי הקומוניסטים מקימים רעש לאומני מסביב לבירובידו'אן כמו הציונים מסביב לארץ-ישראל, — והדבר מושך את תשומת הלב מהמאבק במקום.

אוהרי בירובידו'אן הפריעו לו והקימו רעש בזמן הרצאתו. בגליון ב' של 'אויפבויו' באה ביקורת על הרצאתו של א. זיגלבוים. גם במאמר הראשי, הנקרא "רעיון בירובידו'אן", מודגש, כי אין בירובידו'אן באה כלל לפתור

8 גליון א' לא הגיע לידי; העורך האחראי של גליון ב' היה פ. מיראנסקי מחבורת הסופרים הצעירים בוילנה "יונג ווילנע".

את בעיית חוסר העבודה של המוני היהודים בפולין ואינה ארץ להגירת המונים מחוץ לארץ, אלא על מליוני יהודים לחפש מוצא למצוקתם במקום שבו הם חיים. "בירובידז'אן", כותב בעל המאמר, "היא יותר משטח אדמה, היא רעיון, היא חלק מעבודת הבניה, ההופכת את העולם הישן לחדש".

חסידי בירובידז'אן בוויילנה ידעו כבר, כי אין להם לצפות בקרוב להגירה במספרים גדולים לחבל האוטונומי היהודי במזרח הרחוק. הדבר צוין כבר בכתבה מוויילנה ל"איבערבו" הוורשאי, בגליון מחודש ספטמבר 1934. גינה מֶדֶם פרסמה בחודש נובמבר בלונדון מאמר, שבו ציינה, כי החבל האוטונומי היהודי אינו מיועד להגירת יהודים מחוץ לארץ, פרט לבעלי-מקצועות נדרשים. היא שיבחה במאמרה את קבוצת הטכנאים שבאו מוויילנה. "אנשים צעירים ובעלי-מרץ כאלה", כתבה, "דרושים".

בגליון השני של ה'אויפבו' מובא מכתב מזוג מהגרים מוויילנה, בעלי-מלאכה, שהגיעו לבירובידז'אן בחודש דצמבר 1932. הבעל כותב: "עלה בגורלנו להגיע לבירובידז'אן באחת התקופות הקשות ביותר שעברו עליה. החורף של 1932-1933 היה בבירובידז'אן קשה מאד, השטפון השמיד את כל היבול. המחסור בדירות היה חריף. ארבעה חודשים גרנו יחד עם עוד משפחה בחדר קטן, שבע נפשות על שלוש מיטות. התנאים הקשים בלמו את כל העבודה. בקיץ 1933 התחיל המצב הולך ומשתפר". הכותב מספר, כי קיבל פרסים על הצטיינות בעבודה. בחודש יולי 1933 קיבלה המשפחה בית קטן עם גן. התזונה טובה, יש להם ירקות ותפוחי-אדמה. אשתו כתבה גם היא, כי היא מרוצה מעבודתה.

רעיון ההתיישבות בחבל האוטונומי היהודי נעשה למשאת נפשם של רבים מהצעירים השמאלנים ומחוגי היידישאים. רבים היו באים להרצאות על בירובידז'אן וקראו בהתלהבות ידיעות בעתונות על התפתחות הישוב היהודי שם. "וויילנער טאג" ו"אוונט קוריער" תמכו, כפי שסופר כבר, ברעיון ההתיישבות בבירובידז'אן. אירגון הצופים היידישאי "בין" סייע בהסברה ותעמולה למען בירובידז'אן, הוא סייע בהוצאתו של 'אויפבו' ובהפצתו של 'איבערבו'. מחנות הקיץ של "בין" בשנים 1934-1935 נקראו "בירובידז'אן על הנהר ויליה" וחברי ה"בין" ראו בפעולותיהם במחנה הכנה לבניית רפובליקה יהודית סובייטית העתידה לקום. חברי ה"בין" אספו ספרים בשביל בירובידז'אן; בחודש נובמבר 1934 — עד אלף ספר.

השלטונות בפולין עקבו בחשד אחרי פעולות "אגרא"ד", שנראו להם חשודות בתעמולה קומוניסטית. השלטונות סגרו את מרכז האגודה בווארשה, ובמחצית חודש פברואר 1935, גם את הסניף הוויילנאי.

האהדה להתיישבות יהודים בחבל האוטונומי במזרח הרחוק לא פסקה בחוגי השמאל, גם לאחר סגירת ה"אגרא"ד". בוויילנה הופיע בשנת 1935 קובץ קטן בשם ביראבידזשאניש, אנתולוגיה על החבל היהודי האוטונומי (134 עמ' בפורמט קטן). אחד מארבעת העורכים של הקובץ היה שמשון כהן, חבר קבוצת הסופרים הצעירים "יונג ווילנע", שעבד במערכת "וויילנער טאג" והיה העורך האחראי של העתון. הקובץ

מכיל סקירה היסטורית קצרה: החלטות השלטונות הסובייטים בדבר הפיכת בירובידז'אן לחבל אוטונומי יהודי, דעות של אישים על החבל וייעודו, תיאור השטח ואירגון החיים הציבוריים בו. בקובץ באו גם דברי ספרות על החבל האוטונומי, בתוכם סיפורים ושירים מאת ד. ברגלסון, דויד הופשטיין ואחרים. כתיב המלים העבריות בקובץ הותקן כפי שנהוג היה בברית-המועצות; קובץ זה אמור היה לשמש מקור לאינפורמציה לכל המתעניין בבירובידז'אן.

בשנת 1935 הודיע ה"געזערד" כי השלטונות החליטו בחיוב בדבר-חידושה של הגירת יהודים מחוץ-לארץ לבירובידז'אן, אבל למעשה לא ניתן ליהודי חוץ-לארץ לבוא. רק לאלה שכבר היגרו לבירובידז'אן ניתן להביא קרובי משפחה. על יסוד דרישה כזאת ניתנה רשות למשפחת השען הווילנאי דויד שמידט לבוא עם משפחתו אל בתו. נסיעתה של משפחה זו השאירה רושם בחוגי האוהדים לרעיון ההתיישבות היהודית במחוז האוטונומיה במזרח הרחוק. ידידיו של השען נתנו לו במתנה מכשירים חדשים לשענות. הסופר דניאל טשארני, ששהה אז בווילנה, נתן לו במתנה שעון יקר. נערכה לו מסיבה. קהל רב בא לבית-הנתיכות ללוותו. האינטליגנציה הרדיקלית, מספר בזכרונותיו ד. טשארני, היתה גאה במעשהו של השען, ולו הרשתה המשטרה ללוותו, היה הרחוב מתמלא אנשים. השען, שראה את עצמו חלוץ, ביקש לפני צאתו לפרסם, כי את המכשירים שנתנו לו ימסרו לחבל היהודי האוטונומי.⁹ על סבלותיו וסופו המר של השען סיפר בתאריך הרבה יותר מאוחר, יהודי וילנאי, שהיה גם הוא שם ויצא משם אחרי מלחמת העולם השנייה. כיום הוא יושב בירושלים.¹⁰

התכנית להגירת יהודים מחוץ-לארץ אל בירובידז'אן לא התגשמה, אבל העתונות שאהדה את הרעיון, לא פסקה לתמוך בו. כעתון 'ווילנער טאג' התפרסם כיום ה-9 בפברואר 1936 קול-קורא, שנדפס כבר בניו-יורק ושחתמו עליו סופרים כמו י. אופאטושו, פרץ הירשביין, ה. לייזיק ואחרים, למען איסוף ספרים לספריה לאומית בבירובידז'אן. בחודש מאי אותה שנה הודיע העתון, כי הפסל הווילנאי פנחס לאקס, שהשתקע לפני שנים אחדות בברית-המועצות, הוזמן לחבל האוטונומיה כמורה לציור.

תכנית ההתיישבות של יהודים מחוץ-לארץ ירדה מעל הפרק בגלל האווירה ששררה בברית-המועצות בימי ה"טיהורים" הנרחבים ובגלל התרפת המצב הבטחוני במזרח הרחוק. בראשית שנת 1938 הודיע מנהל האגר-ג'וינט, שטיפל בענייני התיישבות היהודים ברוסיה, כי הסניף שלו בברית-המועצות יחוסל ולא יתנו יותר ליהודים מחוץ-לארץ לבוא לבירובידז'אן.

הגירה לברית-המועצות. החיים בברית-המועצות, ארץ-התגשמותו של המשטר הקומוניסטי, נראו בעיני רבים מיהודי פולין, וביחוד בעיני הנוער שהתחנך ברוח

9 בגליונות מהימים 16.7.34, 12.7.34, 11.7.34, 12.8.34; 'ווילנער טאג', נובמבר-דצמבר 1935; צייט', 16.2.35.

10 ניסן רחנטל בווילנער פנקס, תל-אביב תשכ"ט, חוב' אלול.

הסוציאליזם והידישיזם כמתוקנים וכאידיאליים. יציאתם של כמה סופרים יידישאים וסוציאליסטיים לברית המועצות, כגון משה קולבאק ומאקס עריק, שימשה כדוגמה לרבים אחרים. סופרים צעירים מחבורת "וילנה הצעירה", גנבו את הגבול ועברו לברית המועצות. גם הפסל פנחס לאקס עבר כגניבה את הגבול לברית המועצות. בשנת 1932 יצאה, כאמור, לכירובידז'אן, ברשיון, קבוצה של טכנאים ובעלי-מלאכה מוילנה. בו בזמן עברו גם בודדים את הגבול באופן בלתי ליגלי והגיעו גם הם לכירובידז'אן. חוסר העבודה בפולין דחף פועלים ובעלי-מלאכה לחפש אפשרות קיום ברוסיה הסובייטית. נוער שמאלני ראה בארץ זו ארץ התגשמות האידיאלים ושאלף להגיע אליה ולחיות בה.

הברחת הגבול לרוסיה הסובייטית היתה כרוכה בקשיים רבים. השלטונות הסובייטים סירבו לקבל לארצם מהגרים בלתי קרואים, בחשש מפני מרגלים. גם לתוספת כוח אדם הבא ללא הזמנה לא היו זקוקים. למהגרים המתגנבים, שטענו כי הגיעו לארץ הקומוניזם מפני שהם קומוניסטים, היו משיבים שיש לפעול למען הצלחת הקומוניזם בארצות מוצאם; היו אוסרים את גונבי הגבולות ושולחים אותם בדרך כלל, חזרה לפולין.

בקיץ של שנת 1932 עברו את הגבול מפולין לרוסיה צעירים יהודים לא מעטים. הם קיוו למצוא בה עבודה ולבנות את חייהם. כולם נעצרו ונשלחו למחנה-העונשין סאורב אשר על נהר הוולגה. היתה ביניהם קבוצה של בעלי-מלאכה מוילנה, משפחות אחדות שעברו את הגבול לרוסיה בגלל חוסר העבודה ששרר בפולין. בין העצורים היה גם הפסל פנחס לאקס, והוא קיבל עבודה כמדריך בבית-מלאכה לנגרות וכצייר מודלים. עושי כובעים מפרווה יכלו למצוא עבודה, אך חסרו להם מחטים למכונות התפירה שלהם. הם כתבו אל קרוביהם, שישלחו להם מחטים למכונות. גם התזונה במחנה היתה בלתי מספקת. אותם המהגרים שגם בעירם וילנה חיו חיי מחסור, כתבו לקרוביהם כי טוב להם; אולם התאוננו קצת על התזונה. לא כן אנשים משכבות אמידות יותר; להללו חסרו מאד מזון מספיק ודברים נחוצים אחרים.¹¹

בחודש מארס 1933 נשלחו חזרה לפולין 34 אנשים, שעברו את הגבול לברית המועצות, רבים מתוכם תושבי העיר וילנה. כאן חיכה להם מעצר והעמדה לדין. שני צעירים יהודים נוספים שגנבו את הגבול לברית המועצות, נאסרו שם, הוחזקו במאסר במינסק, בוריסוב ובמקומות אחרים, ואחר-כך הוחזרו לפולין, הועמדו בסוף חודש מאי לדין בבית-הדין המחוזי בוילנה. בית-הדין פסק להם שנת מאסר. הצעירים הללו ישבו כבר לפני כן שלוש שנים במאסר, כעונש על פעילותם הקומוניסטית.

עשרות צעירים יהודים מוילנה, גרודנה, ביאליסטוק, וארשה, לודז' וערים אחרות, שעברו את הגבול וגורשו בחזרה לפולין, ישבו במעצר בעיירות הגבול. עורך

העתון בעיירה גלובוקי 'גלובאקער לעבן', במכתבו לעתון 'ווילנער טאג' מיום 19.4.1933 ראה חובה לעצמו להזהיר את הציבור מפני השמועות שנפוצו באותו זמן, כי ניתן לעבור את הגבול באופן בלתי-ליגלי מבלי שיתגלה הדבר לשלטונות. הוא סיפר כי בגלובוקי ובעיירות-גבול אחרות עצורים עשרות צעירים, מחכים למשפט. צעירים אלה ישבו כבר לפני כן ברוסיה במעצר בן 6-8 שבועות, עד שגרשום בחזרה לפולין.

צעירים וילנאים שהצליחו לעבור את הגבול באופן בלתי-ליגלי מבלי שייתפסו כתבו להוריהם וקרוביהם, כי הם רעבים ללחם ורוצים לחזור לפולין. קבוצת הורים פנתה בעניין זה אל עסקני הציבור במקום. הד"ר י. ויגודסקי הלך אל הווייבודה וביקש שתינתן לצעירים רשות לחזור לפולין. הווייבודה הביע את נכונותו לתמוך בהחזרתם. כאשר באה גינה מָדֶם, נציגת ה"געזערד", בחודש אוגוסט לוויילנה, פנו אליה הורים בעניין החזרת בניהם מברית-המועצות. היא הבטיחה להשתדל אצל פיוטר סמיוביטש, יושב-ראש ה"קומוז"ט", למען המהגרים הבלתי-ליגליים, כדי שירשו לאלה שאינם מצליחים להסתדר שם, לשוב לפולין.

הברחת הגבול נמשכה, אך הצטמצמה. בשנת 1937 נחשפו שתי כנופיות שעסקו בהברחת הגבול תמורת תשלום. בכנופיה אחת השתתפו חמישה יהודים וארבעה איכרים. הם נידונו ל-10-24 חודשי מאסר. בכנופיה השנייה השתתפו 15 איש, בתוכם 12 יהודים — מווילנה (3) מדוקשיץ (8) ומדולהינוב (1) וכן 3 איכרים מדוקשיץ. הם היו נוטלים ממאה עד כמה מאות זהובים מכל אחד כתשלום בשכר ההעברה דרך הגבול. אחד מראשי הכנופיה, דויד כהן, יהודי מדוקשיץ, פעל בזמן האחרון בווארשה והיה מגייס אנשים ליציאה לברית המועצות מחוגים שונים בפולין. בית-הדין בוויילנה דן אותו לחמש שנות מאסר; שאר חברי הכנופיה נידונו לשלוש שנות מאסר כל אחד. לאחר ערעור בפני בית-הדין לערעורים — הוקל במקצת עונשם (מאי 1937).

בבית-הדין בוויילנה נתבררו משפטיהם של קבוצות מברייחים נוספות. קבוצה אחת הברייחה לברית-המועצות 60 איש ונטלה מכל אחד מהם 300 זהובים בשכר הטירחת. המוכרחים הוחזרו על-ידי שלטונות ברית-המועצות לפולין וכך נתגלה סודה של הכנופיה (יוני 1938).

בחודש מארס 1938 נתקבלו בוויילנה מכתבים מברית-המועצות להורים וקרובים, ובהם בקשה לא לשגר אליהם יותר מכתבים. בני-המשפחה הודיעו, כי הם לא יכתבו יותר. הפחד מפני "טיהורים" ומפני עינה הצופיה של הבולשת הסובייטית הרתיע את כולם, אפילו את הקומוניסטים.

סטודנטים יהודים

1919-1931

באוניברסיטת וילנה הלך ונוצר ריכוז ניכר של נוער אקדמאי יהודי. רוב הסטודנטים היהודים בשנים הראשונות לקיום האוניברסיטה היו, כפי שסופר בפרקים הקודמים, חניכי בתי-ספר פולניים בפולין. רק לאחר שהתחילו להגיע לאוניברסיטה בוגרי גמנסיות מקומיות, ששפת הוראתן פולנית, והיתה להן הזכות להעניק תעודת בגרות, גדל מספר הסטודנטים היהודים מווילנה והסביבה. מיספר הסטודנטים היהודים היה:

מס' הסטודנטים הלא יהודים	% מכלל הסטודנטים	מס' הסטודנטים היהודים	בשנת הלימודים
448	15.2	80	1919/20
609	8.1	131	1920/21
1,243	22.9	370	1921/22
1,617	20.7	423	1922/23
1,556	24.7	510	1923/24
1,563	25.1	523	1924/25
1,718	26.7	626	1925/26
1,903	27.4	718	1926/27
1,955	30.8	871	1927/28
1,951	33.1	964	1928/29
2,051	33.2	1,021	1929/30
2,170	35.5	1,192	1930/31

בשנת הלימודים 1930/31 הגיע מיספר הסטודנטים היהודים לשיא, ונשאר גבוה במשך שלוש שנים נוספות.

החל משנת הלימודים 1934/35 התחיל מיספר הסטודנטים היהודים לרדת באופן ניכר כפי שזה מתבטא בטבלה שלהלן:

שנת הלימודים	סטודנטים יהודים
1934/35	847
1935/36	592
1936/37	676
1937/38	403
1938/39	400

ירידה זו קשורה לרדיפות, שהיו מנת חלקם של הסטודנטים היהודים ולמצב הכללי של יהודי פולין, שהלך והחמיר.

בהרכב הסטודנטים היהודים חלו שינויים. בין הסטודנטים הראשונים הצהירו רבים כי הם פולנים בני דת משה. בחורף של שנת 1921 הצהירו מתוך 131 הסטודנטים היהודים רק 103, כי הם בני הלאום היהודי; כעבור שנה הצהירו מתוך 370 הסטודנטים היהודים 297 על לאומיותם היהודית. יש להניח, כי אלה שלא הצהירו על לאומיותם היהודית היו סטודנטים מאזורים אחרים ועשו זאת, כדי להתקבל ביתר קלות לפקולטות רצויות, כמו רפואה או משפטים. עם גידול מיספר הסטודנטים היהודים המקומיים פחת מיספר המצהירים על שייכותם ללאום הפולני. בשנת 1928/29 הצהירו רק 10% מהיהודים על שייכותם ללאום הפולני. הסטודנטים הציוניים הפכו לרוב. הם ייסדו בשנת 1925/26 אגודה בשם "קדימה", שהקיפה את כל הזרמים בציונות. נסיון לייסד אגודת סטודנטים מתבוללים נעשה בשנת 1925. אגודה זו של "פולנים בני דת משה" היתה קטנה מאד ולא היתה לה השפעה בקרב הסטודנטים היהודים. קורפורציה קטנה אחרת של סטודנטים יהודים מתבוללים התבלטה רק בעת התכתשויות עם סטודנטים יהודים.

האגודה לעזרה הדדית של הסטודנטים היהודים¹ התארגנה כבר בחודש נובמבר 1919. האגודה הפולנית "בראטניה פומוך" (עזרת אחים) לא קיבלה יהודים כחברים. תקנון האגודה הכללית של הסטודנטים היהודים אושר בשנת 1920 כתנאי שהדיונים וההתכתבויות יתנהלו בפולנית. האגודה הקימה בחודש אפריל 1921 במעון שלה ספריה ואולם קריאה. בראשית שנת 1922 פתחה גם מסעדה ובחודש מאי של אותה שנה אירגנה בפעם הראשונה "שבוע הסטודנט היהודי". האגודה הקימה גם קופת חולים לחבריה תוך הסכמים עם רופאים למתן הנחות לסטודנטים (1925). ב-1923 נוסדה אגודת ספורט של הסטודנטים היהודים "ז'אקס". עם גידול מיספר

1 על האגודה לעזרה הדדית של הסטודנטים היהודים בשנותיה הראשונות ראה במאמרו של פנחס קאן בטנקס החברה להיסטוריה ואנתרופיה, ולנה 1922, עמ' 773-810; המספרים הנ"ל שאובים גם ממאמר בוילנער אלמאנך, 1938.

הסטודנטים היהודים עברה האגודה למעון מרווח יותר (ברחוב לודביסארסקה 4). הסטודנטים הציונים, שקיבלו בבחירות בחודש פברואר 1929 רוב בוועד אגודת הסטודנטים, פיתחו פעולה תרבותית ענפה. בהשתדלותם הוקם באוניברסיטה בוויילנה בשנת 1930 לקטורט לשפה העברית (הלקטור — ד"ר דויד נייגר). ועדת התרבות אירגנה חוג להיסטוריה יהודית, קורסים לעברית, חוג לספרות עברית, וכן הרצאות פומביות שהיו כעין אוניברסיטה עממית.

הבחירות לוועידה הארצית של הסטודנטים היהודים בפולין בחודש מארס 1931 משקפות את יחסי הכוחות בקרב חברי אגודת הסטודנטים: "קדימה" 6 נציגים, "ארץ ודרור" ו"פועלי-ציון-צ"ס", שהתפלגו מ"קדימה", כל אחת שני נציגים, ואילו "פונק" (ניצרן) השמאלני 3 נציגים.

הסטודנטים השמאלנים, בתוכם אחדים מחברי ה"בונד", קומוניסטים רובם, לא היו מרוצים משלטון הציונים וניסו לחבל בפעולות הוועד. הם השתמשו גם במסעדה הכשרה, כדי לנגח את הוועד. הם דרשו להוזיל את מחיר הארוחות על חשבון הכשרות ואירגנו שביתת-שֶׁכֶת ליד השולחנות ונאמו נגד הוועד. הדבר הגיע לתגרת ידיים בין היריבים ולא הוסיף כבוד לאגודה. באספה השנתית הכללית של האגודה, בחודש מארס 1933, הופצו כרוזים לקראת הבחירות. הקוראטור, הפרופ' רוזה, יהודי מתבולל, פיזר את האספה בגלל חומר התעמולה האנטי-ממלכתי.

בעיית גופות ללימוד אנטומיה. הסטודנטים היהודים לרפואה עמדו בפני קשיים מיוחדים בגלל המחסור בגופות של יהודים לניתוחים שלאחר המוות, בפרוסקטוריום. חברת גחש"א (קברנים) השתדלה למנוע מסירת גופות של יהודים לניתוח. הסטודנטים הנוצרים דרשו, כי מוסדות הקבורה היהודיים יספקו גם הם גופות לניתוח. הם איימו בפגיעות פיזיות בסטודנטים היהודיים, אם לא תסופק דרישתם. רקטור האוניברסיטה פנה בעניין הגופות לניתוח אל העירייה וזו פנתה אל ועד הקהילה. ועד הקהילה החליט לפנות בשאלה אל הרבנים ואל הרופאים. הסנט של האוניברסיטה פרסם בשנת 1926 חוזר, הדורש מבני כל העדות לספק גופות לניתוחים. הוא טען כי בגלל פירצה בחוקי המדינה אפשר ליהודים להתחמק מחובתם זו. במצב הקיים, אין ברירה לפקולטה לרפואה, אלא להורות למנהל הפרוסקטוריום על חלוקה יחסית של גופות המתים בין הסטודנטים בני הדתות השונות.²

הסטודנטים היהודים לרפואה יצאו להפגין ליד בית הרב י. רובינשטיין. הם טענו כי חברת גחש"א משתמטת מלמסור גופות של מתים לניתוח. הרב הבטיח למפגינים להתעניין בדבר (דצמבר 1928).

הפרופסור רייכר אסר על הסטודנטים היהודים לנתח גופות של גויים וגזר עליהם לעבוד רק על גופותיהם של יהודים בלבד. הוא תבע מהם לעבוד רק ליד השולחנות המיוחדים להם.

הד"ר י. ויגודסקי התריע בוועדת ההשכלה בסיים נגד מתן צביון דתי לבעיית ניתוח המתים.

ראש הפקולטה לרפואה באוניברסיטת וילנה הזמין אליו את הסנאטור הרב י. רובינשטיין, את הד"ר י. ויגודסקי, את אליעזר קרוק ואת הד"ר א. וירשובסקי ומנהל בית החולים היהודי בעיר ושוחח אתם על בעיית האספקה של גופות מתים יהודים. הד"ר י. ויגודסקי טען כנגד הדרישה לספק גופות של יהודים וראה בה גישה אנטישמית. הוא אמר שהגיש בסיים הצעה בנידון. ראש הפקולטה עמד על דרישתו בנושא הספקת הגופות.

הד"ר י. ויגודסקי ניהל משא ומתן עם רבנים שהסכימו לבסוף, כי חברות גחש"א תמסורנה גופות של אנשים עזובים ושיתאפשרו ניתוחים שלאחר המוות, אם ייעשו בבתי-חולים יהודיים.

אגודת סטודנטים יהודים לרפואה. האגודה של הסטודנטים לרפואה באוניברסיטת וילנה החליטה בשנת 1927, כי בני דת משה לא יוכלו להיות חברים בה. ההחלטה נתקבלה ברוב של 130 נגד 32. לאור החלטה זו הקימו הסטודנטים היהודים לרפואה אגודה משלהם. מאותה סיבה נוסד גם חוג יהודי של אגרונומים (1928).

הפגיעות בסטודנטים יהודים ומאורעות נובמבר 1931. מפלגת הנ"ד הלאומנית-אנטישמית, שלאחר מהפכת פילסודסקי הפסידה את השלטון, נעזרה בסטודנטים הלאומנים במלחמתה נגד ממשלת ה"סאנאציה". הסטודנטים הנ"ד היו חיל-החלוחץ שלה. המפלגה, שרצתה לנגח את הממשלה, טענה, כי היא מסייעת בידי היהודים. הסטודנטים הנ"ד היו מפעילי החרם נגד המסחר והמלאכה היהודיים ואסרו מלחמה על הסטודנטים היהודים בטענה, כי הם ממלאים את האוניברסיטאות הפולניות, גורמים לדימואליזציה ופוגעים בדת הקתולית.

בלבוב, קראקא ופוזנה ערכו סטודנטים פולנים בקיץ של שנת 1929 הפגנות נגד פגיעה בתהלוכה דתית קתולית, שכאילו פגעו בה תלמידות יהודיות. נציגים של הסטודנטים הנ"ד באו לוויילנה לארגן הפגנות של סטודנטים בעקבות ההפגנות בשלוש הערים הגדולות. ביום ה-9 ביוני ניסו לערוך הפגנה, אך המשטרה בוויילנה נקטה אמצעי זהירות, העמידה משמרות ליד המוסדות היהודיים ומנעה את הפרת הסדר.

בראשית שנת הלימודים 1931-1932 התחילו הסטודנטים הנ"ד בהתקפה אלימה על הסטודנטים היהודים בכל אוניברסיטאות המדינה. ההתקפה התחילה בקראקא, כאשר הסטודנטים הנ"ד התחילו לגרש את הסטודנטים היהודים מאולמי ההרצאות ומהמעבדות. משם התפשטו המהומות אל אוניברסיטאות וארשה ווילנה.

הסטודנטים הנ"ד בוויילנה התכנסו, נאמו נאומים והפיצו כרזים כנגד הסטודנטים היהודים. לאחר אספה שהתקיימה ביום ה-8 בנובמבר 1931, התחילו בגירוש סטודנטים יהודים מהמעבדות ומאולמי ההרצאות. כאשר באו הסטודנטים לרפואה היהודים ביום ה-9 בנובמבר בשעה שלוש אחרי-הצהריים לפרוסקטוריום, שנמצא

בכניין שברחוב נובוגורוד, כפינת רחוב סלובאצקי, לא נתנו להם להיכנס. הסטודנטים היהודים עמדו ליד השער וחיכו לפתיחת הפרוסקטוריום, אך המנהל יצא והודיע להם כי הפרופסור רייכר הורה שלא לפתוח את הפרוסקטוריום, כדי למנוע מהומות. הסטודנטים היהודים התחילו להתפור.

בשעה 4 אחרי-הצהריים יצאו הסטודנטים הנ"ד להפגנה. הם הלכו מבניין הפרוסקטוריום דרך רחוב נובוגורוד לרחוב זאוואלני ומשם בכוון לרחוב מיצקביטש. ברחובות נובוגורוד וזאוואלני גרו הרבה יהודים בצפיפות רבה. ברחוב נובוגורוד ובסמטאות הסמוכות לו גרו יהודים רבים, אנשי העולם התחתון. הסטודנטים הפולנים, שצעדו תוך השמעת קריאות נגד היהודים, היו מוקפים ברחוב זאוואלני בקהל יהודי רב, ששרק והשמיע כנגדם קריאות בוז. המפגינים הפולנים לא הרגישו עצמם בנוח בסביבה היהודית.

סטודנטים יהודים החליטו להפגין גם הם, החלו לצעוד בעקבות הסטודנטים הנ"ד והשמיעו קריאות כמו "הלאה האנטישמיות", ו"הקץ לכוליגאניות". התנגשות בין שני המחנות היתה בלתי נמנעת. פרצה תגרת ידיים ומכות הדדיות.

המשטרה קיבלה הוראה לפעול במרץ ולמנוע התפרעויות. ליד רחוב פוזנה, שהוא המשך של רחוב פוהולנקה זוטא, הפרידה המשטרה בין שתי קבוצות המפגינים. הנ"ד המשיכו לרחוב מיצקביטש ואילו היהודים פנו לרחוב וילנה. בכיכר הקתדרלה שוב נפגשו שתי הקבוצות. הנ"ד הלכו לבניין האוניברסיטה והסטודנטים היהודים הלכו בעקבותיהם. בניין האוניברסיטה נתפס על-ידי הסטודנטים הנ"ד והשער נסגר. הסטודנטים היהודים נשארו בחוץ. המשטרה דרשה מהסטודנטים היהודים להתפור, הם צייתו ועזבו את המקום.

הסטודנטים הפולנים, ששמעו לפתע קריאה "מכים באנשינו", רצו להתפרץ החוצה, אך המשטרה עצרה בעדם ולא נתנה להם לצאת. הם קיימו אספה בחצר-האוניברסיטה.

בקרוב האוכלוסיה היהודית פשטו שמועות, שגרמו להתרגשות גדולה, כי סטודנטים פולנים היכו ופצעו שני סטודנטים יהודים. קבוצות של יהודים, וביניהם גם ה"אלימים" מפשרי העם, העגלונים והסבלים וגם אנשי "העולם התחתון", פנו אל אגודת הסטודנטים היהודים והביעו נכונות להגן עליהם. הסטודנטים היהודים אירגנו את המתנדבים. קבוצות של צעירים יהודים, כולל הסטודנטים, עברו בעיר מצוידים במקלות. פולנים פחדו לעבור בעבר ברחובות הללו שהיוו את מרכז הישוב היהודי בעיר, כגון ברחוב האשכנזי, שטראשון, רודניצקה וסטיפאן.³ במשך הערב היו התכתשויות בין הסטודנטים הנ"ד וסטודנטים וצעירים יהודים. נפצעו אז עשרה סטודנטים יהודים ואחרים מהסטודנטים הנ"ד.

בלילה, בשעה 11, ניסו חמישה צעירים פולנים חבושים ככובעים של המכון

3 על ההתארגנות — בעדותו של גרישה רינרזיונסקי, שנבחתה על-ידי המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית; המראין: דב לוי.

למוסיקה לפגוע בעובדים ושכים יהודים ברחוב וילנה. הם נתקלו בהתנגדות מצד צעירים יהודים והסתלקו.

אירגוני נוער פולני דימוקרטי ותומכי הממשלה ידעו כבר ביום ה-8 בנובמבר על ההכנות של הסטודנטים הנ"ד לפעולות נגד היהודים. "אגודת הנוער הפולני הדימוקרטי", "לגיון הצעירים", ו"אגודת העבודה למען המדינה" פרסמו בעתונים הפולנים המקומיים 'קורייר וילנסקי' ו'סלובו' קול-קורא בשם "אנו מזהירים מפרובוקציה". הם מחו נגד הנוער הנ"ד, המארגן התפרעויות נגד היהודים.

למחרת, ביום ד' בשבוע, ה-10 בנובמבר, חששו הסטודנטים היהודים מפעילות נוספת מצד הסטודנטים הנ"ד. הם התיעצו עם הד"ר י. ויגודסקי, שעודד אותם לעמוד על משמר זכויותיהם. הוא הלך יחד אתם אל ממלא-מקום הסטארוסטה וזה הבטיח לדאוג לשקט בעיר.

הסטודנטים היהודים התאספו במעון אגודתם, ברחוב לודז'סארסקה 4, ומשם יצאה קבוצה גדולה אל האוניברסיטה.

הסטודנטים הנ"ד התאספו בחצר-האוניברסיטה בשעה תשע בבוקר והתחילו לגרש את היהודים מהאולמות. ליהודים אחרים הם לא נתנו להיכנס פנימה. הסטודנטים היהודים גילו התנגדות ובקטטה שפרצה הוכו ונפצעו כמה סטודנטים וסטודנטיות יהודיים.

לאחר שהסטודנטים היהודים סולקו מהבניין הראשי של האוניברסיטה, התחילו קורפורנטים (חברי אירגונים-קורפורציות של סטודנטים) להתגרות ולהכות בסטודנטים פולנים דימוקרטים, שהפיצו כרוזים נגד הפעולות של הסטודנטים הנ"ד. מחנה של מאות סטודנטים וסטודנטיות נ"ד פנה אחר-כך לעבר הפרוסקטוריום והמכון לפיסיקה. שם התפרצו לפרוסקטוריום והתחילו לגרש סטודנטים יהודים. סטודנטית יהודיה אחת לרוקחות נזרקה דרך החלון מהקומה השניה. סטודנטים יהודים אחרים נמלטו דרך החלונות וסטודנט יהודי אחד נפצע. הסטודנטים הנ"ד, שצבאו בחוץ, קיבלו את פני הסטודנטים היהודים, הנזוקים מהבניין, במכות. בקטטה נפצעו שמונה סטודנטים.

ברחוב הסמוך לפרוסקטוריום, ברחוב סלובצקי, התקהלו סטודנטים פולנים, שהתכוונו לצאת להפגנה. בפינת הרחובות סלובצקי ושפיטצקי התקיפה קבוצת צעירים יהודים מצוידים במקלות ובאבנים את הסטודנטים הפולנים. אבן פגעה בראשו של סטודנט פולני, ס. ואצלבסקי שמו, ופצעה אותו פצעים אנושים. חבריו כיסו את ראשו השותת דם, והובילו אותו בכרכרה לתחנת העזרה המהירה. המון סטודנטים נ"ד החלו לנוע מרחוב סלובצקי בכיוון לרחוב טרוקי, כשהם הולכים על המדרכה והמשטרה נעה באמצע הרחוב. כשעברו הכרכרות ליד פינת רחוב טרוקי, המטירו יהודים אבנים עליהן. הסטודנט הפצוע ואצלבסקי נפגע שוב באבן בראשו. נשמע קול יריה מאקדח. הסטודנטים שנסעו בכרכרה השניה, טענו אחר-כך כי יהודי מהקהל ירה. בעתונות היהודית המקומית נאמר כי אחד הסטודנטים הפולנים הוא שירה באויר. הסטודנט הפצוע הועבר לבית-החולים במצב קשה ושם מת.

הידיעה על הפגיעה בסטודנט הפולני גרמה להשתלבות היצרים בקרב הסטודנטים הלאומנים. להפגנה של הסטודנטים הנ"ד הצטרפו תלמידים והמון העם, כשהם קוראים קריאות נגד היהודים כגון: "יהודים רוצחים נוצרים!" בעברם בהמשך הרחוב, שנקרא רחוב הדומיניקנים, פנו המפגינים שמאלה, לרחוב איגנאצי, ומשם יצאו לרחוב לודביסארסקה, לעבר מעון אגודת הסטודנטים היהודים. בתוך המעון נמצאו מלבד סטודנטים גם הד"ר י. ויגודסקי והמהנדס אליעזר ספירא, חבר מועצת העיר. כשהתקרבה ההפגנה למעון, יצאה קבוצה של סטודנטים מהמעון והתייצבה ליד הכניסה, כדי להגן עליו. הנשק היחידי שהיה בידם היו מקלות. המפגינים הפולנים נטלו אבני-פחם מעגלה טעונה שעברה במקרה ברחוב, ויידו את הפחם במעון, כשהם מפוצצים שמשות ופוגעים בסטודנטים יהודים. גם המשטרה שהגיעה למקום פעלה נגד הסטודנטים היהודים שהגנו על מעונם. שוטרים חדרו לתוך המעון, היכו במגלכים ובמקלות-גומי את הסטודנטים שהיו בפנים וגירשו אותם החוצה. ברחוב הופו שני סטודנטים יהודים. כשהשוטרים ראו בתוך המעון את הד"ר י. ויגודסקי, הסתלקו מיד מהמקום. המעון נראה הרוס כולו. ההתקפה על המעון גרמה לבהלה בקרב היהודים מהסביבה, חנויות של יהודים נסגרו חיש מהר. הד"ר י. ויגודסקי הלך אל הסטארוסטה. הלה הבטיח לד"ר, כי יש ברשותו די כוחות, שישמרו על השקט בעיר, ואילו השוטרים, שלא מנעו את ההתקפה על מעון הסטודנטים היהודים, יענשו. בעקבות המאורעות הללו הודיע רקטור האוניברסיטה על סגירת המוסד.

עתוני הבוקר היהודים בעיר, שהביאו תיאור המאורעות מיום אתמול, הוחרמו על-ידי השלטונות. עתון הערב, שתאר את המאורעות ליד מעון אגודת הסטודנטים היהודים ופרסם מאמר ראשי חריף — הוחרם גם הוא.

בערב כינס הווייבודה מסיבת עתונאים וקרא להרגעת הרוחות. בעיקר, יצא נגד היווצרות פלוגות מחץ להגנה עצמית. בדרכו הביתה מהמסיבה נפגע ד"ר מ. ויינרייך בעינו מאבן שנזרקה עליו. הוא הזדקק לניתוח ואיבד את כושר הראיה בעין הזו. מועצת הקהילה והנהלתה התכנסו כדי למחות נגד השלטונות שלא מנעו את השתלשלות המאורעות, שקיבלו אופי של פוגרום: "חיי האוכלוסיה היהודית נעשו הפקר" — נאמר בהחלטה ו"המשטרה לא עמדה על הגובה הדרוש ולא הגנה על האוכלוסיה היהודית". מועצת הקהילה והנהלתה דרשו מהשלטונות להחזיר מיד את הסדר בעיר על כנו ולהבטיח את חיי היהודים ואת רכושם.

מועצת הקהילה והנהלתה פרסמו קול-קורא אל האוכלוסיה היהודית בעיר וזו לשונו:

אל האוכלוסיה היהודית בוילנה

ימים קשים עוברים על וילנה היהודית. כוחות אפלים, המתארגנים כבר מזמן, התחילו בהתנפלות על הנוער האקדמי שלנו, על זכויותיהם ועל חייהם. מהנוער הנועז שלנו העבירו היסודות האפלים הריאקציוניים את התנפלותם על כל האוכלוסיה היהודית, בהעמידם בסכנה את חייה ואת רכושם. אל לה לאוכלוסיה

היהודית לשכוח אף פעם, כי שנאה ונקמה זרים לה עכשיו כמו תמיד, במשך הדורות. אנו מבינים לרוח ההתמרדות והתמרמרות של הנזער שלנו, שהגן על זכויותיו ועמד על משמר כבודו וכבוד עמו. בהגנה על זכויותיהם וכבודם עומד אתם יחד כל הציבור היהודי. בימים קשים אלה אנו פונים אל האוכלוסיה היהודית בוילנה: אל תתנו שישפיעו עליכם פרובוקציות של היסודות האפלים! הימנעו מכל מה שעלול לגרום לתקריות! אל תתקבצו ברחובות כשהדבר אינו נחוץ! שמרו על השקט!

וילנה, 10 בנובמבר 1931 המועצה וההנהלה של קהילת וילנה.

בזמן הישיבה נזרקו אבנים על בניין הקהילה ונופצו בו שמשות. התפרעויות של סטודנטים והמון פולני נמשכו גם אחרי הצהריים. מהפרברים זרמו העירה קבוצות, הצטרפו לסטודנטים המסיתים. הסטודנטים, שמצאו את שערי האוניברסיטה סגורים, הלכו למעון הסטודנטים הפולנים ברחוב באקשטה וקיימו שם אספה. הופצה שמועה, כי היהודים הרגו עוד שני סטודנטים פולנים. המון מוסת התחיל לנוע משם העירה. המשטרה ניסתה לעצור אותו. המפגינים הגיעו לכיכר הקתדרלה, שם הצטרפו אליהם תלמידים והמון פרוץ. ברחוב מיצקביטש התחילו לפוצץ שמשות כחניות היהודים ולכוז את חלונות הראווה. בחנות פירות של יהודי אחד, שהשמשות בה היו עבות ביותר, הניחו פצצה כדי לפוצץ אותן. אחר-כך התפשטו ההתפרעויות לרחובות זאוואלני, טרוקי והרחוב הרחב. בשוק העצים הפכו את הדוכנים. גם בבתי-המדרש בפרברים סניפישוק ופופלאווי נופצו השמשות. הותקפו יהודים, אך רבים גילו התנגדות עזה. רק בשעה שבע בערב פוזרו המתפרעים. המשטרה עצרה פולנים ויהודים כאחד.

יום ד' ה' 11 בנובמבר עבר, הודות לעמדתה התקיפה של המשטרה, ללא התפרעויות והפגנות בקנה-מידה רחב. היו מקרים של התקפות על יהודים בודדים ופיצוץ שמשות. בשעה אחת בצהריים עברה קבוצת טכנאים נוצרים את גשר זארצ'ה בקריאות "הכו ביהודים!" והתחילו להתקיף עוברים ושבים יהודים ופוצצו שוב שמשות בבתי יהודים. המשטרה שמה קץ לתעלוליהם ועצרה את ראש הקבוצה. הסטודנטים הפולנים קיימו בשעה 11 אספה במעונם ברחוב באקשטה, שעברה בלי תקריות. המשטרה דאגה, שלא יחזרו המאורעות של יום אתמול. שוטרים עברו ברחובות והחרימו, לפי הוראת הוויכודה, מקלות מידי קבוצות צעירים פולנים. ראשי אגודת הסטודנטים הפולנים "עזרת אחים" פרסמו הודעה, כי הזדעזעו מההתנפלויות והרצח מצד נזער יהודי על סטודנטים פולנים. אם התנפלויות כאלה תימשכנה, נאמר בהודעה, תהיינה התוצאות הוות סכנות.

שני עתונים פולנים מקומיים, שפרסמו מאמרי-הסתה בקשר למאורעות, הוחרמו על-ידי השלטונות. בבית המערכת של העתון הפולני 'קורייר וילנסקי', שגינה את מעשי-הפורעים, פוצצו סטודנטים נ"ד שמשות, קראו קריאות גנאי לעבר העובדים. המשטרה עצרה את הסטודנטים האלה.

הלוחית של הסטודנט ההרוג נקבעה ליום החמישי, 12 בנובמבר. באותו יום לא

התקיימו הלימודים בבתי-הספר היהודיים. אל ההלוויה בא המון עצום, בתוכו כל הקורפורציות של הסטודנטים הפולנים ופרופסורים רבים. ההלוויה עברה בשקט. אחרי טכס הקבורה ניסו קבוצות של סטודנטים נ"ד לערוך הפגנות, אך המשטרה פיזרה אותם.

ביום השישי, ה-13 בנובמבר, ניסו סטודנטים נ"ד להתקיף את בית-הספר העממי היהודי על-שם פרוג ברחוב באקשטה, בטענה כי התלמידים יידו בהם אבנים. המשטרה פיזרה את המתקיפים. באותו יום היו עוד מקרים של הכאת יהודים, אך בכל מקרה התערבה המשטרה ועצרה את המתקיפים. ביום השבת כבר הורגשה הרגעה כללית בעיר.

בסוף החודש, ביום ה-30 בנובמבר, חודשו הלימודים באוניברסיטה. הסטודנטים הנ"ד הדביקו כרוזות נגד הסטודנטים היהודים. אלה הוסרו על-ידי השלטונות. ועד הקהילה רשם את מקרי הפגיעות בגוף וברכוש של היהודים בעיר. עד מחצית נובמבר נרשמו 136 נפגעים. בין הפצועים קשה היו שני סטודנטים יהודים. הנזק ברכוש מניפוץ שמשות וביזה בחנויות, היה רב. לפי האומדן נפגעו ביום ג' 300 חנויות של יהודים. המעורבים בהתפרעויות הובאו לדין. בין אלה היו נוצרים וגם יהודים. הצירים היהודים כסיים הגישו שאילתא לשרי הפנים, ההשכלה והמשפטים בעניין המאורעות בוויילנה. הם ציינו, כי עד כה נשפטו 4 יהודים לשנה וחצי מאסר, יהודי אחד — לחודש מאסר, ורק נוצרי אחד נדון לשבוע ימים; צעיר יהודי ישב חודשיים במעצר ואחר-כך נדון לשני חודשי מאסר, שחפפו את ימי מעצרו. על שאילתא של הציר י. גרינבוים ענה בחודש פברואר 1932 שרי-הפנים כי סילוק הסטודנטים היהודים ממעון אגודתם על-ידי המשטרה נגרם עקב חוסר התמצאות של השוטרים וקצין-המשטרה נענש על כך; מתוך 126 בני אדם שנעצרו במן המאורעות 34 היו יהודים; מתוך 55 פצועים שפנו ל"עזרה מהירה", היו 22 נוצרים. נתונים אלה מוכיחים, לדעת השר, כי גם הנוער היהודי היה בין המתקיפים.

מועצת העיר קיבלה החלטה נגד ההתפרעויות וקראה לשקט ולשכנות טובה של העמים החיים בעיר. נציגי ה"בונד" בעיריה לא הצביעו בעד נוסח ההחלטה, שנתקבל לפי הצעת נציגי הפפ"ס (סוציאליסטים פולנים) ונציגי שאר הציבור היהודי.

נגד שלושה צעירים יהודים התנהלה חקירה מיוחדת. אחד מהם, לייב זאלקינד, הואשם, כי הוא שזרק את האבן שפגעה בסטודנט הפולני ואצלבסקי. הסטודנט למשפטים שנה ראשונה, שמואל וולפין, הואשם בהשתתפות בקבוצת נוער יהודי, שממנה נזרקה האבן שפגעה בראשו של ס. ואצלבסקי הפצוע, וכן בהכאת שני סטודנטים. המשפט נגד שלושה צעירים אלה משך את תשומת לב הציבור כולו וקיבל חשיבות רבה היות והדיון בו חרג מהעניין הפרטי והפך לדיון כללי יותר ביחסי הפולנים והיהודים בכללם. למשפט באו עתונאים מווארשה ומחוץ-לארץ. מצד ההגנה הופיעו ארבעה עורכי-דין, בתוכם י. צ'רניכוב. נקראו לעדות גם הד"ר י. ויגודסקי והאינז'נר ספירא. כשנשאל י. ויגודסקי אם בעיית הגופות של מתים יהודים בשביל הפרוסקטוריום היא שגרמה למאורעות, ענה הד"ר: "זה רק תירוץ

שמשתמשת בו המאפיה האנטישמית". על שאלת יושב-ראש בית-הדין מה היה מצב-הרוחות של הסטודנטים היהודים בזמן המאורעות, ענה הד"ר י. ויגודסקי: "או שאדם מתנהג כמו כלב נודד, שכל הרוצה בא ומכה אותו, או שהוא אדם גאה, המתגונן בעצמו שעה שאין מי שיגן עליו ויבטיח את בטחונו; הסטודנטים היהודים רק התגוננו, וזו זכותם!"

שני הצעירים, שלא היו סטודנטים, הוכיחו, כי הם חפים מפשע, והם שוחררו. כנגד זה נמשך המשפט נגד הסטודנט שמואל וולפין. הקטיגור דרש להענישו בכל חומרת הדין, לפי סעיף האוסר שנאת גזעים. עורך הדין י. צ'רניכוב טען, כי את המאורעות אירגנו הסטודנטים הנ"ד, כדי לפגוע בממשלה; כשמפלגת הנ"ד היתה בשלטון לא העיזה להנהיג "נומרוס קלאוזוס"; צ'רניכוב הפליג להיסטוריה של היהודים בפולין וציין, כי יחס הפולנים ליהודים היה תמיד טוב וכי אין ליהודים שנאה לפולנים.

בית-הדין קיבל את טענות הקטיגור. בפסק-הדין נאמר, כי שתי ההתקהלויות של הנוער היהודי ביום ה-10 בנובמבר, אחת בפירת רחובות סלובצקי-שפטצקי ושניה בפירת רחובות טרוקי-זאוואלנה, היו תוצאה של הלוך-רוח אצל הנוער היהודי, שעורר התנהגות ראויה לגנאי מצד חלק מהסטודנטים הנוצרים; סטודנטים אלה רצו לסלק בכוח הזרוע מבניין האוניברסיטה סטודנטים יהודים; הלוך רוח זה והמקרים ששלטונות האוניברסיטה יכלו לחסלם מיד, הועברו בגלל התנהגות הנוער היהודי, לרחוב; הנוער היהודי התחיל להתקיף סטודנטים נוצרים בלי הבחנה; במאורעות ברחוב נובוגורוד, התקיפה קבוצת נוער יהודי את ואצלבסקי. ופצעה אותו פצעי מוות; קבוצה שניה של נוער יהודי התקיפה בלי שום סיבה את הכרכרה שבה הובל הסטודנט הנוצרי הפצוע. יש לקבוע, כי אצל היהודים קיים, לדאבון-לב, רגש שנאה כלפי הנוצרים. ההתקפה בפירת רחוב טרוקי, שבה ניסתה קבוצת נוער יהודי לסקול באבנים את ואצלבסקי הפצוע ולפגוע בפולנים בודדים שעברו במקום, אירעה בוולנה, שבה לא היו אף פעם פרעות ביהודים; השנאה לפולנים היא ביטוי לשנאה לעמים אחרים, שרדפו במשך דורות את היהודים, ערכו להם אינקביזיציות ושרפו אותם על מדורות עקב דעותיהם; הפעולה של חלק מהנוער האקדמי שימשה רק כשמן למדורה והשנאה השתלחה עוד יותר; התקפות מאחורי פינת רחוב והנסיון לסקול באבנים את ואצלבסקי אינם יכולים להיחשב כמעשה של הגנה עצמית; לכן יש להפעיל במקרה זה את סעיף 122 של חוקי העונשין, הדין במקרה של שנאת גזעים; סעיף זה נתחבר על-ידי השלטונות הרוסיים לשם הגנה על היהודים ועל עמים קטנים אחרים שנרדפו; ואילו כאן בפולין לדאבון הלב, יש להשתמש נגד היהודים בסעיף שנוצר להגנתם, מפני שהמעשה שעשו קבוצות של נוער יהודי בוולנה יש לכנותו בשם פוגרום. בית-הדין דן את וולפין לשתי שנות מאסר (1932). הסנגוריה הגישה ערעור.

המשפט של הסטודנט ש. וולפין התפרסם בעולם כולו, בעיקר בגלל הנימוקים להרשעתו, הקובעים כי היהודים נושאים בלבם שנאה גזעית לפולנים. עורכי-הדין,

שניהלו את ההגנה על וולפין הגישו שני כתבי-ערעור. כתב-הערעור שהגיש י. צ'רניכוב, הכיל חיבור שלם, חוברת בת 12 פרקים, שפרק א' שלו דן בבעיה אם המאורעות בחודש נובמבר היו אנטי-פולניים או אנטי-יהודיים; פרק ב' הכין ביקורת על הטענות, כי היהודים רוחשים שנאה גזעית לכל העמים. הסניגורים טענו, כי בית-הדין המחוזי נתן למשפט אספקטים לא נכונים ולכן יש חשיבות רבה להפרכת הנימוקים של פסק-הדין.

הקטיגור אמר בבית-הדין לערעורים, בראשית ספטמבר 1932, כי אינו רוצה שהמשפט הזה ישא אופי של משפט על העם היהודי כולו, אלא ידון רק במעשהו של וולפין.

בית-הדין לערעורים לא הסכים לנימוקי בית-הדין המחוזי, וקבע כי בוויילנה לא היו התפרעויות אנטי-יהודיות או אנטי-פולניות, אלא רק קטטות ואי-הבנות בין סטודנטים יהודים ובין סטודנטים פולנים. בית-הדין הטיל על וולפין שני חודשי מאסר בלבד.

בסוף אוקטובר 1932 שוחרר וולפין גם מעונש זה. כאשר התחדשו הלימודים באוניברסיטה לאחר מהומות נובמבר 1931, דרשו הסטודנטים הפולנים מהיהודים לעבור ולשבת בספסלים שמצד שמאל. סטודנטים יהודים לא הסכימו לדרישה זו ולאות מחאה — למדו בעמידה.

1932-1939

חודש נובמבר, שבו חל יום הזיכרון לוואצלאבסקי, שימש בכל שנה לסטודנטים הנ"ד עילה לפעולות נגד הסטודנטים היהודים. הפעולות לא הצטמצמו רק לאוניברסיטת וילנה בלבד. הן היו מכוונות בין היתר, גם נגד הממשלה, שהגנה כביכול, על היהודים.

באוניברסיטת וילנה לא נתנו הסטודנטים הנ"ד בראשית שנת הלימודים 1932/33 לסטודנטים היהודים להכנס לבנייני האוניברסיטה במשך ימים אחדים. מותו של סטודנט פולני בלבוב בסוף נובמבר 1932 בזמן התפרעויות גרם לפעולות נגד סטודנטים יהודים בוויילנה. בסופו של שיעור בפאקולטה למשפטים, עלה סטודנט פולני על הקתדרה וקרא לכבד בקימה את זכר ההרוג הפולני "שרצחורו יהודים". הסטודנטים היהודים נשארו לשבת ולא קמו. אז החלו הסטודנטים הפולנים להכות ביהודים במקלות ובכיסאות. היהודים התגוננו. בקטטה נפצעו שלושה סטודנטים יהודים וסטודנט פולני אחד.

קבוצה של 20-30 סטודנטים נ"ד יצאה בכיוון מעון אגודת הסטודנטים היהודים. המשטרה עצרה את התהלוכה, פיזרה את האנשים, ותיגברה את השמירה ליד הפרוסקטוריום.

למחרת עפו שוב כסאות על ראשי סטודנטים יהודים. סטודנט יהודי, שבא לסמינר לפדגוגיה, הוכה בקאסטט בראשו. כימים 2-3 בדצמבר לא נתנו לסטודנטים יהודים להיכנס ולא התקיימו לימודים.

בראשית חודש מארס 1933 החליט הסיים לבטל את האוטונומיה של בתי־הספר הגבוהים. הסטודנטים הנ"ד בוילנה הכריזו על שביתה נגד חוק זה. הם ניסו להפגין, אך המשטרה פיזרה אותם.

בראשית שנת הלימודים 1934/35 הוכרזו שני סטודנטים יהודים, שעמדו בתור בגזברות הפקולטה למשפטים, הסטודנטים הפולנים המשיכו לדרוש מהסטודנטים היהודים לשבת על הספסלים שמשמאל. שלטונות האוניברסיטה התנגדו לכך, אך ללא הועיל. בזמן ההרצאה בפקולטה לרפואה, בחודש נובמבר 1935, קם סטודנט נ"ד ודרש מהסטודנטים היהודים לעבור לספסלים שמשמאל. היהודים לא עברו. ביום ה' 12 בנובמבר 1935 באו למעבדות לכימיה כשלושים סטודנטים פולנים, כשכובעיהם מורדים על המצח ומקלות בידיהם וצעקו "הלאה היהודים!" הם היכו את הסטודנטים היהודים, שברו כלים, שפכו נוזלים על בגדיהם של הסטודנטים היהודים. המתקפים רצו החוצה וקראו למשטרה. עד שהשוטרים הגיעו — ברחו התוקפים. בין התוקפים היה סטודנט לכימיה, עובד המעבדה. כשבאו הרקטור וסגנו למקום ההתפרעות ביקשו לדעת מן היהודים, את שמו של עובד המעבדה הנ"ל. היהודים לא מסרו את שמו. הם אמרו: לא נלשין!

בוילנה ובקראקא הפסיקה עמדתם התקיפה של ראשי האוניברסיטאות את המהומות בראשיתן. בוורשה נסגרה או האוניברסיטה. בשאילתא, שהגישו הצירים היהודים בסיים, ציינו כי ההתקפות על הסטודנטים היהודים בחודשי נובמבר בכל שנה מכוונות גם נגד הממשלה.

בראשית שנת הלימודים 1936-1937 החריפו הדרישות של הסטודנטים הנ"ד בוילנה, כי היהודים ישובו מצד שמאל. בפקולטות למשפטים, רפואה ואגרונומיה וכן בשעורי ההיסטוריה הצליחו הסטודנטים הנ"ד להכריח את היהודים לשבת על הספסלים משמאל.

הסטודנטים הנ"ד התמידו במאבק, שמטרתו היתה יצירת גיטו לסטודנטים היהודים ויהי מה. ביום החמישי, ה' 12 בנובמבר נאספו בבניין הראשי של האוניברסיטה ותפסו את הספסלים שמימין. באלם הראשי על הקיר היתה תלויה הכתובת: "נכבד את זכר הגיבור ואצלאבסקי". ליד הכתובת עמדה קבוצת סטודנטים נ"ד במשמר-כבוד. בשעה 11 נשמעה שריקה בחצר, כנראה אות לתחילת הפעולה. כעבור 10 דקות, כשסיים הפרופסור למשפטים את שיעורו, התחילו לעוף כסאות על ראשי הסטודנטים היהודים. הפרופסור התעכב והודיע כי לא ירשה להכות סטודנטים יהודים; כסא נזרק ופגע בראשו של הפרופסור; אחד התוקפים הפילו ארצה. הפרופסור תפס את הסטודנט בבגדו ובעזרת סטודנטים יהודים הביא אותו אל הרקטור. משטרה חיכתה בחוץ להזמנה מהרקטור להיכנס לאוניברסיטה ולפעול. אך הרקטור לא הזמין אותה. לפי ידיעות שמסר הרקטור, נפצעו שישה סטודנטים יהודים. בין הנפגעים היה הד"ר מיכאל רובינשטיין, בנו של הרב י. רובינשטיין, שהותקף בזמן שיצא מהרצאתו במחלקה לפיזיולוגיה.

הסטודנטים הנ"ד המשיכו בפעולותיהם גם ביום השישי וביום השבת. ביום

השישי הם קיימו אספה ואחריה יצאו להפגין. הם הלכו למערכת העתון 'קורייר כללי' וניפצו שם שמשות. אחר-כך הלכו לבית-הדפוס של העתון 'טאג' היכו את בעלי הדפוס שווייליך וניפצו שם שמשות. במשך יום השישי פצעו הסטודנטים הנ"ד עשרה אנשים וניפצו כמאה שמשות.

שלטונות האוניברסיטה הישעו חמישה סטודנטים נ"ד מזכויותיהם באוניברסיטה. המשטרה עצרה כעשרים מהם ושמרה על מעון הסטודנטים היהודים. כ-700-800 סטודנטים ועוד כמאה סטודנטיות הסתגרו במעון שלהם לשלוש יממות ותלו כתבות גדולות נגד היהודים על קירות הבית. דגל שחור נתלה על גג המעון והושמעו מן הגוזזטראות קריאות נגד היהודים. המשטרה הסירה את הדגל ואת הכתבות. תומכיהם של הסטודנטים הנ"ד, אספו למענם מזון וכסף, והנפיקו אישורים לכל התופמים. באישורים היה כתוב: "כשפולין תהיה לאומית תבוא על שכרך".

הרקטור ניהל שיחות עם הסטודנטים הנ"ד, אך הם לא רצו להירגע עד שישכו הסטודנטים היהודים מצד שמאל. לסטודנטים היהודים אמר הרקטור, כי באופן אישי הוא נגד הפרדה ל"ימין" — "שמאל", אך אינו רוצה להכניס משטרה אל בין כתלי האוניברסיטה. הסטודנטים היהודים לא הסכימו לתת יד להקמת גיטו.

בהתייעצות שקיימו הרקטורים של בתי-הספר הגבוהים בפולין, הוחלט לדחות את דרישות הסטודנטים הנ"ד. הסטודנטים בוילנה, שהסתגרו במעונם, הכריזו על שביתת רעב. הרקטור והסנאט של האוניברסיטה פרסמו קול-קורא לחדול ממעשים אלה. גם סטודנטים דימוקרטים פולנים חילקו כרוזים נגד מעשי הנ"ד. הסטודנטים הנ"ד דרשו כי יוכר רשמית ("דה-יורה") כי על הסטודנטים היהודים לשבת מצד שמאל.

ביום ה-22 בנובמבר, יום א' בשבוע, הפגינו קבוצות נוער, תלמידים וילדים ברחובות, לאות הזדהות עם שובתי הרעב. ליד מעון הסטודנטים הפולנים נאסף המון שמנה כאלף איש וקראו קריאות נגד היהודים. המשטרה התערבה ופיזרה את ההמון. במשך אותו יום נפצעו עשרות יהודים ונופצו מאות שמשות, אנשי העולם התחתון הפולני ניצלו את המהומות ובזזו מחלונות הראווה חפצים שונים. שוטר אחד נדקר על-ידי הנ"ד.

אמהות של "שובתי-הרעב" פנו אל הגנרל ז'ליגובסקי, שיתווך בעניין. הגנרל (במילואים) ביקר אצל הסטודנטים במעונם. הארכיבישוף יאלבז'יקובסקי שוחח גם הוא עם הסטודנטים וכיקש מהם שיפסיקו את שביתתם. הארכיבישוף ידע עברית ובדרך כלל הטיף כנגד שנאה גזעית ואי-סובלנות דתית, אבל עכשיו נטה להיכנע לדרישות הסטודנטים הנ"ד.

יהודי וילנה חיו באותם הימים כמתח רב. ביום ב' נפוצו שמועות, כי השובתים עומדים לעזוב את המעון ולהתפרץ לרחובות העיר. הסטודנטים אמנם לא יצאו, אבל תלמידים וילדים עברו ברחובות, העיפו אבנים ופוצצו שמשות. תלמיד פולני בן 15 דקר ברחוב האשכנזים בסכין נער יהודי בן-12. התוקף נעצר. בעיר נפוצה שמועה, כי היהודים דקרו למוות נער פולני. קבוצות יהודים התקהלו ברחוב. המשטרה קראה

להם להתפור והיכתה בהם. 11 יהודים שנפצעו על-ידי המשטרה, פנו ל"עזרה ראשונה".

בקהילה נרשמו 100 יהודים שנפצעו בימים א"ב' בשבוע. אחדים מהם — קשה. משלחת יהודית, שהשתתפו בה הד"ר גלובוס ועורכי-הדין אליהו רודניצקי ופנחס קאן, פנתה אל הרקטור והסבירה לו, כי מלחמת הסטודנטים היא חלק ממלחמת הנ"ד ביהודי פולין בכללם. הרקטור סיפר, כי שוחח בנידון עם ראש הממשלה ועם שר החינוך וכי הובטח לו שהממשלה לא תוותר לסטודנטים הנ"ד; גם סנאט האוניברסיטה אינו עומד לוותר בעניין הספסלים; אם יהיה צורך, אמר, יסגור את האוניברסיטה ויכריז על רישום מחדש. עם זה סבר הרקטור, כי המוצא מן המשבר הוא הסכם בין שני הצדדים. לבסוף ביום ג' ה-24 בנובמבר הפסיקו הסטודנטים השובתים את שביתתם, לאחר ביקור הארכיבישוף אצלם. מדבריהם של הארכיבישוף, הרקטור והסנאט הבינו השובתים כי ייענו לדרישתם בדבר ישיבת היהודים מצד שמאל. הם יצאו מהמעון, הלכו לכנסייה לתפילה ואחר-כך לסעוד את לבם.

נציגי הקהילה התאוננו אצל הווייכודה על מעשי המשטרה ביום ב' בערב, כאשר שוטרים היכו יהודים. הווייכודה הבטיח לחקור בדבר ולהעניש את האשמים. ועד הקהילה הזמני פרסם קול-קורא ליהודי העיר ובו נאמר: "אל יאוש, אנו יושבים בארץ פולין זה מאות בשנים, אנו כונים אותה ומושרשים בה; לא יפחידונו על-ידי מעשי רשע, נמשיך להילחם למען שיווי-זכויות ולא ניתן לדחוק את רגלינו". נציגי היהודים בעיריה פרסמו קול-קורא דומה. עסקני ציבור פולנים, בתוכם ראש-העיר, שלחו תזכיר לממשלה בו נאמר כי המאורעות מפריעים למהלך החיים התקין בעיר ופוגעים בפיתוח הכלכלי של חבל וילנה. אגודות נוער דימוקרטי וסוציאליסטי-פולני החליטו לפעול נגד ההסתה של הנ"ד.

הרקטור הציע לבא-כוח אגודת הסטודנטים היהודים מוצא של פשרה לבעיית הספסלים; הנ"ד ישבו מצד ימין ואילו כל יתר הסטודנטים — מצד שמאל. הסטודנטים היהודים דחו את ההצעה. הם סברו, כי הנ"ד יאלצו את כל הבלתי-יהודים לשבת יחד אתם מצד ימין וכך ייווצר גיטו ליהודים. הרקטור הציע לסטודנטים להיוועץ בנציגי החוגים המדעיים היהודיים. נציגי שישה חוגים כאלה נפגשו עם נציגי אגודת הסטודנטים, "ארץ ודרור", "קדימה" והאגודה של הסטודנטים לספורט (יאס"ק) והחליטו ביום ה-25 בנובמבר לדחות את הצעת הרקטור.

העתונים היהודיים המקומיים, שפרסמו דו"ח מפורט מהמאורעות בימים א' וב' בשבוע וציינו את פעולת המשטרה ביום ב' בערב, נתבעו לדין. עורכי 'ציט', 'טאג', 'אוונט קוריער' ועורך השבועון של ועד הישיבות 'דאס ווארט' הרכ משה קארליץ, נשפטו למאסר ולקנס. עורך ה'אוונט קוריער', א"י גרודזנסקי, ישב בינואר 1939 שבועיים במאסר, בגלל מאמר שפרסם בימי מאורעות נובמבר 1936 בעתונו. הסטודנטים הנ"ד באוניברסיטת וארשה הלכו בדרך חבריהם בוילנה ודרשו

באספתם כי היהודים ישבו מצד שמאל. משלחת שלהם הלכה אל הרקטור, מסרה לו את הדרישה והודיעה, כי הסטודנטים הפולנים יסתגרו בבניין המוסד עד שדרישתם תתקבל. כתי-הספר הגבוהים בווארשה נסגרו והמשרטה סילקה מאתיים סטודנטים מבנייני האוניברסיטה בווארשה.

בגמנסיה הממשלתית בוילנה על-שם זיגמונט-אוגוסט הופצו כרוזים הקוראים להחרים תלמידים יהודים ולקבוע להם מקומות מיוחדים לישיבה. במחלקה השמינית למדו 4 תלמידים יהודים, חבריהם הפולנים הפרידו את הספסלים ובודדו את היהודים מכל יתר התלמידים.

יהודי וילנה החליטו לקיים שביתה כללית במחאה נגד הדרישה לספסלי-גיטו באוניברסיטה. השביתה קויימה ביום ה-26 בנובמבר והקיפה את הכול; שבתו כל החנויות, כל המוסדות הציבוריים, משרדים ובתי-חרושת, פקידים ופועלים, בתוכם גם פועלים פולנים; העתונים המקומיים לא הופיעו; שבתו מחלקי העתונים, לכן לא הופצו גם העתונים שהגיעו מווארשה; התיאטרונים היהודיים שבתו מהצגות. השביתה נתנה ביטוי לאחדות הציבור היהודי. הסדר לא הופר. בשעה 11.30 אירגנה קבוצת צעירים אספה ברחוב והושמעו סיסמאות. המשרטה פיזרה את המתקהלים ועצרה 6 צעירים שהואשמו בהפצת כרוזים ובהשמעת קריאות אנטי-ממלכתיות. הם נשפטו אחר-כך — אחד לשש שנות מאסר, אחד לארבע שנות מאסר, ואילו ארבעה נשלחו, בגלל קטינותם, למאסר מיוחד לצעירים.⁴

36 בריונים, שהשתתפו במאורעות בעיר כחודש נובמבר, הועמדו לדין. בית-הדין המחוזי בוילנה דן כמה אנשי "נארא" למאסר, שניים מהם לשמונה חודשי מאסר כל אחד ועוד אחדים לכמה שבועות מאסר.⁵ שלושה סטודנטים נ"ד נידונו כל אחד לשישה חודשי מאסר "על תנאי" למשך שלוש שנים. שלושת חברי נ"ד, שהואשמו בניפוץ שמשות בחנויות של יהודים, נשפטו לשישה חודשי מאסר כל אחד.

כן התנהלה חקירה נגד השוטרים, שהיכו יהודים ביום ב' בערב. ובאוניברסיטה הורו פרופסורים להקצות ליהודים מקומות ישיבה מיוחדים. הסטודנטים היהודים נמנעו מלבקר במעבדות ובסמינריונים, שבהם הופעלה הוראה כזאת. באולמות ההרצאות היו מקרים, שבהם סילקו הסטודנטים הנ"ד את היהודים מהספסלים שבצד ימין. פרופסורים אחדים לא שמו לב לזה, אך היו כאלה שדאגו כי ישבו היהודים בכל מקום, כרצונם. בהרצאה של הפרופסור וודניצקי, מרצה למתימטיקה ואדם ליברלי, הכריחו הנ"ד את היהודים לעבור שמאלה. הפרופסור התיישב גם הוא משמאל. הנ"ד עזבו את האולם. הפרופסור המשיך להרצות רק בפני היהודים. בהרצאה אחרת הוכיח הפרופסור את הסטודנטים הנ"ד ואמר: לו חי הנוצרי היה גם הוא יושב עם היהודים!

הפרופסור להיסטוריה, סטניסלב קושציאלקובסקי, שהתייחס תמיד בהגינות כלפי

4 צייט', וילנה, מיום 25.4.1937.

5 צייט', וילנה, מיום 9.2.1938.

תלמידיו היהודים, העיר לשני סטודנטים יהודים, שנדרשו בזמן הרצאתו על-ידי סטודנטים נ"ד לעבור לצד שמאל, כי אם זוהי דרישת הרוב יש לקבלה. הסטודנטים היהודים הביעו תמיהה על דברי מורם. הוא הגיב בהתרגשות ואמר: "אני אנטישמי וכל הפולנים הם אנטישמים; אם משהו אומר לכם אחרת — אל תאמינו!". התנהגות הסטודנטים הפולנים גרמה להתפטרות הרקטור. הוא הכחיש, כי הבטיח להנהיג הפרדה לספסלי ימין-שמאל. הוא סגר את האוניברסיטה והיא נשארה סגורה במשך חודשיים ימים עד סוף חודש ינואר 1937.

כאשר התחדשו הלימודים המשיכו הסטודנטים הנ"ד לפעול נגד הסטודנטים היהודים והכריזו על יום ה-3 בפברואר כעל "יום בלי יהודים". הם כבר לא הסתפקו בדרישה כי ישבו היהודים מצד שמאל, והתכוונו למנוע בכלל כניסת יהודים לאוניברסיטה. ביום ה-8 בפברואר עמדה פלוגה של הנ"ד ליד הכניסה הראשית החל משעה 10. בבוקר ולא נתנה ליהודים להיכנס. אלה שנכנסו לפני כן — גורשו. 24 סטודנטים יהודים הוכו ונפצעו. גם בכנינים אחרים של האוניברסיטה השתוללו הנ"ד. הם נכנסו לאולם הקריאה האוניברסיטאי בקריאות "יהודים לצאת!" שני יהודים, יעקב גורדון ומשה גליקשטיין, הוצאו משם בכוח הזרוע. את גורדון סחבו בשערותיו והיכוהו בקאסטט ובמקלות.

הרב י. רובינשטיין שפנה אל הרקטור, שמע ממנו, כי אינו שולט במצב ואינו יכול להיות אחראי לבטחון הסטודנטים היהודים. בתגובה להודעה זו הכריזו הסטודנטים היהודים על שביתת רעב ביום ה-9 בפברואר ליממה. הרב י. רובינשטיין, דיווח לוויכודה על תשובת הרקטור. באותו יום, ה-9 בפברואר, לא נתנו הנ"ד ליהודים להיכנס לאוניברסיטה. בחוץ נשארו עומדים כמאתיים איש. המשטרה עמדה הכן. הרקטור ניסה לשכנע את הנ"ד שיתנו ליהודים להיכנס, אך לשווא.

למחרת, אחרי שנערך חיפוש במעון הסטודנטים הפולנים ונאסרו שני סטודנטים נ"ד, נרגעו הרוחות.

ארגון נוער ה"סאנאציה" "לגיון הצעירים" פרסם כרוז המגנה את פעולות הנ"ד נגד הסטודנטים היהודים.

הסטודנטים היהודים קיימו בחודש מארס 1937 שתי אספות. הפרופ' רודניצקי שנאם בהן, אמר, כי שוחח עם פרופסורים והוא בטוח, כי לא יהיה גיטו ויבוטלו "הימים בלי יהודים" והשולחנות המיוחדים ליהודים. בהסתמכם על דברים אלה החליטו הסטודנטים היהודים לחזור למעבדות ולסמינריונים.

בשנת הלימודים 1937/38 סגר הרקטור את האוניברסיטה בימים 7-13 בנובמבר, כדי למנוע התפרעויות ביום השנה למות ואצלבסקי. הנ"ד פרסמו ביום זה (10 בנובמבר) קול-קורא, שחתמו עליו 19 אירגונים וקורפורציות של סטודנטים פולנים, בתוכם האגודה העיקרית של הסטודנטים הפולנים "עזרת אחים". הד"ר י. ויגודסקי והרב י. רובינשטיין פנו אל הסטארוסטה בקשר לקול קורא זה. המשטרה השגיחה היטב, ואמנם עבר יום ה-10 בנובמבר בשקט. חבר ה"פאלאנגה" שהפיץ עלון הסתה נגד היהודים, הועמד לדין ונדון לשלושה חדשי מאסר.

הריב על ספסלי שמאל-ימין נמשך. היו מחלקות מעטות שבהם ישבו היהודים כרצונם. ברוב המחלקות נדחפו היהודים שמאלה. הסטודנטים הנ"ד התכוננו להכרות "יום בלי יהודים". הסטודנטים היהודים החליטו לא להיעדר באותו יום מהלימודים. כשכאו לאוניברסיטה להפתעתם, לא נתקלו בכל הפרעה. הסטודנטים הנ"ד כינסו יום לפני כן אספה, שאליה בא גם הרקטור. באספה זו תקפו הסטודנטים את הרקטור בחריפות על שאינו מנהיג ספסלים מיוחדים ליהודים. הרקטור, הכומר וויצ'צקי, נתן להם להבין שלפי דעתו על היהודים לשבת מצד שמאל; הוא אמר שיביא את העניין לדיון בסנאט האוניברסיטה ואם לא יקבלו את דעתו — יתפטר. לבסוף ניתנה הוראה, המחייבת את חברי האגודה לעזרה הדדית של הסטודנטים היהודים לשבת בספסלים שמצד שמאל ואילו על חברי האגודה "עזרת אחים" היה לשבת בספסלים שמצד ימין.

הסטודנטים היהודים החליטו לא להיכנע להוראה זו ולא לשבת מצד שמאל. הם נשארו עומדים. יחד אתם עמדו, או ישבו מצד שמאל גם כמה סטודנטים פולנים פרוגרסיביים. הרקטור לא הסכים לקבל משלחת של הסטודנטים היהודים והיפנה אותם אל מזכירו. המזכיר מצדו, אסר לעמוד בזמן ההרצאות. על הסטודנטים היהודים היה לשבת משמאל, או לעזוב את האולם.

ארבעה-עשר פרופסורים פולנים הודיעו, כי הם אינם מסכימים להוראות ולאיסורים אלה.

אוניברסיטת וילנה לא היתה הראשונה שהנהיגה הפרדה לשמאל-ימין. הפרדה כזאת הונהגה בראשונה בפוליטכניון בלבוב, בראשית שנת 1936.⁶ גם בווארשה ניתנה הוראה דומה על-ידי שלטונות בתי-הספר הגבוהים בראשית שנת הלימודים 1937/38. הסטודנטים היהודים בווארשה הכריזו על שביתת מחאה, שאליה הצטרפו הסטודנטים היהודים גם בערים אחרות. בוילנה קיימו הסטודנטים היהודים שביתה ביום ה' 15 באוקטובר. אף סטודנט יהודי לא הלך לאוניברסיטה באותו יום. בערב יצאו הסטודנטים היהודים להפגנה ברחוב האשכנזים.

הוועד המרכזי של ה"בונד" בווארשה הכריז על שביתה לחצי יום ביום ה' 19 באוקטובר 1937, כמחאה נגד הגיטו לסטודנטים היהודים באוניברסיטה. באותו יום הדפיס ועד ה"בונד" בוילנה קול-קורא, באותו נושא. המשטרה החרימה את הכרוז. גם הציונים וה"פאלקיסטים" קראו להצטרף לשביתה.

ועד הקהילה בוילנה קיבל אף הוא החלטת מחאה נגד הגיטו באוניברסיטאות. "שבוע הסטודנט היהודי", שהתקיים בוילנה בראשית דצמבר 1937, עמד בסיומן המאבק נגד הנהגת הגיטו באולמי ההרצאות. במאמר, שפרסם הד"ר י. ויגודסקי בעתון "צייט" לרגל שבוע הסטודנט היהודי, הוא כתב כי הפעולה נגד הסטודנטים היהודים היא חלק מהפעולה נגד יהודי פולין בכללם, במטרה לנשלם ולגרשם מהמדינה; רוצים לפגוע בכבוד היהודי; הסטודנט היהודי לא יקבל עליו את

6 יעקב לעשצ'ינסקי, ערב חורבן, בואנוס-אייירס 1951, קובץ מאמרים; המאמר נכתב בחודש אפריל 1936.

קבוצת סטודנטים פולניים, מהם שמרנים ומהם דימוקרטים, ייסדו אגודה בשם "אגודה להבראת החיים האקדמאיים", שמטרתה היתה לפעול נגד האנרכיה, שמכניסים הנ"ד, לחיי הסטודנטים. האגודה התקיימה כשנה ומחצית השנה.⁷ הנעשה באוניברסיטאות השפיע על תלמידי בתי הספר התיכוניים במדינה. בוויילנה הגישו 300 תלמידי הגמנסיה הממשלתית על-שם זיגמונט-אוגוסט עצומה למנהל להנהיג ספסלים מצד שמאל לתלמידים היהודים. גם בגמנסיה על-שם מיצקביטש ובגמנסיה לבנות ע"ש אוז'שקובה החתימו על עצומה דומה.

בשנת 1938 כבר לא הסתפקו הסטודנטים הנ"ד בדרישה לספסלי ימין-שמאל, אלא רצו למנוע בכלל מיהודים להתקבל לאוניברסיטה. הם התחילו להחתים על עצומות שלא לקבל יהודים ללימודים אקדמאיים, אבל חלק מן הפרופסורים הקוראטורים של אירגוני הסטודנטים, לא הסכימו להגשת תזכירים כאלה לשלטונות האוניברסיטה. למרות זה הוגשה לרקטור עצומה בחודש מאי 1938 הקוראת לא לקבל, לקראת שנת הלימודים הבאה סטודנטים יהודים, או ממוצא יהודי, עד דור שלישי. חתמו על העצומה האגודה הכללית "עזרת אחים" וכן למעלה משלושים קורפורציות וחוגים מדעיים. היו כמה חוגים מדעיים שסירבו לחתום על העצומה, כגון: החוג לפילוסופיה, לפולוניסטיקה ועוד. האירגון הקתולי "Odrodzenie" (התחיה) הודיע, כי גם הוא היה מצטרף לעצומה אילולא היתה כוללת בתוכה את הפיסקה: "ממוצא יהודי עד דור שלישי".

בוועידת חוגי הסטודנטים הכימאים באוניברסיטאות במדינה, שהתקיימה בוויילנה בראשית יולי 1938, נתקבלו החלטות אלו: יש להנהיג "נומרוס קלוס" כלפי היהודים; אין לתת ליהודים לעבוד במעבדות בימות החופש; אין להעסיק פרופסורים, מרצים ואסיסטנטים יהודים.

בראשית שנת הלימודים 1938/39, השנה האחרונה לקיום האוניברסיטה ע"ש סטיפן באטורי בוויילנה, ישבו הסטודנטים כרצונם, עד שבמחצית חודש אוקטובר הופיעה הודעה מטעם הרקטור בדבר סדרי ישיבה מימין ומשמאל. שוב דרשו מהיהודים לעבור שמאלה. בהרצאות של פרופסורים ליברליים ישבו היהודים בכל מקום שרצו, ואילו בהרצאות אחרות עמדו.

יום הזכרון לוואצלבסקי עבר באותה שנה בוויילנה בשקט. בווארשה הופסקו הלימודים לשלושה ימים, מתוך חשש כי הנ"ד עומדים לערוך באותו יום הפגנה גדולה.

בלבוב הוכו סטודנטים יהודים ושנים מהם מתו מהמכות. אגודת הסטודנטים היהודים בוויילנה הכריזה לרגל מותו של הקורבן הראשון על חודש אבל. עם מותו של השני האריכו את האבל לשבוע נוסף. המשטרה לא הירשתה לאגודת הסטודנטים היהודים לקיים אספת אבל. האגודה תלתה דגל שחור, אך המשטרה דרשה אחרי

שבועיים לסלק אותו (דצמבר 1938).

הפאקולטה לרפואה היתה עורכת בכל שנה טקס להשבעת הרופאים הצעירים. בסוף שנת 1938 לא רצו הסטודנטים הנ"ד להשתתף בטקס יחד עם היהודים. הפרופסורים לרפואה לא הסכימו להשתתף בטקס "חפשי מיהודים". הסטודנטים הנ"ד החליטו לערוך טקס כרצונם באמצעות אגודת הרופאים הפולנים. האגודה שכרה את אולם האוניברסיטה וסידרה חגיגה פרטית. הרקטור לא השתתף בחגיגה זו, אך סגן-הרקטור וכמה פרופסורים השתתפו וגם נאמו בה.

הסטודנטים הנ"ד לא הסכימו שסטודנט יהודי יחבוש "כובע באטורי", כובע הסטודנטים המרובע הלבן עם הסרט האדום, שהיה מקובל באוניברסיטת וילנה. הסטודנטים הנ"ד היו מבטאים את שנאתם ליהודים גם בהצגות שהתקיימו ב"שבוע האקדמאי הפולני". בשנת 1938 הציגו מחזה "סטיפן באטורי מגרש את היהודים מפולין". בחודש מארס 1939, עברה בעיר תהלוכה שנשאה כרזות וסיסמאות כגון: "בפולין יותר מדי יהודים" ציור גדול של טלסקופ הורכב על משאית, ועל ידו כתובת: "איפה אפשר להשיג עוד קצת יהודים בשביל פולין?".

מיספר הסטודנטים היהודים הלך וקטן, כאמור למעלה. בשנת הלימודים 1938/39 ירד מיספרם ל-400 בלבד. בקרב הסטודנטים היהודים התחזק האגף השמאלי. בבחירות לוועד אגודת הסטודנטים, בחודש מארס 1936, קיבלה רשימת "מחוסרי יכולת" (שמאלנית) 5 מנדטים, "קדימה" יחד עם "למטרה" (ציונים כלליים) קיבלו 2 מנדטים, "וארץ ודרור" (צ"ס) — 2 מנדטים. כעבור שנה קיבל "הנוער הדימוקרטי" 217 קול — 5 מנדטים, "קדימה" 112 קול — 2 מנדטים ו"ארץ ודרור" 79 קול — 2 מנדטים. יושב-ראש אגודת הסטודנטים, איסר אשכנזי, נעצר בחודש פברואר 1938 ונשלח יחד עם עוד שבעה צעירים יהודים, רובם מעסקני האגודות המקצועיות, למחנה-הריכוז קארטו-ברזה. הוא שוחרר משם בחודש נובמבר של אותה שנה. בבחירות לוועד בחודש אוקטובר 1938 קיבלו: "קדימה" — 60 קול — 2 מנדטים, "ארץ ודרור" — 60 קול — 2 מנדטים, "למטרה" — 34 קול — 1 מנדט אחד, פרוגרסיביים מאוחדים עם ה"בונד" — 103 קול — 3 מנדטים, "דימוקרטים בלתי-תלויים" — 50 קול — מנדט אחד. לציונים היה אפוא בכל זאת רוב זעום בוועד.

היתה תכנית לבנות בית לסטודנט היהודי בעיר אבל היא לא נתגשמה. ועד הקהילה מסר למטרה זו בית-חומה, אך בגלל ההתפרעויות האנטישמיות וירידת מיספר הסטודנטים היהודים לא המשיכה אגודת הסטודנטים בביצוע התכנית.

עם פרוץ המלחמה, בספטמבר 1939, נסתיים פרק נוסף בתולדותיה של האוניברסיטה הפולנית העתיקה ע"ש סטיפן באטורי בוילנה. לסטודנט היהודי היו אלה שנות מאבק על האפשרות ללמוד לימודים אקדמיים. מקומו של הסטודנט היהודי, כישוריו בלימודים, גאוותו הלאומית והמאבק נגדו, בלשו מאד ורישומם ניכר היה באולמי-ההרצאות, במעבדות ובחיים הציבוריים בעיר.